

Оксана ГРИЩУК

КОНСТИТУЦІЙНІ ЦІННОСТІ:

ФІЛОСОФСЬКІ ТА СУДОВІ АСПЕКТИ

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

О. В. ГРИЩУК

**КОНСТИТУЦІЙНІ
ЦІННОСТІ:
ФІЛОСОФСЬКІ ТА СУДОВІ АСПЕКТИ**

Монографія
Видання 2-е доопрацьоване і доповнене

КИЇВ • 2020

Рецензенти:

- Гулько Б.І. голова Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду, Заслужений юрист України.
- Шукліна Н.Г. проректор з науково-дослідної та науково-методичної роботи Національної школи суддів України, кандидат юридичних наук, професор, Заслужений юрист України.
- Водянніков О.Ю. національний радник з юридичних питань, керівник відділу верховенства права Координатора проектів ОБСЄ в Україні, кандидат юридичних наук, LL.M.

Гришук О.В.

Конституційні цінності: філософські та судові аспекти. Монографія. Видання 2-е доопрацьоване і доповнене. Київ:Ваїте, 2020. - 530 с.

ISBN 978-617-7627-37-0

Монографія є комплексним дослідженням філософських та судових аспектів конституційних цінностей. Проведено аналіз конституційних цінностей через їх соціальну сутність (як різновиду соціальних, зокрема правових цінностей), що дало можливість пов'язати гносеологію конституційних цінностей з генезою ідей про природне право. Використовуючи методологію філософії права, виявлено зміст та природу соціальних цінностей, досліджено соціальні цінності у правовому вимірі. Антропна природа конституційних цінностей відображена через їх прямиий і безпосередній зв'язок з людиною і знайшла свій прояв у підході до ієрархії конституційних цінностей, на вершині якої знаходиться людська гідність. Проаналізовано судові аспекти конституційних цінностей та їх застосування у практиці Європейського Суду з прав людини, Конституційних судів ФРН, Польщі та України.

Розрахована на суддів, науковців, юристів-практиків й усіх, хто цікавиться проблемами прав людини, конституційного права та філософії права.

Видано за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні. У цій публікації висловлено виключно погляди авторів. Вони не обов'язково збігаються з офіційною позицією Координатора проектів ОБСЄ в Україні.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО. Конституційні цінності та нова філософія судової влади в Україні: людина, верховенство права, гідність	7
ВСТУП	11
РОЗДІЛ І ГНОСЕОЛОГІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЦІННОСТЕЙ	15
1.1. Філософсько-правовий зміст та природа соціальних цінностей	16
1.2. Соціальні цінності у правовому вимірі: правові цінності та принципи	33
1.2.1. Природа правових цінностей	33
1.2.2. Принципи права як форма відображення правових цінностей	42
1.3. Конституційні цінності як різновид правових цінностей: філософський погляд через призму конституціоналізму	55
РОЗДІЛ 2 ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРАВОВІ ЦІННОСТІ: ІСТОРИЧНІ ТА СУДОВІ АСПЕКТИ	63
2.1. Історія формування філософсько-правових уявлень про правові цінності як основу природного права	64
2.1.1. Обґрунтування правових цінностей у взаємозв'язку з природним правом в період становлення філософії та юриспруденції	64
2.1.2. Розвиток правових цінностей та ідеї природного права в епоху Ренесансу та Новий час.	74
2.1.3. Уявлення про правові цінності та їх взаємозв'язок з природним правом у Німецькій класичній філософії	82
2.2. Правові цінності та принципи як змістовні елементи природного права у сучасній філософії права	95
2.3. Правові цінності у судовій сфері та виклики сучасного суспільства, що розвивається: добросесність судді, судова етика, довіра до суду.	108
2.3.1. Сучасні соціальні трансформації та їх вплив на систему соціальних і правових цінностей.	108
2.3.2. Добросесність судді: теоретично-філософські інтерпретації, законодавче регулювання та практика.	113

2.3.3. Судова комунікація як ефективний механізм реагування на виклики сучасного суспільства.	118

РОЗДІЛ 3 ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ – ДЖЕРЕЛО ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ	127

3.1. Людська гідність як вершина конституційних цінностей	128
3.2. Становлення, місце і роль людської гідності в системі міжнародних стандартів прав і свобод людини	142
3.2.1. Джерела прав і свобод людини у правових актах Організації Об'єднаних Націй	148
3.2.2. Людська гідність як стандарт прав і свобод людини у діяльності Ради Європи.	164
3.2.3. Людська гідність у правових актах Організації з безпеки та співробітництва в Європі	182

РОЗДІЛ 4 ФІЛОСОФІЯ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ	187

4.1. Автономія людини як підґрунтя людської гідності	188
4.2. Місце і роль людської гідності у природі людини	196
4.3. Гуманізм як філософія людської гідності та прав людини	209
4.3.1. Антропосоціальні засади зародження та формування ідеї гуманізму у праві	216
4.3.2. Сучасне філософсько-правове розуміння гуманізму	237

РОЗДІЛ 5 КОНСТИТУЦІЙНІ ЦІННОСТІ, ЩО ВИПЛИВАЮТЬ З ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ	255

5.1. Справедливість як конституційна цінність та ідейна основа права	256
5.1.1. Конвергенція справедливості і права: погляд через призму онтології	256
5.1.2. Виміри взаємодії справедливості і права: аксіологічний аспект в системі взаємодії	275
5.2. Рівність як конституційна цінність та принцип недискримінації у праві	317
5.2.1. Філософські підходи до рівності у праві	317
5.2.2. Класичні та неklasичні підходи до рівності як правової цінності	324
5.2.3. Регламентация ідеї рівності у позитивно-правовому вимірі	363

5.3. Свобода як конституційна цінність через призму відповідальності	374
5.3.1. Антропо-соціальні засади зародження і розвитку ідеї свободи у праві	374
5.3.2. Сучасне філософсько-правове обґрунтування свободи як конституційної цінності	406
5.4. Демократія як конституційна цінність і принцип	422
5.4.1. Гносеологічні засади демократії у праві.	422
5.4.2. Онтологічні передумови демократії у праві.	443
ВИСНОВКИ	463
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	472

ВСТУПНЕ СЛОВО

КОНСТИТУЦІЙНІ ЦІННОСТІ ТА НОВА ФІЛОСОФІЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ: ЛЮДИНА, ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА, ГІДНІСТЬ

Пропонуємо до Вашої уваги друге видання монографії, яка розкриває філософські та судові аспекти конституційних цінностей. У дослідженні розкривається концепція конституції як живого інструменту, сутність якої відображають основні конституційні цінності. Автором застосований природно-правовий підхід, який дозволив запропонувати концепцію конституції, змістовне наповнення якої активно розвивається разом із розвитком суспільства, що дозволило автору виділити і запропонувати ієрархічну систему конституційних цінностей, на вершині якої заходиться людська гідність.

У монографії всебічно проаналізовано окреслену проблематику від перших спроб їх філософського осмислення періоду Античності і до нашого часу. Особливо підкреслено значення впливу християнської релігії на місце і роль конституційних цінностей, а головне – на роль і значення людини у суспільстві, яка, поступово переходить у стан вищої цінності як творіння Божого. Епоха Нового Часу безумовно була етапом філософського і ментального прориву, коли рівність, свобода, братерство та справедливість чи не вперше отримали об'єктивізацію у позитивному праві. Значна увага автора зосереджена на Німецькій класичній філософії, коли Кантом, Гегелем та іншими тогочасними мислителями були запропоновані доктринальні аспекти свободи, рівності, справедливості, прав людини та людської гідності.

Історичний розвиток системи конституційних цінностей зазнав і трагічних поворотів, одним із яких стала Друга світова війна, яка була найбільшою за людськими втратами і заподіяними нею стражданнями. Проте впевненою відповіддю цивілізованого людства на ці дії стало об'єднання навколо спільних цінностей і, в першу чергу, навколо людської гідності. Недаремно очільники фашистської Німеччини, які на Нюрнберзькому Трибуналі заявили, що вони не порушували чинного позитивного права, все ж були притягнуті світовою спільнотою до відповідальності за злочини проти людяності. Саме з цього визначного моменту веде свій відлік сучасна система захисту прав людини. Саме ця методологічна основа дозволила створити такі міжнародні

організації як ООН, Рада Європи, Європейський Союз. Саме керуючись природно-правовою методологією Загальна Декларація прав людини, а пізніше Пакт про соціальні, економічні та культурні права та Пакт про політичні та громадянські права, прийняті ООН, визнали людську гідність джерелом основних прав та свобод людини. Саме такий підхід дозволив в межах Ради Європи прийняти Європейську Конвенцію і створити Європейський Суд з прав людини, який є ефективним інструментом захисту прав і свобод людини, зокрема і в Україні. Саме такий підхід дозволив підтвердити у преамбулі Конституції України європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського курсу України.

Другий великий блок питань, які розглянуто у монографії – це судові аспекти конституційних цінностей. Автор збрала і проаналізувала практику конституційних судів Федеративної Республіки Німеччини та Польщі, а також практику Конституційного Суду України щодо розуміння ними конституційних цінностей. Проведений аналіз розкриває цікаві прикладні аспекти тлумачення змісту конституційних цінностей конституційними судами при розгляді ними конкретних справ. Цікавим показовим, як на мене, є рішення Конституційного Суду України від 23 травня 2018 р. 5-р/2018, який, керуючись найсучаснішими надбаннями філософії права і цінностями і принципами міжнародного права вказав, що людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване ст.28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для всіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав. Цим рішенням було підкреслено місце і роль конституційних цінностей та значення людської гідності як системоутворюючої цінності, джерела прав і свобод людини.

Авторкою підкреслено, що конституційні цінності є ефективним інструментом, регулятором суспільних відносин. Якщо державою створені умови для реалізації людської гідності, свободи, справедливості, рівності, демократії, то у такій державі виникає діє стан верховенство права. Автор аргументовано відстоює позицію, що верховенство права є інструментальною (процедурною) цінністю, яка виникає за умови ефективної реалізації вищезазваних основних конституційних цінностей. Верховенство права розглядається як своєрідний тест, який відображає наскільки ефективно реалізуються основні конституційні цінності.

Запропонований підхід узгоджується з правовою позицією Конституційного Суду України, який у своєму рішенні №1-33/2004 від 2.11.2004 р. вказав, що верховенство права розглядається як панування права в суспільстві, а тому вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім

ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України.

Запропонований авторкою підхід узгоджується також з баченням Венеційської комісії, яка вказала, що ідея верховенства права передбачає систему чітких та передбачуваних приписів права, відповідно до яких кожному належить право на ставлення до нього з боку всіх суб'єктів ухвалення рішень на основі гідності, рівності й розумності та відповідно до приписів права, а також право на можливість звернутися з оскарженням рішень до незалежних і безсторонніх судів у рамках справедливих судових процедур. Венеційська комісія у своїй доповіді прийшла до висновку, що, попри розбіжності в поглядах, існує консенсус стосовно обов'язкових елементів поняття «верховенство права», зокрема: законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права; юридична визначеність; заборона свавілля; доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю; дотримання прав людини; заборона дискримінації та рівність перед законом.

Таким чином, видається підставним, що принцип верховенства права має ціннісну природу, в його основі лежить ідея обмеження сили правом та запобігання свавіллю. Саме верховенство права обмежує суверенну волю держави, коли держава порушує чи є реальна загроза порушення прав людини та людської гідності. Тому відповідь на питання про межу суверенної волі держави і межу застосування сили потрібно шукати в кожному конкретному випадку через баланс основоположних конституційних цінностей, в першу чергу, через призму поваги до людської гідності.

Венеційська комісія наголосила, що верховенство права може процвітати лише в країні, жителі якої мають почуття колективної відповідальності за його впровадження, роблячи його невіддільною частиною власної правничої, політичної та соціальної культури. Як відомо, у найширшому розумінні соціальна культура розглядається як система загально визнаних соціальних цінностей. Розвинена соціальна культура передбачає відповідність індивідуальних цінностей і стандартів поведінки людини і соціальних цінностей. Такий взаємозв'язок є вирішальним при легітимації державної влади, а легітимність як частина правосвідомості являє собою переконаність у законності влади, тобто у її праві приймати загальнообов'язкові рішення. Таким чином,

влада у державі стає не лише формально законною, але й визнаною громадянами. Особливого значення це набуває в сфері судової влади, де спільно сформовані конституційні цінності є ефективним інструментом збільшення довіри до судової влади та підвищення авторитету суду.

Видається, що запропоновані професоркою Оксаною Гришук ідеї є цікавими, новаторськими, науково обґрунтованими. Особливо наголошу, що кожна теорія, доктрина потребує перевірки практикою, а тому пропоную монографію «Конституційні цінності: філософські та судові аспекти» до прочитання, перш за все, своїм колегам – суддям, які у своїй роботі кожного дня стикаються з питаннями застосування права, а це завжди питання балансування цінностей. Сподіваюсь, що монографія стане корисною при вирішенні складних практичних питань застосування і тлумачення права.

Борис Гулько

Голова Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду,
Заслужений юрист України

ВСТУП

У сучасному суспільстві цінності складають онтологічну основу культури, політики, права, що є свідченням побудови громадянського суспільства на засадах цінностей і принципів, а не вузьких групових інтересів чи з позиції сили. Це також є свідченням бажаної, декларованої та певною мірою реалізованої відкритості суспільства, його демократичності, розвиненості соціальних структур, зокрема правової держави. При цьому громадянське чи відкрите суспільство, як його характеризували Бергсон та Поппер, – це, перш за все, люди, які його складають. Це автономні індивіди з раціонально-критичним мисленням, які готові брати на себе відповідальність за належне функціонування та розвиток суспільства, а також розбудовувати державу відповідно до спільно сформованих у процесі соціальної комунікації цінностей та принципів.

Свого часу Кант запропонував правило щодо соціальних цінностей, згідно з яким принципи поведінки повинні бути універсальними та публічними. Це означає, що такі принципи повинні бути загальноприйнятими в суспільстві й слугувати прикладом для наслідування. У такий спосіб від неупередженості держави та рівності громадян перед законом суспільство переходить до базових принципів: дотримання прав людини, прагнення справедливості й щастя.

Щоб виокремити перелік чи каталог універсальних соціальних цінностей потрібно усвідомити їх фундаментальний характер та зрозуміти, що саме універсальність цінностей є тим важливим фактором, який сприяє свободі, соціальній згуртованості та толерантності у суспільстві. З іншого боку, перелік, каталог чи ієрархія соціальних цінностей є варіативними і залежать від конкретно-історичних умов того чи іншого суспільства, його культури, економіки, моралі, релігії. Однак завжди соціальні цінності є результатом суперечностей і компромісів між певними групами індивідуальних та колективних (загальносуспільних і групових) інтересів.¹ Саме ці компроміси і цей делікатний баланс між індивідуальними та соціальними інтересами забезпечують можливість існування конституційної демократії як такої і формують систему цінностей, на які вона спирається. При цьому процес формування системи соціальних цінностей є безперервним, оскільки безперервним є розвиток самого суспільства. Тому хочу підкреслити роль соціальних цінностей, які визначають вектор соціального прогресу і які, будучи результатом компромісу між певними групами інтересів, поступово стають визначальним фактором у визначенні співвідношення між ними.

Система соціально-правових цінностей є серцевиною будь-якої правової ідеології, вона складає бажаний правовий ідеал та репрезентує правові ідеї, образ та мету пропонованого типу права. Правовий ідеал і правова ідеологія є елементами правової свідомості та важливими сторонами правового життя суспільства, вони істотно та якісно впливають на правотворення, тлумачення права, правореалізацію та правозастосування. Транслюючи ціннісну основу права, вони мають складний механізм втілення в праві, де правова ідеологія відіграє роль донесення ціннісного змісту правового ідеалу. Правовий ідеал визріває у правовому просторі та поетапно змінює, вдосконалює його саме завдяки правовій ідеології.

У монографії підкреслена *антропосоціальна природа правових, зокрема конституційних цінностей, їх зв'язаність з людиною та суспільством, їх обумовленість природним правом*. Запропонований підхід не є новим, оскільки генеза поглядів на ціннісні основи організації суспільства і держави сягає Стародавнього світу. Однак метою даної роботи є обґрунтування феномену конституційних цінностей з позицій філософії права, підкреслення їх позагалузевого стрижневого системоутворюючого значення для всього права.

Для розкриття змісту поняття «конституційні цінності», застосовано поелементний підхід, тобто поняття структуровано на складові частини («конституційний» та «цінності»), що дало можливість більш глибоко проаналізувати його сутність. Поняття «конституційні цінності» відображає велику частину правової реальності, яка наділена унікальними ознаками, якостями та змістом і складає певну цілісність, яка має самостійне значення. Тому застосування поелементного підходу пояснюється специфікою філософсько-правової рефлексії онтології конституційних цінностей, яка лежить в площині співвідношення природного і позитивного права. Якщо відштовхнутися від позитивістської точки зору, тоді суть конституційного розкривається як така, що встановлена законодавцем у конституції. Якщо ж подивитися на проблему з природно-правового пункту бачення, то конституційними є положення, які відповідають неписаним конституційним цінностям та принципам, а також легітимним цілям конституційно-правового регулювання у суспільстві. Ця ідея сьогодні є переважним методологічним підґрунтям дослідженням конституціоналізму в цілому, який тлумачиться як юридичне обмеження держави та протилежність свавільному правлінню, як система конституційних цінностей, що реалізуються демократичною державою.

Аналіз конституційних цінностей через їх *соціальну сутність* (як різновиду соціальних, зокрема правових, цінностей) та, використовуючи методологію філософії права, дала можливість пов'язати гносеологію конституційних цінностей з генезою ідей про природне право. Для цього були виявлені філософсько-правовий зміст та природа соціальних цінностей, дослідже-

ні соціальні цінності у правовому вимірі, а також проаналізована історія формування філософсько-правових уявлень про правові цінності як основу природного права. Це наштовхнуло на великий пласт підходів до розуміння права як природного феномену чи як штучно створеного, що відкрило пряму кореляцію між домінуючим праворозумінням (як теоретичним обґрунтуванням системи цінностей), правовою ідеологією (котра відображає систему соціальних, зокрема правових, цінностей) та сутністю права.

Антропна природа конституційних цінностей відображена через їх прямий і безпосередній зв'язок з людиною і знайшла свій прояв у підході до ієрархії конституційних цінностей, на вершині якої знаходиться людська гідність. Людська гідність є найвищою соціальною цінністю (самоцінністю), оскільки відображає особливе значення і роль людини у поєднанні з суспільством. Такі конституційні цінності як свобода, справедливість, рівність та демократія є похідними, випливають з людської гідності. Верховенство права є інструментальною (процедурною) цінністю і виникає лише за умови ефективної реалізації вищезазначених основних конституційних цінностей. Можна сказати, що верховенство права є своєрідним тестом, який відображає, наскільки ефективно реалізуються у тому чи іншому суспільстві основні конституційні цінності.

Антропологічним підґрунтям людської гідності сприймається автономія людини як самоствореної істоти, яка перебуває в постійному розвитку. З такого пункту бачення, цінності мають нейтральний характер і виконують функцію примирення ціннісних конфліктів (конфліктів інтересів) між людьми. Автономія людини дає можливість творити їй своє життя відповідно до власного образу бажаного майбутнього, фактично являє собою сутність людини (систему її особистісних цінностей). Система соціальних цінностей дозволяє обумовити публічну комунікацію людини формальними правилами (соціальними цінностями), система яких являє собою природне право. Таким чином, людська гідність розглядається як антропологічна основа природного права, підкреслюється гуманістичне значення природного права, а також призначення гуманізму як філософії людської гідності та прав людини.

РОЗДІЛ І

**ГНОСЕОЛОГІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ
ЦІННОСТЕЙ**

1.1. Філософсько-правовий зміст та природа соціальних цінностей

Для того, щоб розкрити зміст та виокремити перелік універсальних соціальних цінностей, потрібно виходити з тези про їх фундаментальний характер. Свого часу Герберт Гарт вдався до виведення найменшого спільного знаменника, цінності, яка би була спільною для всіх людей – це життя і виживання. Він збудував мінімальну апріорну систему природного права, яка ґрунтована на таких засновках: оскільки право становить собою механізм регулювання поведінки індивідів у суспільстві, воно повинне мати певний основний, мінімальний зміст, щоб сприяти мінімальній задачі виживання; для існування суспільства потрібно забезпечити можливість виживання для його членів.²

У контексті дискусії про універсальність та релятивізм цінностей та прав людини Гарт виходив з такого:

- концепція природного права як права на виживання заперечує телеологічний світогляд, що був основою класичних доктрин природного права. Адже ми виходимо з того, що доктрини природного права, засновані на такому телеологічному світогляді, не можуть аргіогі визнаватися науковими;
- вона пояснює зв'язок природного і позитивного права не через злиття права і моралі, що було і продовжує бути причиною низки теоретичних ускладнень, а через функцію власне позитивного права – регулювати суспільні відносини, бути уніфікованим конвенційним критерієм добра і зла у певному суспільстві;
- вона тим самим дозволяє обґрунтувати, чому мінімальний обсяг природного права людини як права на виживання повинен бути забезпечений по всьому світу і незалежно від видів культур і національних традицій.

Однак слід також погодитись, що, залежно від типу суспільства, ієрархія соціальних цінностей має варіативний характер, оскільки структура самого суспільства зумовлює їх різну вагу. Для прикладу, у конституційній юриспруденції цінності відіграють важливу роль при визначенні співвідношення між різними групами інтересів як основоположних умов для доступу особи до певних соціальних благ.³

Хоча балансування між різними групами соціальних інтересів є справою вкрай делікатною. З цього приводу А. Барак зазначає, що «демократія – це делікатний баланс між правлінням більшості та фундаментальними цінностями суспільства, яким ця більшість підпорядковується. ...Коли судді тлумачать конституційні положення та визнають нечинними шкідливі

*закони, вони надають силу фундаментальним цінностям суспільства. Таким чином, вони захищатимуть конституційну демократію та утримуватимуть делікатний баланс, на якому вона заснована».*⁴–

Зважаючи на це, завданням даного параграфу є розкриття сутності соціальних цінностей, їх родового значення щодо правових та конституційних цінностей та спроба пояснення засадничого характеру щодо таких соціальних інститутів як право і держава.

У дослідженні виходимо з того, що початкове ставлення людини до реальності завжди зумовлене її природною здатністю ціннісно (преференційно) ставитись до світу, структурувати його за «законом цінності» у певну соціокультурну систему, тому право як явище соціального буття є завжди результатом телеономії, ціле- і ціннісно-раціональної діяльності соціального суб'єкта (індивіда і його спільностей).⁵

Будь-яка частина реальності може зацікавити людину, викликати її інтерес, а, отже, стати для неї цінністю. Це дозволяє говорити про антропогенну природу цінностей. І хоча в цінностях «присутня об'єктивна онтологічна основа, що дозволяє їм бути цінностями, визначальним фактором залишається відношення людини до них».⁶ До цінностей відносять все, що дозволяє людям задовольняти їх бажання, потреби, інтереси і змушує докладати зусиль для їх досягнення, створення, збереження та примноження.

З точки зору філософії, цінностями вважаються специфічні соціальні визначення об'єктів навколишнього світу, що виявляють їх позитивне або негативне значення для людини і суспільства та містяться у явищах суспільного життя та природи. Зовнішні цінності виступають як властивості предмета чи явища, однак вони притаманні йому не від природи, а тому, що він залучений до сфери соціального буття людини і став носієм певних суспільних відносин. Стосовно людини цінності виступають об'єктами її інтересів, а для її свідомості виконують роль щоденних орієнтирів у предметній та соціальній дійсності, визначень її різноманітних практичних ставлень до оточуючих предметів і явищ. Поряд з предметними цінностями, що є об'єктами спрямованих на них інтересів, цінностями можуть бути також деякі явища суспільної свідомості, що виражають ці інтереси в ідеальній формі (поняття добра і зла, справедливого і несправедливого, ідеали, моральні нормативи і принципи). Такі форми

4 Barak A. Foreword: A Judge on Judging: The Role of Supreme Court in a Democracy // Harvard Law Review. – 2002. – Vol. 116. – P. 49-50.

5 Гребеньков Г.В. Вчення про природу людини як підґрунтя сучасної правової антропології // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. праць. – Донецьк, 2005. – №1. – С. 3-15. – С. 3.

6 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с. – С. 39с.

свідомості не просто описують певні дійсні чи уявні явища реальності, а дають їм оцінку, схвалюють чи засуджують їх, вимагають їх здійснення чи усунення, тобто є нормативними за своїм характером.⁷

Висловлюється думка, що цінності – це предмети, явища і їх властивості, які здатні задовольняти людські потреби, сприяти розвитку її сутності.⁸ У цьому значенні цінністю є не сам предмет чи явище, а предмет у його зв'язку з людиною, з точки зору його позитивного значення для людини.⁹ Цінність – це значущість для суб'єкта явищ дійсності.¹⁰

Ціннісні орієнтації є ланкою, що поєднує людину з предметами її потреб та інтересів. Як суб'єктивні переваги, вони спрямовують мотиваційну структуру індивідуальної свідомості. Оскільки середовище існування людини являє собою різноманітність цінностей, то це вимагає від неї вибору між певними цінностями. Має місце «ієрархія в системі цінностей. Вершину її складає «життєвий ідеал» – соціально-політичний і моральний образ бажаного майбутнього».¹¹ Поряд з цим, такий підхід заперечує аксіоматичність уявлень про систему цінностей як об'єктивну категорію, оскільки цінність розглядається як образ бажаного майбутнього, а, отже, є суб'єктивною категорією.

У цьому сенсі вибір виступає як духовно-практична процедура, в процесі якої морально-правова свідомість особи здійснює, обирає одні цінності і норми та відкидає інші. На думку В.А. Бачиніна «акт вибору як необхідна, обов'язкова, соціальна, діяльнісна реалія, передбачає ряд підстав: онтологічна основа у вигляді різноманітних форм дійсності і неможливості окремої людини досягнути все одразу і оволодіти всім існуючим; аксіологічна основа у вигляді простору свободи для маневрування в думках у багатоманітності цілей і норм; антропологічна основа як багатоскладовість людської природи, кожна з граней якої тяжіє до певного типу цінностей».¹²

Через призму вищезазначеного можна пояснити, чому християнські культурні цінності у Європі переважають над іншими культурно заснованими цінностями. Одне із найбільш переконливих пояснень підкреслює ціннісно нейтральний характер свободи, рівності та демократії. Ці цінності «познача-

---

7 Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова. – 4-е изд. – М.: Изд-во политической литературы, 1981. – 448 с. – С. 407.

8 Неновски Н. Право и ценности. – М.: Прогресс, 1987. – 248 с. – с. 25.

9 Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность. – Львов: «Вища школа», 1985. – 167 с. – С. 9.

10 Косович В.М. Оцінювання й оцінки у національному й міжнародному правозахисті. – Львів, 2006. – 251 с. – С. 13.

11 Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. – Л., 1979. – С. 47.

12 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с. – С. 39.

ють лише деякі правила примирення ціннісних конфліктів між людьми, а не встановлення певної всеосяжної доктрини як офіційно визнаної віри. Вони залишають достатньо місця кожному індивідууму, щоб розробити власне життя відповідно до його віри і прив'язати лише комунікацію в публічній сфері до деяких формальних правил».¹³

Зважаючи на високу роль цінностей у людському житті, аксіологія як наука про цінності входить до основних розділів філософії права. В першу чергу цінності розглядаються як результат багатовікового соціального досвіду, досягнення суспільства, світоглядних принципів, уявлень та розуміння людини, що є еталоном, ідеалом, належним. Соціальність цінностей яскраво підкреслює те, що погляди на цінність змінювались впродовж багатьох століть разом зі зміною соціально-економічного устрою суспільства, ідеології, пануючої релігії та інших чинників. З іншого боку, для конкретної людини соціальні цінності стають власними у результаті її розвитку та включення в соціальну реальність. Таким чином, феномен цінності характеризується як соціальною так і особистісною складовою.

Індивідуальні цінності можуть як збігатися, так і не збігатися з соціальними, їх ієрархія будується в залежності від життєвого досвіду та способу життя людини. Для того, щоб цінності людини збігалися з загальноновизнаними, необхідно, щоб суспільство існувало як єдине ціле та мало чітке розмежування між тим, що слід відносити до цінностей, а що ні. Соціальні цінності реалізуються лише тоді, коли людина глибоко усвідомлює їхнє значення і сприймає їх як особистісний вибір такого типу поведінки, в основі якого б лежали знання, інформація та оцінка людиною навколишньої дійсності, самої себе та цінностей, що панують у даному суспільстві.¹⁴

Ступінь усвідомлення соціальних цінностей у кожної людини може бути різним, залежно від рівня свідомості, культури, знань, свободи волі, мислення, вміння оцінювати, аналізувати. Тому, ціннісна орієнтація людини може бути спрямована як на досягнення вищих цінностей у житті, у праві, так і «антицінностей». Цінністю для людини є все те, що постає для неї як благо, задоволення її потреб, а потреби можуть спонукати людину як до позитивних, так і до негативних дій, в залежності від рівня виховання та культури людини.

Соціальна зумовленість цінностей полягає у тому, що це суспільний критерій оцінювання явищ та предметів у порівнянні з тим, що є добро, справедливість, рівність, що виник завдяки досвіду та історичної зумовле-

13 Nishihara H. The significance of constitutional values PER/PELJ 2001(4)1 –https://www.researchgate.net/publication/26634874_The_significance_of_constitutional_values

14 Гришук О.В., Соломчак Х.Б. Детермінанти позитивної правової відповідальності людини: філософсько-правовий вимір. – Хмельницький, 2016. – 347 с.

ності суспільства. Особистісний характер полягає у тому, що людина без цінностей не мала б розуміння суспільних інтересів, яке приходить внаслідок їх усвідомлення та прийняття як власних. Таке ставлення людини до цінностей проявляється у її ціннісній орієнтації, рівень якої залежить від ступеня засвоєння соціальних цінностей.

Згідно з філософією цінностей, сутність людини представлена системою цінностей, яка спонукає до дій і стає головним орієнтиром у виборі цілі власної діяльності. Дана система цінностей складається залежно від навколишньої дійсності, від соціальної сутності людини (в залежності від економічних, політичних, моральних суспільних відносин) та від зв'язку людини з надособистісними, вищими, духовними та загальноосвітніми цінностями, що існують трансцендентально.¹⁵

Сучасне розуміння будь-якого філософського поняття є закономірним результатом його розвитку, тому звернімося до історії поглядів про цінності. В античній філософії ціннісні характеристики проявлялись у понятті реальності. Античні мислителі започаткували таку традицію європейської культури, як прагнення до істини.¹⁶ Також в античні віки було поставлене питання «що є благо?», яке по суті є загальним питанням теорії цінностей, тому в даний період вже окреслилась сучасна аксіологічна проблематика. В Середньовіччі внутрішній світ людини та цінностей був ще закритим, тому середні віки виявились для аксіології «темними віками». У епоху Відродження аксіологічний підхід розроблявся на основі людської суб'єктивності.¹⁷

У Новий час починає набирати сили свідоме (усвідомлене), суб'єктивне розуміння цінності, проте більшість дослідників цікавить швидше за все спосіб, яким цінність передається, аніж те, чим цінність є насправді. В культурі Нового часу вирішальне значення для утвердження ціннісної свідомості має філософія Ф. Ніцше, котрий підготував ґрунт для розробки фундаментальних теоретичних основ філософії цінностей.¹⁸

Категорія цінності як така виникла наприкінці XVIII століття, у зв'язку з переглядом традиційного обґрунтування етики, яке було характерним для

---

15 Александрова О.Ф. Роль і місце ціннісних орієнтацій у сучасній теорії виховання / О.Ф. Александрова // Запорізький національний університет. – 2012. – № 1 (7). – С. 92.

16 Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз): дис... д-ра філос. наук: 12.00.12 / О.О. Бандура; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – С.18.

17 Підлісний М.М. Становлення філософської теорії цінностей (історикофілософський аналіз): дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Підлісний Михайло Миколайович; Дніпропетровський держ. фінансовоекономічний інт. – Д., 2003. – С. 69.

18 Сліпець П.П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації: монографія / П.П. Сліпець. – К.: Знання України, 2009. – С.101-102.

античності та середніх віків. Найбільш детально даний феномен був розглянутий німецькою класичною філософією. Зокрема, в І. Канта близьким до категорії цінності було поняття доброї волі, метою котрої виступає людина. А вже на початку другої половини XIX сторіччя розгорнуте визначення поняття цінностей дав німецький філософ Р.Г. Лотце, який вважається вперше вжив термін «цінність». Він запропонував розрізняти три сфери – дійсність, істинність та цінність. До цінностей ним було віднесено: справедливе, благо, прекрасне та інші вияви буття, звернені до наших почуттів, але разом з тим незалежні від нашої сваволі.¹⁹

Поняття аксіології вперше з'явилося в роботах П. Лапі та Є. фон Гартмана. Неокантіанці розглядали цінності в нормативному аспекті соціального зобов'язання, висуваючи проблему єдності цінності та нормативності, у якій існують суб'єкти-носії моральної та правової свідомості. Аксіологічна проблематика знайшла своє відображення у працях М. Вебера, який вважав, що кожна дія людини набуває змісту лише в тих випадках, коли співвідноситься із значущими для людини цінностями. Він досліджував здатність цінностей в нормувати людську поведінку, виступати як цілі, що спрямовують соціальні дії та вчинки. М. Шелер в ієрархії цінностей розрізняв абсолютні і відносні, при чому останні зумовлюються конкретно-історичними формами існування людини і суспільства. В американському структурному функціоналізмі аксіологічний підхід дозволив розглядати цінності як першооснови, на яких консолідується соціальні групи, досягаючи узгодженості дій та загальної впорядкованості і стабільності своїх структур. У такому тлумаченні цінності є наближеними до соціальних норм, а їх головною функцією є організація соціального порядку.²⁰

У класичному періоді розвитку аксіології можна виділяють кілька філософських підходів до проблеми цінностей²¹, зокрема:

1) психологізм – джерелом цінностей визнаються біопсихологічні потреби людини. Стверджується, що будь-який предмет має цінність лише тому, що він викликає в душевному житті суб'єкта індивідуально-психологічні переживання (задоволення, бажання, цінності). Представники цього напряму Дж. Мілль, Х. фон Еренфельс, І. Крейбіг тлумачать цінності як суб'єктивні категорії, що пов'язані з переживаннями конкретної особи і заперечують їх

19 Бандура О.О. Єдність цінностей та істини в праві: Монографія / О.О. Бандура. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – С. 12-14.

20 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с. – С. 38с.

21 Ан С.А., Белинова О.А. Концептуализация ценности как философской категории. –// <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualizatsiya-tsennosti-kak-filosofskoy-kategorii>

абсолютність. Цінності пояснюються як похідні від бажаності і корисності для конкретного суб'єкта;

2) ідеалістичний напрям – баденська школа неокантіанства (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт) стверджує цінність ідеальним буттям. Аналіз філософських робіт Віндельбанда дозволяє виявити певну тотожність цінностей і норм. Норми утворюють загальний план всіх функцій культури і основу будь-якого окремого здійснення цінностей. Намагаючись створити синтез Кантової критичної філософії з вченням про значущість Лотце, вчений переводить проблему цінності на мову філософії культури: цінностями для нього є істина, добро і краса, а наука, правопорядок, мистецтво, релігія.²² Г. Ріккерт розробляв вчення про цінності як основи теорії істинного знання і моральної дії²³;

3) феноменологічний напрям – (М. Шелер, Н. Гартман) цінності розуміються як певні якості, що утворюють особливе царство предметів з особливими відносинами і рангами;

4) ідеалістично-реалістичний напрям (Мюнстерберг). Вчений розрізняв цінності різного порядку: цінності-переживання або особистісні цінності, які мають умовний, відносний характер; позаособистісні цінності (наука, право та ін.), які мають безумовний абсолютний характер. Абсолютний світ цінностей іманентний до переживань, утворюючи світ чистої волі, до якої суб'єкт може бути залучений. Таким чином, «світ цінностей являє собою абсолютизацію переживання в його надіндивідуальній сутності»²⁴;

5) реалістичний напрям або критичний персоналізм (В. Штерн). Цінність не існує сама по собі, а причетна до чого-небудь або до кого-небудь, тобто до носія цінності, тобто цінність набуває відтінку значення.²⁵

Таким чином, до першої третини ХХ сторіччя вже було сформовано коло проблем, що окреслювали поняття «цінність», починаючи від тлумачення даного феномену як такого, що не має змісту, закінчуючи осмисленням його,

22 Віндельбанд, В. Прелюдии / В. Віндельбанд; пер. с нем. и вступ. статья С. Франка. – М.: Гиперборея: Кучково поле, 2007. – 400 с. – С. 37.

23 Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М.: Республика, 2001. – 719 с.

24 Ан С.А., Белинова О.А. Концептуализация ценности как философской категории. – // <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualizatsiya-tsennosti-kak-filosofskoy-kategorii>

25 Миронов, А.В. Понятие ценности, виды и иерархия ценностей / А. В. Миронов // Социоуманитарные знания. – 2007. – №1. – С. 99.

як феномену, за яким стоїть дійсний смисл, як певний аспект зв'язку світу та людини.²⁶

Останні роки ХХ століття і наш час характеризуються інтенсивним розвитком аксіології на рівні з онтологією, логікою, етикою та естетикою і низкою інших наук на основі якісно нового методологічного підходу: визнання присутності ціннісного елемента в змісті та структурі будь-якого знання.²⁷ У радянській філософії аксіологічний підхід майже не використовувався і протягом тривалого часу розуміння цінностей обмежувалось марксистським аналізом корисності та цінності.

Як бачимо, уявлення про цінність еволюціонували відповідно до змін, які відбувались у поясненні цілей діяльності людини. Тобто погляди на цінність еволюціонували від визнання кінцевої найвищої мети діяльності людини як практичної корисності до утвердження цінності у найвищому значенні, як своєрідної самоцінності. Такою самоцінністю, яка виступає на вершині ієрархії цінностей, є людина в єдності з соціумом. У цій єдності міститься джерело усіх цінностей. Цінності, котрі скеровують людські дії, треба шукати в самій природі людини і у природному світі в цілому, а ступінь наближення тієї чи іншої цінності до самоцінності стає своєрідним критерієм значущості даної цінності.²⁸

Саме поняття «цінність» вживається досить багатозначно: і як вартість предмета, як його значущість для суб'єкта, і як сам предмет (об'єкт), що має вагомість для суб'єкта тощо. Всі ці визначення відображають лише сторону однієї грані цього багатогранного феномена, нас же цікавить той зміст поняття, в якому отримує вираз саме філософсько-правовий аспект поняття цінностей. Визначення цінностей в такому розумінні передбачає розмежування поняття цінності та понять, що є суміжними, проте не однаковими за значенням. Перш за все зупинімось на співвідношенні понять «цінність» та «предмет». З одного боку, цінності – це ті ж самі предмети та явища взяті в аспекті їх значущості для людини, а з іншого боку, поняття цінності вживається для позначення вищих принципів життя, поведінки, норм та ідеалів, до яких прагне суспільство. Це означає, що поняття цінності поєднує в собі

26 Стрелецькая І.Г. Цінність як предмет соціально-філософського аналізу (методологічний і лінгвосемантичний аспекти): дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Стрелецькая Ірина Геннадіївна; Донецький національний унт. Донецьк, 2008. – С. 52.

27 Культура, філософія, образование в стратегиях XXI века. Научное издание / О.Н. Кузь, В. А. Стрижко, П.В. Брунько, Т.Е. Гетало, И.В. Жеребятникова, А.А. Конов, Н.Д. Пальм, Ю.И. Потоцкая, А.В. Сорокина, И.В. Тарасенко, В.А. Черненко, В.Ф. Чешко; [Под общ. ред. канд. соц. Наук, доцента О.Н. Кузя] – Харьков: Изд. ХНЭУ, 2006. – С.167.

28 Бандура О.О. Єдність цінностей та істини в праві: Монографія / О.О. Бандура. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – С. 81.

як матеріальну, так і духовну складову, і це є перше, що варто враховувати при визначенні поняття цінності.²⁹

Деякі вчені стверджують, що термін «цінність» був запозичений філософією з політекономії, будучи етимологічно пов'язаним з поняттям вартості, тому слово «вартість» та «цінність» позначаються у всіх західноєвропейських мовах як синоніми. Але, вартість – це суто економічна цінність, що позначає мінове відношення товарів, вимірюване витраченою працею (мінова вартість) чи здатність товару бути корисним для людини, задовольняючи її певну потребу (споживча вартість). Також не варто відносити прикметник «ціннісний» до поняття цінностей, хоч даний прикметник утворився від слова «цінність», але винятково у значенні вартості або слова «ціна». Інші поняття, як от: «важливість», «вагомість», «значущість», «істотність» також не варто застосовувати як синоніми до поняття «цінність», оскільки вони позначають лише критерії, норми, стандарти на підставі яких певні предмети віднесено до цінностей.³⁰

Поняття «цінність» тісно пов'язане з такими категоріями як «потреба» та «інтерес». Під потребами, розуміють стан особистості, що вимагає вступити у взаємовідносини з навколишньою дійсністю для збереження свого функціонування, розвитку, існування, успішної життєдіяльності, самоствердження у світі. Потреби – це суть життя людини, її фундаментальна якість. Потреби характеризуються різноманітністю та багатством видів та груп. Так, існують матеріальні потреби, які можна задовольнити швидко (хоч і виникають нові, пов'язані з ними) та задовольняються під час практичної діяльності людини, залежно від історичної, суспільної, політичної, особистісної зумовленості. Духовні ідеали, прагнення, принципи, норми моралі належать до сфери дії інтересів. Для реалізації потреб та інтересів мають бути відповідні об'єкти – це предмети навколишньої дійсності, явища природи та життя, продукти діяльності та виробництва, матеріальні та духовні блага тощо. Особистість критично оцінює, аналізує і сприймає їх як позитивні чи негативні для себе, корисні чи ні, чи можуть вони задовольнити її інтереси або потреби чи ні. Якщо в них можуть бути реалізовані ці потреби або інтереси, вони стають значущими та ціннісними для людини.³¹

---

29 Підлісний М.М. Становлення філософської теорії цінностей (історико-філософський аналіз): дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Підлісний Михайло Миколайович; Дніпропетровський держ. фінансовоекономічний інт. – Д., 2003. – С. 19.

30 Стрелецькая І.Г. Цінність як предмет соціально-філософського аналізу (методологічний і лінгвосемантичний аспекти): дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Стрелецькая Ірина Геннадіївна; Донецький національний унт. – Донецьк, 2008. – С.101-104.

31 Молодиченко В.В. Модернізація цінностей в українському суспільстві засобами освіти: (філософ, аналіз) / В. В. Молодиченко. – К.: Знання України, 2010. – С. 275-276.

Теорії матеріальних і духовних потреб людини мають комплексний характер і добре розроблені у межах філософії, психології, соціології, економіки, зокрема у Г.Гегеля, А.Маслоу, Ф.Герцберга, А.Леонтьєва, М.Вебера, А.Здравомислова, Н.Бережного, Н.Коноваленко, І.Надольного, В.Князева, О.Буткевич, Г.Фадєйчевої, Т.Сильвестрової та ін. Потреби відображають стан порушеної рівноваги в організмі, у зв'язку з чим їх вважають джерелом та спонукальною причиною активності людини, об'єктивною стороною діяльності й поведінки особи. Потреби розглядають як стан об'єктивної нестачі організму в чомусь, що лежить поза ним і становить необхідну умову його нормального функціонування. Потреби переживаються як відчуття внутрішньої напруги, дискомфорту, що зумовлює активність як стан пошуку шляхів відновлення нормального комфортного існування.³²

Також слід розрізняти поняття «цінності» з поняттям «істини». Як зазначає, М.С. Каган, істина не є цінністю, бо вона не має значення для суб'єкта. Істина розуміється в двох значеннях – онтологічному (позначає щось, дійсно існуюче, справжнє, форму реального буття) і гносеологічному (адекватне знання суб'єктом об'єкта). Тому, істина в своєму змісті є відображенням об'єктивності, очищена від суб'єктивного відношення, хоч вона, як і цінність, породжується діяльністю суб'єкта. Таким чином, істина як така – в гносеологічному, і в онтологічному сенсах – аксіологічно нейтральна, бо теорема Піфагора, закон земного тяжіння або закономірність утворення додаткової вартості не мають ніякого відношення до суб'єктності людини, цінність же включає відношення суб'єкта до об'єкта.³³

Слід погодитись, що проблема істини в праві не може бути розв'язана остаточно. Усвідомлення істини «набуває рис завершеного циклу в тому випадку, коли істинні результати пізнання стають надбанням духовного життя суспільства й індивіда, виступають фактом духовної біографії людини, мають для неї особистий смисл, переходячи із форми знання у форму переконання та світовідчуття і проявляючись у такому інтегрованому вигляді, як світосприйняття людини».³⁴ Однак при встановленні істини у праві важливо визначити наскільки вона є адекватною соціальній справедливості, свободі, рівності для кожного члена суспільства. Саме в цьому полягає «соціальна цінність права, довіра до нього, його авторитет у державі. Інакше втрачається будь-який сенс

32   Більш детально про це: Мамонов І. Потреби та інтереси людини як основа публічного управління. – <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2012-3-31.pdf>

33   Каган М.С. Философская теория ценности / М.С. Каган. – Санкт-Петербург, ТОО ТК «Петрополис». – С. 69-70.

34   Андрос Е. И. Истина как проблема познания и мировоззрения / Е.И. Андрос. – Киев: Наук. думка, 1984. – 144 с. – С. 81.

виявляти істину в праві та вважати його соціальною цінністю, якщо воно не буде втіленням названих загальнолюдських цінностей».³⁵

Щодо природи цінностей, то тут неоднозначно розв'язується питання про позитивні та негативні цінності. У літературі існують різні думки з приводу розв'язання даного питання. Так, А.В. Поляков вважає, що цінність – це позитивна або негативна значущість предметів та явищ для життєдіяльності людини, тому доцільно їх розділяти на позитивні та негативні, де під позитивною цінністю слід розуміти те, що емоційно-інтелектуально сприймається людиною як значуще для неї, тобто бажане, належне, співпричетне добру.³⁶ Однак переважає думка, що поняття «цінність» може вживатися у тому самому змісті, що й поняття «позитивна цінність», тобто винятково зі знаком «плюс», у такому випадку те, що береться зі знаком «мінус», буде називатися антицінністю.³⁷

Цінністю називається все, що, вступаючи з людиною у стосунки, має для неї позитивне значення, так і суспільства загалом, і навпаки, – все, що не сприяє або заважає здійсненню цієї мети, є не цінністю або антицінністю. Так, у класі «не цінностей» виокремлюють підклас «антицінностей» – явищ, не лише позбавлених корисного значення, але й шкідливих чи небезпечних з точки зору наслідків значення. До їх переліку відносять: хвороби, голод, невігластво тощо. Введення поняття «антицінність» дозволяє розрізнати абсолютне і відносне в цінностях і не цінностях, тому, з точки зору значущості, їх структурують на три групи: абсолютні цінності (це предмети та властивості, що скрізь і завжди зберігають абсолютне значення для людей, безумовної цінності: наприклад, життя, здоров'я) та відносні (є предмети та їх властивості, значення яких змінюється з огляду на певні причини – соціокультурні, історичні тощо). Отже, цінність завжди є чимось позитивним, проте значення можуть бути різними.³⁸

Існують три основних групи концепцій теорій цінностей: «функціоналістська» (у ній цінність розглядається як реальний предмет, що має функціональну вагомість для людей, є корисним певними властивостями, тобто спроможний задовольнити певні людські потреби); «сигнікативна» (значен-

35 Євграфова Є. Проблема істини у правовій науці та практиці // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. – № 1 (76) – С. 42.

36 Поляков А.В. Общая теория права. Курс лекций / Поляков А.В. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – С. 23.

37 Стрелецькая І.Г. Цінність як предмет соціально-філософського аналізу (методологічний і лінгвосемантичний аспекти): дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / І.Г. Стрелецькая; Донецький національний унт. – Донецьк, 2008. – С. 114-116.

38 Гришук О.В., Соломчак Х.Б. Детермінанти позитивної правової відповідальності людини: філософсько-правовий вимір. – Хмельницький, 2016. – 347 с.

нева) (цінність або ототожнюється зі значущістю або зводиться до буденного поняття цінності, що вживається для позначення всіх форм людської значущості) і «оцінювальна» (у даній концепції цінність вважається ідеалом, до якого слід прагнути).³⁹

Для формування філософсько-правового підходу до поняття цінностей, слід накласти на його дефініцією такі умови:

- феномен цінності виникає в результаті наявності оцінки як природного психічного механізму. Слово «оцінка» є найближчим корелятом «цінності», воно позначає як процес або дію, так і результат. Дане слово означає: визначення вартості будь-чого, установлення, визначення змісту, ролі, сутності, якості будь-чого чи самої цінності. Оцінка – це операційне поняття, а цінність – поняття предметне (конститутивне) й разом з тим регулятивне, тобто цінність є предметом оцінки й критерієм, відповідно до якого виробляється оцінка;

- феномен цінності виникає в системі суб'єктно-об'єктних відносин, де суб'єктом завжди виступає людина чи суспільство загалом.⁴⁰

Цінність не існує поза людиною, оскільки виявляє себе лише через сприйняття її суб'єктом. Цінністю є значення предмета для людини, для її пізнавальної або практичної діяльності. Явища, предмети у власному об'єктивному існуванні не характеризуються категоріями значення, цілі та цілісності. У цьому сенсі цінність є суб'єктивною, оскільки залежить від потреби в ній та оцінки суб'єкта. Тобто цінність набуває актуального значення лише в тому разі, коли суб'єкт визнає її такою, підтверджуючи властивість об'єкта й оцінює його значущість. Проте це не означає, що вона позбавлена будь-якої об'єктивності та цілком залежить від суб'єкта, оскільки цінність визначається відношенням суб'єкта до того, що перебуває за межами його індивідуального буття, а саме – відношення до абсолютної повноти буття. Для того, щоб певне явище дійсності набувало ознак цінності, воно повинно мати певні властивості, корисні для людини, у цьому сенсі цінність є об'єктивною. Загалом стверджувати, що цінність є суто об'єктивною, так само хибно, як і наполягати, що вона суто суб'єктивна. Отже, цінності – це явища особливої реальності, що виникають внаслідок взаємодії певних властивостей об'єктивної дійсності і спрямованих на неї потреб та інтересів суб'єкта. Вона існує лише в значущості для суб'єкта. Цінності – це своєрідна форма вияву

39 Сліпеч П.П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації: монографія / П.П. Сліпеч. – К.: Знання України, 2009. – С. 26.

40 Стрелецька І.Г. Цінність як предмет соціально-філософського аналізу (методологічний і лінгвосемантичний аспекти): дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Стрелецька Ірина Геннадіївна; Донецький національний унт. Донецьк, 2008. – С. 33, 108.

відношення між суб'єктом та об'єктом, за якого властивості об'єкта підлягають оцінці відповідно до того, як вони задовольняють потреби суб'єкта.⁴¹

Пропонують такі найбільш поширені теоретичні позиції щодо тлумачення поняття «цінності»: розуміння цінностей як матеріальних (предметних), так і нематеріальних об'єктів, які є бажаними для людини; цінності – це суспільні установки, оцінки, цілі та ідеали, виражені у формі нормативних уявлень (цінності свідомості або суб'єктні цінності); цінність – відношення між суб'єктом та об'єктом з приводу задоволення його потреб та інтересів.⁴²

Цінність також розглядають як: 1) інтереси, переконання, уявлення суспільства, 2) предмет, явище, матеріальне чи ідеальне за своєю суттю, що має здатність задовольняти потребу; 3) здатність, потенційна функція; 4) функціонування предмета як засобу задоволення потреби, тобто його реальна вагомість; 5) явище особливої реальності, що виникає в результаті взаємодії властивостей предметів і спрямованих на них потреб.⁴³

І.Г. Сухина пропонує п'ять філософських конотацій, що сприяють розкриттю внутрішньої природи цінностей:

- цінність не може бути властива об'єкту сама по собі, поза її залежністю від людини та її інтересів, оскільки об'єкт є лише носій цінності, але тільки завдяки ціннісним уявленням людини цінність стає головною умовою її буття;
- за допомогою цінностей встановлюється така відповідність між людиною і світом, яка відповідає її потребам, тобто цінності є сполучною ланкою між людиною і світом;
- будучи актуалізацією сенсу, цінності виступають смисловим форматом людського життя;
- цінності здатні викликати прагнення до вдосконалення людської поведінки;

---

41 Сліпець П.П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації : монографія / П.П. Сліпець. – К.: Знання України, 2009. – С. 50-52.

42 Лясота Л.І. Формування системи політичних цінностей у сучасному соціумі: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Лясота Людмила Іванівна; Одеська національна юридична академія. – О., 2002. – С. 6.

43 Мишина И.Д. Нравственные ценности в праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Мишина И.Д. Екатеринбург, 1999. – С. 24-25.

- цінності несуть в собі цільові установки та виступають інтегральними мотиваційними детермінантами людського життя і діяльності, маючи свідомий, цільовий характер.⁴⁴

У соціологічному аспекті цінності поділяють на: цінності-норми, цінності-ідеали, цінності-цілі, цінності-засоби. Є чимало класифікаційних моделей, у яких цінності структурують за предметом або об'єктом (соціально-політичні, економічні, моральні, правові, естетичні, релігійні тощо) чи за суб'єктом відносин (суспільство, клас, соціальна група, колектив, індивід). Також у літературі, залежно від підходів, можна зустріти класифікації на такі види цінностей як: основні та інструментальні, первинні та вторинні, внутрішні і зовнішні, дійсні та уявні або «концептуальні», первинні, вторинні, третинні, апріорні й апостеріорні, нинішні, минулі і майбутні, фінальні (цільові) та інструментальні, правові, естетичні, релігійні, цінності творчі, цінності переживання і цінності відносини. Цінності бувають абсолютні та відносні, об'єктивні і суб'єктивні, всеосяжні і часткові, негативні і службові.⁴⁵

Істотне значення має поділ цінностей на цінності-цілі та цінності-засоби, хоч і дана класифікація є умовною, оскільки в різних відношеннях те саме явище може виступати і як засіб, і як мета. Найвищою цінністю-метою є людина як особистість, соціум, суспільство. Її визнання виявляється у піклуванні людини та гуманістично налаштованого суспільства про всебічний розвиток особистості, виявлення її сутнісних сил, про поступ суспільства, одним із фундаментальних критеріїв якого все більше стають загальнолюдські цінності.⁴⁶ Цінностями-цілями або найвищими цінностями є загальні світоглядні орієнтири, які мають значення самі по собі. Людина на рівні інтуїції сприймає цінності, які виступають її вищими смисловими орієнтирами. Типовими прикладами таких цінностей може бути: любов, честь, справедливість, істинне, прекрасне, святе, героїчне.

Цінності-засоби служать для досягнення вищих цінностей та їм підпорядковані. Також існують і похідні цінності, що мають значення лише як ознаки або символи інших, більш значущих, наслідком або вираженням яких вони виступають. Тому існує така класифікація типів цінностей: вищі цінності-цілі або самоцінності; цінності-засоби, або проміжні цінності, та похідні цінності, що виражають інші цінності і виступають їх наслідками. Сама ж ієрархія цінностей у людей може будуватися по-різному: в одних – на

44 Сухина І.Г. Аксиологія культури; філософсько-антропологічне основи: монографія / І.Г. Сухина. – Донецьк: Донбас, 2011. – С. 15-19.

45 Мишина І.Д. Нравственні цінності в праві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Мишина І.Д. – Екатеринбург, 1999. – С. 39-40.

46 Бандура О.О. Єдність цінностей та істини в праві: монографія / О.О. Бандура. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – С. 30.

її вершині виявляються вищі цінності, а в інших верховний статус займають цінності-засоби.⁴⁷

В аспекті співвідношення цілі-засоби «проблема не стільки в тому, що велична мета ніби виправдовує засіб, а в тому, що масове застосування непридатних засобів неминуче породжує врешті-решт і негідні цілі. Це випливає з того, що мету і засіб не можна розглядати як щось таке, що йде одне за одним — це дві діалектично взаємопов'язані сторони одного й того ж явища — усвідомленої і підкореної людській волі діяльності. А це означає, що кожна із цих сторін пов'язана з іншою принципами прямого і зворотного зв'язку».⁴⁸ Цей зв'язок і його вплив на свідомість особливо відчутний в епохи соціальних потрясінь, революцій та соціальних реформ.

Розповсюдженою є також класифікація цінностей за характером суб'єкта ціннісного відношення. Так, розрізняють цінності загальнолюдські, державні, національні, класово-корпоративні, групові та індивідуальні.⁴⁹ На індивідуальному рівні об'єкти набувають цінності, залежно від системи уявлень, переконань та принципів окремої людини. Груповий рівень зображає значущість відповідних предметів та явищ для декількох однодумців, що об'єднуються у прагненні їх декларувати та захищати. Загальнолюдськими стають ті цінності, які визнані загальними для домінуючої частини соціуму.⁵⁰

У науці класифікація цінностей найчастіше здійснюється за типом культури, відповідно цінності поділяють на два основних типи: матеріальні та духовні цінності (духовні цінності поділяють на правові, релігійні, естетичні, політичні, моральні та інші).⁵¹ О.В. Носенко виділяє, окрім матеріальних та духовних (найвищих) цінностей, соціальні та природно-історичні. Природно-історичні цінності можуть бути закладені на генетичному та підсвідомому рівні, бути набутими (це традиції, звичаї, здоров'я, життя), а соціальні є бажаними і під ними розуміють вимоги, оцінки, засоби і цілі орієнтації людини в соціуму, що забезпечують якісне життя людини (захист навколишнього

---

47 Сухина І.Г. Аксиология культуры; философско-антропологические основания: монография / И.Г. Сухина. – Донецк: Донбасс, 2011. – С. 45-49, 473.

48 Осипова Н.П. Методологічні проблеми аксіологічного виміру правосвідомості і правової культури // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць. Випуск 40. Одеса «Юридична література», 2008. – с. 9.

49 Підлісний М.М. Становлення філософської теорії цінностей (історико-філософський аналіз): дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / М.М. Підлісний; Дніпропетровський держ. фінансово-економічний інт. – Д., 2003. – С. 92.

50 Разметасва Ю.С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ю.С. Разметасва; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – С. 62-63.

51 Кавалеров А.А. Цінність у соціокультурній трансформації / А.А. Кавалеров. – Одеса: Астропринт, 2001. – С. 47.

середовища, право на житло, право на працю). До соціальних цінностей відносять правові, політичні, економічні, культурні, загальнолюдські та інші цінності.⁵²

До вищих цінностей людського буття, М.М. Підлісний та В.І. Шубін відносять: життя людини (ця цінність включає в себе цінності самозбереження особистості: здоров'я, захищеність) і буття суспільства (безпека, мир); свободу (ця цінність являє собою узагальнений образ цінностей соціального устрою, політично-правових цінностей: справедливість, стабільність, незалежність, правова захищеність особистості); духовні цінності (повага свободи іншої людини, внутрішнього світу); цінність індивідуальності (втілює в собі цілий спектр цінностей самоутвердження та саморелаксації особистості – соціальний статус, честь, гідність); цінності спілкування (довіра, вірність, дружба), моральні цінності (обов'язок, совість); творчість (включає цінності діяльності – праця, пізнання істини, цінність інтелекту); естетичні цінності (краси, піднесеного).⁵³

В.В. Молодиченко виділяє систему цінностей, що притаманні соціальному суб'єкту: вітальні (життя, особиста безпека, здоров'я, сім'я, родичі, освіта); суспільного визначення (соціальний статус, працелюбність); міжособистісного визначення (чесність, доброзичливість, альтруїзм); партикулярні (належність до малої батьківщини, сім'ї); трансцендентні (віра в Бога, прагнення до абсолюту); демократичні (свобода слова, національний суверенітет, совість).⁵⁴

Таким чином, інтерпретації соціальних цінностей дуже різноманітні, їх характеризують як:

- 1) особливий сплав значень, що визначають матеріально-предметні властивості явищ і в той же час виражають практичне і емоційне ставлення до них людини;
- 2) ціннісне ставлення, яке породжується суб'єктно-об'єктною зв'язком як специфічним філософським і власне філософським описом поведінки і діяльності людей;
- 3) ідеал, що виходить і виводить за межі надособистої даності, що дозволяє зрозуміти не просто надіндивідуальних, але також надособистісних цінностей;

52 Носенко О.В. Політичні цінності в масовому суспільстві: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / О.В. Носенко; Київ. нац. Ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 6.

53 Підлісний М.М. Цінності та буття особистості. Монографія / Підлісний М.М., Шубін В.І. – Дніпропетровськ, ДДФА, 2005. – С. 67.

54 Молодиченко В.В. Модернізація цінностей в українському суспільстві засобами освіти: (філософ, аналіз) / В. В. Молодиченко. – К.: Знання України, 2010. – С. 277.

4) явища дійсності, що мають те чи інше значення для суспільства, його груп або окремих людей;

5) те, до чого слід ставитися з повагою, визнанням, пошаною;

6) особистісне соціальне і культурне значення певних явищ дійсності, за якого цінності утворюють невід'ємний компонент нормативної (нематеріальної) культури будь-якого суспільства і являють собою такі уявлення про бажане, які впливають на свідомо здійснюваний людиною вибір того чи іншого типу поведінки.⁵⁵

Проведений аналіз зробив можливим висновок, що соціальні цінності характеризуються певними ознаками. По-перше, вони виникають у соціальній площині і втілюються в ідеях, принципах, зразках, нормах, цілях, ідеалах. Будучи елементом моральної свідомості, соціальні цінності історично формуються внаслідок економічних, релігійних, політичних та інших обставин. Соціальні цінності є ідеальними моделями поведінки і мають здатність задовольняти потреби та інтереси людини, соціальних груп, суспільства в цілому.

Таким чином, система соціальних цінностей являє собою частину цінностей, котра пов'язана з публічною (соціальною) комунікацією. Соціальні цінності розглядаються як об'єкти інтересів людини, явища, які здатні задовольняти потреби людини (тобто існують у зв'язку з людиною), які є щоденним орієнтиром у соціальних комунікаціях. Система соціальних цінностей розглянута як ієрархія, вершину якої займає ідеал (образ) бажаного майбутнього певного соціуму. Це дає можливість стверджувати, з одного боку, про суб'єктивність системи соціальних цінностей, яка залежить від конкретно історичних умов і особливостей розвитку того чи іншого суспільства. З іншого боку, можна говорити про нейтральний характер системи соціальних цінностей як такої, що визначає загальні правила вирішення соціальних конфліктів (конфліктів інтересів), (прив'язує лише публічну комунікацію людини до формальних правил), залишаючи автономію людини (можливість творити власне життя відповідно до свого бачення бажаного майбутнього).

1.2. Соціальні цінності у правовому вимірі: правові цінності та принципи

1.2.1. Природа правових цінностей

Соціальні цінності, які діють у правовій сфері, набувають характеру правових цінностей. Вони пронизують правосвідомість суспільства і з часом стають основними принципами права. Право як ціннісне утворення має вихідною основою такі моральні феномени аксіологічної природи як справедливість, обов'язок, відповідальність, свободу і автономію людини. Перераховані екзистенціали людського існування також створюють і структуру особистості, її ціннісне «Я», систему її аксіологічних установок як ядро характеру.⁵⁶ Тому можемо прослідкувати не лише аксіологічну природу права, а й глибше – антропологічне обумовлення правових цінностей і принципів. Правові принципи та ідеали є цінностями в тій мірі, у якій вони зв'язані з людиною і проявляються у системі юридичних прав і свобод. При цьому права людини набувають статусу правових цінностей, оскільки «кожне з них виражає визначену сторону, прояв, образ існування людини як природної і соціальної сутності. У своїй сукупності вони характеризують людину як вищу цінність, як осередок усіх цінностей».⁵⁷

Це твердження яскраво проілюстровано у рішеннях Федерального конституційного суду Німеччини, який вважає, що саме *основні цінності утворюють суспільний лад вільної демократії*, що його Основний Закон в межах конституційного ладу вважає фундаментальним. В основі цього суспільного ладу, відповідно до прийнятого конституційно-політичного рішення, перебуває бачення, згідно з яким *людина у світовому порядку має власну, самостійну цінність, а свобода і рівність є базовими цінностями державного утвору. Тому суспільний лад є ціннісним устроєм*. Такий устрій є протидією тоталітарній державі, що, як виключно панівна сила, відкидає людську гідність, свободу і рівність.⁵⁸

Погляд на право через призму ціннісного підходу, увага до проблеми ціннісної наповненості права призводить до появи комплексу питань, що може бути окреслений як сфера *аксіології права*. Аксіологічне дослідження права дає можливість звернути увагу на соціальні, культурні детермінанти права, а також дослідити його духовну основу, відображені ним ідеали. Висловлюються думки, що без ціннісного підходу неможливо виявити призначення права у загальнолюдському, соціальному, культурному розвитку, зрозуміти його специфічну природу як «духовно-практичного засобу освоєння світу

людьми. Без нього залишаються в тіні конструктивна, творча роль свідомості у сфері права, особистісні аспекти права».⁵⁹

Слід погодитись, що проблематика аксіологічної характеристики права дозволяє говорити про філософію права як про сферу саморефлексії юриспруденції. Питання про існування правових цінностей це питання про існування права як сфери буття людини і суспільства та філософії права як системи знань про правові цінності. Це знаходить своє підтвердження в роботах представників аксіологічного напрямку філософії права. Зокрема, один із засновників правової аксіології Г. Радбрух розглядав філософію права як науку про цінності права. Г. А. Шварц-Ліберман фон Валендорф вважає основним питання філософії права створення ієрархії цінностей у вигляді конкретного правопорядку, а право розглядається ним як логіка цінностей.⁶⁰

Доволі розповсюдженою є думка, що основою аксіологічного підходу є визнання людини найвищою соціальною цінністю та визнання права цінністю, формою відображення і способом втілення соціальних цінностей. Застосування цього підходу дозволяє встановити, що закономірністю формування та розвитку ціннісного відношення людини й права є розкриття й здійснення гуманістичної природи права. Одним із проявів якого є поступ як філософсько-правової думки та практики у напрямку визнання та утвердження людини найвищою соціально-правовою цінністю.⁶¹

Такими чином, ми з'ясували, що цінності вважаються суб'єктивними умовами можливості існування права. Існує думка, що цінності є необхідними атрибутами права, завдяки яким право набуває свого змісту, формуються дозволи, заборони, зобов'язання. Вони знімають момент байдужості у поведінці правового суб'єкта, і без них феномен права був би неможливим.⁶²

Цінності та оцінки мають регулятивне значення у правовій свідомості, де правові норми набувають значення цінностей і також стають об'єктом оцінки. Їм не можна дати точного і повного пояснення, не звертаючись до понять аксіології. Ціннісного характеру набувають і охоплені правом вчинки людей, їх правова поведінка. Тому, у філософії права актуальною залишається проблема цінності права. Виділяють такі підходи до цієї проблеми: право має

59 Філософія права. Навч. посібник / О.Г.Данільян, Л.Д.Байрачна, С.І.Максимов та ін., За заг. Ред. О.Г.Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272с. – С. 207.

60 Горобець К.В. Аксіосфера права: філософський і юридический дискурс: моногр. / К.В. Горобець. – Одеса: Фенікс, 2013. – 218 с. – С. 16.

61 Бігун В.С. Людина в праві: аксіологічний підхід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. С. Бігун; Нац. акад. внутр. справ України МВС України. – К., 2004. – 19 с.

62 Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харьков: Право, 2002. – 328 с. – С. 275.

свою власну цінність як продукт людської діяльності з точки зору прийнятих у суспільстві ціннісних критеріїв, своєрідних логічних еталонів, порівнюючи з якими можна визначити відповідність конкретної норми права або її проекту загальноприйнятим уявленням про право; право має свою, властиву лише йому, інструментальну цінність у системі (механізмі) нормативного регулювання суспільних відносин.⁶³

Оцінки і норми права дають знання про необхідну поведінку, про вчинки, які є обов'язковими, дозволеними, забороненими, про негативні наслідки, що виникають у випадку порушення цих норм. Таким чином, головне призначення норм права полягає в регулюванні суспільних відносин, однак цю функцію вони можуть здійснювати лише через певну інформацію, яка в них міститься. Це інформація про відношення суспільства до тих чи інших фактів, вчинків, тобто про оцінку, яка їм дається, а пізніше і до поведінки, яка витікає з такої оцінки.⁶⁴

Отже, оцінки в праві повідомляють суб'єкта про ставлення суспільства до конкретних фактів дійсності як до цінностей. Поряд з цим, правові цінності та оцінки набувають регулятивного значення у сфері правосвідомості, яка є необхідним елементом генезису, функціонування та розвитку права. На думку І.А. Ильїна, правосвідомість є безпосереднім джерелом правопорядку і всіх правових явищ, є фактором, що підтримує життя права, без котрого існування права було б неможливим.⁶⁵ Подібної точки зору дотримується Є.Ю. Соловйов, який зазначає, що правосвідомість це не просто «відображення в індивідуальній свідомості духу і характеру вже чинних у суспільстві законів. Правосвідомість має «активний темперамент», і найбільш адекватно вона виявляє себе тоді, коли критикує і коректує чинні закони з позицій ідеальної справедливості».⁶⁶ Крім того, у правосвідомості домінує не детермінація минулим, а детермінація майбутнім, деякою безумовною ціллю. При цьому інтегральним виразом правосвідомості є співвіднесеність людської суб'єктивності зі змістом права, який і виступає основою як для оцінки діючого права, так і для мотивації правомірної поведінки. Правовий зміст виділяє право із сукупності інших феноменів, відрізняє його від них, робить обґрунтованим його буття, а сама правосвідомість включає також здатність нашої суб'єктивності розглядати правовий зміст як своє ядро.⁶⁷

63 Гришук В.К. Проблеми кодифікації кримінального законодавства України. – Львів: Львівський університет, 1993. – 138 с.

64 Неновски Н. Право и ценности. – М.: Прогресс, 1987. – 248с. – С. 47.

65 Ильин И.А. Путь к очевидности. – М, 1993. – С. 247.

66 Соловьев Є.Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права. – М., 1992. – С. 189.

67 Гарник А.В. Философия права: предметная специфика, место и значение в системе социально-гуманитарного знания. – Днепропетровск, 1998. – С. 29.

Саме тому слід погодитись з С.І. Максимовим, що правосвідомість може розглядатись поза жорсткою прив'язкою до позитивного права як особлива форма свідомості, що є необхідною і суттєвою характеристикою людського світогляду, однією з найважливіших ознак людського буття. Тобто стає очевидним, що справжньою реальністю права є не стільки механізм владного примусу, скільки тонка павутина особливих ментальних станів – правових смислів.⁶⁸

У літературі правосвідомість визначають правову свідомість як «систему почуттєвих і мисленневих образів комунікативно-вольової спрямованості, через які відбувається безпосереднє й опосередковане сприйняття правової реальності – ставлення до чинного, минулого та бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ і поведінки людей у сфері права».⁶⁹

Правосвідомість відображає правову реальність, яка склалася в конкретно-історичних умовах, однак водночас вона впливає на функціонування й розвиток правової системи держави, безпосередньо впливаючи на індивідуальну свідомість людей. «За посередництвом правових ідей та теорій, почуттів та емоцій норми права, інші правові явища оцінюються з погляду життєвих потреб та інтересів людей і суспільства, справедливості, формуються установки на правову поведінку, уявлення щодо критеріїв ефективності правового регулювання, шляхів реформування та удосконалення законодавства, судово-правової системи, юридичної практики».⁷⁰

Суспільна правосвідомість поєднує в собі аксіологічний (домінантні правові цінності для певного типу суспільства) та онтологічний вимір (буття правосвідомості у конкретно історичних умовах, яке утворилося в результаті ціннісної комунікації і являє собою усталені уявлення про основні соціальні цінності).⁷¹ У межах правосвідомості формуються правові цінності (людська гідність, справедливість, рівність, свобода, демократія), які є основою розвитку тієї чи іншої правової системи.

Стійкі, повторювані, необхідні відносини між правовими смислами прийнято називати «аксіомами правосвідомості». Це поняття вперше ввів у нау-

68 Максимов С.І. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харьков: Право, 2002. – 328с. – С. 255-272.

69 Скакун О.Ф. Теория права і держави: підручник / О.Ф. Скакун. – Вид. 4-те, доповн. і переробл. – Київ: Алерта, 2013. – 524 с. – С. 96.

70 Попадинець Г.О. Правосвідомість і правова культура як чинники становлення громадянського суспільства. – <http://vlp.com.ua/node/16603>

71 Калиновський, Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: [монографія] / Ю.Ю. Калиновський. – Х.: Право, 2008. – 288 с. – С. 14.

ковий обіг І.А. Ільїн у своїй праці «Про сутність правосвідомості» 1919 р.⁷² Аксіоми є універсальними елементами правосвідомості і акцентують увагу на тих способах людського буття, котрі роблять право можливими. Вчений виділив такі основні аксіоми правосвідомості: закон духовної гідності (самоутвердження); закон автономії (здатність до самозобов'язання і самоуправління); закон взаємного визнання (взаємна повага і довіра людей одне до одного).

За І.А. Ільїним, почуття власної гідності, що становить зміст першої аксіоми правосвідомості, є необхідним елементом духовного життя, знаком духовного самоутвердження. Джерелом почуття власної гідності є «самоствердження душі в абсолютно ціннісному предметі»⁷³, що здійснюється на власному досвіді людини. Завдяки цьому людина сприймає себе як певну цінність, яку слід відстоювати в боротьбі за існування. З визнання своєї духовної гідності виникає повага до себе, що лежить в основі правосвідомості. Почуття власної гідності створює в душі найбільш потужний стимул до права і правопорядку, що обумовлюються одночасно, як правило, живою релігійністю. Людина сприймає повноваження як засоби, необхідні їй для утвердження свого духовного життя. Почуття власної гідності викликає в ній усвідомлення відповідальності і тим самим готовність до дотримання своїх зобов'язань і до відстоювання суб'єктивних прав. Спотворення самостійності і предметності в досвіді людини робить її правосвідомість слабкою і нестійкою.

Друга аксіома правосвідомості виражає основний закон Духу – автономію чи самозаконність. Бути духовною істотою означає визначати себе і управляти собою, тобто все вирішувати самому та брати на себе всю відповідальність. Автономія виражається як духовна зрілість, що необхідна людині в побудові її життя. Однак для цього необхідно, щоб внутрішня автономія мала необмежуваний зовнішній прояв, «правове визнання і правове гарантування особистої свободи».⁷⁴ Зовнішня автономія має зміст лише як внутрішня автономія, а без автономії суб'єкта неможливе встановлення права. Самозобов'язання як основний спосіб життя Духу набуває у правовій формі імперативної норми чи договору. Однак істина автономія доступна лише тому, хто здійснив духовне самоутвердження і ствердив свою духовну гідність. Тому правова свобода в її основній сутності є духовною внутрішньою свободою, а управління, в такому випадку, набуває змісту самоуправління. Людина з автономною правосвідомістю не потребує примусу, їй достатньо відчувати голос права для

72 Ильин И.А. Соч.: в 2 т. – М., 1993. – Т.1: Философия права. Нравственная философия. – С. 73-479.

73 Ильин И.А. О сущности правосознания // Соч.: в 2 т. – М., 1993. – Т.1: Философия права. Нравственная философия. – С. 123.

74 Ильин И.А. О сущности правосознания // Соч.: в 2 т. – М., 1993. – Т.1: Философия права. Нравственная философия. – С. 235.

того, щоб здійснити необхідне як єдине для неї можливе. Саме автономна правосвідомість складає духовну сутність демократії та надає їй духовного змісту.

Третя аксіома правосвідомості говорить, що в основі права лежить взаємне визнання людей, повага і довіра один до одного. Ця аксіома вказує на спосіб буття права як духовного відношення між людьми, що передбачає здатність до почуттів, розуму та волі. На думку І.А. Ільїна, в основі будь-яких правовідносин є визнання кожним із суб'єктів права як основи цих відносин; визнання кожним із суб'єктів своєї духовності, тобто гідності та автономії як правостворюючої сили; визнання кожним із суб'єктів духовності іншого суб'єкта як сили, що здатна до правотворчості.⁷⁵ Ці акти визнання становлять також сутність правосвідомості. Тому правопорядок розглядається як система взаємного духовного визнання.

Таким чином, в аксіомах правосвідомості бачимо передумови до формування правових цінностей, і передусім – людської гідності. Можна сказати, що саме аксіома духовної гідності є першопочатковою і визначальною для всіх інших правових цінностей (свободи, справедливості, рівності, демократії). Поряд з цим, гідність є не лише правовою цінністю, але й загальнолюдською, саме гідність визначає людину як носія духовного начала, завдяки гідності людина визнається найвищою соціальною цінністю. Тому інтерес до аксіологічної проблематики пов'язаний з розвитком антропоцентризму, визнання людини первісним елементом у розвитку суспільства та цивілізації. На думку А. Хованської, гідність людини, внутрішньо їй притаманна, «є різновидом цінності, котрий рівною мірою належить усім людським істотам, і є визначальною базовою цінністю буття людей... Гідність людини – це її цінність як людської істоти».⁷⁶

Ще раз варто наголосити, що право розглядається як «найважливіша ланка між ідеальною моральною свідомістю та суспільством».⁷⁷ В основних цінностях «права (як от справедливість, свобода, рівність) неможливо дистанціюватись від соціальних детермінант»,⁷⁸ оскільки саме вони визначають характер права. Воно повинно служити втіленню добра, обмеженню

---

75 Ильин И.А. О сущности правосознания // Соч.: в 2 т. – М., 1993. – Т.1: Философия права. Нравственная философия. – С. 267.

76 Хованская А.В. Достоинство человека: к либеральной стратегии права для России // Политические исследования. – 2001. – №4. – С. 49-60. – С. 54.

77 Ладиченко В.В. Юридична справедливість як принцип права // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Випуск 31. – К.: Інститут держави і права імені В.М.Корецького НАН України, 2006. – 624 с. – С. 5.

78 Мельничук Н.Ю. Дискурс «злочину» та «покарання» у контексті класичної філософської парадигми: Монографія. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – 328 с. – С. 14.

й виправленню зла і зумовлюватися справедливістю. «Свобода, рівність і справедливість становлять у такий спосіб саму суть ідеї права».⁷⁹

Тут доречно згадати Висновок Консультативної ради європейських судів № 18 (2015) «Позиція судової влади та її відносини з іншими гілками державної влади в умовах сучасної демократії», в якому зазначено, що «повноваження судді пов'язані з такими цінностями, як *правда, законність, справедливість і свобода*. Тому судді повинні виконувати свої обов'язки, дотримуючись найвищих стандартів професійної поведінки».⁸⁰ Пріоритетним питанням судової влади, як і в інших гілок влади, визначено *інтерес суспільства, оскільки це – основна цінність*. Зауважимо, що постановка питання про пріоритетний інтерес суспільства як основну цінність є цікавою, але не єдино можливою. Про це більш детально йтиметься в наступному розділі в розрізі співвідношення ліберальних та комунітарних цінностей.

У літературі зустрічаємо різні спроби класифікації та ієрархізації правових цінностей. Видається підставним, що система права базується на певній ієрархії цінностей, яка задає основний напрям для правозастосування та правової поведінки суб'єктів суспільних відносин. Успішному теоретичному осмисленню проблеми правових цінностей сприяє їх науково обґрунтована класифікація та ієрархія, що дозволяє досягнути онтологічну сутність права, визначити місце цінностей права в структурі інших соціальних цінностей.

Принципи ієрархізації цінностей права зводять до п'яти основних закономірностей, які забезпечують справедливе суспільство: кожна цінність перебуває у ціннісному відношенні до будь-якої іншої цінності; кожна цінність має право на повноту свого гідного існування і розвитку в рамках загальної системи цінностей; кожна цінність у разі порушення нормальних відносин з іншою цінністю має право на відновлення рівноваги; відносини цінностей визначаються ступенем гідності, що притаманна кожній цінності; відносини між цінностями мають утворювати порядок соціальної справедливості і солідарності.⁸¹

З методологічного боку важливо зауважити, що вибір критерія для класифікації правових цінностей залежить від типу праворозуміння дослідника, а також від теорії цінностей, яку дослідник підтримує. Сьогодні в літературі

79 Соловьев В.С. Право и нравственность: Очерки из прикладной этики // Собр. соч. – М., 1988. – Т.7. – С. 499-503.

80 Висновок Консультативної ради європейських судів № 18 (2015) «Позиція судової влади та її відносини з іншими гілками державної влади в умовах сучасної демократії», Лондон 16.10.12015 р. – <https://www.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/visnovok61.pdf>

81 Жербовська К.А. Правові цінності у взаємодії правових систем: 12.00.01 / Жербовська Кристина Артаківна. – Одеса, 2017. – 222 с. – С. 27.

розповсюдженими є потребово-утилітарна та абсолютна теорія правових цінностей.⁸²

Зокрема, відповідно до утилітарно-потребового підходу концепція правових цінностей обумовлюється людськими інтересами і потребами. Так, проф. Рабінович П.М. запропонував потребний підхід до права як соціального регулятора. Вчений зробив висновок, що «саме розбіжності у людських потребах, у засобах та рівнях їх задоволення становлять фундаментальну, визначальну причину плюралізму праворозуміння, причину неоднозначного смислоповнення терміно-поняття «право». З огляду саме на цю обставину і вдалося виправданним покласти в основу інтерпретації феномену праворозуміння такий концептуальний підхід, який свого часу було названо «потребним»». ⁸³ Через потребний підхід пропонується розкривати і соціальну сутність явищ, яка окреслюється як «здатність слугувати засобом задоволення потреб (інтересів) тих чи інших суб'єктів суспільства». ⁸⁴

Н. Неновски також вважав, що ціннісними критеріями в сфері права є історично обумовлені суспільні інтереси і потреби, ідеально усвідомлені і перероблені як принципи, цілі та ідеали. При цьому ціннісні критерії знаходяться в суб'єкта який здійснює оцінку. Системі правових цінностей відповідає система правових норм. Відзначаючи різноманіття підстав для класифікації правових цінностей, вчений особливо виділяв групу основних цінностей, серед яких він називав людину. Ієрархізація правових цінностей, на його думку, спочатку відбувається в правосвідомості, потім закріплюється в законі, потім об'єктивується в правовій поведінці. Закріплення правових цінностей в законі здійснюється за ієрархічним принципом за юридичною силою. ⁸⁵

Актуальним є також питання класифікації правових цінностей. Так, за критерієм корисності, для особи цінності класифікують таким чином: цінності, що закріплюють і юридично забезпечують права і свободи особистості (право на життя, право на свободу та особисту недоторканність); впливають з гуманістичної сутності права (гуманізм, свобода, рівність); витікають з нормативно-регулятивної суті права (законність, правопорядок

---

82 Цинцадзе Н.С. Классификация и иерархия правовых ценностей в теории права / Н.С. Цинцадзе // Вестник ТГУ. – 2014. – № 2 (130).

83 Рабінович П.М. Людські потреби – глибинний визначальний чинник праворозуміння. – http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-14-24.pdf

84 Рабінович П.М. Потребний підхід – безальтернативний інструмент виявлення соціальної сутності права і держави. – <http://www.naukovipraci.noua.od.ua/arhiv/tom8/7.pdf>

85 Неновски Н. Право и ценности. – М., 1987. Мантурова Н.С. Социально-правовые ценности: основания для дефиниции. – <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-pravovye-tsennosti-osnovaniya-dlya-definitis>

і т.д.); відображають сутність права як міру людської свободи (свобода пересування); впливають із сутності права як нормативно-ціннісного імперативу як загальнообов'язкової конкретної поведінки; спрямовані на формування у громадян позитивного ставлення до права як загальнолюдського блага. Усередині кожної групи пропонується правові цінності розглядати залежно від сфери дії: правові цінності як специфічне вираження цінностей загального характеру (свобода, справедливість, законслухняність та ін.); правові цінності, що визначають сутність і зміст законів, які регулюють різні сфери життєдіяльності суспільства (законність, легітимність і т.д.); інституціолізовані правові цінності, які існують у вигляді різних соціальних інститутів (суд, правоохоронні органи, адвокатура і т.д.).

Доволі розповсюдженою є класифікація правових цінностей на: нормативні; доктринальні; інституційні; цінності у сфері зразків правової поведінки. При цьому зазначається, що саме ієрархія цінностей визначає у самому широкому розумінні систему права. За такого підходу правова система являє собою піраміду, де верхню частину заповнюють нормативні приписи, а в широкій основі її знаходяться традиції і цінності. Для того, щоб система надійно функціонувала, правила передбачають лише основні принципи і визначають напрями дій людини із зазначенням можливої правової оцінки та аргументації. Таким чином, «цінність, що втілюється в правовій нормі, визначає її місце в системі права, а також деякі ознаки цієї норми».⁸⁶

Вказаний підхід, який пропонує класифікацію та ієрархізацію правових цінностей є переважаючим, однак не єдиним. Існує також скептичне ставлення до доцільності класифікації цінностей права, не заперечуючи при цьому необхідності правових цінностей. Це пояснюється тим, що правові цінності розглядають як абсолютні, незамінні, що не дозволяє їх порівнювати і зіставляти між собою, «цінності права рівнозначні і виражаються одна через одну».⁸⁷

Варто погодитись, що правові цінності, існуючи в «континуумі цілісності та порядку утворюють систему, що є надзвичайно гнучкою та адаптивною. Цінності права завжди існують в просторі реалізації інструментальної цінності права, утворюючи базис та цілі його загальносоціальних функцій. Існування цінностей права є найбільш важливим фактором розвитку права як дієвого та реального соціального консолідатора, що виконує своє призначення».⁸⁸

86 Бабенко А.Н. Взаимодействие ценностей и норм в процессе становления правовой системы // Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». 2015. – Т. 15. – № 3. – С. 7–11

87 Сидорова А.В. Миф о правовых ценностях // История государства и права. – 2011. – № 21. – С. 24-25.

88 Горобець К.В. Ієрархія цінностей права / Вісник Академії адвокатури. України число. – 2012. – 2(24). – С. 77.

Таким чином, система правових цінностей являє собою змістовне наповнення права. Філософське розуміння права пов'язують, в першу чергу, з такими цінностями як людська гідність, права людини, свобода, справедливість, рівність, демократія. Право передбачає релігійні, метафізичні та моральні основи, які акумулюють соціальні цінності, здебільшого дублюючи їх. Саме такі основи розширяють і поглиблюють зміст права, що пов'язаний із всією цілісністю нормативно-ціннісного наповнення культури.

1.2.2. Принципи права як форма відображення правових цінностей

Проблематика принципів права відноситься до числа фундаментальних, містить широке коло багатогранних питань, які важко охопити одним загальним підходом чи дефініцією. З одного боку, принципи права відображають духовні, історичні, соціальні, політичні, культурні та інші особливості суспільства, трансформуючи і модифікуючи їх у концентрованому вигляді. З іншого – через право відбувається впровадження принципів права в життя, їх реалізація та застосування у правовій діяльності.

Крім того, принципи права є об'єктом наукових досліджень не лише представників загальної теорії та філософії права, галузевих наук а також міжнародного права. Тому в основі дослідження принципів права буде спроба поєднання наукових здобутків представників різних наукових шкіл та галузей права через призму ціннісного підходу до проблеми, а також нових потреб і викликів їх практичного застосування.⁸⁹

Принципи права відображають систему цінностей суспільства і здебільшого мають правову форму вираження і забезпечення. З цього приводу Р. Алексі зазначає, що в основному принципи і цінності мають однакову концептуальну структуру, за тим лише винятком, що перші діють в деонтологічній сфері (сфері належного), а другі – в аксіологічній сфері (сфері сущого).⁹⁰

У науковій літературі все частіше висловлюється думка, що право повинно закріплювати загальнолюдські цінності, тобто відбувається усвідомлення пріоритетності загальнолюдських цінностей. З огляду на особливості принципів права як специфічної правової категорії, саме у них зосереджений світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації та втілюються загальнолюдські цінності. Ці цінності не мають загальновизнаного реєстру, хоча зазвичай серед них згадують демократію, справедливість, свободу, рівність, основні права людини. Загальнолюдські цінності мають характер принципів, сфор-

---

89 Гришук О. Принципи права: філософсько-правовий вимір / О. Гришук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2015. – Вип. 61. – С. 16-23.

90 Алексі Роберт. Понятие и действительность права (ответ юридическому позитивизму). – Москва: Инфотропик Медиа, 2011. – 173 с.

мульованих на рівні високого ступеня узагальнення, тому вони абстрактні, а іноді й декларативні. Будучи філософськими, соціологічними й іншими ідеологемами, вони нерідко не кладуться на строгу мову права, потребують витлумачення й розвитку для того, щоб їх застосування було забезпечено юридичними засобами.⁹¹

Одним з перших науковців, які звернулися до проблематики принципів прав у 50-х роках минулого століття був завідувач кафедри історії та теорії держави і права у Львівського державного університету імені Івана Франка проф. П.О.Недбайло. На думку вченого, принципи права є найбільш абстрактними поняттями, які виражають сутність держави і права в їх основі та є вихідним елементом структури науки загальної теорії держави і права. Особливо проблема принципів права загострюється при подоланні прогалин в правовому регулюванні, зокрема за рахунок застосування та конкретизації загальних (загальноправових) принципів права. Крім того, принципи права розглядаються вченим як один із видів юридичних гарантій правильного застосування правових норм і здійснення суб'єктивних прав громадян; вони забезпечують правомірність вчинків суб'єктів права, зміцнюють законність і правозастосування, підвищують обґрунтованість і доцільність в реалізації норм, сприяють справедливій оцінці вчинків у рамках формальних вимог правових норм. Проф. П.О. Недбайло наголошував, що підвищення дієвості цього виду юридичних гарантій потребує посилення наукового дослідження принципів права під тим кутом зору, що принципам права властива нормативність.⁹²

Підкреслюючи практичне значення принципів права, Р.З. Лівшиц писав, що принципи права пронизують процес реалізації права, а тому і при застосуванні законів, і при заповненні прогалин у правовому регулюванні, вони слугують векторами правозастосочої діяльності. Вони концентрують результат розвитку права, в них втілюється нерозривний зв'язок минулого, теперішнього і майбутнього.⁹³

Подальший розвиток теорії принципів права знайшов своє відображення у роботах видатного радянського вченого проф. С.С. Алексеева. На його думку, принципи права - це керівні ідеї, що характеризують зміст права, його сутність та призначення в суспільстві. З одного боку, вони виражають закономірності права, а з іншого – є найбільш загальними нормами, які діють у всій сфері

91 Фулей Т.І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їхнього впровадження в Україні: дис. ... канд. юр. наук.: 12.00.01 – Теорія та історія держави і прав ; Історія політичних і правових вчень / Т.І. Фулей. – Львів, 2003. – 253 с. – С. 26.

92 Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм // Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 44-53. – С.46.

93 Лившиц Р.З. Теория права. Учебник. / Р.З. Лившиц. – М: БЕК, 1994. – 224 с. – С. 200.

правового регулювання і поширюються на всіх суб'єктів. Ці норми або прямо сформульовані в законі або виводяться із загального змісту законів. Крім того, принципи права визначають шляхи вдосконалення правових норм, виступаючи керівними ідеями для законодавця. Вони є сполучною ланкою між основними закономірностями розвитку і функціонування суспільства і правовою системою. Завдяки принципам, правова система адаптується до найважливіших інтересів і потреб людини і суспільства, стає сумісною з ними.⁹⁴

Проф. Сирих В.М. вважає, що правові принципи в повній мірі можуть претендувати на роль юридичних закономірностей, оскільки вони виступають ідеологічною, науково обґрунтованою формою відображення об'єктивних законів у суспільстві. Тобто правовий принцип розглядається ним як пізнаний юристами об'єктивний юридичний закон. Вчений визначив правові принципи як основу правових явищ і процесів, як іманентно притаманну їм властивість.

Визначаючи зміст даної категорії, він відзначає, що з розуміння принципу як керівного початку відповідного явища або процесу випливає його загальний і стійкий характер. Так як принцип є «вихідний початок», «керівна ідея», «основа», то, отже, він характеризується не стільки абстрактною загальністю, а безпосередньо пов'язана з сутністю, основою явищ і процесів і є досить стійкою, постійною. Принципи володіють і необхідністю, оскільки за наявності відповідних умов вони проявляються неминуче в системі правових відносин незалежно від їх усвідомлення і закріплення в чинному законодавстві. Однак у цьому випадку необхідність принципів права проявляється інакше. У тих випадках, коли принципи не усвідомлюються вченими, не закріплюються прямо і безпосередньо діючим законодавством, правові норми виявляються недосконалими, малоефективними і не призводять до очікуваних результатів. У суспільстві зберігаються стійкі потреби, які не отримують необхідного задоволення, а фактичні відносини складаються всупереч законодавчим принципам, в обхід норм права. В цих умовах суспільство, правова наука і юридична практика змушені постійно вживати заходів щодо удосконалення таких норм права, поки випадково, методом проб і помилок або в процесі теоретичного аналізу не буде відкрита їх сутнісна основа і виражає цю основу правової принцип. Тільки в системі чинного законодавства правові принципи, на його думку, набувають загальнообов'язкового значення. Вчений ставить під сумнів висновок С.С. Алексєєва про те, що принципи права реально закладені в праві незалежно від того, сформульовані вони в науковому пізнанні чи ні.

Проф. А.М. Колодій вважає, що категорія «принципи права» повинна використовуватись у всіх випадках, коли йдеться про відправні ідеї і положення, які відносяться до юриспруденції. Тому принципи права – це такі відправні

---

94 Алексєєв С.С. Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов. - М.: Норма, 2005. – 496 с.

ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими з сутністю права і складають його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначущістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу.⁹⁵ Вчений зазначає, що основні засади, які ще не відображені й не закріплені у праві, не можуть бути віднесені до числа юридичних принципів (принципів права). Вони є соціальними закономірностями, які вимагають правового опосередкування, ідеями, науковими висновками, а не принципами права.⁹⁶

Висловлюються міркування, що принцип має складну будову, яка формується з різноманітних юридичних імперативів, які тісно взаємопов'язані і взаємодіють між собою. В науці виділяються, по-перше, принципи, сформульовані вченими-юристами, які виступають у вигляді фундаментальних ідей і ідеалів, що відображають досягнення правової думки, практичного досвіду, об'єктивні закономірності розвитку суспільства. Зазначені принципи становлять найважливішу частину наукової та професійної правосвідомості, юридичної політики і не є обов'язковими для суб'єктів прав. По-друге, це відособлені у вигляді відносно самостійних елементів принципи права, під якими слід розуміти вихідні нормативно-керівні начала (імперативні вимоги), що визначають загальну спрямованість правового регулювання суспільних відносин. Виходячи з цього, вчений резюмує, що вони являють собою певні фундаментальні ідеї та ідеали, які сформульовані на основі наукового і практичного досвіду, і разом з принципами правосвідомості є найважливішими компонентами панівної юридичної ідеології.⁹⁷

Генетична характеристика принципів права полягає в розгляді детермінованості їх змісту об'єктивними соціальними закономірностями. Засадничі ідеї права є не довільними конструкціями людського розуму, а особливою формою вираження об'єктивних соціальних закономірностей. Фіксуючи у своєму змісті необхідні й істотні зв'язки, наявні в суспільстві та праві, вони дають змогу встановити такий порядок суспільних відносин, який найбільшою мірою сприяє їх зміцненню й розвитку.

Слід погодитись, що з позицій гносеології категорія «принцип» тісно пов'язана з категоріями «закономірність» і «сутність». Гносеологічний аспект дослідження принципів зумовлений й ідеологічністю, детермінованою

95 Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (питання методології): / О. М. Колодій. // Автореф. ... доктора юр. наук.:спеціальність 12.00.02 «Конституційне право». – К.: 1999. – 39 с. – С. 19.

96 Колодій А. М. Принципи права України. – К.: Юрінком Інтер, 1998. –С 23-24.

97 Карташов В.Н. Принципы права / Теория государства и права / Под ред. проф. Бабаева В.К. – М., 2001 – С. 222-223

не лише об'єктивними соціальними закономірностями, а й абстрагуючою діяльністю свідомості людини, творчою активністю її розуму. Зміст провідних положень безпосередньо залежить від здатності юридичного мислення проникнути в суть суспільних процесів. Отримані результати формулюють у вигляді фундаментальних правових понять, якими й стають в гносеологічному контексті правові принципи. Пізнавальний момент підпорядкований головній функції – регулятивній, у зв'язку з чим вони мають низку особливостей, зумовлених загальнообов'язковістю й іншими властивостями права, фіксацією в юридичних приписах і втіленням у правовідносинах. Розгляд цього аспекту принципів дозволяє дати їх онтологічну характеристику, що передбачає виявлення головних форм їх буття.⁹⁸

Обґрунтованою є позиція пов'язувати ідеї, які виражають принципи права, із соціальними цінностями, оскільки:

1) принципи права є наслідком теоретичного осмислення практики реалізації правових норм, в основі якої лежить ідея, що отримала обґрунтування як елемент правосвідомості. Тобто принцип права є результатом ідейного розвитку теорії та «постає як єдність теоретичної думки і юридичної вимоги. І це дозволяє відносити принцип права до категорії правосвідомості і одночасно бачити в ньому положення нормативного характеру, концентровано виражає ідейний зміст права через систему його генеральних ідей».⁹⁹;

2) принцип права має структуру, яка визначається наявністю трьох основних елементів: вимога, ідеал, знання. Вимога є основою нормативності принципу права, сформульованої у вигляді веління, що є частиною правосвідомості або закріплена в нормах права. Принципи права, які отримали законодавче закріплення, проявляють себе в нормах, а норми можуть містити певні принципи.¹⁰⁰ Крім того, принцип формулює ціннісно-нормативний ідеал правової дійсності, який встановлює цілі та орієнтири розвитку права через призму важливих соціально значущих ідей. Знання як частина принципу права розглядається як «інформація про закономірності нормативної ситуації і бажаний спосіб діяльності»¹⁰¹;

---

98 Солоненко О.М. Функціональний аспект принципів права у правозастосовній діяльності // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2011 – №1.– / <http://www.naiu.kiev.ua/chasopis/materials/13#7>

99 Воппенко Н.Н., Рудковський В.А. Основные принципы права: понятие и классификация // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5, Юриспруденция. – 2013. – № 1 (18). – С. 5-107 – С. 6.

100 Смирнов О.В. Соотношение норм и принципов в советском праве / О. В. Смирнов // Советское государство и право. – 1977. – № 2. – С. 9-15. – С. 12.

101 Воппенко Н.Н., Рудковський В.А. Основные принципы права: понятие и классификация // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5, Юриспруденция. – 2013. – № 1 (18). – С. 5-107 – С. 6.

3) основною властивістю принципів права є їх здатність правовими засобами транслювати найбільш важливі соціальні цінності.

Важливим є питання видової характеристики принципів права. У теорії права принципи права прийнято поділяти на загальнолюдські (загальноцивілізаційні), загальноправові (загальні), міжгалузеві та галузеві. При цьому доведено, що принципи права утворюють систему, яка характеризується такими ознаками: її компоненти знаходяться в об'єднаному цілісно-системному стані; вона утворює єдність унаслідок структурної упорядкованості її компонентів, що визначає їх функціональну залежність і взаємодію; є субординованою, ієрархічною і синхронною у процесі функціонування; має власні властивості, що не зводяться до суми властивостей її компонентів; пов'язана із зовнішнім середовищем, відчуває його вплив і реагує на нього; має відносну сталість, у межах якої водночас можливі зміни властивостей її компонентів та їх зв'язків; системі принципів права притаманна відносна автономність функціонування.¹⁰²

М.Н. Марченко поділяє принципи права на соціально-економічні, політичні, ідеологічні, етичні, релігійні та спеціально-юридичні, до яких відносить: принцип загальнообов'язковості норм права; принцип несуперечливості норм; принцип поділу права на публічне і приватне; принцип відповідності між об'єктивним та суб'єктивним правом, між нормами права та правовими відношеннями, між правом і його здійсненням; принцип соціальної свободи, рівності перед законом і судом, рівноправності; принцип законності і юридичної гарантованості прав і свобод особи; принцип справедливості, виражений у рівному юридичному масштабі поведінки і у суворій співмірності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню; принцип юридичної відповідальності тільки за винну протиправну поведінку в судовому порядку; принцип презумпції не винуватості; принцип неприпустимості зворотної сили законів, що встановлюють нову або більш тяжку юридичну відповідальність та гуманності покарання.¹⁰³

А.М. Колодій виділяє такі принципи: 1) принципи правосвідомості; 2) принципи правоутворення; 3) принципи правотворчості (законотворчості і нормотворчості); 4) принципи системи права (загальноправові (основні), міжгалузеві, галузеві, інститутів права); 5) принципи структури права (загальносоціального і юридичного, публічного і приватного, регулятивного і

102 Погребняк С.П. Основоположні принципи права. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Спеціальність 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків: 2009.

103 Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Под ред. проф. М.Н.Марченко. Том 2. Теория права. – М.: Зерцало, 1998.

охоронного, матеріального і процесуального, об'єктивного і суб'єктивного; 6) принципи правореалізації та правозастосування; 7) принципи правоохорони (правосуддя та юридичної відповідальності).¹⁰⁴

Принципи права можуть бути класифіковані відповідно до джерела їх походження: *principes axiomatiques*, тобто принципи, які є невід'ємними від правової системи, є формою природного права, та є настільки фундаментальними, що суди можуть посилатися на них навіть за умов відсутності їх закріплення у нормативно-правових актах; *principes structurels*, тобто принципи, які пов'язані із специфікою особливої правової системи (принцип верховенства права Європейського Співтовариства); *principes communs*, тобто принципи, які відносяться до універсальної правової системи («загальні принципи права, що визнані цивілізованими націями»)¹⁰⁵.

У міжнародно-правових документах одержали фіксацію такі поняття, як «принципи права, визнані цивілізованими націями» (ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН), «принципи міжнародного права» (в тому числі «принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами у відповідності зі Статутом ООН» (Декларація про принципи міжнародного права від 24.10.1970 р.) та «принципи, якими держави-учасниці будуть керуватися у взаємних відносинах» (Заключний акт НБСЄ)), а також «загальні принципи, єдині для правових систем держав-членів» (ст. 215 (2) Договору про Європейський Союз), а в науковій літературі згадуються загальновизнані (всезагальні) принципи права. Конституції зарубіжних країн також містять посилання на «загальновизнані принципи і норми міжнародного права», яким надається пріоритет і забезпечується відповідність їм законодавства (ст. 8 Конституції Республіки Білорусь, ч. 2 ст. 6 Конституції Грузії, ст. 8 Конституції Республіки Словенія), або вони визнаються невід'ємною частиною правової системи держави (ст. 3 Конституції Естонської республіки, ч. 4 ст. 15 Конституції Російської Федерації, ст. 7 Конституції Республіки Угорщина), національного права (ст. 5 Конституції Республіки Болгарії, ст. 28 Конституції Греції) чи національного законодавства (ст. 96 Конституції Іспанії, ст. 25 Основного закону ФРН), або ними керуються при здійсненні зовнішньої політики (ст. 11 Конституції Азербайджанської республіки, ст. 135 Конституції Литовської республіки, ст. 8 Конституції Республіки Молдова, ст. 18 Конституції України).¹⁰⁶

104 Колодій А.М. Принципи права України. – К.: Юрінком Інтер, 1998.

105 Гришук О.В., Попов Д.І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти: монографія / Гришук О.В., Попов Д.І. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. – 320 с. – С. 220.

106 Фулей Т.І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їхнього впровадження в Україні: дис. ... канд. юр. наук.: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; Історія політичних і правових вчень / Т.І. Фулей. – Львів, 2003. – 253 с. – С. 52.

Зауважимо, що відсутність одностайності в розумінні сутності принципів права та їх впливу на законодавство зумовлене, в першу чергу, методологією, якою керується вчений у дослідженні принципів права, а також його розумінням права. *Враховуючи наявну у юриспруденції багатоманітність підходів до праворозуміння, можна виділити щонайменше два підходи до розуміння принципів права.* Зокрема, прихильники природної концепції права переконані, що принципи права є визначальними і зумовлюють зміст правових норм. Прихильники позитивістської концепції праворозуміння навпаки, впевнені в тому, що принципи права потрібно виводити саме із норм права.

У сучасних теоріях права відбувається докорінне переосмислення його змісту як основоположного регулятора суспільних відносин. Простежується відродження звернення до природного права як частини соціальної реальності, яка відображає єдині принципи та цінності, що панують у природі та суспільстві. Це знайшло своє відображення у рішеннях Конституційного суду України, який вважає, що «право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а охоплює й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, звичаї, традиції, принципи права тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим його культурним рівнем. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України».¹⁰⁷

Закріплення цих положень на загальнодержавному рівні визначило принцип верховенства права не тільки як «верховенство його формальних джерел – Конституції та закону, а й визнання *природного права як безпосереднього регулятора суспільних відносин у вигляді правових ідей правди, справедливості, моралі, рівності тощо*».¹⁰⁸

Розвиток сучасного праворозуміння по-новому визначає онтологічну сутність принципів права, їхню роль у праві. За своєю природою принципи права – це правила, які є ідейною основою права; це система положень директивного характеру, яким підпорядковані всі такі процедури. Якщо осягнути їхній зміст, то можна зрозуміти одиничні, конкретні явища, які в сукупності позначаються цими принципами.¹⁰⁹ У правових ученнях сучасності наголошується на тому, що природне право не може виявлятися у вигляді конкретних правил поведінки, а існує у вигляді правових, морально-правових

107 Рішення Конституційного суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.

108 Шевчук С.В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. – К.: Реферат, 2007. – С. 303.

109 Гураленко Н.А. Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. – Львів, 2009. – С. 99.

чи політико-правових принципів. Принципи справедливості, пропорційності, спільного блага, добросовісності, гуманізму та інші тісно пов'язані з концепцією природного права. Вони функціонують як внутрішні, «вбудовані» в структуру суб'єктивних прав ціннісно-нормативні обмеження їх змісту та способів здійснення, як загальні орієнтири прийняття юридичних рішень.¹¹⁰

Принципи права розглядають як систему вимог до належної і можливої поведінки людей, які відображають визнані у суспільстві цінності і утворюють спрямовану на регулювання суспільних відносин ієрархічну єдність. О.Уварова зазначає, що кожна з вимог, що становить зміст певного принципу права, може набувати характер принципу, але нижчого рівня. Таким чином, уся система принципів права являє собою певне розширення принципу справедливості через виведення з його змісту системи вимог, яким мають відповідати суспільні відносини, і вимог, що висуваються до самого механізму правового регулювання¹¹¹. У багатьох випадках принципи права є закріпленням гуманітарних засад і цінностей, що утворюють загальнолюдський вимір права і зумовлені самою сутністю суспільства, природою людини. Більшість таких засад ґрунтується на «природній справедливості», загальній для всіх правових систем¹¹², тому вони безпосередньо пов'язані з природним правом. Відтак, помилковою є думка позитивістів про функціонування принципів права тільки в межах нормативного закріплення їх змісту.

На відміну від норм позитивного права, принципи права, щоб мати регулятивне значення, не обов'язково мають бути формально визначеними. Принципами права є не тільки ті положення, що закріплені в законодавстві й інших позитивних джерелах права, але й основоположні ідеї правосвідомості, які отримали загальне визнання в діяльності органів правосуддя, незважаючи на відсутність їхнього формального закріплення в об'єктивному праві¹¹³. Отже, з точки зору природно-правового підходу, принципи права можуть виконувати регулюючу функцію незалежно від їх закріплення в джерелах права. Легітимація є останньою стадією формування принципів права і може мати різні форми, у тому числі і виявляться у безпосередньому їх застосуванні при вирішенні судового спору.

---

110 Рабінович С.П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – С. 312–313.

111 Уварова О.О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика: монографія. – Харків: «Друкарня Мадрид», 2012. – С. 55–56.

112 Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом. – Харків: Консум, 2000. – С. 87–88.

113 Уварова О.О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика: монографія. – Харків: «Друкарня Мадрид», 2012. – С. 33.

Відповідно до природного типу праворозуміння, критерієм розрізнення правового та неправового закону є відповідність чинного законодавства принципам, що виникають із природного права (рівності та свободи)¹¹⁴. Це можна пояснити тим, що у права є (у його розрізненні та співвідношенні із законом) власна (незалежно від волі законодавця та «примусової сили» державної влади) об'єктивна властивість¹¹⁵. Принципи та норми права мають різні джерела обов'язковості: якщо обов'язковий характер принципів права має своїм джерелом цінності, які знаходять вираз у принципах, то однією з основних умов набуття обов'язковості нормами права є їх відповідність принципам права. Норма права, що суперечить принципам права, є неправовою.¹¹⁶

Виходячи з цього, *закони поділяють на правові та неправові залежно від їх відповідності і невідповідності правовим цінностям та принципам. Неправові закони проголошуються необов'язковими, хоча вони, як і правові, наділені санкціями.*¹¹⁷ Закони, що за своєю суттю ґрунтуються на соціальній справедливості, свободі, рівності, відповідають ознакам правового закону. Тільки правовий закон є формою вияву права, інакше він є недієвим, «паперовим» чи свавільним. Закон може бути інструментом реалізації права, а може йому суперечити, бути формою офіційно-владного визнання як правових, так і неправових вимог і заборон, знаряддям обмеження чи придушення свободи людини. Тільки як форма вияву сутності права закон є правовим явищем.¹¹⁸ Неправові закони не забезпечують прав і свобод людини, не є носіями принципу справедливості і тому не відповідають праву. Такі закони в юридичній науці запропоновано називати квазізаконодавством.¹¹⁹

Таким чином, конкретизуючись у нормах права, принципи права виступають засобами інституціоналізації природно-правових уявлень. При цьому морально-правовий характер низки загальних принципів права дозволяє, з одного боку, враховувати в державно-правовому регулюванні відносин

114 Нерсесянц В.С. Наш путь к праву. От социализма к цивилизму. – М.: Рос. право, 1992. – С. 291.

115 Нерсесянц В.С. У российских судов нет правотворческих полномочий // Судебная практика как источник права. – М.: Юристъ, 2000. – С. 108.

116 Уварова О.О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика: монографія. – Харків: «Друкарня Мадрид», 2012. – С. 48.

117 Мартышин О. Классические типы правопонимания и «новые теории права» // Право України. – 2010. – № 4. – С. 98.

118 Гураленко Н.А. Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. – Львів, 2009. – С. 86.

119 Мучник А.Г. Комментарии к Конституции Украины. – К.: Парламентское изд-во, 2000. – Кн. 1. – С. 129.

закономірності традиційно-звичаєвого та іншого саморегулювання, а з іншого – адаптувати позитивне право до змінюваної соціальної реальності.¹²⁰

Крім того, виведення правових принципів із правових ідей природного права має важливе значення для розуміння реальності права, адже об'єктивно зумовлений характер принципів права підвищує їх значення в системі джерел права і вимагає їх безумовного застосування судами.¹²¹ Право не зводиться тільки до встановлених конкретним законом правил, а й передбачає принципи права, які є дійсними, навіть якщо й не були введені у правову систему певним правовим актом, виданим компетентним органом. Дійсність (реальність) цих принципів виявляється в тому, що до них звертаються судді у пошуках єдиного можливого правильного рішення.¹²²

Слід погодитись, що у сучасній правовій системі України важливе місце займає природно-правова доктрина. Свідченням цього є закріплення чинною Конституцією таких принципів як: визнання людини, її життя та здоров'я, честі й гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю; верховенства права, народного суверенітету; правової держави; громадянського суспільства; відповідальність держави перед особою. Відтак, за умови визнання природно-правового характеру української правової системи, нормативно-теоретичне визнання права має ґрунтуватися на апріорних цінностях (безумовна самоцінність особистості, свобода волі як природжений стан людини).¹²³

Сьогодні загальновизнано, що однією з новітніх тенденцій розвитку правової системи України є подолання позитивістського підходу, в межах якого право ототожнювалося із законом. Поняття права вже не зводять до сукупності правових норм, які виражають волю держави і забезпечуються її примусовими санкціями, а визначають через надпозитивні соціальні регулятори – справедливість, норми моралі, звичаї, традиції, принципи права, які є категоріями природного права. Якщо закон не узгоджується із змістом такого розуміння права, його визнають неправовим, нелегітимним, а його дія унеможливується. Механізм унеможливлення дії неправового закону ґрунтується на принципі верховенства права. У випадку суперечності між

120 Рабінович С.П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – С. 338.

121 Гаджиев Г.А. Онтология права (критическое исследование юридического концепта действительности): монография. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2013. – С. 103, 152–153.

122 Дворкин Р. О правах всерез; пер. с англ.; ред. Л.Б. Макеева. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 9.

123 Дудченко В.В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація: автореф. дис ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – Одеса, 2007. – С. 29.

природним правом та законом, треба виходити із пріоритету першого. У результаті таких трансформацій утворюється інший вимір права, що називається легітимністю.¹²⁴

На основі аналізу підходів до визначення місця принципів права у правовому регулюванні з позицій природно-правового й позитивістського типів праворозуміння зауважимо, що в цьому питанні названі школи права сьогодні наближаються одна до одної (інтегративне праворозуміння). Це дає підстави стверджувати, що принципи права можна розглядати як інтегруючий елемент природно-правового та позитивістського напрямів правового мислення, свідченням чого є, зокрема, визнання принципів права основою для оцінки санкціонованого державою права на відповідність визнаним у суспільстві цінностям. Вони мають основоположне значення для врегулювання суспільних відносин. Принципи становлять систему вимог, що окреслюють межі повноважень нормотворчого та правозастосовного органів.¹²⁵

Таким чином, природне право сьогодні розглядається як надпозитивна правова ідея, виходячи з якої позитивне право оцінюється як легітимне, або як нелегітимне.¹²⁶ В онтологічному аспекті розрізнення права та закону, відповідь на запитання про зміст права, дозволяє розкрити об'єктивні сутнісні властивості права, якими є принципи права. Втілення принципів права у законі дозволяє характеризувати його як правове явище, тобто як явище, що відповідає сутності права, як зовнішній вияв і реалізація правової сутності.

Виходячи з вищезазначеного, **принципи права** – це вихідні правові ідеї, які відображають засадничі загальнолюдські цінності, розкривають сутність права та визначають зміст і спрямованість правового регулювання. Через принципи права відбувається впровадження загальноновизнаних соціальних (правових) цінностей у життя, їхня реалізація та застосування у правовій діяльності.

124 Гураленко Н.А. Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. – Львів, 2009. – С. 51.

125 Уварова О.О. Загальні принципи права та їх роль у правозастосуванні з позицій природно-правового і позитивістського підходів до права /О.О. Уварова // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 2. – С. 244–252.

126 Хеффе О. Політика. Право. Справедливість. Основоположення критической філософії права і государства. – М.: Гнозис, 1994. – С. 56.

1.3. Конституційні цінності як різновид правових цінностей: філософський погляд через призму конституціоналізму

Для того, щоб розкрити зміст поняття «конституційні цінності», видається за необхідне відштовхнутися від змістовного наповнення двох його складових, а саме: «конституційний» та «цінності». Розкривши зміст цих двох понять, можна прийти до розуміння сутності і змісту поняття «конституційні цінності», яке, охоплюючи ознаки і якості своїх складових, пропонує нам нове значення з якісно трансформованим змістом. Застосувавши так званий «поелементний підхід», тобто структуруючи поняття на складові частини, теоретично можливе більш глибоке його розуміння. Однак при цьому слід пам'ятати, що поняття «конституційні цінності» відображає велику частину правової реальності, яка наділена унікальними ознаками, якостями та змістом і складає певну цілісність, яка має самостійне значення. Тому застосування поелементного підходу пояснюється специфікою філософсько-правової рефлексії щодо онтології конституційних цінностей. Кінцевою ж метою дослідження є формування цілісного інтегративного погляду на конституційні цінності, їх зміст, значення, особливості та ієрархію.

Оскільки поняття «цінності» було розкрито у попередньому підрозділі, продовжимо аналіз прикметника «конституційний» і з'ясуємо, чи є він еквівалентним тому, що парламент, який «встановлює конституцію, буквально пише ці цінності в тексті конституційного документа... Таке використання слова «конституційне» передбачає думку про те, що письмова конституція може надати будь-яке значення конституційним цінностям».¹²⁷

Очевидно, цей аналіз лежить в площині співвідношення природного і позитивного права. Якщо відштовхнутися від позитивістської точки зору, тоді запропоноване вище розуміння суті конституційного є правильним. Тобто конституційне – таке, що встановлене у конституції законодавцем. Якщо ж подивитися на проблему з природно-правової точки зору, то конституційними є положення, які відповідають неписаним конституційним нормам та принципам (природне право, принцип справедливості та розумності тощо), які не зафіксовані у конституційному тексті, але органічно з ним пов'язані,

---

127 Nishihara H. The significance of constitutional values // PER/PELJ 2001(4)1 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/26634874_The_significance_of_constitutional_values

а також конституційним цінностям та легітимним цілям конституційно-правового регулювання у суспільстві»¹²⁸.

Ця ідея сьогодні є переважним методологічним підґрунтям дослідження конституціоналізму в цілому, який тлумачиться як юридичне обмеження держави та протилежність свавільному правлінню¹²⁹. Доведено, що концепція конституціоналізму формує вираз структурних закономірностей соціальних зв'язків «побудованих на ідеях зв'язаності правом як нейтрального інструмента забезпечення потреб та інтересів індивідів, спільнот чи суспільних інститутів»¹³⁰. Як філософсько-правова категорія, «конституціоналізм є втіленням цивілізаційних цінностей, що реалізуються за посередництвом демократичної держави та її інституцій»¹³¹.

У цьому контексті слушною є думка Т. Пейна, що «конституція не є документом уряду, а документом людей, які входять до уряду. А уряд без конституції – це влада без права на неї»¹³². Тобто можна зробити висновок, що у правовій державі публічна влада повинна бути легітимною, тобто визаною народом. Основою легітимації влади є конституція, «яка є водночас як основоположним актом, у якому закладений дієвий механізм легітимації влади, так і актом, який і сам є результатом демократичної легітимації. Історія європейського конституціоналізму є яскравим свідченням того, що конституція – це, насамперед, акт установчої влади народу, яка є первинною щодо установлених влад, до яких з-поміж інших належить і законодавча влада».¹³³

Таким чином, легітимність як властивість конституції, передбачає її визнання суспільством за змістом і процедурою. За змістом конституція повинна відповідати природному праву і відображати волю народу, який є джерелом установчої влади. «Легітимність основного закону забезпечується також дотриманням передбаченої ним же процедури зміни або такого порядку прийняття нової конституції, який гарантує реалізацію установчої влади

128 Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції: Навч. посібник / Станіслав Шевчук. – Харків: Консум, 2002. – 294 с.

129 McIlwain Charles Howard Constitutionalism: Ancient and Modern. Ithaca, New York Cornell University Press, 1940. – 162 p.

130 Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: Монографія. – Ужгород: Видвицтво «Ліра», 2009. – 372 с.

131 Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку. – Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, 2018.

132 Пейн Т. Права людини / Т. Пейн; пер. з англ. І. Савчак. – Львів: Літопис, 2000. – 288 с.

133 Ковальчук В. Конституція та легітимація державної влади – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpum_2016_855_54.pdf

народу (процедурний елемент). У кінцевому результаті поєднання змістового та процедурного елементів покликане забезпечити беззаперечне визнання конституції суспільством, на якому ґрунтується її авторитет та готовність суспільства до втілення у життя її засад та приписів».¹³⁴

З вищенаведеного випливає, що обмеження предмета конституційного права тільки нормами конституційного законодавства є міфом і не відповідає практиці сучасних держав у процесі здійснення конституційного правосуддя. Як зазначав голова Верховного суду США Д. Маршалл: «Якщо мета легітимна, якщо вона лежить у сфері дії Конституції, а всі засоби для досягнення цієї мети допустимі, стосуються її і не заборонені, а відповідають духу та букві Конституції, тоді вони є конституційними»¹³⁵.

Якщо сьогодні доволі очевидним є природно-правовий підхід до розуміння «конституційного», то єдності у тому, який перелік цінностей можна назвати «конституційним» немає. Це пояснюється тим, що кожна конституція може підкреслювати ці чи ті аспекти серед існуючих цінностей, які можна визнати «конституційними» і які можуть відрізнятися у різних націй. Крім того, конституційні положення тлумачаться відповідно до домінуючої ідеї часу, так що «основні права та вимоги демократичного процесу означають, навіть в межах однієї конституції, щось інше час від часу... Без системи конституційних цінностей, конституційна практика ризикувала б упередженим чином сприяти одній конкретній цінності та перевернути їх до чогось зовсім протилежного, легітимізувати несправедливість від імені конституційного права».¹³⁶

Конституція при аксіологічному підході до неї не створюється, а внаслідок нерозривності її з духом і цінностями народу виникає з нього і проголошується державою. Чим більше на практиці усвідомлюється ця істина, тим міцніший з точки зору правосвідомості конституційний лад, тим більш непорушна Конституція та її настанови.¹³⁷ Саме конституційні цінності визначають зміст конституційних принципів і норм, тлумачення яких покладено

---

134 Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку. – Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, 2018.

135 Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції: Навч. посібник / Станіслав Шевчук. – Харків: Консум, 2002. – 294 с.

136 Nishihara H. The significance of constitutional values // PER/PELJ 2001(4)1 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/26634874_The_significance_of_constitutional_values

137 Осипова Н.П. Методологічні проблеми аксіологічного виміру правосвідомості і правової культури // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць. Випуск 40. Одеса «Юридична література», 2008. – с. 10.

на Конституційний Суд України. Вони взаємопов'язані з установками та доктринальними орієнтирами при інтерпретації конституційного тексту в конкретній історичній обстановці¹³⁸.

Видається підставним розглядати Конституцію як інструмент ціннісного наповнення правової системи держави, конституційної аксіологізації юридичної теорії і практики. Цінність Конституції проявляється в тому, що вона є унікальним документом, в якому виражається система цінностей і програма життя суспільства, держави, яка володіє якостями загальності і обов'язковості. Конституція закріплює і гарантує загально-правові цінності, цінності, які мають фундаментальне значення для суспільства, держави, народу, для кожної особистості,¹³⁹ а саме: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека (ст.ст. 3, 27, 49 Конституції України); гідність та свобода людини (ст. ст. 21, 28 Конституції України); право на вільний розвиток особистості (ст.ст. 23, 34, 35, 53 Конституції України); правова рівність (ст.ст. 21, 24 Конституції України); верховенство права (ст.ст. 1, 8 Конституції України); демократія (ст. ст. 1, 5 Конституції України); суверенітет та територіальна цілісність України (ст.ст. 1, 2, 17 Конституції України); республіканська форма правління (ст. 5 Конституції України) та інші.

Конституція є поняттям, що наповнене аксіологічним змістом. «Конституція – це не текст, це ціннісна система, цінності, які живуть, відтворюються, направляють суспільне життя». Гарантування Конституції передбачає гарантування основоположних соціальних цінностей в правовій системі. Особливістю соціальних цінностей є те, що вони виражають основні загальнообов'язкові ознаки правового буття на основі суспільної згоди, а тому не є суб'єктивними чи дискреційними. Крім того, соціальні цінності не можуть «проявлятися ізольовано, вони систематизуються на конституційному рівні і виступають як взаємодоповнені і взаємозумовлені».¹⁴⁰

Конституційні цінності розглядають як блага, втілені в різних юридичних формах (нормах-принципах, правах і свободах, інших нормах найбільш загального характеру), закріплені в конституції і виводяться з її змісту шляхом

138 Савчин М. Конституційні цінності та конституційна юриспруденція в Україні. Вісник Конституційного Суду України. – № 1/2010.– с. 111.

139 Салей М.І. Цінність Конституції України – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/5355/C%D1%96nn%D1%96st%27%20Konstituc%D1%96%D1%97%20Ukra%D1%97ni.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

140 Арутюнян Г.Г. Конституціоналізм: уроки, вызови, гарантії: сб. изб. публ. и выступлений на международных форумах, посвящ. дан. проблематике. Киев, 2011.

офіційного тлумачення¹⁴¹. Конституційні цінності також розглядають як універсальї, які забезпечуються засобами правового захисту відповідно до конституції та визначають зміст її принципів і норм.¹⁴²

Проф. Вентер запропонував ієрархічну систему конституційних цінностей, серед яких виділив людську гідність як ядро. Рівність і свободу вчений визнав підтримуючими цінностями, а демократію та верховенство права – структурними цінностями, що разом створюють систему конституційних цінностей. Запропонована ієрархічна система цінностей відображає певну структуру законної форми правління. Розкриття змісту цих цінностей відбувається завдяки створенню загальних правил тлумачення. Таким чином конституційні цінності сприяють правильному розумінню конституційних положень.¹⁴³

Федеральний Конституційний Суд Німеччини також наголосив, що конституція не є нейтральною в ціннісному відношенні. У розділі про основні права вона встановлює об'єктивну ієрархію цінностей, в чому знаходить свій вираз більш вагоме значення основних прав. «Ця система цінностей, яка ставить в центр уваги особу, котра вільно розвивається, і її гідність в умовах соціальної спільності, повинна розповсюджуватися як основне конституційно-правове рішення на всі галузі права; Законодавство, адміністрація та судочинство отримують від неї імпульси та керівництво».¹⁴⁴

ФКС підкреслив, що суспільний лад вільної демократії можна визначити як лад, що, виключаючи будь-який деспотизм і свавілля, є системою правил правової держави на основі самовизначення народу волею відповідної більшості і на основі свободи та рівності. До базових принципів цього порядку суд відніс насамперед: повагу до витлумачених у Основному Законі прав людини, передусім до права особи на життя і вільний розвиток особистості, державний суверенітет, поділ на гілки влади, відповідальність уряду, законність влади, незалежність судів, принцип багатопартійності та рівність

141 Карасева И.А. Конкуренция конституционных ценностей в практике Конституционного суда Российской Федерации и конституционных судов зарубежных стран. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность: 12.00.02 – конституционное право; конституционный судебный процесс; муниципальное право. МГУ. Москва. 2014. – 244 с.

142 Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: Монографія. – Ужгород: Видвництво «Ліра», 2009. – 372 с.

143 Venter F. Utilizing constitutional values in constitutional comparison. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/26634953_Utilizing_constitutional_values_in_constitutional_comparison

144 Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts 7, 198. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv007198.html#Rn044> (дата звернення 03.10.2018). – Назва з екрана.

шансів для всіх політичних партій з гарантованим у конституції правом на створення і діяльність опозиції.¹⁴⁵

Грунтовний аналіз аналіз правових позицій із рішень ФКС Німеччини, проведений В. Шишкіним, дав підстави стверджувати, що людська гідність, на сучасному етапі цивілізаційного розуміння німецькими правниками її абсолютності, перебуває над державою і позитивним правом. Людська гідність розглядається ФКС як найвища правова цінність всередині конституційного правопорядку. Така позиція ФКС вже є дороговказом органам влади у їхній діяльності відштовхуватися від усвідомлення поваги до людської гідності. «Зазначене обумовлює висновок, що «людська гідність», але вже як правова категорія, є висхідним принципом й одночасно правовим підґрунтям для усіх основних прав людини, а також ідеєю розвитку суспільного життя».¹⁴⁶

Яскравим прикладом є також ієрархічна система цінностей Конституції Південної Африки, на основі яких заснована держава. Система конституційних цінностей включає цінність людської гідності як ядро системи, рівність і свободу як підтримуючі цінності, а демократію і верховенство права як структурні цінності. У такий спосіб цінності, які належним чином ідентифіковані як «конституційні», створюють рамки легітимної форми правління. Крім того, конституційні цінності створюють загальні правила тлумачення Конституції і сприяють правильному розумінню конституційних положень.¹⁴⁷

Слід погодитись, що на перший погляд, суто філософське положення про ієрархію конституційних цінностей може набувати і значного практичного резонансу у разі конкуренції цінностей «воно дає відповідну орієнтацію державі, тим чи іншим осередкам суспільства, громадським організаціям, іншим суб'єктам (у тому числі й фізичним особам) при розв'язанні ціннісних колізій: не існує такої цінності, заради якої можна було б пожертвувати людиною».¹⁴⁸

Вищенаведене дає можливість зробити висновок про конституційне значення людської гідності, яка має центральну нормативну роль. Людська

145 Паславська Н.Т. Становлення та розвиток конституційної юстиції ФРН: історико-правове дослідження. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.01. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2015. – 210 с.

146 Шишкін В. Абсолютність права людської гідності (позиції Федерального Конституційного Суду Федеративної Республіки Німеччина). Право України. – 2018. – №9. – С. 57.

147 Nishihara H. The significance of constitutional values // PER/PELJ 2001(4)1 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/26634874_The_significance_of_constitutional_values

148 Конституція України: науково-практичний коментар. Національна академія правових наук України. Харків: «Право», 2003 р. – с. 10.

гідність як конституційна цінність є фактором, який об'єднує права людини в єдине ціле. Це забезпечує нормативну єдність прав людини. Ця нормативна єдність виражається трьома способами: по-перше, цінність людської гідності слугує нормативною базою конституційних прав, викладених у Конституції; по-друге, він слугує тлумачним принципом для визначення обсягу конституційних прав, включаючи право на гідність людини; по-третє, значення людської гідності відіграє важливу роль у визначенні пропорційності статуту, що обмежує конституційне право¹⁴⁹.

Звернення до конституційних цінностей і до людської гідності бачимо у рішенні Конституційного суду України від 23 травня 2018 р. 5-р/2018, у якому відображаючи сучасні тенденції розвитку права, вказано, що людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване ст. 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для всіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав. Цим рішенням Конституційний суд підкреслив значення конституційних цінностей і людської гідності системоутворюючої цінності, джерела прав людини.

З цього приводу цікавим є досвід Конституційного Трибуналу Республіки Польща. Для прикладу, в одному з рішень Конституційний Трибунал вказав, що людська гідність має ряд функцій у конституційному порядку: зв'язок між Конституцією (актом позитивного права) та природноправовим порядком; детермінанти тлумачення та застосування Конституції; визначника системи та обсягу прав і свобод людини; та суб'єктивного права особи з окремим правовим змістом.¹⁵⁰ В іншому рішенні підкреслено, що застосування Конституції повинне «супроводжуватися турботою про збереження природної людської гідності. Отже, гідність не може розглядатися як особливість чи сукупність прав, наданих державою. Вона є первинною щодо держави, в наслідок чого як законодавцю, так і правозастосовним органам слід поважати зміст, що міститься в концепції гідності, яка належить кожному людині».¹⁵¹

Таким чином, конституційне значення людської гідності підкреслюється як природно-правове підґрунтя (стрижень) системи конституційних цінностей, навколо яких побудована Конституція і правовий устрій держави.

---

149 Barak A. Human Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right . Cambridge: Cambridge University Press. 2015. 406 s. s.140.

150 Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 15 października 2002 r., sygn. SK 6/02, III.6.2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20021781486/T/D20021486TK.pdf> (accessed: 20.08.2018)

151 Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 4 kwietnia 2001 r., sygn. K 11/00, III.2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://static.e-prawnik.pl/pdf/orzeczenia/otk_K_11_00.pdf (accessed: 20.08.2018)

Оскільки «джерелом людської гідності є природне право, а не позитивне, тому вона наділена абсолютним характером – наддержавність, незалежність від особливостей правового регулювання державою прав, свобод та обов'язків людини»¹⁵². Конституційними цінностями, які впливають із людської гідності видається підставним вважати справедливість, свободу, рівність та демократію.

---

152 Гришук В.К. Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини в Україні. // Право України. – 2018. – №9. – С. 99.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРАВОВІ ЦІННОСТІ: ІСТОРИЧНІ ТА СУДОВІ АСПЕКТИ

2.1. Історія формування філософсько-правових уявлень про правові цінності як основу природного права.

2.1.1. Обґрунтування правових цінностей у взаємозв'язку з природним правом в період становлення філософії та юриспруденції

У філософії права розвиток уявлень про соціальні цінності (людську гідність, права людини, свободу, справедливість, рівність) здійснювався, здебільшого, в межах теорії природного права, «які протягом століть розглядалися як взаємозалежні та взаємовизначальні».¹⁵³ При цьому системоутворююча соціальна цінність - людська гідність тлумачилась як прояв природи людини, її духовного начала, а тому розглядалась як підґрунтя, базис природного права та прав людини.

Дослідження розвитку системи соціальних цінностей у взаємозв'язку з природним правом видається за доцільне досліджувати, починаючи з античних часів. Зародження філософської думки в Греції (VI-V ст.ст. до н.е.) було зумовлене перш за все обставинами політичного характеру, а саме розпадом старого родового ладу у грецьких містах-держав та трансформацією попередніх традицій. «Родовий, аристократичний порядок і його право тримались на силі традицій, освячених міфологією, легендами стародавнього епосу та багато в чому ототожнювались з «природною» справедливістю. Новий політичний і правовий порядок в силу свого характеру не міг опиратись на авторитет традицій».¹⁵⁴ Перехід до нових суспільних відносин, котрі регулювались вже не традиціями і владою царів, а законами і рішеннями народних зборів, покликав розглянути розумні засади цих відносин. Природне право древні греки пов'язували з природою людини, з її правом на життя, задоволення природних потреб, з правом на насолоду, і, в той же час, з «правом на індивідуальну свободу».¹⁵⁵

Філософське з'ясування підстав та засад суспільних відносин, що ґрунтуються на моральності, було запропоновано у Греції в першій половині V ст. до н.е. софістами, котрі виходили з принципів відносності людського пізнання і недоступності істини. Один з видатних представників софістів Протагор називає людину «мірою всіх існуючих речей, як вони існують, а неіснуючих, як вони не існують». Софісти були прихильниками природної рівності всіх людей: «За природою ми всі в усіх відношеннях рівні – і варвари, і елліни» (Антифон). Нерівність породжується не від народження, а полісним законом, який «володарюючи над людьми, примушує багато до чого, що осоружно

природі» (Гиппій). Алкидам обґрунтовував природність свободи: «Божество створило всіх вільними, а природа нікого не створила рабом».¹⁵⁶

Проголошення індивідуалізму руйнувало уявлення про залежність людини від походження. Давньогрецькі філософи-софісти доводили, що всі люди від народження мають однакові, зумовлені природою права, оскільки створені Космосом і над усіма «рівно тяжіє доля».¹⁵⁷ На думку софістів, позитивне право встановлюється штучно за волею людей, зокрема шляхом угод. Такому штучному і договірному порядку софісти протиставляють природне право як таке, що витікає з природи людини.¹⁵⁸

Можна виділити такі основні ідеї софістів стосовно природного права: природне право тлумачилось софістами як прояв справедливості; відокремлення природного права (природи речей, веління природи) від права позитивного (помилкового, штучного, полісного закону); сприйняття природного права як неписаних законів, однакових для громадян будь-якої держави; рівність усіх людей за природою.

Філософсько-правова тенденція, що протистояла суб'єктивістським поглядам софістів, знайшла свій прояв у творах Сократа, Платона та Аристотеля. З іменем Сократа пов'язаний новий важливий поворот у філософському пізнанні сутності буття, людини, її прав та гідності. Сократ довів, що «мислення людини і всезагальний божественний розум мають ту ж саму сутність. Тому людина повинна досягнути сама себе».¹⁵⁹ Найважливішою суб'єктивною підставою моральної і законслухняної поведінки є знання, оскільки існування об'єктивно-загальних моральних і правових норм вимагає від людини їх знання. Лише людина, яка знає, що таке справедливість, може бути справедливою, а яка знає суть чесноти може бути добродесною.

Він перший розглянув у єдності проблему людини і проблему всезагальних об'єктивних начал. «Обговорення моральної та правової проблематики Сократ підняв на рівень логічних дефініцій і понять, заклавши тим самим початок власного теоретичного дослідження в даній галузі».¹⁶⁰

156 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты: Учебное пособие. – М.: ИКФ «ЭКМОС», 2003. – 288 с. – С. 68.

157 Рабинович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. – К.: Атіка, 2004. – 464 с. – С. 24.

158 Гурвич Г.Д. Философия и социология права: Избранные сочинения / Пер. М.В. Антонова, Л.В. Ворониной. – СПб.: Издательский дом СПбГУ, 2004. – 848 с. – С. 299.

159 История философии права. – СПб.: Юридический институт, СПб университет МВД России, 1998. – 640 с. – С. 15.

160 Нерсесянц В.С. Философия права. – М.: Изд. Группа Норма Инфра-М, 1997. – 658 с. – С. 409.

У своїх міркуваннях про право й суперечках з софістами Сократ, який прагнув пояснити природу права, фактично «вводить до загальних базисних підвалин розуміння права новий чинник – природу людини».¹⁶¹ Природними для людини вважалися такі особисті потреби та інтереси, що впливали із її здібностей. Гармонія ж особистих та загальних інтересів, на думку філософа, коли людина посідає в суспільстві місце, відповідне її здібностям.¹⁶²

Платон, пояснюючи станову гідність у полісі, писав, що люди розрізняються природними задатками: «хоча всі члени держави брати..., але, бог, що виліпив Вас, в тих із Вас, хто здатний правити, домівив при народженні золото, і тому вони найбільш цінні, в помічників їх – срібло; залізо ж і мідь – в землеробів і різних ремісників».¹⁶³ виправдовуючи станову нерівність в обсязі гідності і прав як справедливе для полісу, він підкреслював роль працьовитості в отриманні нових ресурсів гідності. У Платона станова нерівність веде до справедливості, оскільки в поєднанні з рівноправністю забезпечує «рівність за гідністю і чеснотами», а, значить, рівновага й благополуччя в полісі. «Займатися кожному своєю справою і не втручатися в чужі – це і є справедливість»; тоді гідно живуть всі стани.¹⁶⁴

Аристотель акцентував увагу на подвійному характері людини: підлеглисть її природі як природної істоти і, в той же час, її панування над природою.¹⁶⁵ Останнє дає людині можливість мати свободу волі, розрізняти добро і зло, осмислювати гідність. Людям властиво прагнути політичної справедливості, а це вимагає постановки питання про гідність вільних і рівних, що і забезпечується завдяки приватній власності й закону, а також наявності сім'ї. Політичну справедливість він розділяв на природну і юридичну. Перша присутня скрізь в однаковому обсязі і не залежить від походження людей. Друга регулює відносини в повсякденному житті, в управлінні полісом, характеризує дії людей, що укладають угоди про взаємні зобов'язання.¹⁶⁶

161 Сливка С.С. Природне та надприродне право: У 3-х частинах. – Ч.1: Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атака, 2005. – 224 с. – С. 75.

162 Кузнєцов В.І. Філософія права. Історія та сучасність: Навч. псіб. – К.: ВД «Стилос»: ПЦ «Фоліант», 2003. – 382 с. – С. 95.

163 Платон. Сочинение в 3-х томах. Т.1. – М.: Мысль, 1968. – С. 623

164 Анисимов А.Л. Честь, достоинство, деловая репутация: гражданско-правовая защита. – М.: Юристъ, 1994. – с. 79.

165 Аристотель Нікомахова етика. – К.: Аквілон – Плюс, 2002. – С. 479.

166 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты: Учебное пособие. – М.: ИКФ «ЭКМОС», 2003. – 288 с. – С. 68.

Свобода, за Аристотелем, є передумовою вияву чеснот і досягнення блага.¹⁶⁷ Він вважав, що існують варвари і раби «за природою». Кожен, хто не здатен контролювати себе, сам приречений бути під контролем інших і належати до рабів «за природою», тобто бути рабом невідання та пристрастей. Люди ж стають такими, якими вони є завдяки «трьом чинникам: природі, звичаям, розуму». Водночас звичай здатні змінювати людську природу, і люди «часто чинять всупереч набутим звичкам і природі, прислухаючись саме до розуму».¹⁶⁸ Ідея свободи у філософа набуває соціального і громадянського втілення в сенсі набуття людиною низки чеснот-цінностей, взаємно поділених суспільно.

За Аристотелем, право є справедливим, якщо воно сприяє реалізації людської природи, оскільки людина за своєю природою є суспільною, справедливою і розумною істотою. Тому критерієм оцінки закону може бути міра його сприяння реалізації справжньої природи людини. Якщо ж закон гальмує розвиток природних здібностей людини, то його слід удосконалити.¹⁶⁹

Цікавим є, як старогрецький оратор Демосфен у підготованій судовій промові мав намір відстоювати свою особисту гідність, ображену ляпасом від Мідія (промова «Проти Мідія про ляпас»). Особисту гідність він представляє як гідність громадянина Афін: «Адже от як іде справа, громадяни афінські: образа завдана мені, втоптана в бруд була моя особа, нині ж предмет розслідування і судового розгляду полягатиме в тому, чи отримає Мідій і надалі можливість творити подібні справи і безкарно ображати будь-якого з вас або ж ні. Тому, якщо хто-небудь з вас дотепер сприймав цю справу так, ніби судовий розгляд проводиться в чиїхось приватних інтересах – хай нині його надихне думка, що заборона скоювати подібні злочини послужить на благо всьому суспільству, неначебто розв'язувалася справа загальнодержавного значення...».¹⁷⁰

Демосфен тут показує зв'язок особистої гідності кожного афінянина з полісною гідністю взагалі, із захистом прав громадянина всім полісом¹⁷¹. Так поняття гідності члена роду, сім'ї доповнюється особистою гідністю громадянина, оскільки захист його особи, здоров'я, життя гарантує влада публічної спільності (полісу). Особиста гідність громадянина представляється

167 Макінтайр Е. Після чесноти: дослідження з теорії моралі / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – 436 с. – С.278.

168 Аристотель. Політика. – К.: Основи, 2000. – 239с. – с.201.

169 Сливка С.С. Природне та надприродне право: У 3-х частинах. – Ч.1: Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атака, 2005. – 224 с. – С. 78.

170 Демосфен Речи: в 3х томах. – М.: Памятники истор. мысли. – Т 1. – 1994. – С. 600-605.

171 Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право. Базовый учебник. / Под ред. Томсинова В.А. – М.: Зерцало, 1999. – С. 390 – 448.

як публічна цінність, тобто не обмежена тілесною й духовною субстанціями, а така, що піднімається на рівень публічної гідності, без чого громадянин полісу не міг вважатися повноцінним. Слід погодитись, що такий захист особистої гідності (особистих немайнових прав громадянина) на рівні публічних, означає, що воно має не менше значення, ніж право участі в народному зборі або майнові права.¹⁷² Це знаменує звернення вже до гідності людини як політичної істоти, або, іншими словами, до прав громадянина. Таким чином, у свідомості афінян вже затвердилася ідея рівності громадян перед законом, яка захищається полісом в особі суду, що сприяло формуванню передумов прав людини.

В епоху еллінізму висувуються нові ідеї, які сприяли руйнуванню уявлень про поліс як найбільш справедливий та вічний устрій. На той час (IV ст. до н.е.) грецькі поліси поступово втрачають свою незалежність. Позначається посилення соціального розшарування на бідних і багатих, руйнування общини і полісу. Ці процеси знайшли своє відображення у вченні Епікура, котрий великого значення надавав проблемі індивідуальної свободи людини. На його думку, свобода людини – це її відповідальність за розумний вибір свого способу життя. Свобода визначається в результаті з'ясування того, «що залежить від нас» і «не підлягає жодному плану». Вона є поза необхідністю, оскільки «необхідність не підлягає відповідальності. Необхідність є нещастя, але немає ніякої необхідності жити з необхідністю».¹⁷³ Люди повинні узгоджувати свої інтереси шляхом укладання договору і, спираючись на результати власного пізнання, самостійно визначати умови свого спілкування, способу життя. За Епікуром домовленість, справедливість права не є нав'язаними ззовні, а є результатом самовизначення, самостановлення людини, розуміння і оцінки свого місця в суспільстві, своєї цінності, гідності. «Справедливість, що походить від природи, є договір про корисне – з метою не шкодити один одному і не терпіти шкоди».¹⁷⁴ Тому слід погодитись, що договірна теорія тлумачення права, викладена Епікуром, стверджує рівність, свободу і незалежність членів договірного спілкування і «являє собою історично першу філософсько-правову концепцію лібералізму і ліберального індивідуалізму».¹⁷⁵

Значний внесок у розвиток ідеї гідності людини та її природних прав людини зробив давньоримський політик Марк Тулій Ціцерон, котрий сформував своє вчення під впливом ідей еллінізму. За Цицероном існує універсальний

---

172 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты: Учебное пособие. – М.: ИКФ «ЭКМОС», 2003. – 288 с. – С. 70.

173 Материалисты Древней Греции. – М.: Наука, 1955. – С. 219.

174 Материалисты Древней Греции. – М.: Наука, 1955. – С. 217.

175 Філософія права. Навч. посібник./ О.Г.Данільян, Л.Д.Байрачна, С.І.Максимов та ін., За заг. Ред. О.Г.Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с. – С. 58.

закон природи, котрий стосується усіх людей, є вічним і виявляється в здоровому глузді. «Тим, кому природа дарувала розум, вона дарувала і здоровий глузд. Звідси випливає, що вона їм дарувала і закон, який є здоровим глуздом – як у веліннях, так і в заборонах».¹⁷⁶ Таким чином, започаткувалося дуже вагоме на добу Ціцерона переконання в тому, що, перебуваючи під дією спільних природних законів, люди покликані бути рівними у державі, що ними створена. Такий підхід до людини та її місця у суспільстві суттєво відрізнявся від поглядів Аристотеля, котрий висловлювався за рівні стосунки лише між рівними співгромадянами в обмежених групах.¹⁷⁷ Рівність Ціцерон пов'язував із справедливістю, як метою організації людей у державі. «Зі всього того, що обговорюють вчені люди, ніщо так не важливе, як повне розуміння того, що ми народжені для справедливості і що не на міркуваннях людей, а на природі ґрунтується право. Це зразу стане очевидним, якщо ми заглибимось в сутність людського суспільства та зв'язки між людьми».¹⁷⁸ Справедливість, рівність та всі інші чесноти мають моральну природу. Люди «за своєю природою схильні любити людей...», що є основою права».¹⁷⁹

На думку Луція Антея Сенеки, існує всезагальний закон природи, як загальний закон неблаганної й неминучої долі. Перед законом природи всі люди є рівні, оскільки однаково й цілковито безсилі.¹⁸⁰ «Того порядку, що у природі речей, не можемо змінити, але можемо виплекати в собі гідну бездоганної людини силу духу, що допоможе нам мужньо перенести все випадкове, перебувати у злагоді з природою. А вона різними переминами наводить лад у тому світі... Наш дух мусить пристосуватись до того закону, за ним повинен йти, йому коритись. Хоч би що там сталося, хай вважає, що так повинно було статися, і хай не сміє нарікати на природу. Адже природа у кожного з нас заклала основи добра й заронила насіння чеснот. Немає такої чесноти, що ми не були б до неї готові від народження».¹⁸¹ Отже, можна зробити висновок про однакову міру людської гідності, яка притаманна кожному від народження, оскільки закон природи має владу над кожною без винятку людиною.

176 Ціцерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу Богів. – К.: Основи, 1998. – 477 с. – С. 169.

177 Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неокласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів, 2003. – 520 с. – С. 24.

178 Ціцерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу Богів. – К.: Основи, 1998. – 477 с. – С. 167.

179 Ціцерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу Богів. – К.: Основи, 1998. – 477 с. – С. 174.

180 Сливка С.С. Природне та надприродне право: У 3-х частинах. – Ч.1: Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атака, 2005. – 224 с. – С. 81.

181 Сенека, Луцій Анней. Моральні листи до Луція / Пер. з лат. А.Садомори. – К.: Основи, 1999. – 603 с. – С. 475-478.

Таким чином, в епоху античності людська гідність пов'язувалась з правосуб'єктністю людини. Людська гідність включала в себе дві складові: повноцінність члена співтовариства і повноцінність громадянина, що вело до утвердження прав громадянина і самоцінність людини взагалі, незалежно від соціального статусу. Розвиток ідеї гідності від гідності роду, сім'ї до особистої гідності громадянина, як публічної цінності, і далі - до самоцінності людини, є центральним напрямом у розвитку природного права того часу.

Розуміння античними філософами зв'язків справедливості і права, суспільного життя особи як однієї з умов здійснення нею своєї свободи, ролі сім'ї в державі набувають нового глибинного змісту у контексті християнської духовності. Як для християнського, так і для античного мислителя важливим є показати взаємозв'язок Бога і буття, окремих видів буття (природи, матері, життя, людини). «Такий погляд вимагав, як показала історія, навчитись розуміти єдине буття як буття, здатного до самовирізнення. Не усвідомивши єдності всіх граней буття і самого себе у цій єдності, людина буде відчувати весь світ чужим для неї. Знання ж єдності буття примирює людину із світом, дозволяє подолати трагічний розлад з ним. Цю єдність християнська церква вчить осягати через єдність Бога, який у своїй єдності вирізняє себе на окремі моменти, іпостасі».¹⁸²

Згідно християнської традиції, життя людини лише тоді є буттям, коли свобода складає її сутність. Тому з принципів єдиного буття, котре розуміється як абсолютне добро, повинна бути виділена система умов і форм буття людської свободи. Така система є підґрунтям людської гідності і права. Вона не являє собою сукупність людських постанов, а є результатом осягнення людьми волі Бога і змісту буття. Вищевказане знаходить свій вияв у Новому Завіті, де було трансформовано та інтегровано «уявлення щодо прав людини, поєднавши їх із релігійно-моральними цінностями. Вимагалось поважати кожну людину як творіння Бога за його образом і подобою. Таке походження людей зумовлювало, згідно із християнським вченням, принципіву рівність і свободу кожного у духовному вимірі – перед Богом (однак ще не поміж собою)».¹⁸³

Християнство вчинило переворот у ставленні до людини, проголосивши рівність людей перед єдиним Богом, незалежно від соціального положення і національності. Гідність людини поєднувалася з її релігійністю. Поворотним пунктом у християнстві, що вплинув на західну правову традицію, була в

182 Альбов А.П., Масленников Д.В., Сальников В.П. Роль традиций философии права в формировании правовой культуры личности. // История философии права. – СПб.: Юридический институт, СПб университет МВД России, 1998. – 640 с. – С. 4.

183 Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. – К.: Атіка, 2004. – 464 с. – С. 24.

XI-XII ст.ст. григоріанська реформація. Вона породила «нове канонічне право», в якому відбулося, як вважає англійський правознавець Г.Дж. Берман, поєднання іудейської теології, старогрецької філософії і римського приватного права. Наслідками були відділення канонічного права від теології, посилення рецепції римського права, розробка формально-логічних інститутів схоластики, систематизація релігійних і правових текстів, уточнення ієрархії текстів і джерел права. У політичній сфері зміцнилися позиції папства і дуалізм духовної і світської властей, обмежувалася роль імператорів. Багато в чому, завдяки цьому перевороту, каноністика і діяльність церкви сприяли усвідомленню людиною своєї гідності і обмеженню свавілля світської влади стосовно підданих.¹⁸⁴ Слід погодитись, що християнська дійсність поряд з грецькою та римською належить до найвпливовішого чинника, що історично визначив (спроєктував) зміст людської гідності та прав людини.

Під впливом християнського вчення розвивались погляди на людину та її гідність у середньовіччі. Ідея гідності людини розглядалась через призму вищої Божої справедливості, що яскраво прослідковується у творах Аврелія Августина. Основною ідеєю його релігійної філософії є пізнання Бога і Божої любові як мети і змісту людського духу. Свободу Августин інтерпретує як основу і початок самої людини та джерело блага в суспільстві. Християнський мислитель вживає і таке поняття як сумління, функціональне призначення якого «контролювати людську поведінку зсередини, а отже, бути своєрідним моральним законом, який Бог вкарбував у людському серці».¹⁸⁵

На його думку, кожна істота є добра в своїй основі. «Все, що існує – добре, а зло, джерела якого я шукав, – це не субстанція, бо коли б воно було субстанцією, то було б добром».¹⁸⁶ Причинами зла є слабкість волі людини, її хибний духовний вибір. Саме з причин гріховності людини необхідним суспільним утворенням є держава. Державна влада, на думку Августина, не надається до втілення людських помислів про справедливість, але вона може стати на шлях покращення своєї соціальної природи завдяки християнізації населення і правителів.

Християнське вчення отримало вагому роль у розвитку та державотворенні Київської Русі, особливо цей процес посилювався після офіційного прийняття християнства (988 р.). Тлумачення людини, людської гідності (цінності) та природного права крізь призму християнських цінностей можна прослідкувати у творах Луки Жидяти (мир, любов, злагода між людьми), Феодосія

184 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты: Учебное пособие. – М.: ИКФ «ЭКМОС», 2003. – 288 с. – С. 75.

185 Сливка С.С. Природне та надприродне право: У 3-х частинах. – Ч.1: Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атака, 2005. – 224 с. – С. 85.

186 Святий Августин. Сповідь/ Пер. з латини. – К.: Основи, 1996. – 319 с. – С. 118.

Печерського (розуміння людини у комплексі зі світом), літописця Никифора (дослідження правової природи людини), князя Володимира Мономаха (поведінка людини), князя Святослава (зібрання моральних норм). Особливе місце займає твір митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать».¹⁸⁷

Висловлюються думки, що з міжнародних договорів Київської Русі беруть витоки природне право, українська термінологія прав людини. Так, у договорі між Візантією і Руссю 912 р. закріплено право людини, звинуваченої у злочині, на розгляд її справи судом: «Злочин нехай настільки певно буде доведений доказами, щоб судді мали віру до цих доказів». Показово, що це право виникло в Київській Русі ще задовго до Великої хартії вольностей 1215 р.¹⁸⁸

Гуманістична традиція в середньовічному праві розвивалась у рамках природного права, котре нерідко протиставлялось праву позитивному. Тома Аквінський (Аквінат) намагався примирити це протистояння, вважаючи, що вищим джерелом права слід визнавати право божественної волі, якому повинні підкорятись і звичайна людина, і правитель; це право доводиться до людей від Бога через одкровення.¹⁸⁹ Він переконав церковних ієрархів у тому, що ідеї Аристотеля узгоджуються з християнською теологією. Тома Аквінський виводив єство природного права зі здорового людського глузду. Закони, створювані людьми, базуються на природному праві. Закон, що відхиляється від здорового глузду, втрачає своє значення, підтримку природного права і стає насильством. Порушення закону, що втратив підтримку природного права, і фактично став проявом насильства, не має бути покаране. Відштовхуючись від положення «що не було справедливим, те не було законним», він виправдовував протест проти сеньйора, якщо останній порушує справедливість, пригноблюючи підданих.¹⁹⁰

Найбільш очевидною ознакою суспільного статусу особи, через яку знаходить прояв людська гідність, Тома Аквінський вважає свободу. На його думку, найбільш повно свобода дотримується в громадянському суспільстві, котре є «владою вільних», а «кінцева мета громадянського суспільства – досягнення щасливого життя, що йому сприяють і державні, і особисті відносини».¹⁹¹

187 Сливка С.С. Філософія права (навчальний посібник). – Львів: Львівський інститут внутрішніх справ, 2003. – 57 с. – С. 9.

188 Мороз С.П. Свобода як джерело ідей прав людини в політико-правовій думці // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. – 2005. – №4 (24). – С. 95.

189 Ковлер А.И. Антропология права: Учебник для вузов. – М.: Издательство «Норма», 2002. – 480 с. – С.38.

190 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты: Учебное пособие. – М.: ИКФ «ЭКМОС», 2003. – 288 с. – С. 77.

191 Тома Аквінський. Коментарі до Аристотелевої «Політики» / Пер. з латини. – К.: Основи, 2000. – 794 с. – С. 96.

Можна погодитись, що для Тома Аквінського “гідність окремого громадянина в умовах ... демократії вимірюється відданістю ідеалам свободи”. Проте свобода має бути підпорядкована чесноті і не повинна існувати лише сама для себе, оскільки це вело б людину хибним шляхом вседозволеності.¹⁹²

Згідно з Томом Аквінським, свобода витікає з раціональності, котра притаманна людині «за природою». Щоб досягти спільного блага, людина повинна йти за задумом власної розумної природи, котра обумовлює її свободу волі. При цьому людина мусить керуватись предвічним законом, ідеєю божественної премудрості, котра призначена для управління усіма діями і рухами. Предвічний закон не може бут пізнаний у всій його повноті людиною, вона може пізнати лише його випромінювання. Тому природний закон є відбитком предвічного закону в людині. Всі істоти несуть на собі цей відбиток, але різним чином. Відбиток вічного закону на людині є глибшим і більш явним, ніж на інших створіннях природи – тому людина є причасна до предвічного закону не зовнішнім, а внутрішнім чином. Людина не лише керується цим законом, але і сама управляє, сама передбачає свою долю.

Людина вільна порушити предвічний закон, який одержує з божественного одкровення, впадаючи при цьому в гріховність.¹⁹³ Відхід від одкровення веде до порушення «людського закону», що регулює засади спільного життя і загального блага. Порушення «людського» і «природного» законів викликають соціально негативні дії, такі як лихварство, пиятика, ненажерність, вбивство, самогубство, перелюб, гомосексуалізм і порушення обіцянок. Однак майже всі названі св. Томом пороки, «пізніше в ліберальній теорії соціального ладу будуть вважатись приватною справою індивіда, куди заборонено втручатись».¹⁹⁴

Тома Аквінський вважав, що природний закон – це присутність вічного закону в розумному творінні. Основний припис цього закону полягає в тому, що треба робити добро, уникати зла, на чому базуються всі інші приписи природного закону. Інтуїтивно людина знає, що необхідно робити добро, уникати зла і переконана в істинності цього твердження. На думку філософа, добром для людини є досягнення блага на основі природних схильностей людини. Грунтуючись на цьому, він формулює ще три приписи природного

192 Котусенко В. Тома Аквінський і його філософія. Передмова // Тома Аквінський. Коментарі до Аристотелевої «Політики» / Пер. з латини. – К.: Основи, 2000. – 794 с. – С. 22.

193 Mic A.S. Wokół godności prawdy i miłości. Rozważania etyczne. - Lublin: Redakcja wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1998. – 412 s. – S. 153.

194 Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неокласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів, 2003. – 520 с. – С. 36.

закону¹⁹⁵: разом із всіма іншими субстанціями людина наділена прагненням до самозбереження, і рефлексія розуму щодо цього прагнення отримує вияв у приписі про те, що життя потрібно берегти; людина наділена статевими потягами, прагне до розмноження та виховання дітей, що знаходить вияв у приписі про те, що людині слід продовжувати рід і виховувати дітей; рефлексія розуму і природа людини розумної виражається у приписі про те, що слід шукати істину про Бога і жити у суспільстві.

2.1.2. Розвиток правових цінностей та ідеї природного права в епоху Ренесансу та Новий час.

Фундамент уявлень про домінуючі соціальні цінності та гідність людини як їх осердя, поступово був закладений самим історичним процесом і роздумами мислителів. Релігійна духовність, а також боротьба міст за привілеї і самоврядування, становий парламентаризм були підвалинами системи прав людини в сучасному її розумінні. Переломним періодом у розвитку ідеї гідності виявилась епоха Відродження, духовною основою якої став гуманізм. Саме в епоху Відродження відбулось повернення до античного розуміння людини, ідеї самоцінності людини та людської гідності. Розуміння самостійності поєднувалося з ідеєю громадянськості як складової гідності людини, посилювало гуманістичні течії в католицизмі, а згодом і в протестантизмі.¹⁹⁶

Одним з перших видатних гуманістів епохи Відродження був Лоренцо Валла, котрий був прихильником морального індивідуалізму. В основу своєї правової етики він поклав особистісний інтерес, зробивши його моральним критерієм. Л.Валла закликав керуватись в оцінках людських вчинків не абстрактними моральними або правовими принципами, а конкретними життєвими умовами, які визначають вибір між добрим і поганим, між корисним і шкідливим.¹⁹⁷

Серед українських філософів того часу також значна увага приділялася природі людини, її цінності, призначенню та проблематиці природного права. Так, на думку Павла Русина мету існування людини повинен визначати розум, яким вона має керуватися у своїй поведінці і відносинах з іншими людьми. Симон Пекалід доводив єдність неба і землі. Іван Вишенський займався проблемами духовного становлення людини, самопізнання, свобідної

---

195 Ковальчук В.Б. Вчення Томи Аквінського про владу та закон // Держава і право. Збірник наукових праць Інституту держави і права імені В.М.Корецького НАН України. Юридичні та політичні науки. – К., 2005. – Випуск 28. – С. 34.

196 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты: Учебное пособие. – М.: ИКФ «ЭКМОС», 2003. – 288 с. – С. 79.

197 Філософія права. Навч. посібник./ О.Г.Данільян, Л.Д.Байрачна, С.І.Максимов та ін., За заг. Ред. О.Г.Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.

волі людини. Мелетій Смотрицький доводив, що джерело зла знаходиться у душевному недбалстві. Лаврентій Зизаній розглядав людину як вінець природи.¹⁹⁸

Становленню системи соціальних цінностей через призму людини та людської гідності у межах природного права сприяла епоха Реформації, головним змістом якої стала теза про «призначення людини бути вільною».¹⁹⁹ Ідеологи Реформації М. Лютер, Ж. Кальвін, М. Цвінглі, Т. Мюнцер та ін. внесли чимало цінних ідей у розвиток теологічно орієнтованого природного права. Жан Кальвін провів реформу церкви, демократизував її, додавши самостійність общинам. Церковні общини почали очолюватися пресвітерами (старшинами), що обиралися з багатих мирян, і проповідниками, які не мали спеціального сану. Останні виконували релігійні функції як службові обов'язки.²⁰⁰

В основі вчення Мартіна Лютера лежить конфлікт індивідуального і суспільного. З одного боку, воля держави як вираз розуму, з іншого - сумління, відчуття справедливості, властиве кожній людині. За Лютером «політика і економіка підлегли розуму. Розум займає перше місце. В ньому зосереджені цивільні закони, цивільна справедливість». Лютер пише про політичне призначення закону, що відповідає поняттям юридичного позитивізму. Проте, з іншого боку, розум не абсолютний, оскільки є сумління - «релігійна підстава людини», «носій відносин людини з Богом», яка істотно впливає на розум. Якщо сумління перебуває в стані гріху, то і розум буде «затемнений, збочений і збитковий». «Ні Папа, ні єпископ, ні будь-яка людина не має права встановити ні єдину букву над християнином, якщо не буде на те його власної згоди».²⁰¹ У праці «Про свободу християнина» Мартін Лютер закликає людей повернутися до свого внутрішнього світу і триматися чимдалі від влади та соціальних форм життя. Однак цей поворот ніс цілком нові можливості для усвідомлення суті соціальної дійсності. Християнин визнається як особа, цілковито вільна від будь-якої підлеглості, в тому числі й церковної. Людина – вільна, але водночас відповідальна перед всіма і покликана служити людям своїм праведним життям, істина якого перебуває у «внутрішній людині».²⁰²

198 Сливка С.С. Філософія права (навчальний посібник). – Львів: Львівський інститут внутрішніх справ, 2003. – 57 с. – С. 10.

199 Букреев В.И., Римская И.Н. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению: Учеб. Пособие. – М.: Юрайт, 1998. – 336 с. – С. 121.

200 История политических и правовых учений/ Под общ. Ред. В.С. Нерсесянца. – М., 1988. – С. 175.

201 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты: Учебное пособие. – М.: ИКФ «ЭКМОС», 2003. – 288 с. – С. 87.

202 Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неокласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів, 2003. – 520 с. – С. 38.

Характерною особливістю розуміння ідеї гідності в епоху Нового часу є моральна реабілітація людини, обґрунтування її суверенності як морального суб'єкта і утвердження її права на задоволення своїх потреб. Ця епоха «опускає моральність на землю, включає її в сукупність мотивів живого індивіда, намагається пов'язати в один вузол, з одного боку, індивідуальні вимоги, потреби, прагнення до щастя, а з іншої – суспільні зобов'язання, обов'язок, гідність».²⁰³ Епоха Нового часу характеризувалася також зростанням самосвідомості націй, антистановими та революційними проявами. З'явилась нова політична сила – буржуазія, котра активно відстоювала ідеї свободи, рівності, братства, цінність нації та республіки. Посилювалися прагнення створити умови, коли б людина меншою мірою залежала від визнання станової або родової повноцінності. Мірилом цінності людини все більш ставали не стільки місце народження, скільки сама приналежність до людського роду.²⁰⁴ Збільшувались вимоги до зміцнення гарантій гідності, створюваних державою.

Слід погодитись, що в той час було закладено основи сучасного розуміння прав людини як імперативів і норм взаємовідносин особи та влади, були висунуті концепції виникнення держави із вільної згоди людей, ідеї про те, що держава спирається на природні закони. «Природність прав означала їх приналежність тим живим істотам, які утворюють рід людський. Невідчужуваність прав розумілась як їх невідривність, невід'ємність від людини, оскільки без них вона не зможе проявити себе саме як людська істота – незалежно від місця й часу її існування. Святенність тлумачилась як найбільша шана і повага до прав людини, як найвищий їх статус у суспільній системі цінностей».²⁰⁵

Засновником школи природного права європейська наука вважає Гроція Гуго де Грота. Однак висловлюються слушні міркування, засновником школи природного права у перший період філософії Нового часу слід вважати українця Станіслава Оріховського. Висловлюються міркування, що є всі підстави визнати С. Оріховського-Роксолана засновником школи природного права в Європі. У праці С.Оріховського «Про природне право» (1544) висловлюється думка, що природний закон виник одночасно зі створенням людини та природи речей. Він узгоджується з природою людини й утверджений навечно. Основними принципами природного права, за Оріховським, є: постійна і вічна справедливість; соціальна рівність громадян; жити у державі

203 Букреев В.И., Римская И.Н. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению: Учеб. Пособие. – М.: Юрайт, 1998. – 336 с. – С. 122.

204 Пейн Т. Права человека // Избранные произведения. – М., 1959. – С. 244

205 Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. – К.: Атіка, 2004. – 464 с. – С. 26.

за правом і волею у згоді із законом і природою; право діяти за вказівками свого розуму.²⁰⁶ З цього приводу висловлюються також міркування, що формування і викладення у спеціальному трактаті теорії природного права С. Оріховського-Роксолана було першою в світі спробою побудови об'ємного, систематизованого вчення про цей феномен.²⁰⁷

У літературі виділяють особливості українського Ренесансу. Так, висловлюються думки, що в Україні Ренесанс і Реформація діяли одночасно. Вони сплелися в складний комплекс із релігійним рухом, із процесами релігійної боротьби, що почалися в Польщі в XVI ст., коли туди прийшли «могутні впливи реформації, а пізніше з власним українським рухом, що створився навколо спроб поєднання унії католицької і православної церков».²⁰⁸ Іншою особливістю українського ренесансного гуманізму було те, що історико-культурним ідеалом її представників були не стільки досягнення греко-римської античності, скільки духовна спадщина Київської Русі.²⁰⁹ Тут часто проводять паралель з німецьким гуманізмом, для якого також було характерним те, що поряд із зверненням до античності провідне місце посідало відродження, а точніше формування думки, про велике минуле власного народу.

Таким чином, ідея людини, звернення до людського буття, обстоювання гідності людської особистості не були новими для філософських роздумів в Україні. Починаючи з праць книжників князівської доби, вони знайшли свій відбиток і в подальшому розвитку філософської думки, а систематичне звернення до ідей та концепцій гуманізму найповніше проявилися саме в цей період.²¹⁰

Іншою особливістю українського Відродження було те, що, незважаючи на його антропоцентризм, гуманізм та реформаційність, все ж християнство з його ідеєю вищості духовного над матеріальним та земним, було, на думку дослідників, найвпливовішим фактором, щодо розвитку правової культури

206 Сливка С.С. Природне та надприродне право: У 3-х частинах. – Ч.1: Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атака, 2005. – 224 с. – С. 95.

207 Дуфенюк О. Політико-правові погляди С.Оріховського // Юридична біографістика: історія, сучасність та перспективи. Матеріали VII міжнародної конференції істориків права. 15-18 вересня 2002 року м. Феодосія – Сімферополь: Всеукраїнський інформаційно-культурний центр, 2003. – С. 96-103.

208 Дуфенюк О. Ренесансний контекст праворозуміння С.Оріховського: інтердисциплінарне дослідження // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Львів, 2006. – Вип.2. – 340 с. – С. 277.

209 Стратий Я.М. Особенности развития украинского ренессанса в поэтичном творчестве Острожских книжников // Отечественная философская мысль IX-XVII в. и греческая культура. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 238, 245.

210 Огородник І. Від давнини до Нового часу. // Хроніка. Україна: філософський спадок століть, 2000. – №1 – С. 97-116. – С. 102.

на українських землях у XIV-XVI. Християнство пронизувало суспільний лад духом солідарності та лояльності, а також терпимості не лише до християнських конфесій, але й до нехристиян.²¹¹

Що ж до Г. Гроція, то об'єктом його дослідження стала природа людини та її соціальні якості. Матір'ю природного права вчений вважав природу людини, яка спонукає її до взаємospілкування; матір'ю ж внутрідержавного права є зобов'язання, прийняті за взаємною згодою. Оскільки зобов'язання отримують свою силу від природного права, то природа є прародителькою позитивного права. «Право природне є приписом здорового розуму, яким та чи інша дія, залежно від того, чи відповідає вона чи суперечить природі, визнається або морально ганебною, або морально необхідною; а звідси – така дія або заборонена, або ж приписана самим Богом, Творцем».²¹²

Серед філософів того часу слід відмітити Самюеля де Пуфендорфа, котрий у своїй праці «Обов'язки людини і громадянина» розглядав людину як «юридичну особу». Моральні позиції і воля людини диктуються законами природи, котрі наділяють її певними правами і покладають на неї певні обов'язки. Першим серед цих обов'язків є зобов'язання людини по відношенню до самої себе: турбота про свою душу, своє тіло і своє життя.²¹³ Природна, а не божественна сутність людини доводиться просвітителями на основі здорового глузду і раціонального знання про людину. Зокрема Гольбах вказував, що «богослов'я є возведеним принципом незнання природних причин».²¹⁴ Було зруйновано попередній спосіб мислення, створювались нові погляди на людину, котрій була притаманна самостійність і здатність приймати рішення. Заміна сліпої віри власними судженнями, звернення до здорового глузду стверджували в правах суверенну особу, котра покладає всі надії і всю відповідальність лише на себе.²¹⁵ Гельвецій у своїй праці «Про розум» (1758) стверджує, що прогресом править особистий інтерес, «особиста вигода», котра є «єдина і загальна міра гідності людських вчинків». Людина підкоряється своєму власному інтересу лише тому, що це закладено в неї

211 Дуфенюк О. Ренесансний контекст праворозуміння С.Оріховського: інтердисциплінарне дослідження // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Львів, 2006. – Вип.2. – 340 с. – С. 280.

212 Сливка С.С. Природне та надприродне право: У 3-х частинах. – Ч.1: Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атака, 2005. – 224 с. – С. 96.

213 Ковлер А.И. Антропология права: Учебник для вузов. – М.: Издательство Норма, 2002. – 480 с. – С. 40.

214 Гольбах П. Письма к Евгении. Здравый смысл. – М., 1956. – С. 246

215 Длугач Т.Б. Подвиг здравого смысла, или Рождение идеи суверенной личности (Гольбах, Гельвеций, Руссо). – М., 1995. – С. 67.

природою. Всі люди наділені порівнюваними потребами, і тому справедливо очікувати юридичної та політичної рівноправності для кожного.²¹⁶

Основною метою, яка найповніше відповідала інтересам буржуазії, було ослаблення залежності від станової держави, посилення самостійності окремої людини, розпорядження нею своїми здібностями та майном. Так, Т. Гоббс вважав, що особиста здатність людини, а не заслуги предків, не захист общини повинні стати мірилом цінності людини. «Гідність людини є річ, відмінна від вартості або цінності, а також її заслуг, і полягає в здатності до того, гідним чого її вважають»²¹⁷. Визначальним мотивом людської поведінки за Т.Гоббсом є корисливість, що регулюється бажаннями і розумом, а «всі великі і вільні людські суспільства мають своїм джерелом не взаємну доброзичливість, а взаємний страх людей».²¹⁸ Саме «взаємний страх» визначає природну рівність людей. Свобода ж розглядається у співвідношенні з необхідністю, оскільки все у світі взаємопов'язане. Т. Гоббс вважав, що воля є «необхідною причиною добровільних дій», проте через її пов'язаність з іншими речами «всі добровільні дії обумовлені необхідними причинами і є вимушеними».²¹⁹ Тому свобода – це не відсутність необхідності, а: «відсутність будь-яких перешкод для дії, оскільки вони перебувають у природі і внутрішніх якостях діючого суб'єкта».²²⁰ Найповнішу свободу людина може отримати у державі, але така свобода не дає користі, бо «всі потерпають від того, що кожному прийде на гадку. Коли ж виникає держава, кожен громадянин зберігає за собою стільки свободи, скільки потрібно для спокійного і благодатного життя, відбираючи в інших її лише стільки, або їх не боятися».²²¹

Міркування Джона Локка про природу людини розгортаються на іншій теоретичній основі порівняно з Гоббсом. Це пояснюється історичними особливостями соціального життя Англії, для якої були характерні міцні станові звичаї, зростання абсолютизму та громадянські війни. В той час стала очевидною потреба соціальної інтеграції, що носила б органічний характер для всього народу і могла забезпечити мирні умови життя на основі принципів природного права. За Локком стан, що притаманний усім людям за природою, – «це стан повної свободи в керуванні своїми діями,

216 Гельвенций. Об уме: Сочинения. Т.1. – М., 1974. – С. 187.

217 Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. – М., 2001. – С. 67.

218 Гоббс Т. Сочинения в 2т. Т.1 / Пер. с лат. и англ. – М.: Мысль, 1989. – 685 с. – С. 287.

219 Гоббс Т. О свободе и необходимости / Гоббс Т. Сочинения в 2т. Т.1 / Пер. с лат. и англ. – М.: Мысль, 1989. – С. 574-612. – С. 582.

220 Гоббс Т. О свободе и необходимости / Гоббс Т. Сочинения в 2т. Т.1 / Пер. с лат. и англ. – М.: Мысль, 1989. – С. 574-612. – С. 608.

221 Гоббс Т. О свободе и необходимости / Гоббс Т. Сочинения в 2т. Т.1 / Пер. с лат. и англ. – М.: Мысль, 1989. – С. 574-612. – С. 373.

порядкуванні власним майном та особою так, як вони вважають за потрібне в межах закону природи, ні в кого не питаючи дозволу і не залежачи від чийсь волі». ²²² Природний стан «повної свободи» Локк розглядає як «стан рівності», з якого виводяться «принципи справедливості та милосердя» і стан взаємної любові. «Станові природи» притаманний закон природи, а «розум, який є цим законом», навчає людство дотримуватися закону природи, що полягає в збереженні миру і безпеки людини і людства. Люди перебувають у «природному стані» доти, доки «за власною волею не зроблять себе членами певного політичного суспільства». ²²³

Розмежування «природної свободи» і «свободи людини в суспільстві» полягає в тому, що в першому випадку особа є вільною від будь-якої влади людини, тоді як в другому – вона повинна визнавати ту законодавчу владу, що встановлена за згодою всіх. ²²⁴ Свобода в суспільстві відповідає «спільнотвореному» законодавству, це свобода «чинити за власною волею в усіх діях», коли це не суперечить загально встановленим правилам добровільності і визнання гідності особи. Визнання гідності Локк пов'язує зі «схильністю шукати спілкування й товаришувати х іншими», вважаючи її «першою причиною об'єднання людей у політичні суспільства». ²²⁵ Свобода, що поєднана з розумом набуває етичних зразків поведінки і є основою «спільнотворення». «Свобода людини і свобода діяти згідно зі своєю волею ґрунтується на тому, що людина має розум, що здатен навчити її закону, яким вона повинна керуватись, й примусити її зрозуміти, якої мірою в неї залишається свобода на власну волю. Надати людині необмежену свободу перш ніж вона матиме розум, здатний керувати нею, не означає надати їй привілей бути вільною за своєю природою». ²²⁶ «Свобода є сила діяти чи не діяти, згідно з приписами розуму. Сила спрямовувати здібності до дії в одних випадках на те, щоб викликати рух, а в інших – спокій, є тим, що називаємо волею» ²²⁷ Локк наголошує, що оскільки «люди за своєю природою всі вільні, рівні й незалежні, то нікого не можна вивести з цього стану й підкорити політичній владі іншого без його на те згоди». ²²⁸

222 Лок Дж. Два трактати про врядування. – К.: Основи, 2001. – 265 с. – С. 131.

223 Лок Дж. Два трактати про врядування. – К.: Основи, 2001. – 265 с. – С. 135.

224 Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неокласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів, 2003. – 520 с. – С. 71.

225 Лок Дж. Два трактати про врядування. – К.: Основи, 2001. – 265 с. – С. 137.

226 Лок Дж. Два трактати про врядування. – К.: Основи, 2001. – 265 с. – С. 162.

227 Локк Дж. Опыт о человеческом разумении. // Локк Дж. Сочинения в трех томах. – Т.1. – М.: Мысль, 1995. – 621 с. – С. 299.

228 Лок Дж. Два трактати про врядування. – К.: Основи, 2001. – 265 с. – С. 180.

Жан-Жак Руссо також пов'язував людську гідність із свободою: «відмовитися від своєї свободи – значить, відмовитися від своєї людської гідності, від прав людини, навіть від обов'язків... такий підхід несумісний з людською природою».²²⁹ Він критикував сучасні йому суспільні порядки, що не відповідали принципам рівності, справедливості. Руссо вважав можливою і необхідною зміну людини, шляхом зміни суспільного середовища. При цьому в його поглядах поєднувалося визнання природних прав людини з можливістю впливати на неї ззовні з метою її поліпшення.²³⁰

Ідеї людської гідності та природного права знайшли своє відображення у творах відомого українського філософа Феофана Прокоповича, який вважав, що завдяки природним законам здорового глузду державні закони охороняють і захищають природні закони. Видатний богослов дає оригінальне тлумачення природним законам, які виникли «від ества нашого», але на розсуд Божий. Вони закладені в серці кожної людини, а їх виконання забезпечується сумлінням. Тому природні закони Прокопович вважав «всіх законів головнішими».²³¹

Висловлюють міркування, що в період Нового часу було створено утопічну модель, що побудована на «дихотомії» природного і цивільного станів, при чому засобом переходу від одного стану до іншого є суспільний договір. Теоретичний задум цієї моделі, поряд з цим, вчиняє реальний інспіруючий вплив на свідомість і поведінку людей. Адже, хоча утопічні проекти не збуваються, людина, перебуваючи під враженням нової дійсності і надихаючись цією картиною, своїми вчинками змінює соціальний світ, користуючись при цьому символами і категоріями утопічного проекту. Так і природно-правове мислення перетворило політико-філософську систему, докорінно змінило практику державно-правового життя.²³²

Отже, можна стверджувати, що в епоху Нового часу почалось нове перетворення в проблематиці гідності людини, яка починає переходити з площини залежності підданих від Бога в площину їх свободи, моральної відповідальності не лише перед Богом, але і перед самим собою і співтовариством. Починається більш повне визначення загальних ознак гідності людини, а

229 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты: Учебное пособие. – М.: ИКФ «ЭКМОС», 2003. – 288 с. – С. 91.

230 Букреев В.И., Римская И.Н. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению: Учеб. Пособие. – М.: Юрайт, 1998. – 336 с. – С. 122.

231 Антология мировой правовой мысли. В 5 т. Т. IV. Россия XI-XIX вв. / Под ред. Г.Ю.Семигина. – М.: Мысль, 1999. – 813 с. – С. 475.

232 Максимов С. Природно-правове мислення // Вісник Академії правових наук України – 2000. – №4 (27). – с. 158.

також виділення прав людини першого покоління.²³³ Вони зосереджені на індивідуальних громадянських і політичних правах, гарантуванні приватної свободи. Німецький юрист Георг Єлінек називав такі права відповідно «status negativus» та «status activus». Права негативного статусу мають захисний характер, їхня мета – попередження порушень з боку держави, пов'язаних зі свободою та власністю. У виняткових випадках, коли державі дозволяється обмежувати ці права, вона зобов'язана дотримуватися процедурних положень, зокрема гарантій «habeas corpus», які стосуються недоторканності особи. Права активного статусу, що пов'язані з участю у політичному процесі, включають свободу слова, зібрання, об'єднання в асоціації, демократичне виборче право.²³⁴ Поряд з цим, слід погодитись,²³⁵ що концепція людини цієї епохи була все ще доволі абстрактною, хоча залишила після себе напрацювання, котрі лягли в основу позитивного вчення про людину та її гідність.

2.1.3. Уявлення про правові цінності та їх взаємозв'язок з природним правом у Німецькій класичній філософії

Значний внесок у розвиток філософсько-правових уявлень про систему соціальних цінностей та людську гідність як її стрижневого елементу, зробив Іммануїл Кант. Учений розумів гідність людини трансцендентально, безвідносно до досвіду. Він перший спробував розкрити людську гідність через внутрішню свободу людини як таку, що витікає з гуманітарно-родової рівності людей. Можна погодитись, що Кант дав обґрунтування суб'єктоцентристської картини світу, згідно з якою в центрі світу знаходиться людина і її відношення до оточуючого світу, вона – первинна, а світ – результат розумних вчинків людини, котра усвідомлює свій обов'язок.

Кант вважав людську гідність абсолютною засадою людського буття і обов'язку. Абсолютність цієї засади виражається не лише в тому, що людське буття перевищує інший світ, але, перш за все, в об'єктивно даній, неповторній і абсолютній якості людини, яка не належить їй лише в порівнянні з оточуючим світом, а є сутністю людського буття. Саме тому людську гідність можна розглядати, як результат еволюції людини. Це наслідок розвитку людського. Своєю гідністю людина завдячує тому, що вона є суб'єктом пізнання і обов'язку. Гідність людини має характер абсолютною зобов'язуючої норми. З нею

233 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты: Учебное пособие. – М.: ИКФ «ЭКМОС», 2003. – 288 с. – С. 98.

234 Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини// Проблеми філософії права. – 2003. – Том 1. – С.116-146. – С. 137.

235 Ковлер А.И. Антропология права: Учебник для вузов. – М.: Издательство «Норма», 2002. – 480 с. – С. 48.

пов'язується абсолютний обов'язок людей щодо надання взаємодопомоги, особливо з боку тих, хто більше має таку можливість.

Для Канта характерним є ствердження свободи і моральної гідності людини, дії якої зв'язуються з вищою моральною вимогою – категоричним імперативом.²³⁶ Така моральна вимога містить приписи щодо вчинку, який виступає засобом для досягнення результату як цілі і є продуктом здатності людини до свободи дії на основі вищих безумовних принципів. Категоричний імператив закріплює цінність, котра однаковою мірою належить всім людським істотам, як необхідна риса всіх людей.²³⁷

Кант визнавав гідність як абсолютну цінність, що не допускає жодного еквіваленту, а, отже, перевищує будь-яку ціну. Він вказував, що всі речі мають свою ціну, а людина має гідність – внутрішню і безвідносну, абсолютну цінність. Це означає, що будь-яка річ може мати свій еквівалент, і лише людина є цінною сама по собі і не може мати жодного еквіваленту. Людина, котра розглядається як особа, є суб'єктом практичного морального розуму і лишається ним понад будь-яку ціну. Основним для концепції прав людини є поняття невід'ємної вродженої людської гідності. Людська гідність витікає із самої суті людськості, вона притаманна як немовляті, яке ще не встигло нічого вчинити, так і запеклому злочинцеві. Людська гідність - це зовсім не те ж саме, що особиста. Особисту гідність ми заробляємо самі, вона зростає, якщо ми поведимося благородно, і падає, якщо ми вчиняємо нищівність.

Наші права і свободи - це щит, який прикриває нас, нашу людську гідність від зазіхань з боку держави. Права людини не в змозі надати нам гарантії, що нас будуть любити і плекати, не гарантують ні щастя в житті, ні справедливості або хоча б найменшого достатку. Вони лише захищають нас від принижень і зазіхань на нашу гідність і то лише з боку одного, але найзапеклішого порушника, тобто державної влади, що в демократії означає волю більшості.

Сам факт визнання прав і свобод людини не мав би суттєвого значення, коли б не існували процедури, завдяки яким кожна людина може захищатися від порушень її прав. Влада завжди схильна порушувати права, бо так їй легше правити і легшим здається досягнення ідеалів. Ця схильність влади не пов'язана з якимось конкретним ладом і саме тому дуже важливим є створення процедур, які б запобігали таким діям, зупиняли спроби держави знехтувати своїми обов'язками, «обійти» правила.

236 Лукашева Е.А. Права человека как критерий нравственного измерения политики и государственной власти // Права человека и политическое реформирование / Под ред. Лукашевой Е.А. – М., 1997. – 151 с. – С. 15.

237 Хованская А.В. Достоинство человека: международный опыт правового понимания// Государство и право. – 2002. – №3. – С. 48-54. – С. 50.

З цієї точки зору людина не може розглядатись як засіб для цілей інших людей та навіть власних цілей, а лише як ціль у собі з погляду на те, що має гідність – внутрішню абсолютну цінність. Абсолютною цінністю може бути лише хтось, хто є істотою розумною і як ціль сама в собі здатен до самовизначення і самовідповідальності.

Кант стверджував, що особа є ціллю сама по собі, тобто ніколи і ніким (навіть самим Богом) не може бути тлумачена як засіб, не будучи разом з тим ціллю, а отже, людство в нашій особі повинно бути для нас самих святе; воно є суб'єктом морального права, а тим самим того, що є святим саме по собі. Крім того, лише мораль є виключною умовою, за якої можливо, щоб розумна істота була ціллю самою по собі, бо тільки завдяки їй можна бути законодавчим членом в царстві цілей. Таким чином, лише моральність і людство, оскільки воно до неї здатне, наділені гідністю.²³⁸ Можна погодитись, що категоричний імператив є вищим принципом моральності, оскільки його слід виконувати не заради будь-яких інших цілей, а заради нього самого, він не потребує жодних доказів, а є продуктом чистого практичного розуму.²³⁹

Є також і інші тлумачення категоричного імперативу Канта. Наводять слабшу і сильнішу інтерпретацію категоричного імперативу, щоб запобігти інструментальному тлумаченню особи.²⁴⁰ Згідно з першою інтерпретацією не можна використовувати людину без її згоди для задоволення власних інтересів. Згідно з другою – не можна використовувати людину для досягнення власних інтересів, які виразно суперечать інтересам іншої людини, яка б не погодилася на їх досягнення, а вимагала б людського а не предметного тлумачення. Хоча ці дві інтерпретації не розкривають повною мірою думку Канта, однак в цих постулатах знаходимо визнання непорушної гідності людської особи як підставу важливості початкової етичної засади, а також критерієм, що визначає загальну суть пов'язаних з цим моральних норм.

Вважають, що імператив у звучанні: «людина ніколи не може тлумачитись інструментально» становить основу людської етики, котра має абсолютний характер.²⁴¹ Виходячи з Кантівського розмежування між розумовою і моральною природою людини, можна тлумачити гідність як духовну свободу, котра проявляється в пануванні над висновками розуму.

У цьому твердженні містяться два елементи. По-перше, особа має гідність, коли є ціллю в собі і не може бути тлумачена інструментально. По-друге,

---

238 Кант И. Сочинение в шести томах. – М., 1963-1966. – Т.4, ч.1, 543 с. – С. 277.

239 Букреев В.И., Римская И.Н. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению: Учеб. Пособие. – М.: Юрайт, 1998. – 336 с. – С. 152.

240 Ossowska M. Normy moralne w obronie godnosci// Etyka. – 1969. – nr 5. – S.22..

241 Seidler G.L. Kilka uwag o prawie natury // Powrot do prawa ponadustrojowego. – S.17.

вона є суб'єктом морального права. Ці норми не походять із зовні, вони не надаються іншими суб'єктами, а також не беруть початок з наших бажань. Якби особа не була сама суб'єктом моральних норм, вона б стала невільником того суб'єкта, від якого такі норми походили. Те, що є в особі святим, виражається в свободі самостановлення морального права. Отже, можна стверджувати, що саме свобода є підставою гідності кожної розумної істоти.

Оскільки Кант обґрунтовував гідність людини через її буття людини, а зокрема через моральне буття людини, то категоричний імператив пов'язується з думкою, що окреслює буття: особа є абсолютною цінністю, вона є «ціллю в собі», істотою, котра не обумовлена у своїй внутрішній свободі, але може сама визначати власну поведінку, а тому володіє гідністю. Гідність, яка розуміється в такий спосіб є підставою нормативної етики та філософії права.

Філософ вказує тут дві визначальні умови для розуміння людської гідності. Людські істоти мають гідність, оскільки володіють здатністю до встановлення загального права (категоричного імперативу) та підкоряються встановленому ними праву.²⁴² Зовнішня свобода лише перебуває в межах визнання такої самої свободи для інших при дотриманні права. Моральну цінність потрібно вбачати лише в тому, що вчинок здійснюють через почуття обов'язку. Обов'язок по відношенню до самого себе полягає в тому, щоб людина зберігала людську гідність в самій собі.

Свобода, за Кантом, – це не сваволя, не просто логічна конструкція, при якій з даної причини можуть на однакових правах виникати різні дії. Моральна свобода особи полягає в усвідомленні і виконанні обов'язку перед самим собою й іншими людьми, коли існують вільна воля і воля, підпорядкована моральним законам. Ідея свободи людини пов'язувалась з правовою рівністю людей і їх вільним спілкуванням.²⁴³ Кант вважав, що для того, хто звик до свободи, немає більшого нещастя, ніж бути відданим у владу такої же суті, як він сам, що може примусити його відмовитися від своєї волі і робити те, що він хоче.²⁴⁴ Автономія індивіда визначається у свободі від зовнішнього примусу, насильства, неволі чи маніпуляції та від внутрішніх мотивацій, спонуканих бажаннями, пристрастями чи упередженнями. Свобода є відсутністю зумовленості як такої, що діє в природі як форма детерміністичних взаємозв'язків чи законів. Вільна людина – це передусім її дії, що мають бути наслідком вибору. Основою вибору є розум, суть якого полягає в уні-

242 Mejer M.J. Idea godności u Kanta a wspolczesna mysl polityczna// Godnosz czlowieka jako kategoria prawa (opracowania i materialy)/ Pod red. K. Complaka. – Wrocław, 2001. – 365 s. – S. 43-55. – S.51.

243 Общая теория прав человека. / Под. ред. Лукашевой Е.А. – М.: НОРМА, 1996. – 520 с. – С. 55.

244 Кант И. Сочинение в шести томах. – М., 1963-1966. – Т. 2. – С. 329.

версальних принципах.²⁴⁵ Отже, свобода – це людська здатність самостійно розпочинати дію чи вносити зміни в соціальний світ.

Свобода, за Кантом, є незалежною від зовнішніх обставин, вона є природним правом людини. «Природжене право тільки одне-єдине: свобода – право, що притаманне кожному в силу його належності до людського роду».²⁴⁶ Свобода (незалежність від примусової сваволі іншого), оскільки вона сумісна зі свободою кожного іншого, що узгоджується з всезагальним законом, саме і є тим єдиним першопочатковим правом, притаманним кожній людині в силу її належності до людського роду. Природжена рівність, тобто незалежність, полягає в тому, що інші не можуть зобов'язати когось до більшого, ніж те, до чого він зі свого боку може зобов'язати їх.²⁴⁷

Людина володіє свободою, якщо її вчинки відповідають моральному праву. Людина є вільна, якщо її вчинки підпорядковуються розуму, який повинен бути чистим від будь-яких приватних інтересів, егоїстичних схильностей і зовнішнього примусу. Кант запобігає перетворенню свободи у свавілля в площині моральної діяльності, впровадженням категоричного імперативу, що називають також «принципом універсалізації»: «дій згідно з максимою, керуючись якою ти у той же час, можеш побажати, щоб вона стала загальним законом».

Поведінка, закон якої збігається з законом природи, не має, за Кантом, жодного відношення до морального закону. Те, чого немає в природному законі, – це внутрішній примус.²⁴⁸ Моральну спроможність «вільного самопримусу» Кант називає доброчесністю. «Доброчесність є твердість максими людини при дотриманні свого обов'язку – будь-яка твердість пізнається через ті перешкоди, які вона може подолати, для доброчесності ж такі перешкоди – це природні схильності, які можуть прийти в зіткнення з моральним наміром».²⁴⁹

Існує думка, що суть кантівської філософії можна передати такою короткою формулою: Богу необхідна моральна самостійність людей, і лише вона одна, йому суперечить будь-який прояв легковажності, приниження та улещуваності; відповідно дійсно вірує лише той, хто позбавлений страху

245 Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неокласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів, 2003. – 520 с. – С. 150.

246 Кант И. Сочинение в шести томах. – М., 1963-1966. – Т.4 – С. 147.

247 Антология мировой правовой мысли. В 5 т. Т. III. Европа. Америка: XVII-XX вв. / Руководитель науч. проекта Г.Ю.Семигин. – М.: Мысль, 1999. – 829 с. – С. 311.

248 Андреев И.С., Григорьян Б.Т. Философия Канта и современный идеализм. - М.: Наука, 1987.

249 Кант И. Сочинение в шести томах. – М., 1963-1966. – Т.2. – С. 329.

перед Богом, ніколи не втрачає перед ним своєї гідності і не перекладає на нього свої моральні рішення.²⁵⁰

Підсумовуючи вищесказане, можна прийти до висновку, що визначення свободи, за Кантом, має двоякий характер. З одного боку – це визнання прагнення людини до самовияву і самореалізації, з іншого – це певний ідеал чи принцип, з яким повинні узгоджуватися вчинки особи. Однак самі вчинки набували «ознак необхідності, або ж належності до правильного вибору». Тобто свобода як повинність залишалась лише формальним виявом людської здатності до неї. Якщо формально свобода виявляється у формі прав людини, то реально вона може бути реалізована чи здійснена, лише будучи пов'язаною практичними діями та правовою відповідальністю перед іншими. Інакше кажучи, таке визначення свободи чітко окреслює лише особисту свободу людини, що проявляється в її автономності та належній їй гідності.

Крім того, гідність тісно пов'язана з обов'язком шанування власної особи та інших осіб, а відтак цей обов'язок є взаємним. Власна воля людини, як максимум можливого в межах закону, є справжнім предметом поваги, а гідність людини полягає у здатності надавати загальні права, за умови, що саме цьому праву людина і буде підкорятись. Реальністю ж свободи Кант прямо називає здатність самочинно розпочинати ряд подій. Саме тому людина і тільки вона – мета сама по собі, і ніколи – не засіб для будь-якого застосування з боку тієї чи іншої волі.²⁵¹

Моральні закони виступають як імперативи, що заохочують чи забороняють певні дії, як морально можливі чи неможливі. Це призводить до появи концепції обов'язку. Дотримання чи недотримання обов'язку супроводжується моральним почуттям, задоволенням чи певного роду болем. Однак моральні почуття являють собою лише суб'єктивні наслідки, а не основу цих законів.²⁵²

Затверджуючи свободу, людина виступає творцем власного морального світу, вона сама собі встановлює закон дій. Кант проголошує моральну настанову, характер і закони якої істотно відрізняються від тих, що домінують у періоди спокійного і розміреного поступового розвитку. Вони відрізняються радикалізмом поданих вимог: «ці закони беруть верх безумовно, який би не був результат їхнього виконання, більш того, вони навіть змушують цілком відволіктися від нього», людям «достатньо того, що вони виконують свій обов'язок, що б не було з земним життям і навіть якщо б у ньому, можливо

250 Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений. – М., 1956. – С. 302.

251 Асмус В. Ф. Иммануил Кант. – М., 1973. – С. 58.

252 Синха Сурия Пракаш Юриспруденция. Философия права. Краткий курс. / Пер. с англ. – М.: Издательский центр «Академия», 1996. – 304 с. – С. 115.

ніколи не збілися щастя і гідність».²⁵³ Аналізуючи підходи Канта до розуміння права і обов'язку, Е.Ю.Соловйов підкреслює, що для Канта «правовий порядок є соціальним простором людської моральності, і лише там, де він приймається у цьому значенні, боротьба за нього і безумовна повага до нього перестають залежати від ситуаційно мінливих уявлень про умови досягнення щастя, благополуччя, успіху».²⁵⁴

Принцип щастя підводить під моральність мотиви, що, швидше, підривають і знищують весь її піднесений характер, змішуючи в один клас наміри до доброчесності і до пороку, навчаючи тільки одного – як краще розраховувати. Якщо ж моральність засновувати на прагненні людини до щастя, то пробудження до чинності, нехай навіть правильного, буде обтяжене інородними, «гетерономними», не властивими самій моралі мотивами – надією на досягнення успіху, на набрання блаженства в цьому або потойбічному світі, на винагороду доброчесності, нарешті, на отримання внутрішнього задоволення від свідомості правильності своїх вчинків. Справжній же моральний настрій людини повинен полягати в тому, щоб не очікувати нагород ані в цьому, ані в іншому світі, а виконувати свій обов'язок безвідносно до яких-небудь надій, нехай навіть бажання щастя – невикорінювальне природне прагнення людини.²⁵⁵ На відміну від умовних правил поведінки, обов'язок виступає за своєю суттю абсолютною вимогою, слідувати якому потрібно безумовно. Однак, оскільки свобода волі становить найвищу засаду моральності Канта, то цінним є те, щоб в основі виконання обов'язку була добра воля людини.²⁵⁶

Таким чином, проведений вище аналіз розкриває погляди Канта на людську гідність як абсолютну цінність, котра притаманна людству в цілому і кожній людині зокрема. Проте поняття гідності вживається ним не лише у такому розумінні. Аналізуючи твори філософа можна виділити ще два підходи до розуміння гідності, а саме:

1. Гідність людини, яку вона набуває своїми діями – особиста гідність.

Особиста гідність, або гідність, яку людська особа набуває через виховання і виконання обов'язків щодо себе та інших людей. Цей вид гідності людина може порушити як в собі самій, так і в інших людях через свої дії. Кант зазначає, що моральну цінність діяльності потрібно вбачати лише в тому, що вчинок здійснюють через почуття обов'язку. Обов'язок по відношенню до

253 Кант И. Трактаты и письма, М.: Наука, 1980. – 709 с. – С. 81-82

254 Соловьев Э.Ю. Философия Канта и современность. М., 1974. – С. 208.

255 Длугач Т.Б. И. Кант: от ранних произведений к критике чистого разума. – М.:Наука, 1990.

256 Gajda J. Honor, godnosc, czlowiezenstwo. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2000. – 131 s. – С. 56.

самого себе полягає в тому, щоб людина зберігала людську гідність в самій собі.²⁵⁷ У «Критиці чистого розуму» Кант підкреслює, що суть моральної цінності дій полягає у безпосередній визначеності волі моральним правом. «Гідність залежить від моральної діяльності, оскільки становить у понятті найвищого добра умову того, що лишається, а саме умову участі у щасті».²⁵⁸

Згідно з Кантом, людські істоти є створіннями не до кінця раціональними, що означає, що їх воля може бути визначена або схильностями, або розумом. Людські істоти можуть набути гідність використовуючи свою розумність. Для Канта людина як істота саморегулююча може мати усвідомлення своєї гідності на підставі ідеї гідності розумної істоти. Кант пов'язує практичний розум з автономією, котра є однією з підстав здатності людини вийти за власну природу через самокерівництво.²⁵⁹

Кант вважав, що людина за природою не є ні доброю ні лихою, а стає такою чи іншою через свою діяльність. Людина має суб'єктивну спроможність диференціювати себе від дійсності, створюваної іншими людьми. Кожна людина покликана на рівні власної суб'єктивності визначати свою автономію, незалежність. Умовами цього є людська комунікація або спільний, загальний інтерес, у контексті здійснення якого відбувається спільне позначування певних реальних та уявних речей, що перетворює їх на об'єкти спільноусвідомлюваних та спільнозрозумілих значень.²⁶⁰ Відсутність просування шляхом присвоєння цінностей свободи неминуче штовхає людину до ідентифікації з явищами, що існують навколо неї без її вільної участі. Тоді людина потрапляє під вплив дії сил примусу і ледве чи знає про свою свободу діяти відповідно до власного практичного розуму. Поза здійсненням свободи, людина мало що знає про можливість свого приватного світу, вона байдужа до потреб особистої автономії, а то й ворожа їй.²⁶¹ Якщо ж людина потрапляє під дію такого примусу і не застосовує сили волі, щоб вийти з під його дії, то рівень її особистої гідності значно падає або ж така людина втрачає особисту гідність.

2. Гідність людини як громадянина, зважаючи на суспільну ієрархію.

257 Книга всемирных рекордов интеллекта. – Симферополь: «Реноме», 1997. – Том 2. Эмоции ума.

258 Gajda J. Honor, godnosc, czlowieczestwo. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2000. – 131 s. – S.56.

259 Mejer M.J. Idea godnosci u Kanta a wspolczesna mysl polityczna// Godnosz czlowieka jako kategoria prawa (opracowania i materialy)/ Pod red. K. Complaka. – Wroclaw, 2001. – 365 s. – S. 43-55. – S.51.

260 Кант І. Критика чистого розуму. – К.: Юніверс, 2000. – 501 с. – С. 299.

261 Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неокласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів, 2003. – 520 с. – С. 165.

Ідея природної гідності у Канта проходить паралельно ідеї гідності стосовно встановленої суспільної ієрархії. Кант зазначає, що кожна людина в державі має гідну позицію, оскільки має принаймні гідність, що притаманна громадянину. Вона безпосередньо не ґрунтується на розумності і значно відрізняється від людської гідності.

У своїй праці «Метафізичні елементи справедливості» Кант розглядає структуру державної влади як ієрархію гідності. Зокрема, він вказує, що: «було б нижче гідності глави держави виконання функцій судді». В іншому місці Кант зазначає: «нижче гідності найвищої влади є інтеграція до того рівня, щоб визначати, що костел повинен представляти один підхід до віри і який він повинен бути... оскільки участь у схоластичних дискусіях ставить її на один рівень з підданими».²⁶²

Філософ стверджує, що влада в державі є гідністю, а державних урядовців «можна розглядати в їх гідності». При цьому зазначаючи, що законодавча влада повинна виражати єдину волю народу, і це забезпечить свободу, рівність і незалежність всіх громадян у державі. Водночас необхідним є поділити громадян на активних і пасивних. Останні, за Кантом, - це наймані робітники, ремісничі підмайстри, жінки, слуги і взагалі всі ті, хто отримує засоби для існування, лише виконуючи розпорядження інших, тобто не є самостійними. Але й вони мають бути вільними і рівними з іншими у своїх громадянських правах. Оскільки є людьми, і ніхто не повинен заважати їм піднятися до становища активних громадян.²⁶³ Рівність кожного з кожним як підданих виражається такою формулою: кожен член спільноти має по відношенню до іншого примусові права, які не розповсюджуються лише на главу спільноти (тому що він не її член, а творець чи охоронець); лише глава має право примусу, сам не підкоряючись ніякому примусовому закону. З цієї ідеї рівності слідує, що кожен член спільноти мусить мати можливість досягнути в ній того стану, якого він здатен досягти завдяки своєму талантові та особистим якостям; всі інші піддані не повинні стояти йому поперек дороги зі своїми спадковими перевагами (як перевагами певного стану), щоб навіки тримати його і його потомство на нижчому щаблі.²⁶⁴

Ідея людської гідності знайшла відображення й у творах Гегеля, який писав: «Право торкається свободи – найціннішого і найбільш гідного в людині, і

---

262 Mejer M.J. Idea godnosci u Kanta a wspolczesna mysl polityczna// Godnosz czlowieka jako kategoria prawa (opracowania i materialy)/ Pod red. K. Complaka. – Wrocław, 2001. – 365 s. – S.52.

263 Світова класична думка про державу і право. Навч. посібник/ Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К., Масний О.С. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 400 с. – С. 197.

264 Антология мировой правовой мысли. В 5 т. Т. III. Европа. Америка: XVII-XX вв. / Руководитель науч. проекта Г.Ю.Семигин. – М.: Мысль, 1999. – 829 с. – С. 304.

вона сама повинна знати право, оскільки воно для неї обов'язкове».²⁶⁵ Право, яке Гегель називає свободою, постає як система підпорядкування. Свобода є знанням і усвідомленням такого підпорядкування.

Гегель виділяє три основні форми конкретизації поняття свободи і права: абстрактне право, мораль і моральність. У сфері абстрактного права воля безпосередня, це право абстрактно вільної особи для себе. Визначеність свободи волі постає тут як самосвідомість про себе в якості абстрактного і вільного "я". Така одинична воля є особливою. Абстрактне право має своїм змістом те, що в основі права лежить свобода окремої людини. За Гегелем, основна заповідь права є такою: «будь особою і поважай інших як осіб».²⁶⁶ Особа може дати собі наявне буття в речах, тобто мати власність. Однак буття в речах є випадковим і неадекватним свободі. Гегель обґрунтовує формальну, правову рівність людей: люди рівні як вільні особи, рівні в однаковому праві на приватну власність, але не в розмірі володіння власністю. Вимога ж фактичної рівності розглядається ним як нерозумна точка зору.²⁶⁷

У сфері моралі воля із зовнішнього наявного буття переходить у суб'єктивну одиничність, котра протистоїть загальному, що роздвоєне у вигляді внутрішнього добра і зовнішнього світу.²⁶⁸ Мораль розглядається як подальший розвиток свободи, тобто підготовка реалізації свободи в об'єктивному світі. Особа абстрактного права стає суб'єктом вільної моральної волі, для якого є важливим самовизначення, мотиви і цілі поведінки. «Цінність людини визначається її внутрішньою поведінкою, і точка зору моралі є, таким чином, свободою, що існує для себе».²⁶⁹ У сфері моральності досягається поєднання двох попередніх сфер. Ідея в собі – добро – реалізується у зовнішньому світі. Свобода постає не лише як право суб'єктивної волі, але як дійсність і необхідність.

Моральність виявляється в сім'ї, громадянському суспільстві і державі.²⁷⁰ Моральність за Гегелем, вже не абстрактна, але дійсна, вона є дійсним духом. «Дух володіє дійсністю, і акциденціями останньої є індивіди».²⁷¹ Кожен сту-

265 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты: Учебное пособие. – М.: ИКФ «ЭКМОС», 2003. – 288 с. – С. 95.

266 Гегель. Сочинения. В восьми томах. – Т. 7. – М.-Л., 1934. – С. 65.

267 Нерсесянц В.С. Гегелевская философия права: история и современность. – М.: Наука, 1974. – 287 с. – С. 82.

268 Нерсесянц В.С. Гегелевская философия права: история и современность. – М.: Наука, 1974. – 287 с. – С. 56.

269 Гегель. Сочинения. В восьми томах. – Т. 7. – М.-Л., 1934. – С. 128.

270 Нерсесянц В.С. Гегелевская философия права: история и современность. – М.: Наука, 1974. – 287 с. – С. 56.

271 Гегель. Сочинения. В восьми томах. – Т. 7. – М.-Л., 1934. – С. 189.

пінь (абстрактне право, мораль, моральність) є, за Гегелем, правом. «Сама ідея свободи виявляється у вигляді прав цих ступенів – від більш абстрактних форм права до конкретних. Оскільки ступені розвитку ідеї свободи діалектично підпорядковані один одному, правом у гегелівській філософії є також кожен наступний щабель розвитку ідеї свободи стосовно попередньої».²⁷²

Гегель ввів у філософсько-правовий обіг термін неправо, окресливши ним особливу волю, детермінуючу свавілля і свою віддільність від загальної волі і загального права, під яким малось на увазі природне право.²⁷³ У передмові до «Філософії права» він писав про те, що в людини є високе божественне право мислити вільно в пошуках глибинного підґрунтя предметів. Однак, якщо вона почне розуміти свободу мислення як свавілля, як можливість відступу від загальнозначущого і створення чогось особливого, її право перетвориться в неправо.

Особливість розуміння сутності і призначення людини у Гегеля полягає в тому, що людина повинна здійснити свою свободу. Саме в здійсненні ідеалу свободи Гегель бачив виправдання того зла, яким переповернена соціальна реальність. При цьому люди, задовольняючи власні інтереси, насправді ж виконують замисли Абсолютного Духу. Тому найбільш значущою (цінною) є така діяльність людей, що збігається з замислами Світового Розуму, котрий надає їм найбільшу свободу в починанні та здійсненні планів.

Визначення цінності людини Гегель здійснив спираючись на методологічні принципи суперечності та історизму через генезу і розвиток самосвідомості. Так, розвиток людини і соціуму він пов'язував з розвитком самосвідомості, що навчилася відділятися від «мальовничої видимості чуттєвого» і цінувати свободу мислення.²⁷⁴ Тому цінність людини полягає у її здатності мислити, керуючись при цьому складними мотиваційними процесами.

Крім того, цінність людини, на думку Гегеля, може найбільш повно проявитися в громадянському суспільстві, котре визначається двома принципами: самоцінністю індивідуального буття конкретної людини, яка «є для себе особливою метою, цілісністю власних потреб і сумішшю природної необхідності та свавілля; та опосередкованістю індивідуального буття, формою загальності, оскільки «кожне з них стверджує свою значущість і задовольняється тільки як опосередковане іншими такими ж індивідуальними буттями».

272 Нерсесянц В.С. Гегелевская философия права: история и современность. – М.: Наука, 1974. – 287 с. – С. 57.

273 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с. – С. 176.

274 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с. – с.172.

Громадянське суспільство постає у Гегеля не як суспільство винятково приватного інтересу, що протистоїть загальному, а як стан суспільних зв'язків, в основі яких лежить взаємодія і взаєморозвиток індивідуального та загального. Філософ визнає, що «у громадянському суспільстві кожен для себе – ціль, усі інші для нього – ніщо». Проте без цих інших людина не може задовольнити свої потреби й змушена взаємодіяти з ними, а тому «ціле виступає ґрунтом опосередкування, на якому дають собі свободу всі одиничності».²⁷⁵

Для даної епохи було характерним виникнення і розвиток теорії утилітаризму, засновником якої вважають Ієремію Бентама. Теорію утилітаризму можна розкрити у вигляді таких постулатів: отримання задоволення та виключення страждання становлять зміст людської діяльності; корисність є найзначнішим критерієм оцінки всіх явищ; мораль створюється усім тим, що орієнтовано на отримання найбільшого щастя для найбільшої кількості людей; максимізація всезагальної користі шляхом встановлення гармонії індивідуальних та суспільних інтересів.²⁷⁶

Бентам відкидав теорію природного права, вважаючи, що вона веде до панування анархії. На його думку, поняття «природне право» є двозначним (оскільки означає право взагалі і тим самим скасовує конкретне право), фігуративне (оскільки жодні права не передують правлінню) і має анархічні наслідки (оскільки передбачає свободу від примусу, зокрема від правового: адже природне право передує встановленню закону). Права повинні бути конкретними, повинні існувати, якщо вони корисні для суспільства, і мають скасовуватися у випадку їх шкідливості.²⁷⁷

Бентам вважав, що кожна людина повинна дотримуватись норм моралі і права на основі зваженого співставлення свого можливого задоволення чи страждання. Зводячи інтереси суспільства до суми інтересів окремих людей, вчений вважав, що особисте прагнення кожної людини піклуватися тільки про себе веде до збільшення загальної суми щастя в суспільстві.²⁷⁸ Тому цінність людини вчений вбачав у можливості отримати більше задоволення

275 Дашо Т.Ю. Загальна характеристика поняття «громадянське суспільство» // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Львів, 2006. – Вип.2. – 340с. – с.50.

276 Котляревский С.А. Власть и право. Проблема правового государства. – СПб.: Лань, 2001. – 368с. – С. 359.

277 Сливка С.С. Природне та надприродне право: У 3-х частинах. – Ч.1: Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атака, 2005. – 224с. – С. 118.

278 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с. – С. 114.

і уникнути страждання, що мало б призвести до гармонійного прогресу всього суспільства.

В цілому ХІХ сторіччя характеризувалось значним розвитком позитивізму на фоні бурхливого розвитку капіталізму, масових відкриттів у науці та техніці, що сприяло раціональному поясненню природного права. При цьому пріоритети надавались етичним постулатам, моральним законам та імперативам, щоб доповнити позитивне право. Поряд з цим, існувала лише апріорність природного права, яку зводили до моралі, відкидаючи його метафізичну складову.²⁷⁹ Ідею людської гідності (цінності) намагались тлумачити також застосовуючи виключно раціональне підґрунтя, здебільшого відкидаючи її духовну першооснову.

---

279 Сливка С.С. Природне та надприродне право: У 3-х частинах. – Ч.1: Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атака, 2005. – 224 с. – С. 119.

2.2. Правові цінності та принципи як змістовні елементи природного права у сучасній філософії права

Звернення до філософії права є характерним і актуальним в умовах суспільства, де відбуваються активні трансформаційні процеси, де стара система ціннісних координат вже не працює, а нова ще не склалась, коли руйнується одне правове поле і створюється інше. Особливістю сучасної філософії права є відсутність єдиного напрямку розвитку та характерний плюралізм поглядів і концепцій. Визнання права як загальнолюдської цінності відбувається в умовах кризи європейського світогляду, в тому числі юридичного. Пошуки виходу із цього стану зумовили появу різноманітних методологічних підходів і теорій розуміння права, які являють собою еkleктичне сполучення різних засад й ідей, причому різного ступеня філософського осмислення, науковості й теоретичної розробленості.²⁸⁰

Філософський плюралізм ХХ століття свідчить про те, що людство переживало затяжну кризу, що в системі «природа – суспільство – людина» актуалізувались нестандартні проблеми, які вимагають нестандартних рішень, що виходять за межі класичної філософії.²⁸¹ Крім соціальних потрясінь, пов'язаних із світовими війнами, на формування радикальної зміни у філософському осмисленні світу вплинули також розчарування щодо результатів використання науки і техніки, дисгармонія між соціальним та біологічним у людині, невиправданий оптимізм щодо її високої духовності. У філософії права ці зміни проявились у загостренні проблеми визнання чи невизнання природного права та у заглибленні в онтологію людини і природи.²⁸²

Саме у ХХ столітті у світовій філософії права відроджується ідея природного права як протест проти засилля позитивізму. Позитивізм «перекреслив проблеми граничних підстав права, переступив через його позачасові начала і представив право виключно як особливу форму регламентації суспільних відносин, де суб'єктом права виступає не індивід, а інститут влади, що прикривається декларацією про справедливе право».²⁸³ Домінування позитивізму, що зорієнтований на досягнення феноменальної частини права, а не його сутності, зумовило застій і занепад у філософії права.

Правовий позитивізм, на думку С.І. Максимова, на перше місце ставить цінність безпеки людського буття, зводить сутність права до його існування, тлумачить право подібно до речі, матеріального засобу, що впливає на поведінку людей. Така установка виражається в прагненні позитивізму до природничо-наукового пояснення права і вирішення правових питань як

283 Кальной И.И. Философия права: Учебник. – СПб: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 259 с. – С. 5.

матеріальних завдань. Однак ця претензія виявляється такою, що не може бути реалізованою, оскільки цьому перешкоджає наявність у праві духовного, метафізичного змісту, пов'язаного із свободою.²⁸⁴

Позитивне право в системі культури може поставати не лише як цінність, але й як антицінність, слухно зазначає А.А. Козловський. Адже позитивне право, законодавство може бути використане у антинародних, антигуманних цілях, зокрема, для гальмування необхідних суспільству змін, завдавати шкоди природному соціальному розвитку.²⁸⁵ Зауважують, що юридичний позитивізм продемонстрував неповагу до права, перекресливши його високий духовний феномен, що несе в собі позачасові першопочатки і представив його як рефлекторну систему, що реагує на злобу дня, або ж як особливу техніку, котра обслуговує соціальні відносини. «Позбавившись від зайвого, а часто й необхідного духовно-морального навантаження, право свідомо пішло на службу до могутніх, реальних сил у суспільстві: політичної та економічної еліти. Звільнивши себе від обов'язку служіння Богу, розуму, природі речей, вищим духовним цінностям, воно починає обслуговувати індивідуалізм, егоїстичний розрахунок, успіх, вигоду, владу над іншими людьми. При формальній рівності юридичних можливостей для всіх громадян свобода сильного виключає свободу слабого, індивідуалізм сильного не дає проявитись індивідуальності слабого, вигода і успіх завжди на стороні сильного».²⁸⁶

Слід погодитись, що сучасний політико-правовий досвід вимагає врахувати такі тенденції: доктрина юридичного позитивізму співвідноситься з політичною теорією державного етатизму, а доктрина природного права – з політичними теоріями соціального договору і правової держави; доктрина юридичного позитивізму визнає єдиним джерелом права закон, тоді як природне право різноджерельне; принцип персоналізму співвідноситься з доктриною лібералізму і приватним правом, а принцип колективізму – з доктриною колективної власності на засоби виробництва та на державну владу; доктрина юридичного позитивізму співвідноситься з емпіричною та

---

284 Максимов С. Природне і позитивне право як елементи правової реальності // Вісник Академії правових наук України – 2001. – №1 (28). – С. 84.

285 Козловський А.А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. – Чернівці: Рута, 1999. – 295 с. – С. 189.

286 Трубников В.М., Денисова Т.А. Современные перспективы развития юридической науки: философское и методологическое обоснование // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – «Громадянське суспільство». – 2006. – №735. – С. 15.

позитивною методологією, а доктрина природного права з метафізичною чи філософсько-правовою методологією.²⁸⁷

Відродження ідеї природного права пояснюють логікою реагування культури на такі фактори:

- активна діяльність тоталітарних режимів, що принижувала людську гідність та природні права людини;
- повсюдне виникнення ситуацій, що були результатом втрати людьми уявлення про існування абсолютних морально-правових цінностей;
- експансія юридичного позитивізму, представники якого не схильні займати виважену та компромісну позицію стосовно природно-правової парадигми, а заперечують її;
- процес реміфологізації культури як прагнення різних культур до універсального синтезу, до «всеєдності як відродження синкретизму, коли на початку цивілізації зачатки права моральності, етики, філософії, майбутніх світових релігій існували як єдине ціле в контексті древніх міфологій; коли в XIX-XX столітті автономізація цих форм досягла своєї межі, «всесвіт, що розбігається» світової культури почав поступово переходити в новий для себе стан «всесвіту, що стискається».²⁸⁸

Тому сучасні концепції права характеризуються відродженням звернення до природного права як частини соціальної реальності. У таких природно-правових теоріях «акцентується на ціннісно-ідеальній «реальності» права, і ця реальність є умовою прагнення людей до справедливості як ідеалу, як гармонійного поєднання всіх цінностей.»²⁸⁹ Такі концепції наголошують, що джерела права є різноманітними, а не лише закон, обґрунтовують, що позитивістська доктрина правових джерел не відповідає сучасним методам здійснення правосуддя, яке вимагає ширшого підходу до феномена права.

Особливо слід відмітити роботи таких вчених як Н.Н. Алексєєв, Б.В. Више-славцев, Б.В. Кістяківський, Л.І. Петражицький, Б.Н. Чичерін, А.С. Ященко, які вже у другій половині XIX сторіччя почали формувати природничий напрямок у філософії права. Пізніше А.І. Ільїн, П.І. Новгородцев у своїх працях вивели

287 Симон Ю.С. Антропологізація сучасного українського права в європейській політико-правовий досвід. // Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі. Матеріали міжнародного науково-практичного семінару. м. Київ, 23-24 вересня 2005 р. – К.: Київський національний університет внутрішніх справ, 2006. – 340 с. – С. 264.

288 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с. – С. 298.

289 Симон Ю.С. Антропологізація сучасного українського права в європейській політико-правовий досвід. // Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі. Матеріали міжнародного науково-практичного семінару. м Київ, 23-24 вересня 2005 р. – К.: Київський національний університет внутрішніх справ, 2006. – 340 с. – С. 265.

«своєрідний дискурс філософії права з орієнтиром на єдність права, моралі і віри з претензією на оптимальне регулювання життєдіяльності людей».²⁹⁰

У другій половині ХХ сторіччя в Європі посилилась тенденція подолання юридичного позитивізму. У працях Ж.-Л. Бержеля, І. Берліна, Г. Бермана, Р. Давида, Р. Дворкіна, Д. Лойда, Л. Фуллера, О. Хеффе, К. Цвайгерта, Р. Циппелуса та ін. почав формуватись антропологічний та екзистенціальний напрямок філософії права.

Кожен із численних напрямів антропологізму, що активно розвиваються останнім часом, розкриває своє уявлення про природне право, «його витoki, сенс, форми його прояву і дії, форми й методи його обґрунтування, його завдання і функції, його принципи і норми, формальні та ціннісно-змістовні властивості, його онтологічні, гносеологічні та аксіологічні характеристики».²⁹¹ Досліджуються проблеми співвідношення природного та позитивного права з метою пошуку певного духовного ідеалу, керуючись яким були б можливими прогресивні зміни у праві. Все більшої ваги набуває антропологія права, котра шукає підґрунтя, основу права в природі людини, її бутті, сутнісних характеристиках як біосоціодуховної істоти. Виділяють такі значення філософської антропології:

- як галузь філософського знання, для якої людина є найголовнішим предметом філософського пізнання, оскільки вона сама для себе є кінцевою метою (Кант);
- течія, що виникла у Німеччині на початку ХХ століття внаслідок заклику «назад до людини». Засновниками її вважають Макса Шеллера, Арнольда Гелена та Гельмута Плеснера, які прагнули дати цілісну картину людини в єдності філософських інтуїцій і наукових даних про неї;
- особливий метод мислення, що наголошує на аналізі людини в конкретній ситуації;
- особливий антропологічний вимір традиційних феноменів філософської рефлексії, що трактує філософську антропологію в досить широкому сенсі: «як галузь філософського знання про людину, що відзначається особливим методом осягнення світу і основних об'єктів філософського пізнання крізь призму сучасного людського буття».²⁹²

Антропологія права є частиною філософської антропології, що, у широкому розумінні, є філософським вченням про людину, її сутність і природу,

290 Кальной И.И. Философия права: Учебник. – СПб: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 259 с. – С. 6.

291 Філософія права. Навч. посібник./ О.Г. Данільян, Л.Д. Байрачна, С.І. Максимов та ін., За заг. Ред. О.Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с. – С. 119.

292 Максимов С. Антропологічні передумови правової теорії досвід класичної філософії права // Вісник Львівського університету. – Випуск 37: Серія юридична. – 2002. – С. 65.

охоплює всі філософські напрями у сфері осмислення людини. Слід погодитись, що досліджувати теорію природного права немислимо без філософської антропології, адже духовність людини – це її властивість сприймати дух природного права. Природне право для антропологів має дати відповідь на питання про природу людини, смисл її життя й існування, відмінність людини від інших живих істот.²⁹³ Таким чином, домінуючою на сьогодні стає думка про людиномірність права, а підставою, джерелом природного права та прав людини визнається людська гідність.

Сучасне право не може ґрунтуватися виключно на доктрині правового позитивізму, оскільки потрібно зважати на цілі правового регулювання у суспільстві, головною серед яких є утвердження і забезпечення державою прав і свобод людини. «Як показує світовий досвід, такої мети неможливо досягнути тільки шляхом звичайного нормозастосування, що, у свою чергу, дає поштовх до подальшого якісного розвитку теорії конституційного права. Враховуючи ці аспекти, конституційне право не може бути викладеним лише з позицій наукової доктрини юридичного позитивізму, його трактування потребує природно-правових та інших підходів».²⁹⁴

Природне право є однією з головних парадигм філософсько-правового та юридичного мислення, що спирається на ідею єдиних нормативно-ціннісних принципів, пануючих у природі та суспільстві, і здатних слугувати мірилом позитивного права. Норми природного права мають універсальне значення і адресовані до всіх правоздатних суб'єктів. Вони є похідними від природного порядку речей, світобудови та природи людини як невід'ємної частини світобудови і «дозволяють людям зв'язувати своє існування з всезагальними першопочатками і першопринципами буття».²⁹⁵

Особливістю природного права є те, що воно, з одного боку, впливає з самої сутності людини, виникає і формується в результаті діяльності, спрямованої на впорядкування відносин між людьми, гармонізації між біологічними актами, соціальними вчинками та духовними діяннями людини. З іншого боку, природне право визначає ті умови і способи життєдіяльності, які об'єктивно необхідні для нормального існування людини, функціонування суспільства і держави. Тобто людина формує у своїй свідомості природне право як ідеальну модель і в той же час прагне відповідати цій моделі. Тому такий взаємозв'язок та взаємовплив можна вважати вирішальною та визна-

293 Сливка С.С. Природне та надприродне право: У 3-х частинах. – Ч.1: Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атака, 2005. – 224 с. – С. 193.

294 Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. – Харків: Консум, 2002. – 296с. – С.17.

295 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с. – С. 297.

чальною умовою прогресивного розвитку суспільства в цілому, конкретної людини і природного права як ефективного регулятора суспільних відносин.²⁹⁶

На думку багатьох дослідників, визначення цілі (мети) права є одним з головних завдань філософії права, оскільки цією метою є ціль людського співжиття, однією із сторін якого є право. Тому етика і філософія права повинні науково розвинути панівне уявлення про «завдання окремої людини і всього людства, виходячи із всіх елементів суспільного життя. Цій загальній етичній меті, визнання якої містить в своїй основі віру в світовий порядок, що стоїть над людиною, слугує також і право».²⁹⁷

Наразі зауважимо, що в основі теоретичних уявлень про причини існування права повинне лежати розуміння закономірностей його існування, існування природи та суспільства, шляхів розвитку останнього, умов існування людини, формування її потреб, реалізації інтересів, особливостей мислення, прояву людини у соціальних спільнотах. Усі ці явища опосередковані трьома обставинами: біологічною сутністю людини, усвідомленням нею буття (наявністю свідомості та здатністю мислити) й умовами соціального співіснування (соціальною дійсністю).²⁹⁸ Крім того, не можна зводити вивчення людини до вузьконаукового рівня, оскільки це заперечуватиме її специфічно людську природу. Важливим тут є саме філософський підхід до проблем людини, оскільки це «реабілітує специфіку людини, без чого всі наші просторікання, спрямовані проти «уречевлення» людини чи на захист її прав і гідності, її свободи та творчості, суть не більше ніж повчальна риторика».²⁹⁹ Таким чином, оскільки у праві втілюється сутність людини, то, з одного боку, в ньому можуть бути виділені ті аспекти, без яких вона не може жити, а з іншого боку, у структурі людського буття можуть бути виділені моменти, які у зовнішньому прояві породжують право.

Проблема природного права, як було проілюстровано раніше, має глибоке історичне підґрунтя. На думку видатного французького філософа і соціолога права Г.Д. Гурвича, вона є відображенням антиномічного характеру сфери права, де стикаються дійсність і цінність, факт та ідея, емпіризм і апіоризм, автономія і гетерономія, стабільність існуючого порядку і динамізм морально-прогресу, безпека і справедливість, суспільна необхідність й ідеал, жорстка

296 Більш детально про це: Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: [монографія]. / Гришук О.В. – Київ: Атіка, 2007. – 432 с.

297 Эннексерус Л. Курс германского гражданского права. Полутом 1. – М.: Издательство иностранной литературы, 1949. – 436 с. – с. 123.

298 Засць А.П. Біосоціальні передумови правової регуляції у суспільстві та формальні соціальні атрибути права (історико-гносологічний аспект) // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1 (8). – с.48.

299 Агацци Э. Человек как предмет философии // Вопросы философии. – 1989. – №2. – С.32.

структура організації і спонтанність життя.³⁰⁰ У кожному з цих різноманітних аспектів природне право набуває особливого значення, як от: справедливий спосіб упорядкування суспільних відносин; форма відображення потреб та інтересів людини; спосіб захисту внутрішньої і зовнішньої свободи людини; форма об'єктивації соціальних якостей людини; засіб дотримання формальної рівності (рівноправності) між людьми; правовий ідеал, моральне (духовне) виправдання юридичного права; підґрунтя, на якому базується позитивне право; критика чинного позитивного права з точки зору ідеального (природного) права; незмінні норми права, що протиставляються змінним юридичним нормам; відображення цінності людини, гуманізації правопорядку.

Виділяють такі ознаки позитивного права: 1) право – це команди людських істот, акти реалізації їх волі; 2) між правом і мораллю або правом, яким воно є, і правом, яким воно має бути, не існує ніякого необхідного зв'язку; 3) правова система – замкнута логічна система, в якій юридичні рішення ухвалюються логічним способом на підставі правових норм і не потребують пояснення шляхом посилання і врахування соціальних цілей, політики, моральних стандартів (визначення розумності та справедливості правових актів); 4) аналіз права проводиться автономно, шляхом вивчення самого права, без урахування історичних причин походження права, незалежно від соціологічних теорій про співвідношення права з іншими соціальними феноменами, від теорій наповнення права моральним змістом, соціальними цілями та функціями тощо; 5) моральне правосуддя не може бути здійснене або виправдане на підставі раціонального аргументу чи доказу, заперечення об'єктивності моральних цінностей у межах правової системи.³⁰¹

Висловлюються міркування, що співвідношення природного і позитивного права характеризується такими особливостями:

1. природне право традиційно розглядається як похідна світопорядку в суспільстві, де Космос набуває форми номоса (закона). Позитивне право створили люди певної спільності, історичного часу і соціального простору. Норми позитивного права можуть не лише не відповідати природному праву, але й суперечити йому;
2. через природне право людина пов'язує своє існування з першопочатками буття суспільства. Через позитивне право людина поєднує себе з функціями конкретних інститутів влади;
3. природне право виникає одночасно з паростками цивілізації, позитивне – з утвердженням державної влади;
4. природне право існує у формі звичаїв, через зміст етичних та моральних

300 Гурвич Г.Д. Философия и социология права: Избранные сочинения. – СПб.: Изд. Дом СПб гос. ун-та, 2004. – 848 с.

301 Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. – Харків: Консум, 2002. – 296 с.

- вимог. Позитивне право завжди чітко формально виражене в письмовому вигляді в джерелах права конкретної держави;
5. згідно природного права право на життя, свободу, власність і справедливість дано людині від народження. Позитивне право визнає свободу і права людини як такі, що надані державою;
  6. природне право за обсягом ширше позитивного. Його основою є цінності, що сформовані історичним досвідом людства. Позитивне право є атрибутом конкретного суспільства і виражається в законодавстві держави;
  7. природне право є етично і релігійно виправданим. Позитивне право спирається лише на силу держави;
  8. ціннісним критерієм природного права є справедливість, а позитивного права – міра задоволення інтересів перш за все держави;
  9. природне право є частиною цілого (світової культури). Позитивне право є самодостатнім і автономним, незалежно від цієї цілісності. Воно похідне від локальної культури;
  10. модель природного права склалась вже у звичайному суспільстві, однак, як і модель позитивного права, оформилась лише в умовах новоєвропейської цивілізації. У міру утвердження авторитету влади в особі держави, позитивне право стає «дисциплінарною матрицею», а природне право набуває статусу еталона як в очах громадськості, що критично сприймає жорсткі рамки позитивного права, яке спирається на силові санкції, так і в очах законодавця, який приймає чергові юридичні норми, спираючись на природне право, враховуючи, що воно ґрунтується на релігії, моралі, суспільній думці, авторитеті світобудови.³⁰²

Тому в ідеальному вигляді природне право і позитивне право співвідносяться між собою як абсолютне і відносне (мета і засіб), «природне право відображає, висвітлює ідеали та принципи, які потім реалізуються за допомогою окремих регуляторних рішень. У такий спосіб дійсний прогрес у праві відбувається як невинне тяжіння правових норм до правового ідеалу, яким є встановлення справедливості та виправлення зла».³⁰³ Проте на сучасному етапі маємо можливість спостерігати відокремлення права від своєї абсолютної основи, від загальнолюдських цінностей, від моралі, перетворюючись із знаряддя управління на політичний інститут, який забезпечує інтереси влади.

302 Кальной И.И. Философия права: Учебник. – СПб: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 259 с. – С. 76.

303 Симон Ю.С. Антропологізація сучасного українського права в європейській політико-правовий досвід. // Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі. Матеріали міжнародного науково-практичного семінару. м. Київ, 23-24 вересня 2005 р. – К.: Київський національний університет внутрішніх справ, 2006. – 340 с. – С. 265.

Позитивне право, що має своїм предметом реально існуючі закони, способи функціонування, правила та форми реалізації, їх класифікацію і систематизацію не охоплює проблему пошуків вихідних основ права за межами реальності, що не є очевидною, яку не можна виміряти кількісними показниками, емпірично верифікувати. За концепцією Г.В. Гребенькова, саме це здійснює природне право «з його інтенцією до пошуку Абсолютних основ, до формування ідеалів, із постійним зверненням до людської природи, з її непомітними для науки, але цілком предметними для філософського і психологічного знання сутностями – свободою волі, автономією особистості, ідеєю обов'язку, відповідальністю, справедливістю».³⁰⁴ Вчений переконаний в тому, що право в істинному значенні слова виникає не там, де хтось виконує чужу волю, а там, де людина діє відповідно до своєї розумної волі як особистість, але жодною мірою не як соціальний індивід – ретранслятор системи зовнішніх, стосовно її свідомості й розуму, правових норм. І тому право існує насамперед не «поза» людиною, а «всередині», як корелят імперативного характеру, зорієнтований у напрямку ідеалів «належного бути», а лише потім система відносин інтерсуб'єктивного порядку, описувана в поняттях «закон», «правопорядок» та ін. Однак право як субстанціальне утворення спільно організованого буття людей настільки ж ідеальне, як і практично імпіричне, і тому воно існує як реальна людська практика такою ж мірою, як і ідея права з її необхідністю не тільки в науковому, але й філософсько-психологічному обґрунтуванні.

Як вважає В.А. Бачинін, найважливішою рисою природного права є його універсальна нормативність, що проявляється в «приписно-зобов'язальній, безособистісно-авторитарній формі його суджень. Ці вимоги є категоричними в тому сенсі, що не залишають можливості для сумнівів».³⁰⁵ Вони далеко не завжди відповідають конкретним життєвим інтересам людей. Однак їх перевагою є те, що вони гарантують індивідуальній правосвідомості вищу правоту, якщо людина діятиме у правильному напрямку. При цьому природне право не тотожне чинному юридичному праву і передбачає певні релігійні, метафізичні та морально-етичні основи. Такі основи розширюють і поглиблюють юридичний зміст природного права, що пов'язаний із всією цілісністю нормативно-ціннісного континуума світової культури.

Слід погодитись, що досягнення природної школи права полягають у такому: ототожнення понять «право» і «справедливість» та розмежування понять «право» і «закон»; обґрунтування недоцільності зведення поняття «право»

304 Гребеньков Г.В. Вчення про природу людини як підгрунтя сучасної правової антропології // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. праць. – Донецьк, 2005. – №1. – С. 3-15. – С. 4.

305 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с. – С. 297.

лише до виразу волі законодавця; створення взірця суспільного правопорядку, який є порядком максимально можливої свободи при максимально необхідній безпеці усіх людей, правопорядку, що здатний максимально забезпечити їх потреби і розвиток їх здібностей; доведення неможливості цивілізованого врегулювання суспільних відносин та вирішення юридичних проблем без зв'язку з основними людськими цінностями: життям, свободою, рівністю, власністю, безпекою; обґрунтування необхідності виходу юридичної науки із замкнутого кола виключно юридичних явищ для знаходження першооснови права, його надпозитивних засад; ставлення до людської особистості як до першоджерела права і, як наслідок цього, визнання природного права вродженою властивістю людини, виразом якого є її невід'ємні, невідчужувані права; визнання природних прав людини первинними, вихідними та непорушними стосовно будь-яких законодавчих актів чи приписів держави; ствердження необхідності приведення чинного законодавства (позитивного права) у відповідність з правом природним і, як наслідок цього, унеможливлення визнання неправових законів чинними; визнання необхідності державного гарантування і захисту природних прав людини, що забезпечує їх повну реалізацію; надання природним правам людини, окрім ідейно-ціннісного чи аксіологічного значення, значення юридично-регулятивного, а отже, переведення їх у площину життєвої практики (свідченням цього є закріплення невід'ємних прав людини конституціями переважної більшості країн світу, існування міжнародних актів про права людини, діяльність Європейського суду з прав людини тощо); створення таких ідеологічних умов, за яких є можливим встановлення демократичного політичного режиму.³⁰⁶

П.М. Рабінович робить акцент на соціальній складовій права. На його думку, явище, що виникає незалежно від держави, має загальносоціальну природу, є загальносоціальним феноменом. Тому загальносоціальне право – це певні можливості учасників суспільного життя, які об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх однойменних суб'єктів. Залежно від виду носіїв цих можливостей вчений розрізняє права людини, права соціальних спільнот та права людства.³⁰⁷ Таким чином, права людини визнаються відображенням антропно-аксіологічного змісту природного права.

Сьогодні немає єдності у тлумаченні прав людини, тому порядкування різноманітних вимірів прав людини є справою нелегкою. На думку В.Брюгера, завдання філософії права – «сформулювати всебічний та добре збалансований

306 Аліас С.І. Проблема праворозуміння в основних школах права. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. – К., 2003. – 203 с. – С. 67.

307 Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Видання 5-те, зі змінами. Навч.посібник. – К.: Атіка. – 2001. – 176 с. – С. 9.

підхід, який сприяв би попередженню ідеологічних маніпуляцій ідеєю прав людини». ³⁰⁸ Філософія пропонує кілька різних підходів для вирішення цього завдання. Таким, наприклад, є підхід, запропонований Ернстом Лампе під назвою «негативне природне право». Лампе аналізує антропологічні базові потреби та інтереси, які повинні братися до уваги будь-яким правопорядком для здійснення тривалого впливу на людську поведінку. Схожий підхід пропонує концепція «мінімуму природного права», яка полягає у виявленні елементарних умов людського буття. У межах цього підходу, розвинутого Гербертом Хартом, буття людини характеризується обмеженим альтруїзмом, обмеженою силою волі, обмеженими ресурсами та обмеженим розумінням. Третій підхід, що його підтримує Джон Ролз, аналізує природні та соціальні «основні блага». За цим підходом, усі люди хочуть володіти та користуватися такими основними благами, незалежно від особистих цілей, які можуть суттєво відрізнятися і насправді часто відрізняються. По суті, цей погляд є удосконаленою версією традиційної доктрини природного права, у якій вже наголошувалося на захисті життя, свободи і власності. Всі ці визначення людської природи чи спільних людських інтересів стають у пригоді в дискусіях про концепції прав людини або ж використовуються на користь захисту спільних людських інтересів.

Саме права людини є формою виразу особистісної цінності (цінності для людини) природного права, а основним поняттям концепції прав людини є поняття невід'ємної, вродженої людської гідності, що походить із самої суті людства. «Права людини не можуть гарантувати справедливості чи добробуту – вони захищають від приниження гідності. Завдяки правам людини індивід зберігає свою особистість і неповторність». ³⁰⁹

Фактично існуючі соціальні можливості людини визнаються її правами на протизагугу існуючому юридичному статусу людини. Без цього певного протиставлення, без необхідності тлумачення соціальних можливостей з точки зору справедливого та ідеального, питання прав людини втратило б свою актуальність. Сутність прав людини полягає у визначенні певного мінімуму загальнолюдських вимог до правового і соціального статусу людини, який є необхідним для її нормального існування. Реалізація цього мінімуму повинна бути забезпечена «завжди і всюди незалежно від соціально-політичних, економічних, культурних і інших особливостей конкретної країни. Цей мінімум основних прав людини повинен і може бути точкою відрахунку

308 Брюгер В. Образ людини у концепції прав людини // Проблеми філософії права. – 2003. – Том 1. – С. 116-146.

309 Заметки о правах человека и мониторинге прав человека. – Варшава: Хельсинский Фонд по правам человека, 1997. – 79 с. – С. 11.

сумарного зростання добровільно визнаних всім світовим співтовариством безумовних цінностей».³¹⁰

Це означає, що кожна людина мусить мати певний мінімум найбільш важливих для неї прав і свобод незалежно від громадянства, національної, релігійної, расової, статевої належності. В такому випадку у держави виникає обов'язок визнати права людини найвищою соціальною цінністю і, відповідно, закріпити їх у нормах позитивного права, а також надати їм державно-правової охорони та захисту. Таким чином, відбувається втілення норм природного права у чинне позитивне право.

У сучасних умовах права людини все більше перетворюються на чинник, що суттєво обмежує саму державу. Як слушно зауважує проф. М.І. Козюбра, права людини є безпосередньо чинним правом і можуть застосовуватися *contra legem* – усупереч закону, якщо закон: суперечить фундаментальним правам людини; не відображає природно-правові начала; не відповідає міжнародно-правовим принципам про права людини та громадянина; прийнятий нелегітимним органом державної влади; не використовується весь комплекс правових засобів і прийомів, що вироблені світовою практикою тощо. *Конституційні права та свободи природно-правового походження обмежують державну владу* у правовому сенсі, встановлюють межі її реалізації, а також становлять самостійний критерій визначення правового характеру законів та «основу „стримувань і противаг” державній владі, що завжди має тенденцію до виходу з-під контролю суспільства; це той бар'єр, який у державі, що претендує йменуватися демократичною і правовою, не може бути подоланий на власний розсуд ні законодавчою, ні виконавчою, ні судовою владою»³¹¹.

Подібної позиції дотримується проф. Т. Грей, який *важливим елементом американського конституціоналізму вважає оформлення у письмовій формі (у формі позитивного права) деяких принципів природного права*. Принципи природного права, які нормативно не закріплювались у тексті конституцій, являли собою правову підставу для судового конституційного контролю позитивного законодавства. Відповідна практика конституційного судочинства дала змогу переважній більшості науковців цілком обґрунтовано вважати, що під Конституцією потрібно розуміти не тільки позитивний текст, а й *конституційні цінності, які мають самостійне юридичне значення у практиці застосування Конституції*.³¹²

310 Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах. Изд. 2-е перераб. и доп. Отв. ред. проф. М.Н. Марченко. Том.1. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. – 528 с. – С. 427.

311 Козюбра М. Принцип верховенства права у конституційному правосудді //Закон і бізнес. – 2000. - №17. – С.10.

312 Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. — Харків: Консум, 2002.— 296с.

Таким чином, природне право за своєю природою і функціями замикаються на людині та призначені обслуговувати її потреби, задовольняти інтереси. Вирішення цього завдання здійснюється шляхом забезпечення безперешкодної реалізації прав людини, які є формою виразу особистісної цінності природного права. Природне право є цінним ще й тому, що його вимоги мають безумовну непохитність, категоричність, невідкладність конкретним ситуаціям, невідворотність спонтанного настання негативних наслідків при ігноруванні природно-правових вимог. З огляду на це, під *природним правом розуміють сукупність об'єктивних соціальних цінностей* (О.Г. Данильян, С.І. Максимов), а також універсальних норм і принципів, що містяться у фундаменті всіх правових систем світу.

Особливістю природного права є його прямий і безпосередній зв'язок з людиною та суспільством, а тому саме природа (сутність) людини як соціальної істоти є визначальною при розкритті змісту права. Внаслідок цієї особливості право є багатозначним феноменом і проявляється, як мінімум, у двох площинах: як природне право і як позитивне право. Природне право відображає, так би мовити, суб'єктивний бік права, його духовний зміст. Позитивне ж право є вираженням предметного (об'єктивної) боку права і являє собою систему юридичних норм. *Природне право існує поряд з позитивним правом як сукупність соціально-правових цінностей, що породжені об'єктивними умовами буття людини та суспільства.* Тому природне право містить такі можливості (права) людини, які зумовлені особливостями її природи, а також відповідають досягнутому рівню розвитку суспільства.

2.3. Правові цінності у судовій сфері та виклики сучасного суспільства, що розвивається: доброчесність судді, судова етика, довіра до суду.

2.3.1. Сучасні соціальні трансформації та їх вплив на систему соціальних і правових цінностей.

Зміцнення довіри до судової влади набуло особливої актуальності останнім часом та проявилось в активній роботі над змінами законодавчої регламентації судоустрою та статусу суддів в Україні. Підкреслюючи важливість довіри для ефективного функціонування судової влади та нормального існування суспільства в цілому, видається за потрібне проаналізувати *позаправові соціальні чинники, які є важливим фактором для самої можливості існування конституційної демократії* як такої. Ті історичні виклики, які стоять сьогодні перед суспільством є унікальними і новими для людства, а їх виникнення пов'язують із зміною філософської парадигми сприйняття реальності, виникненням філософії постмодернізму та новим ставленням до правди чи правд. Постмодернізм, що займає сьогодні домінуючі позиції у філософському осягненні правової реальності, як відомо, «в своїй основі містить релятивізм, байдужість до проблеми відділення правди від брехні або навіть наполягає на неможливості такого відділення».³¹³

У 2016 редакція Оксфордського словника оголосила термін *«пост-правда»* словом року. Він означає «те, що пов'язане або описує обставини, за яких *об'єктивні факти мають менший вплив на формування громадської думки, аніж звернення до емоцій і суб'єктивних переконань»*. Хоча цей неологізм відомий більше 10 років, однак його вживання зросло на 2000% в 2016 році завдяки двом політичним рішенням: референдуму у Великобританії щодо членства в ЄС (Брексіт) та обрання президентом США Дональда Трампа.

*Серед факторів, які спричинили появу та активну практику цього феномену виділяють: глобалізацію, інтернет та популізм.*³¹⁴ Роль глобалізації та інтернету пояснюється наслідками цивілізаційного зсуву, суть якого складають революційні трансформації, що визначають наш час: революція збільшення, яка характеризується зростанням у всьому починаючи від кількості країн до чисельності населення, рівня життя та рівня грамотності; революція мобільності та інформаційна революція, в наслідок якої люди, ідеї та цінності як ніколи раніше переміщуються світом; революція ментальності, показує суттєві зміни світогляді, соціальних очікувань, сподіваннях,³¹⁵ та суттєво модифікує політичну культуру суспільства. *«Монополія на правду»*

315 Наим М. Конец власти. <http://flibusta.site/b/453158/read>

переходить від носіїв державної влади до соціальних медіа, які поступово перетягують на себе соціальний вплив і владу.

Політичний популізм, який є наслідком цих процесів, руйнує насамперед раціональну складову політичної культури суспільства, «актуалізуючи авторитарні тенденції, зумовлюючи зниження громадянської активності та рівня критичного мислення, підриваючи авторитет демократичних політичних інститутів, формуючи запит на тактичні рішення, а не політичну стратегію».³¹⁶ Це сигнал про необхідність перегляду й корекції правлячими елітами встановлених на попередньому етапі правил гри і принципів політики. Яскравим прикладом популізму є відомий вислів Жана Марі Ле Пена: «Популізм є відображенням думки народу. Чи має людина при демократії право дотримуватися своїх поглядів? Якщо це так, то так, я - популіст».

Погодимося, що сьогодні вистачає причин не довіряти політикам і можновладцям «справа не тільки в продажності і брехливості, але і в банальному невмінні урядів добре робити роботу, яку ми чекаємо від них як виборці. Більш того, інформація стає все доступнішим, а підвищена увага медіа до державного істеблішменту швидко висвічує всі його помилки, огріхи і некомпетентність. В результаті низький рівень довіри до уряду, характерний для нашого часу, стає нормою».³¹⁷ Крім цього, нерідко має місце *своєрідна інтерпретація фактів соціальними медіа, яка не завжди відображає факти, а може містити вибіркове і не повне їх тлумачення в стилі пост-правди.*

Це призвело до того, що *під удар потрапила вся традиційна система цінностей*, оскільки факти вже не займають провідне місце в західних ліберальних демократіях. «Якщо колись було схоже, що демократія пішла не туди, коли виборцями маніпулювали або політики уникали від питань, ми зверталися за порятунком до фактів. Але вони, схоже, втратили здатність підтримувати консенсус»³¹⁸. Висловлюються міркування, що «правда до політики надзвичайно чутлива. Відбувається приниження факту, з'являється держзамовлення на пропаганду: завданням провладних мас-медіа стає формування образу ворога (як зовнішнього, так і внутрішнього), змінюється стиль подачі інформації, він стає негативною лексикою, мовою ненависті».³¹⁹

316 Прядко Т. П. Популізм як ризик демократичного розвитку і засіб політичної мобілізації електорату. Дис. на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.03. Київ, 2017. https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.12/dis_Priadko.pdf

317 Наим М. Конец власти. <http://fibusta.site/b/453158/read>

318 Davies W. The Age of Post-Truth Politics / W. Davies // The New York Times. — URL: <https://www.nytimes.com/2016/08/24/opinion/campaign-stops/the-age-of-posttruth-politics.html> (дата обращения: 21.01.2018)

319 Резник Г. Журналистика в мире постправды. <https://newtimes.ru/articles/detail/181003/>

Пост-правду називають «сірою етичною зоною», яка дозволяє маскувати брехню: «коли наша поведінка конфліктує з нашими цінностями, то ми, швидше за все, переосмислимо наші цінності». Тобто *пост-правду розглядають набагато ширше сфер політичної та масової комунікації, виводячи її з сфери міжособистісних відносин. У сучасної людини сформована «альтернативна етика», яка дозволяє не відчувати душевних страждань, коли вона використовує брехню. Для самовиправдання в сучасній мові існують так звані перехідні стадії між правдою і брехнею: «альтернативна правда», «своя правда», «я так бачу», «альтернативна версія реальності» та ін. Це поступово призводить до появи «суспільства підозри», в якому зруйновані механізми довіри один одному: «чим більше людина обманює сама, тим більше підозрілою вона стає до оточуючих».³²⁰*

Філософію пост-правди пов'язують з новим витком «готтентотської моралі», або з подвійними стандартами, згідно з якими «зло - це коли сусід вкрав у мене корову, добро - коли я вкрав у сусіда корову». Поділ на «своїх» і «чужих» вже не визначається расовою, національною чи класовою приналежністю, а лише переконаннями. Прибічники таких міркувань посилаються на Ніцше, який у своїй праці «До генеалогії моралі» (1887 р.) стверджував, що: «все на світі - питання інтерпретації. Все відносно. Істини немає, і все дозволено».³²¹ Ніцше вважав ілюзією існування абсолютної істини і пов'язував виникнення цієї ілюзії з волею до влади, особливостями суб'єктивного досвіду, ідеями вічної зміни, повернення, становлення і переоцінки цінностей.

В результаті поширення пост-правди співтовариство зіткнулося з такими проблемами: потужний розкол суспільства за принципом «свої-чужі»; підміна журналістської діяльності пропагандою, маніпулятивними технологіями, емоційним впливом замість збалансованого раціонально-емоційного висвітлення подій, ситуацій і проблем; падіння значимості фактичної інформації; падіння авторитету ЗМІ, журналістів, експертів і політичних діячів; одночасно з тотальною недовірою, некритичне сприйняття інформації від джерел, які розпізнаються як «свої»; неможливість повноцінного і конструктивного суспільного діалогу.³²²

Погодимось, що сприйняття навколишнього світу в умовах пост-правди проходить через зростання розриву між колективним знання людства і можливостями конкретної людини осягнути інформацію, що призводить до втрати

320 Keyes R. Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life / R. Keyes. — New York: St. Martin's Press, 2004.

321 Ефимов А. Платон мне друг, но истины не надо. <https://nplus1.ru/material/2016/11/21/post-truth-world>

322 Жолудь Р.В. «Эра постправды» в западной журналистике: причины и последствия <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/phylogolog/2018/03/2018-03-29.pdf>

можливості контролю і людина все частіше покладається власну інтуїцію. *Реакція ж постмодерної держави проходить через юридикалізацію, тобто перетворення політичних, соціальних та економічних питань на юридичні, коли повноваження щодо прийняття рішень щодо визначення засад і напрямків державної політики передаються судам.*³²³ Часто така позиція призводить до зменшення довіри до судової влади, як от зменшення публічної підтримки Верховного Суду США з майже 70% у 80-і роки до 42% в 2016 році.

Однак піднесення судів на рівень установ прийняття рішень у сфері державної політики, а в сфері конституційної юрисдикції поступове набуття конституційними судами ознак позитивного законотворення на додаток до класичної кельзенівської функції негативного законодавця, зробило суди вразливими для негативної дії умов суспільства пост-правди та породило феномен конституційного популізму як реакції на процеси юридикалізації.³²⁴

Яскравим прикладом конституційного популізму є рішення Конституційного Суду Російської Федерації, який розглянувши «справу щодо перевірки конституційності міжнародного договору, який не набрав чинності, між Російською Федерацією та Республікою Крим про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим та утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів», ухвалив Постанову від 19 березня 2014 року № 6-П, якою визнав цей договір таким, що відповідає Конституції Російської Федерації, визнавши таким чином міжнародну правосуб'єктність адміністративно-територіальної одиниці України, чим фактично легітимізував анексію Криму.

Дослідженням проблеми поширення *пост-правди* у судовій сфері, зокрема розпалювання ненависті і дезінформації в ЗМІ в судовій сфері присвячений Звіт Міжнародного товариства захисту прав людини.³²⁵ Зокрема, в ньому наголошується, в Україні здійснюється тиск на всі сторони судових процесів, але перш на суддів. Неодноразово спостерігачі стикалися з ситуацією, коли журналісти присутні не на всьому засіданні, а лише на його частині, робили згодом помилкові висновки або подавали інформацію занадто суб'єктивно.

Особливої уваги заслуговують тенденційні коментарі для ЗМІ у яких безапеляційно заявляють, що «...вся система судова існує і живе на хабарах. Це факт. Це те, що всі знають, і що не вимагає доведення». Подібні формулю-

323 Hirschl, Ran (2004) «The Political Origins of the New Constitutionalism,» Indiana Journal of Global Legal Studies: Vol. 11: Iss. 1, Article 4 <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1276&context=ijgls>

324 Водяніков О. Корупція, цивілізація і конституційна демократія. Вступне слово. Науково-практичний коментар до Закону України «Про запобігання корупції» / Наук. ред. Хавронюк М. І. – К.: Ваіре, 2018. – 472 с. с.13.

325 Проблема разжигания ненависти и дезинформации в СМИ в судебной сфере https://hcj.gov.ua/sites/default/files/nastyia_smi_sud-2.pdf

вання, особливо з позначкою «не потребують доведення», «це факт», які не підкріплені жодними фактами, сприяють створенню іміджу судової системи як корупційної і несправедливої. Деякі ресурси дозволяють собі скептичні формулювання на адресу всієї судової системи і окремих судів, називаючи, наприклад, суди «скандальними», а суддів - «одіозними».³²⁶ Таким чином, окремі ЗМІ, публікуючи дезінформацію, або ж неперевірені, не підкріплені фактами дані, вкрай негативно впливають на рівень правосвідомості суспільства та рівень довіри до судової влади.

Як бачимо, пост-правда як соціально-філософська криза торкається базових суспільних та правових інститутів і процесів, без яких існування суспільства видається сумнівним. Дослідники відзначають, що незважаючи на заглибленість в процеси пост-правди, суспільство не втратило інтерес до того, як «все відбувається насправді» та про «жадобу правди». Тому пост-правду розглядають як «соціальну хворобу»³²⁷, придбати імунітет до неї можна лише нею перехворівши.

Проте не всі одностайні у цьому твердженні. Зокрема із заявою на захист пост-правди виступив генеральний директор Міжнародного інформаційного агентства «Росія сьогодні» телеведучий Дмитро Кисельов, який стверджує, що: «об'єктивність - це міф, який нам пропонують і нав'язують. Час дистильованої неупередженої журналістики пройшов».³²⁸

В той же час потрібно зауважити, що *Європейський суд з прав людини гостро негативно реагує на подібні тенденції* і вказує, що хоча підтримує свободу вираження поглядів що не тільки прихильно сприймають або вважається нешкідливими або нейтральними, але і ображають, шокують або заподіюють занепокоєння. Такі, на думку ЄСПЛ, вимоги плюралізму, терпимості і широти поглядів, без яких неможливо демократичне суспільство. Проте, Європейський суд наполягає на тому, що *преса не повинна виходити за рамки, в тому числі щодо репутації та прав окремих осіб і використовувати надійні джерела*, що підтверджують інформацію, здатну завдати шкоди чиєсь репутації («Лендон, Очаківський-Лоран і Юлі проти Франції», «Передсен і Бодсгор проти Данії»).

Також Європейський суд велику увагу приділяє *роботі судів*, які, на думку суду, виступають гарантами справедливості і відіграють основну роль в державі, а тому повинні користуватися громадською довірою. При цьому

---

326 Проблема разжигания ненависти и дезинформации в СМИ в судебной сфере https://hcj.gov.ua/sites/default/files/nastya_smi_sud-2.pdf

327 Жолудь Р.В. «Эра постправды» в западной журналистике: причины и последствия <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/phylogolog/2018/03/2018-03-29.pdf>

328 Резник Г. Журналистика в мире постправды. <https://newtimes.ru/articles/detail/181003/>

судді повинні бути захищені від необґрунтованих нападів, безпідставної і деструктивної критики («Скалка проти Польщі», «Прагер і Обершлік проти Австрії»).

Усвідомлюючи цей соціальний контекст та нові умови постмодерного суспільства, судова влада і кожен суддя сьогодні повинні бути готові до можливих викликів, які із ними пов'язані. Як видається, ці виклики можуть бути двох видів: пов'язані із доброчесністю суддів і пов'язані із комунікацією з представниками громадянського суспільства із важливих соціально-правових питань, які цікавлять громадськість.

2.3.2. Доброчесність судді: теоретично-філософські інтерпретації, законодавче регулювання та практика.

Філософське осмислення доброчесності людини відносять до доби Античності, коли *доброчесність розглядалась як моральна позиція людини*, як шлях до самовдосконалення, що надає наснагу та надихає на творче життя. Одним із перших торкнувся цього питання Сократ, який найголовнішим для людини вважав виконання етичних норм та формування у неї доброчесності: “Я тільки те й роблю, що ходжу і переконую кожного з вас, і молодого і старого піклуватися перш за все не про тіло і не про гроші, а про душу, щоб вона була якнайкраща”. Сократ підкреслював, що доброчесна людина буде справедливою і порядною, треба тільки пояснити їй, що таке доброчесність: “Всі вчинки, які ґрунтуються на доброчесності, прекрасні й добрі”.³²⁹

Учень Сократа Платон підкреслював, що *доброчесна людина стає богоподібною*, в той час, як людина, котра позбавлена чеснот, є неосвіченою. Тому перш ніж управляти іншими, треба навчитися управляти собою, пізнати свою душу. У діалозі “Федон” Платон зазначає: “найщасливіші і блаженні ті, що йдуть найкращою дорогою, – це ті, хто досяг успіху у чесноті, котра корисна народу і громадянам”. Платон вважав, що доброчесність є річ божественна, вона є найдовершенішим і найпрекраснішим у душі, завдяки чому людина набуває благочинності, рівноваги і поважності в розмовах і справах. Антонімом доброчесності філософ вважав порочність, яка «ніколи не зможе збагнути ні доброчесності, ні самої себе, а доброчесність людської природи, своєчасно вихована, отримує знання і про себе, й про порочність. Саме така людина, на мою думку, і стає мудрою, а не той, хто просякнутий порочністю».³³⁰

329 Платон. Апологія Сократа // Зібрання творів: в 4 т. Т. 1. М.: Мысль, 1990. (Філософська спадщина.) С. 70-96. URL: theosophy.ru/lib/apologia.htm

330 Платон. Держава / Платон; пер. з давньогр. Д. Коваль. — К.: Основи, 2000. — 355 с. С.98-99.

Доброчесність постає у Аристотеля досконалою формою людського життя, актуалізацією свого призначення, вона — це *досконала діяльність душі людини*. Твір філософа “Нікомахова етика” містить вчення про мораль і доброчесність та надає практичні поради щодо правильної поведінки. Кожна людина за Аристотелем, має право свободи вибору і обирає собі чесноти, оскільки людина є істота моральна. Моральний ідеал містить такі чесноти як мужність, поміркованість, щедрість, великодушність, правдивість, спілкування, люб’язність, стриманість, справедливість. При цьому доброчесності властива середина (міра): серединою між боягузством і відважністю є мужність; між скупістю і марнотратністю — щедрість. Для визначення середини потрібне вміння вибирати між надлишком і нестачею, тому доброчесним бути важко. Проте не кожен вчинок і не кожна пристрасть можуть мати середину, оскільки вже у деяких пристрастей (злорадство, безсоромність, заздрість) і вчинків (перелюбство, крадіжка, людиновбивство) міститься погана якість, а отже, погані вони не через надлишок чи нестачу.³³¹ На питання, що ми отримуємо, коли люди поводяться доброчесно, Аристотель відповів: поліс. «Якщо доброчесність є діяльнісним вираженням сутності людини як розумної істоти, то поліс представляє собою реалізований назовні розгорнутий розум».³³²

В цілому у роботах *античних філософів простежується зв’язок між доброчесністю і щастям, гармонією, задоволенням*. Зміна філософського осмислення доброчесності прослідковується з *поширенням християнства у середньовічній Європі і пов’язується з ідеєю божественного милосердя і прощення, покаяння та очищення людини через відкриття Богів*.

Пізніше, в процесі відділення економічної науки від моральної філософії відбувався перехід категорій доброчесності та моральної оцінки (добра і зла) в категорію раціональності. *Доброчесність поступово втрачає самостійну цінність (трансцендентну сутність) і переходить до раціональності та довгострокового бачення своїх інтересів*. Ця тенденція зародилась в працях Д. Юма, Дж. Локка і А. Сміта, більш радикально - у Т. Гоббса і Б. Мандевіля. Завершення цього процесу яскраво видно в роботах класиків утилітаризму І. Бентама та Дж.С.Мілля, які розглядали доброчесність в межах раціональності як послідовну реалізацію власного інтересу (індивідуального уявлення про щастя).³³³

331 Тофтунл М.Г. Етика https://pidruchniki.com/1800010239701/etika_ta_estetika/etika_aristotelya

332 Гусейнов А.А. Мораль и политика: уроки Аристотеля / А.А. Гусейнов // Вестник НИИ Прикладной этики. — 2004. — Т. 24. — С. 94—128. с. 114.

333 Сушенцова М.С. Утилитаризм И.Бентама и Дж.С.Милля: от добродетели к рациональности. Вестник СПбГУ. Экономика. 2017. Т. 33. Вып. 1. с. 17-35. с. 19.

Традиційний конфлікт власного інтересу і доброчесності Бентам розглядає як проблему зіткнення різних інтересів та переваги найважливішого з них, проблему правильної переваги стверджуючи, що: *«доброчесність є пожертвування меншим інтересом більшому інтересу, хвилиним інтересом - тривалому, сумнівним - несумнівному»*. Причину аморальних вчинків філософ пов'язує лише з нераціональністю індивіда: *«слабкий і обмежений розум обманюється, приймаючи до уваги тільки невелику частину різних родів добра і зла»*.³³⁴

На думку Мілля, доброчесності потрібно прагнути безвідносно вигоди або сприятливих наслідків, однак по відношенню до щастя вона грає підлеглу роль. Доброчесність може бути засобом досягнення щастя. Проте утилітаризм *«наполегливо підкреслює нагальну необхідність виховання в людях любові до доброчесності як найважливішої умови досягнення загального щастя»*. Крім того, доброчесність може бути елементом щастя для тих, кому вона приносить насолоду сама по собі, оскільки: *«не є ні по суті, ні за походженням частиною кінцевої мети, однак цілком може нею бути ... для тих, хто любить її безкорисливо, розглядаючи як частину свого щастя, але не як засіб його досягнення»*.³³⁵

У сучасних дослідженнях *доброчесність розглядається як позитивна моральна якість*, зумовлена свідомістю і волею людини, яка є узагальненою стійкою характеристикою людини, її способу життя, вчинків; якість, що характеризує *готовність і здатність особистості свідомо і неухильно орієнтуватись у своїй діяльності та поведінці на принципи добра і справедливості*.³³⁶

Доброчесність судді розглядається як категорія, яка *«є трансформацією добра в професійну етичну сферу»*. Поєднання моральності та добра дає можливість окреслити площину доброчесності особи, яка здійснює функції держави, зокрема: компетентність, вимогливість до себе, безкорисливість, чесність, твердість, добросовісність. Наведене... є основою професійного портрету судді крізь призму його психологічної готовності до такої важливої місії, як здійснення правосуддя». ³³⁷

334 Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998. 415 с. с. 31-32.

335 Милль Дж.С. Утилитаризм / пер. с англ.; предисл. А.С.Земерова. Ростов-на-Дону: Донской издательский дом, 2013. 240 с. С.141-147.

336 Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики : Словник. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 416 с. С.387.

337 Глущенко С.В. Новели судової реформи: поняття професійної етики та доброчесності в контексті кваліфікаційного оцінювання судді (кандидата на посаду судді) / С. В. Глущенко // Часопис цивільного і кримінального судочинства. - 2016. - № 6. - С. 70-83. С.78.

Доброчесність, яку синонімізують із моральною цілісністю судді, «виражається у здатності ухвалювати справедливі, правильні рішення навіть незважаючи на будь-який зовнішній тиск. Моральна цілісність судді полягає у здатності розважливо і розсудливо з'ясовувати всі істотні обставини справи, належним чином поєднувати фактичний і юридичний склад, давати належну аргументацію рішень, які мають бути засновані на повазі до гідності та прав людини». ³³⁸ Підкреслюється, що доброчесність означає чесність, моральну силу та професійну справедливість та також вимагає відчуття гідності, надійності та абсолютної щирості. *Доброчесний суддя повинен бути непохитно етичним.* ³³⁹

Проведений аналіз дає можливість зробити висновок, що *доброчесність пов'язується з моральними рисами судді та стандартами етичної поведінки суддів.* Як ілюстрацію цього, можна навести приклад добору суддів в інших країнах, де *моральність особистості* виступає одним з основних критеріїв. Зокрема, моральні риси людини оцінюються при доборі суддів у Нідерландах (чесність), Англії (чесність), Франції (здатність визначати, засвоювати, застосовувати правила деонтології), США (неупередженість). Моральні риси особистості визначаються у Рамці суддівських вмінь та якостей (Великобританія) через моральну стійкість, незалежність, неупередженість. Серед характеристик судді у блоці «Професіоналізм та доброчесність» виділяють такі характеристики: поводитись з гідністю та професійно; ставитись справедливо до всіх учасників судового засідання, дбаючи належним чином про будь-які особливі потреби; залишатись неупередженим і керувати власними реакціями та емоціями; ставитись до всіх людей, що відвідують, виступають чи працюють в суді з повагою та гідністю; поважати законодавство та дотримуватись його; уникати застосування слів чи поведінки, що можуть спричинити упередження; залишатись і виглядати неупередженим перед сторонами процесу, чи є вони окремими особами, представниками професії чи громадських організацій. ³⁴⁰

Стандарти етичної поведінки судді закріплено у Бангалорських принципах поведінки суддів. ³⁴¹ Зокрема зазначено, що *компетентність, незалежність та неупередженість судових органів* має велике значення для виконання судами своєї ролі з підтримки конституціоналізму та правопорядку,

338 Савчин М.В. Moral integrity (моральна цілісність, доброчесність) суддів як складова правової держави. Слово Національної школи суддів України. № 2 (27) 2019. с.6-22. с.19.

339 Кулібаба А. Поняття доброчесності як ключовий критерій у процесі добору на посаду судді. Підприємництво, господарство і право. №2. 2018. <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/2/39.pdf>

340 Данилюк І., Коziцька І. Дослідження щодо психологічних аспектів професійної діяльності судді та суддівських компетенцій https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00M911.pdf

341 Бангалорські принципи поведінки суддів https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67

а також беручи до уваги те, що довіра суспільства до судової системи та *авторитету судової системи в питаннях моралі, чесності та непідкупності судових органів* посідає першочергове місце в сучасному демократичному суспільстві, встановлено стандарти етичної поведінки суддів. Серед цих стандартів виділено:

1. Незалежність судових органів, яка є передумовою забезпечення правопорядку та основною гарантією справедливого вирішення справи в суді;
2. Об'єктивність судді, яка є необхідною умовою для належного виконання ним своїх обов'язків. Вона проявляється не тільки у змісті винесеного рішення, а й в усіх процесуальних діях, що супроводжують його прийняття;
3. Чесність та непідкупність, які є необхідними умовами для належного виконання суддею своїх обов'язків;
4. Дотримання етичних норм, яка є невід'ємною частиною діяльності суддів;
5. Забезпечення рівного ставлення до всіх сторін судового засідання, що має першочергове значення для належного виконання суддею своїх обов'язків;
6. Компетентність та старанність, які є необхідними умовами для виконання суддею своїх обов'язків.

Наведені стандарти знайшли своє відображення у Кодексі суддівської етики,³⁴² де вказано, що здійснення права кожного на судовий захист висуває високі вимоги до моральних якостей кожного судді. Усвідомлюючи значимість своєї місії, з метою зміцнення та підтримки довіри суспільства до судової влади зазначено, що судді України вважають, що *зобов'язані демонструвати і пропагувати високі стандарти поведінки, у зв'язку з чим добровільно беруть на себе більш істотні обмеження, пов'язані з дотриманням етичних норм* як у поведінці під час здійснення правосуддя, так і в позасудовій поведінці. Суддя повинен бути прикладом неухильного додержання вимог закону і принципу верховенства права, присяги судді, а також дотримання високих стандартів поведінки з метою зміцнення довіри громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливість суду. Кодекс встановлює вимоги до поведінки судді як під час здійснення правосуддя, так і до позасудової поведінки судді.

Стандарти етичної поведінки судді та вимоги до моральних якостей кожного судді формують професійну етику судді, яку розглядають як систему базових принципів регламентації поведінки суддів у судовому засіданні, в суді та позасудової поведінки, які побудовані з урахуванням особливостей

342 Кодекс суддівської етики <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13>

професійної діяльності судді та створені для підтримки суддівських стандартів, діють об'єктивно і незалежно з метою збільшення значущості існуючих правових норм та правил поведінки для суддів³⁴³. Видається, що при такому підході до розуміння професійної етики судді, *добročесність може розглядатися як результат впровадження правових цінностей, етичних стандартів і принципів у поведінку кожного судді*.

Конституція України встановлює пряму норму щодо морально-етичних стандартів під час формування суддівського корпусу - суддя має бути *добročесним*, а суддя Конституційного Суду України повинен *мати високі моральні якості*.

2.3.3. Судова комунікація як ефективний механізм реагування на виклики сучасного суспільства.

Комунікація сьогодні сприймається як *процес соціальної взаємодії за допомогою інформаційних повідомлень*, який тлумачиться як: соціальна комунікація (спілкування між людьми та іншими соціальними інститутами і суб'єктами); зв'язок за допомогою технічних засобів; система, за допомогою якої забезпечується сполучення між віддаленими об'єктами. Судова влада як соціальний інститут здійснює соціальні комунікації для спілкування з суспільством, налагодження і підтримки контактів з партнерами і опонентами.³⁴⁴

Комунікативна діяльність судді ґрунтується на деонтологічних принципах, незаперечних вимогах, що виконують функцію соціальних орієнтирів поведінки у різноманітних ситуаціях. Серед таких принципів виділяють: принцип пріоритету людини, її прав, гуманності, законності, істинності, плюралізму, професійно-правової активності, які перетинаються із законами комунікації.³⁴⁵ Дія права виявляється за критеріями, відповідно до яких *громадянське суспільство оцінює діяльність судді*, зокрема: якість виконання своїх професійних функцій; ступінь відповідності критеріям добročесності; стиль спілкування із громадянами.

Погодимося, що визначеність однієї зі складових комунікації – стилю спілкування судді, його професійного такту, що «являє собою складову професійної правової комунікативної практики, є умовою реалізації професійної етики, яка впливає на позитивний імідж, відтак є моделюючим правової

343 Коментар до Кодексу суддівської етики <http://rsu.gov.ua/ua/events/komentar-do-kodeksu-suddivskoi-etiki>

344 Логунова М. М., Лашкіна М. Г., Гвоздик П. О., Алексєєв А. Г. Комунікації судової влади: науково-практичний посібник. Національна школа суддів України, 2012. <http://www.judges.org.ua/article/communications.pdf>

345 Гапотій В.Д. Юридична деонтологія: навчальний посібник / В.Д. Гапотій, О.Г. Мінкова. Мелітополь, 2018. – 146 с., с. 20.

комунікації». ³⁴⁶ Етичні норми та принципи, основні людські якості (такі як честь, гідність, совість, працьовитість, доброзичливість, скромність, мужність, об'єктивність, повага до загальнолюдських цінностей, професіоналізм та ін.) становлять основу для ефективної комунікативної діяльності судді.

Ефективна судова комунікація дозволяє досягти таких завдань: підвищення обізнаності відвідувачів суду із судовими правилами і процедурами; підвищення ефективності роботи суддів і працівників суду; забезпечення підтримки і впливу громадськості у вирішенні проблем судової системи органами законодавчої та виконавчої влади; підвищення престижності професії судді та працівника апарату суду; просування через ЗМІ потреби законодавчих змін, конче необхідних судовій системі, щоб бути більш ефективною для громадян; підвищення якості представництва інтересів сторін у суді; оптимізація роботи апарату суду; підготовка якісних кадрів для роботи у суді; створення та підтримання позитивної репутації суду в суспільстві, підвищення довіри до суду; ефективне управління кризовими ситуаціями; налагодження співпраці з іншими гілками влади тощо.³⁴⁷

Сьогодні більшість судів України мають напрацьовані комунікаційні стратегії, розроблені на основі Стратегії розвитку судової системи в Україні на 2015-2020 роки, схваленої рішенням XII позачергового з'їзду суддів України 25.09.2014р., Концепції інформаційно-комунікаційної стратегії Ради суддів України (2014р.), Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд», з урахуванням Рекомендацій Ради Європи № R (81) 19 Комітету міністрів для держав-членів про доступ до інформації, що знаходиться у розпорядженні державних органів (Прийнята Комітетом Міністрів 25 листопада 1981 на 340-й зустрічі заступників міністрів).

Це можна проілюструвати на прикладі комунікаційної стратегії Апеляційного суду Львівської області,³⁴⁸ у якій зазначено, що вона є основним документом для здійснення зовнішньої та внутрішньої комунікації, включає в себе сукупність комунікаційних засобів, методів, прийомів і технік, що покликані надати об'єктивну інформацію про діяльність суду і суддів, налагодити постійний зацікавлений діалог з суспільством в інтересах забезпечення незалежності судової влади, гарантування законності та право-

346 Токарська А.С. Токарська А.С. Правові аспекти суспільної комунікації. – Львів, 2008. – 144 с.

347 Зв'язки із громадськістю в судах: навчально-практичний посібник для суддів і працівників апарату судів/Автор. колектив: Вон Д., Петрова Н., Філіпенко Д., Мухін Ю., Солдатенко І., Земляной В. – К. : ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2015. – 232 с. С.13-14.

348 Комунікаційна стратегія Апеляційного суду Львівської області <https://lva.court.gov.ua/sud1390/pres-centr/strategia/>

порядку, здійснення незалежності судової влади, реалізації об'єктивного і неупередженого правосуддя.

Визначено, що метою комунікаційної стратегії Апеляційного суду Львівської області є: *підвищення рівня довіри громадян до Апеляційного суду Львівської області, як органу правосуддя, де кожен може захистити свої права; підвищення авторитету Апеляційного суду Львівської області зокрема та судової влади України в цілому; інформування громадськості про роботу суду, створення умов для забезпечення прозорості діяльності суду; підвищення рівня правової обізнаності населення та представників ЗМІ; налагодження постійної співпраці із засобами масової інформації з метою висвітлення діяльності суду та формування позитивного іміджу суду; формування поваги до суду та судових рішень у молодого покоління; підвищення обізнаності відвідувачів суду про правила поведінки в суді.*

Серед основних принципів комунікаційної стратегії виділено: *забезпечення прозорості діяльності судової влади, підвищення рівня її авторитету і довіри до правосуддя загалом та Апеляційного суду Львівської області зокрема; переконання широкої громадськості зокрема щодо прийняття суддями Апеляційного суду Львівської області при здійсненні судочинства об'єктивних, безсторонніх, неупереджених, незалежних та справедливих рішень; підтримка стосунків між членами суддівського корпусу, сприяння в обміні інформацією між ними та організація спільної комунікаційної діяльності; підвищення рівня обізнаності громадян щодо специфіки, особливостей і змісту діяльності Апеляційного суду Львівської області; підвищення авторитету працівників апарату та суддів Апеляційного суду Львівської області у суспільстві; покращення відносин зі ЗМІ, лідерами громадської думки, громадськими організаціями, органами державної влади і місцевого самоврядування в інтересах побудови правової держави; підвищення рівня правової освіти населення, інформування громадян про шляхи забезпечення їх конституційних прав та необхідність дотримання ними конституційних обов'язків; популяризація роботи в суді, насамперед серед молодих юристів.*

Сьогодні більшість судів демонструють відкритість своєї роботи, ведуть *планову та системну* внутрішню і зовнішню комунікаційну діяльність. Внутрішня комунікація полягає у роботі з суддями та працівниками апарату суду щодо вдосконалення їх професійних і комунікативних навиків, облаштування приміщення суду з метою забезпечення його інформаційної насиченості, підвищення комфортності для відвідувачів і роботи працівників суду. Зовнішня комунікація полягає в інформуванні суспільства про роботу суду, просвітницькій діяльності, налагодженні постійного зацікавленого діалогу з громадськістю.

Отже, як бачимо, *судові органи та судді усвідомлюють роль комунікацій та готові комунікувати з громадянським суспільством*. Про це свідчить також і активна участь судів і суддів у соціальних мережах. Так, відповідно до щорічного дослідження «Медіавідкритість судів України», в якому взяли участь 269 судів, присутні в соціальних мережах 69% із них. Найпопулярнішою мережею є Facebook, де присутні 66% опитаних судів. Також суди мають свої акаунти в YouTube, Instagram, Twitter, Google+. Відбуваються судові трансляції на YouTube каналі «Судова влада України», які започатковані та розвиваються завдяки спільним зусиллям громадськості та судових органів (станом на 05.09.2019 р. трансльовано 300 судових справ 119 судами з усіх областей України).³⁴⁹

Комунікація суду набуває особливої ваги у суспільстві пост-правди, коли суди стикаються з необ'єктивним висвітленням інформації з боку ЗМІ. На це звернуло увагу Міжнародне товариство захисту прав людини, яке у своєму звіті виділило наступні важелі впливу і тиску з боку ЗМІ, зокрема: перекручування і спотворення інформації; публікація недостовірної інформації; маніпулювання особистими даними; кібер буллінг (цькування). Зазначено, що хоча майбутніх журналістів навчають в публікаціях відокремлювати факти від міркувань і об'єктивну інформацію від власних висновків, можна прийти до висновку про некоректність і нехтування вказаним принципом. У деяких випадках має місце пряма суперечність «Міжнародним принципам професійної етики в журналістиці» (ЮНЕСКО, 1983), де визначені: право громадян на достовірну інформацію, об'єктивне висвітлення подій як обов'язок журналіста, а також принципи соціальної відповідальності, чесності представників журналістської професії, поваги приватного життя та загальних цінностей.³⁵⁰

Крім того, мають місце *факти тиску на суд* шляхом використання засобів масової інформації та популяризації деякими представниками органів державної влади негативних висловлювань на адресу суддів та судової влади, суб'єктивних коментарів судових рішень. Тиск на суддів відбувається у формах: *фізичного тиску*, у тому числі, нанесення тілесних ушкоджень суддям, взяття їх у заручники, здійснення погроз фізичної розправи, блокування роботи судів, пошкодження державного майна; *психологічного тиску*, у тому числі шляхом проведення мітингів, пікетів, блокувань будівель судів, повідомлень про мінування судів; *інформаційного тиску*, у тому числі з боку представників органів державної влади, високопосадовців шляхом викори-

349 Сучасна комунікація судів та інших державних органів <https://yur-gazeta.com/golovna/suchasna-komunikaciya-sudiv-ta-inshih-derzhavnih-organiv.html>

350 Проблема разжигания ненависти и дезинформации в СМИ в судебной сфере https://hcj.gov.ua/sites/default/files/nastya_smi_sud-2.pdf

стання засобів масової інформації; тиску з боку правоохоронних органів та інших органів, які законодавчо наділені повноваженнями щодо здійснення контролю в межах професійної діяльності суддів.³⁵¹

Ілюстрацією наведеного може бути тиск на суддю Чаплинського районного суду Херсонської області Пилипенко І.О., факт якого визнала Вища рада правосуддя.³⁵² Зокрема судді, у зв'язку з однією із справ, що знаходяться в її розгляді, погрожували в будівлі суду, ображали, не давали їй увійти в зал засідань для винесення рішення і намагалися зірвати засідання. За цим спостерігав кореспондент місцевого видання «Херсонщина 24». Після зазначених подій видання «Херсонщина24» звинуватило суддю Пилипенко І.О. в умисному затягуванні справи за грошову винагороду. На думку Міжнародного товариства прав людини, подібного роду публікації, не підтверджені фактами, розхитують авторитет судової влади і заздалегідь формують громадську думку про те, що суд винесе свідомо несправедливе рішення.³⁵³

Погодимось, що у ЗМІ стала розповсюдженою практика повідомлень про скоєння злочинів, правопорушень задовго до судового розгляду справ у судах. Поширюють цю інформацію не лише журналісти та політики, а й ті особи, яким закон і судова етика прямо забороняє це робити «нехтуючи елементарними правилами судової етики, називаються конкретні прізвища, лунають думки про ступінь вини конкретних осіб, описуються фактичні обставини діяння, визначається кваліфікація дій та висловлюються міркування не тільки про міру покарання, а й про те, що потрібно робити суду й суддям».³⁵⁴

Безсумнівно, що ЗМІ можуть і повинні критикувати недоліки в роботі суддів чи судів, але при цьому необхідно знати, де межа такої діяльності та пам'ятати про презумпцію невинуватості. Так, ч. 2 ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) вказує, що здійснення свободи вираження поглядів може підлягати обмеженням, які встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві, у тому числі й «для підтримання авторитету і безсторонності суду». Крім того, у рішенні ЄСПЛ у справі «Санді Таймс» проти Сполученого Королівства» (1979 р.) конкретизовано вимоги до висвітлення судових процесів: «якщо інформація про судовий процес поширюється в такій формі, що веде до формування в

351 Морщагіна Н.С. Жоден суддя в Україні не захищений від тиску, - Голова Асоціації суддів господарських судів України <https://pravo.ua/zhoden-suddja-v-ukraini-ne-zahishhenij-vid/>

352 <https://hcj.gov.ua/news/vrp-zvernulasya-do-generalnoyi-prokuratury-ukrayiny-shchodonadannya-informaciyi-pro-rozkryttya>

353 Проблема разжигания ненависти и дезинформации в СМИ в судебной сфере https://hcj.gov.ua/sites/default/files/nastyia_smi_sud-2.pdf

354 Патраманський І. Суди та ЗМІ: балансування на межі законності. Закон і бізнес. https://zib.com.ua/ua/print/73230-sudi_ta_zmi_balansuvannya_na_mezhi_zakonnosti.html

громадськості власної думки про винуватість чи невинуватість ще перед оголошенням судового рішення, то це може спричинити неповагу до суду». Таким чином, практику «квазісуду в засобах масової інформації, яка викликає сумнів щодо суду як належного місця та способу для розгляду спорів», визнано неприйнятною.

Ще однією загрозою, яка може виникнути і виникає нерідко у сучасних демократичних суспільствах саме в розрізі комунікації судової влади і громадянського суспільства є прийняття *популістських судових рішень*. Як було зазначено вище, популізм є однією із загроз суспільства пост-правди, який може набувати таких небезпечних форм як *судовий популізм, а особливо – конституційний популізм*. З цього приводу підставною видається думка Голови Конституційного суду Литви Дайнюса Жалімасаса, який зазначає, що конституційний суд не повинен слідувати думці більшості суспільства. Відповідь на питання про конституційний популізм він виводить з поняття конституціоналізму, верховенства права та демократичного конституційного ладу. Поняття конституції (конституціоналізму) як суспільного договору передбачає, на його думку, що *«Конституція є засобом обмеження влади і захисту людини від свавілля з боку держави. Тим часом верховенство права має розумітися не в формальному сенсі, як сліпе слідування букві конституції і закону, а в матеріальному сенсі, як захист універсальних демократичних цінностей, по-перше гідності і невід'ємних прав людини»*.³⁵⁵

З цього приводу колишній Голова Верховного суду Ізраїлю А. Барак зазначає, що «демократія - це делікатний баланс між правлінням більшості та фундаментальними цінностями суспільства, яким ця більшість підпорядковується. ...Коли судді тлумачать конституційні положення та визнають нечинними шкідливі закони, вони надають силу фундаментальним цінностям суспільства. Таким чином, вони захищатимуть конституційну демократію та утримуватимуть делікатний баланс, на якому вона заснована»³⁵⁶.

Як підсумував Верховний Суд США у справі *United States v. Miss. Valley Generating Co.*, «демократія є ефективною, тільки якщо народ довіряє тим, хто урядує». Очевидно, що це твердження розповсюджується і на судову гілку влади, питання довіри до якої є сьогодні як ніколи актуальним.

Таким чином, велике значення для формування і підтримки довіри суспільства до судової влади мають, перш за все, *позаправові соціальні чинники*,

355 Жалімас Д. Конституционный суд-между общественным мнением и судебным популизмом https://www.timpul.md/ru/articol/Konstitutsionnyy-sud---mezhdubshchestvennym-mneniyem-i-sudebnym-populizmom-152447.html?fbclid=IwAR3Ue9f1MG15_hRN-iPi0kyvroc97RILoidT8pwMfFGdoRWu-g02IZJoHmY

356 Barak A. Foreword: A Judge on Judging: The Role of Supreme Court in a Democracy // Harvard Law Review. - 2002. - Vol. 116. - P. 49-50.

які є важливим фактором для самої можливості існування конституційної демократії як такої. Активний розвиток постмодерного суспільства ставить перед нами все нові виклики, одним із яких є феномен «пост-правди», який породжує ситуацію за якої *об'єктивні факти мають менший вплив на формування громадської думки, аніж звернення до емоцій чи суб'єктивних переконань*. Це призводить до того, що відбувається своєрідна інтерпретація фактів соціальними медіа, яка не завжди відображає факти, а може містити вибіркове і не повне їх тлумачення. Таким чином, *під удар потрапила вся традиційна система цінностей*, оскільки факти вже не займають провідне місце в західних демократіях.

Проблема поширення *пост-правди у судовій сфері*, зокрема розпалювання ненависті і дезінформації в ЗМІ, призводить до *тиску на суддів, негативно впливає на рівень правосвідомості суспільства та рівень довіри до судової влади*. Європейський суд з прав людини гостро негативно реагує на подібні тенденції і вказує, що преса не повинна виходити за рамки, в тому числі щодо репутації та прав окремих осіб і використовувати надійні джерела, що підтверджують інформацію, здатну завдати шкоди репутації. Європейський суд велику увагу приділяє також роботі судів, які виступають гарантами справедливості і відіграють основну роль в державі, а тому повинні користуватися громадською довірою. При цьому судді *повинні бути захищені від необгрунтованих нападів, безпідставної і деструктивної критики*.

Усвідомлюючи цей соціальний контекст та нові умови постмодерного суспільства, судова влада і кожен суддя сьогодні повинні бути готові до можливих викликів, які із ними пов'язані. Як видається, ці виклики можуть бути двох видів: пов'язані із *доброчесністю суддів* і пов'язані із *комунікацією* з представниками громадянського суспільства.

Доброчесність пов'язується сьогодні, перш за все, з *моральними рисами судді та стандартами етичної поведінки суддів*. Стандарти етичної поведінки судді закріплено у Бангалорських принципах поведінки суддів і знайшли своє відображення у Кодексі суддівської етики, де вказано, що здійснення права кожного на судовий захист висуває *високі вимоги до моральних якостей кожного судді*. Видається, що *доброчесність судді може розглядатися як результат впровадження правових цінностей, етичних стандартів і принципів у поведінку кожного судді*. Запит громадянського суспільства є високим щодо доброчесності судді, а особливо він загострюється у перехідних демократіях, у період активних реформаційних процесів, коли багато питань можуть бути *зсунуті з політичної площини у площину прийняття судових рішень*.

Крім того, сьогодні судді не достатньо бути доброчесним, *суспільство вимагає відкритості у роботі суду, а тому піднімається питання судової комунікації*. Як бачимо, судові органи та судді усвідомлюють роль комунікацій

та готові комунікувати з громадянським суспільством, зокрема: більшість судів України мають напрацьовані комунікаційні стратегії; спостерігаємо активну участь судів і суддів у соціальних мережах.

Підкреслимо ще раз, *що судова комунікація набуває особливої ваги у суспільстві пост-правди*, коли суди стикаються з необ'єктивним висвітленням інформації з боку ЗМІ, а також спробами тиску на суд з боку представників органів державної влади та громадянського суспільства. Тиск на суддів відбувається у формах: фізичного тиску, психологічного тиску, інформаційного тиску, тиску з боку правоохоронних органів та ін. Безсумнівно, що *ЗМІ та представники влади і громадянського суспільства можуть і повинні критикувати недоліки в роботі суддів чи судів*, але при цьому необхідно знати, де межа такої діяльності та пам'ятати про презумпцію невинуватості.

РОЗДІЛ 3

ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ – ДЖЕРЕЛО ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

3.1. Людська гідність як вершина конституційних цінностей

Людська гідність належить до понять, які інтуїтивно зрозумілі кожному, однак які не просто охарактеризувати з філософської, релігійної, психологічної, моральної чи правової точки зору, а тим більше, враховуючи усі перераховані підходи одночасно. Це поняття, яке включає в себе багато складових і характеристик, кожна з яких є необхідною умовою його адекватного розуміння. Воно органічно вплетене у всю систему суспільних відносин, є точкою відліку місця людини у суспільстві і одночасно забезпечення певного рівня людської гідності визнається метою існування всієї суспільної організації. Зміст людської гідності у всі часи складала міра свободи людини у суспільстві, тобто її можливості і права, в той же час кількість, зміст і обсяг цих прав постійно змінюється разом із зміною і розвитком суспільства. Людська гідність визнана багатьма державами і міжнародним правом основною соціальною цінністю та джерелом прав людини, проте кожного дня зустрічаємо непоодинокі випадки її порушення.

Звернення до людської гідності відбувається, як правило, коли має місце гостре розуміння грубого порушення прав людини. Яскравим прикладом цього слугує історія правової регламентації людської гідності. Зокрема на міжнародному рівні це відбулося як реакція на звірства Другої світової війни «злочини проти людства (людяності)». До них було віднесено вбивства, винищення, поневолення, посилання та інші жорстокості, вчинені щодо цивільного населення до або під час війни, або переслідування за політичними, расовими або релігійними мотивами з метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином, незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були вчинені, чи ні, про що прямо вказано у Статуті Нюрнберзького трибуналу.³⁵⁷

У сучасності України ми стали свідками Революції Гідності та суспільних і політичних змін, які вона викликала. На думку Ф. Фукуями, у цей час громадянське суспільство в Україні проявило свою здатність до самоорганізації та вчинення тиску на владу. Це важливо, оскільки не можна «мати демократію, якщо люди не хочуть демократії. І це бажання в тому числі означає готовність виходити на вулиці, ризикувати життям і вимагати змін».³⁵⁸ Активне становлення громадянського суспільства в Україні сприяє розумінню людьми своїх прав, ставить вимоги перед владою щодо їх ефективної охорони та захисту, а отже, сприяє утвердженню людської гідності та її реалізації у щоденному житті.

У сучасній науковій літературі зустрічаємо неодноразові спроби розкрити поняття людської гідності. Враховуючи багатовимірність цього поняття, лише з правової точки зору можемо побачити тлумачення людської гідності як: правової (моральної) ідеї (Waldron J., Barak A., Бачинін В., Гришук О.), правової цінності (Barak A., Łuków P., Бандура О., Бачинін В., Гришук О., Мельник М., Рабінович П.), принципу права (Garlicki L., Гранат М., Головченко В., Головченко О., Гришук О.), права людини (Ахтирська Н., Barak A., Вдовіченко С., Кампо В., Коржанський М., Кудрявцев Ю., Олійник А., Стефанчук Р., Фулей Т., Церковна А., Шишкіна Е., Шукліна Н.), інтересу людини (Pinker S., Сугачов С.), потреби людини (Fukuyama F.), первинного блага (Rawls J.), джерела прав людини (Гришук О., Совгира О., Шишкіна Е., Шукліна Н.), змісту прав людини (Waldron J.) та ін.

Висловлюються різноманітні судження про зміст поняття гідності, проте єдиного, однозначного визначення не пропонується. В.А. Блюмкін дослідив різноманітні тлумачення гідності і виявив декілька розумінь цього поняття. Під гідністю розуміють: цінність людини чи спільності людей; сукупність моральних якостей; усвідомлення власної цінності; почуття поваги до себе і зовнішній прояв гідності; вартість; цінність грошових знаків; титул, чин, звання.³⁵⁹

Так, на думку В.М. Хвостова, під гідністю слід розуміти «розумність людини, її вище Я, здатне до вічного розширення і піднімаюче її вище всієї іншої емпіричної дійсності».³⁶⁰ Вчений вважав, що щастя людина не зможе досягнути ніколи, але їй відкритий шлях до гідності. Цей шлях відповідає призначенню людини в світобудові.

Поняття гідності у юридичній літературі здебільшого розглядається в сфері моральної і правової свідомості. Так, С.Н. Братусь³⁶¹ та О.А. Красавчиков³⁶² поняття гідності визначають як відображення у свідомості громадянина його оцінки суспільством, тобто самооцінка особою її суспільної оцінки. М.С. Малєїн вказує, що людина усвідомлює своє становище в суспільстві, колективі. Їй притаманні самоповага і потреба в повазі її іншими людьми. Ця внутрішня самооцінка власних якостей, здібностей, світогляду, свого суспільного зна-

359 Блюмкин В.А. Категории достоинства и чести в марксистской этике. – М., 1964. – С. 144-147.

360 Хвостов В.М. Этика человеческого достоинства: Критика пессимизма и оптимизма. Изд. 3-е. – М.: КомКнига, 2007. – 176 с. – С. 165.

361 Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. – М.: Юридическая литература, 1963. – С. 85.

362 Советское гражданское право. /Под ред. проф. О.А. Красавчикова. Т.1., М.: Высшая школа, 1972. – С. 157.

чення і є гідністю.³⁶³ Подібної точки зору дотримується і Ю.І. Скуратов.³⁶⁴ М.Й. Коржанський³⁶⁵ визначає гідність особи як право на громадську повагу, що ґрунтується на визнанні суспільством громадської цінності цієї особи. Він розглядає гідність як публічну цінність особи. Б.В. Здравомислов під гідністю розуміє повагу високих моральних якостей в самому собі.³⁶⁶

Сутність даних визначень виводиться з двох сфер: із сфери емоційних переживань і сфери розумової діяльності індивіда, що характеризує передусім суб'єктивний бік гідності. Як зазначає Н.А. Придворов, внутрішній, чи суб'єктивний, бік, тобто усвідомлення людиною своєї гідності, включає в себе *інтелектуальний, емоційний та вольовий моменти* – усвідомлення людиною свого правового і суспільного положення, своєї моральної репутації, чутливість до суспільної думки, до суспільної оцінки своєї діяльності і своєї гідності, прагнення завоювати і підтримати хорошу репутацію і уникнути суспільного осуду. Включення вольових моментів пояснює явище самовиховання, саморегулювання, що мотивує вплив усвідомлення власної значущості на поведінку людини в суспільстві, в якому воно і проявляється назовні.³⁶⁷

Подібний підхід до вирішення даної проблеми знаходимо у праці Г.Д. Бандзеладзе, який вказує, що людська гідність складається з трьох елементів: *мислення, почуття і волі*. Зв'язок між цими елементами є настільки міцним, а єдність їх нероздільною, що реально вони окремо один від одного не уявляються. Тільки в абстракції можливий їх поділ і диференційований аналіз. Це свідчить про те, що кожна з цих здатностей має коріння в інших двох, і, незважаючи на їх феноменальні і функціональні відмінності, вони створюють змістовну органічну єдність. Така єдність виражається тріадою вищих людських цінностей: істини, краси і добра. Вказані цінності, взаємобумовлюючись, переходять одна в одну, і всі вони майже однаковою мірою є центральними, домінуючими і цілісними цінностями.³⁶⁸

Висловлюються думки, що у сфері правової свідомості поняття гідності виступає передусім як *емоційне ставлення людини до всієї сукупності юри-*

363 Малєин Н.С. Охрана прав личности советским законодательством. – М., 1985. – С. 32.

364 Коментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Особенная часть. / Под. ред. проф. Скуратова Ю.И., Лебедева В.М. – М.: Издательская группа ИНФРА. М-НОРМА, 1996. – 529 с. – С. 69.

365 Коржанський М.Й. Кримінальне право України: Частина Особлива. – К.: Генеза, 1998. – 592 с. – С. 223.

366 Уголовное право России. Особенная часть: Учебник/ Отв. Ред. д.ю.н. проф. Здравомыслов В.Б. – М.: Юристъ, 1996. – 560 с. – С. 74.

367 Придворов Н.А. Достоинство личности и социалистическое право. – М.: Юридическая литература, 1977. – С. 15.

368 Бандзеладзе Г.Д. О понятии человеческого достоинства. – Тбилиси: Мецничеба., 1979. – 107 с. – С. 12.

дичних засобів, за допомогою яких забезпечується закріплення фактичного положення особи в суспільстві і державі: громадянство, правоздатність, права та обов'язки, принципи правового статусу.³⁶⁹ Ідея гідності особи в цій сфері виступає стрижневим елементом, орієнтуючи особу на правильний вибір лінії поведінки, на самостійність і вільне визначення власних вчинків, свого місця в суспільстві і державі.

На думку В. Бачиніна, «гідність – це етична та природно-правова категорія, що означає цінність людської особи, що визнається як нею самою, так і її соціальним оточенням».³⁷⁰ При цьому усвідомлення власної гідності є функцією загальної та правової культури людини. Воно є похідним від рівня розвитку її духовного «Я». Вчений зазначає, що природно-правова філософія підносить юридичну форму людської гідності до універсальних етичних максим і є релігійним абсолютом. Для неї держава і особа, які в загальному соціальному розумінні співвідносяться як ціле і частина, виступають рівновеликими цінностями, як суб'єкти, зобов'язані ставитись один до одного з однаковою повагою, тобто в аксіологічному аспекті частина є за своєю гідністю еквівалентною цілому. Почуття власної гідності вибудовує самосвідомість особи як громадянина, котрий готовий відстоювати свої права і свободи перед зазіханням з боку держави. Крім того, саме почуття власної гідності, на думку дослідника, не дозволяє людині порушувати морально-правові норми.

Серед дослідників висловлюються думки, що людська гідність є одним із принципів соціальної держави. На думку В.М. Якубенка, головною метою соціальної держави є гарантування людської гідності у всій її багатоаспектності, а тому саме «принцип людської гідності слід вважати визначальним. Цей принцип є найабстрактнішим виразом решти принципів соціальної держави, тому що тільки соціальна держава веде до утвердження людської гідності в повному обсязі».³⁷¹ Вчений також вважає, що забезпечення людської гідності лише в класичному аспекті (особиста свобода, захист від тортур, нелюдського поводження не гарантує від фактичної нерівності. Тому гідність людини в ширшому розумінні – це її внутрішня самооцінка, яка базується на об'єктивно існуючій цінності цієї людини для інших людей. Тут автор особливо наголошує, що в даному аспекті велике значення має забезпечення гідного рівня існування людини.

369 Государственное право СССР. – М.: Юридическая литература, 1967. – С. 162-163.

370 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридически центр Пресс», 2006. – 1093 с. – С. 283.

371 Якубенко В.М. Принципи соціальної держави: стан і перспективи їх реалізації в Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – К, 2005. – 21 с. – С. 11.

На думку Р.О. Стефанчука, ідея людської гідності як високої цінності, незалежно від соціального призначення особи, визначає «моральну цінність та суспільну значущість особистості та усвідомлення нею цієї значущості».³⁷² Автор виділяє дві сторони гідності: об'єктивну і суб'єктивну. Під об'єктивною (соціальною) стороною гідності розуміється те, що, як і моральна цінність та суспільна значущість особистості, вона визначається існуючими суспільними та класовими відносинами та не залежить від людини. Людина, вже тільки внаслідок того, що вона є біологічною істотою, наділена певною об'єктивною гідністю. Суб'єктивна сторона гідності проявляється в усвідомленні та почутті власної гідності як людини, особистості, як представника тієї чи іншої спільноти, соціальної групи, що обумовлюється можливістю людини відображати не лише об'єктивний світ, а й себе у цьому світі, свою роль та місце в ньому. Саме суб'єктивна сторона гідності виконує мотиваційну функцію в поведінці людини. На думку дослідника, «суб'єктивна та об'єктивна сторони гідності є взаємозалежними та взаємообумовленими категоріями, які характеризують єдине поняття гідності».³⁷³

Подібну ситуацію ми бачимо й у А. Власова, який під гідністю розуміє «позитивну оцінку відображення духовних якостей особи у власній свідомості».³⁷⁴ Автор вважає поняття гідності ширшим, ніж самооцінка особи, оскільки поза почуттям власної гідності, воно включає в себе цінність будь-якої людини незалежно від її самооцінки і оцінюваних оточуючими її індивідуальних якостей та проявів.

У той же час дослідник виділяє гідність особисту, особливу і людську гідність. Під особистою гідністю розуміється сукупність індивідуальних цінностей конкретної людини, що полягають в його духовних, моральних якостях, що є цінними з точки зору потреб суспільства. Під особливою гідністю А. Власов розуміє сукупність якостей особи, що зумовлені її належністю до певної спільноти людей і відповідають потребам цієї спільноти. Родовим поняттям гідності є поняття людської гідності, що позначає цінність кожної особи незалежно від її індивідуальних якостей, соціального походження і положення в суспільстві, статі, нації та ін.

Крім того, в розумінні гідності автор виділяє два аспекти: зовнішній (об'єктивний) і внутрішній (суб'єктивний). Об'єктивний аспект гідності полягає у визнанні людини вищою цінністю. Внутрішня ж сторона категорії

372 Стефанчук Р.О. Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві. – К.: Науковий світ, 2001. – 306 с. – С. 10.

373 Стефанчук Р.О. Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві. – К.: Науковий світ, 2001. – 306 с. – С. 10.

374 Власов А. Проблемы судебной защиты чести, достоинства и деловой репутации. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – 344 с. – С. 17.

гідності пов'язується ним з внутрішнім світом людини, її світоглядом і переконаннями, здатністю діяти відповідно до прийнятих в суспільстві вимог і норм, тобто «пов'язана з почуттям і усвідомленням своєї моральної цінності і корисності суспільству».³⁷⁵

У літературі доведено, що гідність людини завжди має конкретного носія, це гідність кожного з нас окремо, враховуючи наші ментальні, духовні особливості, світогляд, рівень моральності. Деякі дослідники відносять до гідності людини також і фізичні якості людини,³⁷⁶ однак така точка зору не знаходить однозначної підтримки. Так, А.В. Белявський та Н.А. Придворов звертають увагу на необхідність застосування етичних категорій (зокрема гідності) лише для позначення моральної свідомості і моральних відносин. Навряд чи можна визначати гідність людини лише на підставі того, що вона має фізичні вади, вважаючи її менш гідною, ніж фізично здорова людина.

Гідність тут виконує важливу соціальну функцію – вона відображає не лише ті якості, що становлять гідність людини в даний момент, тобто якою вона є зараз, але й формують ідеальний образ людини, тобто виражає, якою вона має бути. Саме ця функція гідності розкривається у співвідношенні гідності людини – людська гідність, коли, з одного боку, гідність кожної конкретної людини є джерелом формування ідеалу – людської гідності, а з іншого – цей ідеал впливає на кожну людину, стимулюючи її прагнення особистісного розвитку і росту, орієнтуючись на цей ідеал. Таким чином, спостерігаємо єдність дослідників у тому, що «гідність є саме тим, що більш за все звеличує людину, що надає їй діяльності, всім її прагненням вищої шляхетності».³⁷⁷ Людська гідність визнається одним з основних понять гуманізму, а дослідження цього поняття є важливим не лише для досягнення природного права, а й для дослідження людини в цілому, а також для «визначення правового статусу особи».³⁷⁸

Таким чином, більшість авторів підтримують подвійну природу людської гідності: як явища об'єктивного і загального для всіх людей (цінність, принцип, джерело прав людини, їх мета чи зміст) та як суб'єктивного права чи інтересу конкретної людини (гідність людини). Інколи дослідники, опи-

375 Власов А. Проблемы судебной защиты чести, достоинства и деловой репутации. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – 344 с. – С. 14.

376 Безлепкин Б.Т. Судебная защита чести и достоинства граждан в охранительных отношениях // Правоведение. – 1990. – №1. – с. 33.; Бломкин В.А. Честь, достоинство, гордость. – М., 1963. – С. 7.

377 Маркс К. Размышления юноши при выборе профессии. / Маркс К. Энгельс Ф. Из ранних произведений. – М., 1956. – С. 3-4.

378 Придворов Н.А. Достоинство личности. Конституционный статус личности в СССР. – М.: 1980. – с. 53-54.

суючи сутність людської гідності, вживають декілька вищевказаних понять одночасно. Подвійність використання поняття людська гідність, що пов'язана з розмежуванням гідності як основи прав і гідності як права, дуже влучно окреслив Waldron J., який зазначив, що з одного боку, ми говоримо, що права людини «впливають із властивої людської гідності», з іншого боку, йдеться про те, що люди мають право бути захищеними від «принизливого поводження» та «зневаги до особистої гідності».³⁷⁹

Людська гідність була започаткована як ідея у філософії найдавніших часів.³⁸⁰ Особливостями цієї ідеї є те, що вона створює прямі суперечності на кожному кроці. «Ми читаємо, що рабство та деградація морально невірні, тому що вони порушують людську гідність. Але ми також читаємо, що ніщо, що ви можете зробити з людиною, включаючи її поневолення та приниження, не може забрати її гідність. Ми читаємо, що гідність відображає досконалість, прагнення та совість, так що лише деякі люди досягають цього завдяки зусиллям та характеру. Ми також читаємо, що кожен, незалежно від того, наскільки лінивий, злий чи розумово відсталий, має повну гідність».³⁸¹

Проте справедливими також видаються застереження, що історичне вичення людської гідності слід провадити дуже обережно, оскільки навряд чи ця ідея розвивалася послідовно протягом всієї історії. Крім того, ми виходимо із сучасного розуміння людської гідності і пропускаємо ті історичні аспекти, які не мають сучасного вираження, але можуть бути виражені в майбутньому. Тому наш аналіз в значній мірі є довільним. Попри це, розуміння концепції людської гідності вимагає розуміння її довгої історії. Знання витоків цієї концепції може допомогти нам усвідомити перспективи її розвитку.³⁸²

Грунтовний історичний аналіз ідеї людської гідності вже проведено в інших дослідженнях.³⁸³ Видається доцільним обмежитися констатацією основних методологічних позицій та виділити *основні теоретичні підходи до розуміння ідеї людської гідності, зокрема теологічний, філософський та правовий.*

379 Waldron J. The Tanner Lectures on Human Values: Dignity, Rank, and Rights. California : University of California, 2009.

380 Див. детальніше про це: Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2007. 432 с.; Barak A. Human Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right. Cambridge : Cambridge University Press. 2015. 406

381 Pinker S. The Stupidity of Dignity. The New Republic Published. 2008. URL: http://www.tnr.com/story_print.html?id=d8731cf4-e87b-4d88-b7e7-f5059cd0bfbf (accessed: 20.09.2018).

382 Barak A. Human Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right. Cambridge : Cambridge University Press. 2015. 406 p.

383 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2007. 432 с.; Barak A. Human Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right. Cambridge : Cambridge University Press. 2015. 406 p.

Представники *теологічного підходу* розглядають ідею людської гідності через призму християнства, яке докорінно змінило ставлення до людини, проголосивши рівність людей перед єдиним Богом, незалежно від її соціального стану. Людська гідність виявляється у тому, що людина створена на образ і подобу Божу та наділена такими основними рисами: душею, розумом і свободною волею.

Одним з творців теологічної (християнської) концепції людської гідності був Тома Аквінський. Якщо систематизувати його погляди, то отримаємо такий підхід до ідеї людської гідності: кожна людина володіє не лише божественною за своїм першоджерелом гідністю, а й має невід’ємне природне право на гідність; природний закон наказує поважати гідність людей; найбільш очевидною ознакою суспільного статусу особи, через яку знаходить прояв людська гідність, є свобода; свобода найбільш повно дотримується в громадянському суспільстві; мета держави - забезпечення умов гідного життя людини; визнавав за народом «право на непокору» до тиранічної влади, яка принижує його гідність.

Погодимось, що хоча ідея людської гідності має тривалу історію в європейській релігійній думці, появою в конституційному тексті вона завдячує енцикліка Папи Пія XI, в яких формулюється ідея соціальної справедливості, в основі якої стоїть вже не колектив чи громада, а особа. Переорієнтація гідності в католицькій політичній доктрині з колективної на індивідуальну стала важливим інструментом, який проклав дорогу поняттю гідності людини до конституційної доктрини і практики.³⁸⁴

Папа Іван Павло II, який розвинув соціальне вчення Церкви щодо реалізації настанов «про непорушні права людської особи» вважав, що метафізика «дозволяє обґрунтувати поняття гідності особи, вказуючи на її духовну природу».³⁸⁵ У енцикліках і матеріалах Магістеріуму Церква констатувала, що здійснення прав людини в соціальній практиці є показником утвердження людської гідності, отриманої від Бога, а це потребує їх захисту та подальшого розповсюдження в умовах морально недосконалого суспільства. Джерелом прав людини визнано не суспільні відносини, а людина в її богоподібності. Права людини приймаються як універсальні, непорушні, оскільки вони присутні в усіх людях незалежно від часу, місця та особи: «непорушні, бо властиві людській особі і її гідності».³⁸⁶ Папа Іван Павло II наголошував, що сьогодні важче стає узгоджувати приватні інтереси з загальним благом.

384 Водяніков О. Генеалогія поняття людської гідності у конституційному праві. Водяніков змістом, ськаька гідність визнається пособу життя Право України. 2018. №9. С. 41.

385 Енцикліка Fides et Ratio Святішого Отця Івана Павла II до єпископів Католицької Церкви про співвідношення віри й розуму. – К.: «Кайрос»; Л.: «Свічадо», 2000. – 152 с. – с. 119.

386 Компендіум Соціальної доктрини Церкви. – К.: Кайрос, 2008. – С. 103-108.

«Останнє не є простою сукупністю окремих інтересів, а радше оцінкою та інтегруванням цих інтересів на основі зваженої системи цінностей; врешті воно вимагає правильного розуміння гідності і прав людини».³⁸⁷

Філософський підхід до ідеї людської гідності найбільш рельєфно представлений у філософії І. Канта, Дж. Ролза та Ю. Габермаса. Зокрема І. Кант запропонував цілісну концепцію людської гідності та фактично зробив її частиною європейської культури. Одним з центральних елементів сучасної концепції людської гідності стало визнання об'єкту гідності самоціллю і визнання того, що об'єкт гідності не може розглядатися виключно інструментально.³⁸⁸

Дж. Ролз довів, що почуття власної гідності (самоповага) є важливим первинним благом і включає два аспекти: 1) вона включає відчуття людиною власної значущості та переконання, що її концепція власного блага, життєвого плану заслуговує реалізації, а також вона користується повагою інших людей; 2) самоповага включає впевненість у власних здібностях та виконання власних намірів. Крім того, кожна особа прагне уникнути таких соціальних умов, які підривають її почуття власної гідності.³⁸⁹

Згідно з концепцією Ю. Габермаса, нормативним джерелом сучасних прав людини є ідея людської гідності. Права людини розглядаються як такі, що повинні слугувати захисту людської гідності. Це викликає самоповагу людини та соціальне визнання міжнародного статусу демократичної держави. Людська гідність розглядається як реалістична утопія, необхідною метою якої є здійснення соціальної справедливості, притаманної інститутам демократичної держави.³⁹⁰

Правовий підхід розглядає людську гідність подвійно: як явище об'єктивне (антропна гідність, гідність як цінність, принцип, джерело прав людини, їх мета чи зміст) та як явище суб'єктивне (право людини). У літературі навіть зустрічаємо міркування, що людська гідність почувається в праві «як в дома», тому можна проаналізувати її юридичну регламентацію, щоб пролити

387 Іван Павло II. Енцикліка «Сотий рік – Centesimus Annus». – К.: Кайрос, 2001. – 102 с.

388 Piechowiak M. Dobro wspólne jako fundament polskiego porządku konstytucyjnego : Tom XI Studiów i Materiałów Trybunału Konstytucyjnego, Biuro Trybunału Konstytucyjnego. 2012. № 2. S. 324–325.

389 Ролз Д. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольського. К. : Основи, 2001. 822 с.

390 Хабермас Ю. Концепт человеческого достоинства и реалистическая утопия прав человека. Вопросы философии. 2012. № 2. С. 66

світло на її використання в моральному дискурсі, а «закон містить, огортає і формулює ці ідеї; він не просто запозичує їх з моралі».³⁹¹

Людська гідність як явище об'єктивне (антропна гідність, гідність як цінність, принцип, джерело прав людини, їх мета чи зміст) розглядається через взаємозв'язок з системою прав і свобод людини. Щоб пояснити природу цього зв'язку, видається за доцільне застосувати часто вживане порівняння гідності людини з деревом, «гілками якого є права людини. Гідність людини пульсує у правах людини, а це означає, що вона є найглибшою причиною їх захисту».³⁹² Така метафора допомагає зрозуміти абсолютну природу людської гідності, незалежно від особливостей правового регулювання прав і свобод людини, а також підкреслює наддержавний чи надпозитивно-правовий її характер. Визнання вродженості і невідчужуваності людської гідності означає визнання безпосередньо природноправового її характеру. Гідність є чимось даним, об'єктивним, не створеним, а лише визнаним позитивним правом. Визнання гідності є визнанням юридично значущою певної властивості людини, особливо важливої для визначення умов розвитку людини.³⁹³

Згідно з відомою «об'єктною формулою» І. Дюріга, який продовжив підхід Канта до людини «як цілі, а не як засобу», людську гідність порушено, коли «людина стає об'єктом, тобто простим засобом, розмінною і витратною величиною». Мається на увазі «приниження людини до стану речі, яку повністю каталогізовано, зацьковано, зареєстровано, ліквідовано, якій промито мозок, яку можна замінити, використати і позбутись її».³⁹⁴

У літературі людську гідність з об'єктивного боку називають також антропною гідністю (проф. П.М. Рабінович). Доведено, зокрема, що нею наділена кожна людина, безвідносно до її індивідуальних особливостей. Антропна гідність тлумачиться як самоцінність людини як біосоціальної істоти – унікального родового суб'єкта, котрий уособлює найвищий рівень розвитку буття на Землі.³⁹⁵

391 Waldron J. The Tanner Lectures on Human Values: Dignity, Rank, and Rights. California : University of California, 2009.

392 Гранат М. Значення гідності людини в конституційному праві. Український часопис конституційного права. 2016. № 1.

393 Piechowiak M. Dobro wspólne jako fundament polskiego porządku konstytucyjnego (Tom XI Studiów i Materiałów Trybunału Konstytucyjnego, Biuro Trybunału Konstytucyjnego 2012) nr 2 310-494.

394 Ленер М. Людська гідність в Основному Законі Федеративної Республіки Німеччина Людська гідність у праві Німеччини, Польщі та України : матеріали міжнародного науково-практичного семінару. К., 2017. 35 с.

395 Рабінович П. Право людини на компенсацію моральної шкоди. Юридичний вісник України. 2002. № 2. С.12; Гришук О., Рабінович П., Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти). Львів : Світ, 2006. 197 с.

Людська гідність породжує певну якість суспільних відносин, вона «є цінністю суспільною і без суспільства вона просто немислима».³⁹⁶ Визнання ж особи вищою, ні з чим не порівнюваною цінністю вимагає визнання певних прав людини. Тому питання про людську гідність – «це завжди питання про права особи, про їх реальні гарантії. Відношення до людини як до вищої цінності включає повагу її гідності, повагу і гарантію її особистих прав».³⁹⁷

Слід погодитись, що людська гідність – це загальна конституційна цінність, яка є джерелом, основою та принципом всього конституційного ладу. Це базова норма в логічному, онтологічному та герменевтичному сенсах. Тому не лише інші принципи системи прав і свобод людини, а також окремі конкретні права та свободи повинні тлумачитися через призму принципу гідності і повинні використовуватися таким чином, щоб забезпечити її реалізацію (що впливає з конституційного визначення гідності як джерела свободи та прав людини та громадянина), але також усі інші норми, принципи та цінності, що містяться в конституції, повинні тлумачитися та застосовуватися відповідно до принципу гідності.³⁹⁸

Конституційне значення людської гідності має центральну нормативну роль. Людська гідність як конституційна цінність є фактором, який об'єднує права людини в єдине ціле, що забезпечує їх нормативну єдність. Ця нормативна єдність виражається трьома способами: по-перше, цінність людської гідності служить нормативною базою конституційних прав, викладених у конституції; по-друге, він служить тлумачним принципом для визначення обсягу конституційних прав, включаючи право на гідність людини; по-третє, значення людської гідності відіграє важливу роль у визначенні пропорційності статуту, що обмежує конституційне право.³⁹⁹

Підставною є думка С. Шевчука, що людська гідність посідає визначальну роль у системі конституційних цінностей. Будучи ядром кожного конституційного права, вона формує уявлення про людину як унікальну самовизначену істоту, яка не перебуває під владою держави. Право на повагу до людської гідності кореспондує з визнанням людини «найвищою соціальною цінністю,

396 Белявский А. Защита чести и достоинства граждан и организаций в советском гражданском праве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. М., 1966. 22 с.

397 Власов А. Проблемы судебной защиты чести, достоинства и деловой репутации. М. : Изд-во им. Сабашниковых, 2000. 344 с.

398 Garkicki L. Polskie prawo konstytucyjne: Zarys wykładu (Wolters Kluwer 2015) URL: <http://www.bing.com/search?FORM=UP97DF&PC=UP97&q=Garkicki+L.+Polskie+prawo+konsytucyjne%3A+Zarys+wyk%25%82adu+%28Wolters+Kluwer+2015%29> (дата звернення 05.06.2019).

399 Barak A. Human Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right. Cambridge : Cambridge University Press. 2015. 406 p.

що унеможлиблює тлумачення людини інструментально, лише як об'єкт державної волі».⁴⁰⁰

Виділяють такі основні елементи принципу гідності, необхідні для підтримання і здійснення людської гідності: джерелом людської гідності є природне право, а не позитивне; принцип людської гідності непорушний; гідність повинна належати кожній людині та в тій же мірі; людська гідність не може розглядатися лише як одне з багатьох прав і свобод людини; сутністю людської гідності є суб'єктивність (автономія) людини, тобто свобода діяти відповідно до власної волі та внутрішнього самовизначення та формування середовища відповідно до цієї автономії; заборону ставити людину в такі ситуації або поводитись таким чином, що може заперечувати цю гідність (негативний аспект). Принцип гідності означає, таким чином, заборону переслідувань, дискримінації, заборону порушення фізичної недоторканності, заборону втручання в свободу думки та переконання (свободу від життя в страху), заборону примушувати до самообвинувачення.⁴⁰¹

Визнання людської гідності одночасно є визнанням людини самоціллю. Визнання гідності як джерела свободи та прав спонукає нас сприймати свободи людини та права, а також цінності, реалізації яких вони служать, як формування певного цілого, що вимагає пропорційного впровадження окремих елементів. Точка відліку, що є критерієм визначення змісту свободи та прав, – це розвиток, добра людини як цілісності, наділеної гідністю. В доктрині мова йде про інтегральний характер захисту прав людини, яке слід розглядати як єдине ціле. Моральні оцінки, з цієї точки зору, можуть бути окреслені як оцінки, засновані на об'єктивних, пізнаваних взаємозв'язках конкретного стану справ з властивою та невідчужуваною гідністю людини.⁴⁰²

Таким чином, людська гідність як принцип (цінність) – це самоцінність та суспільна значущість людини, що визначається існуючими рівнем суспільних відносин, загальносуспільними уявленнями про свободу, справедливість, рівність і є джерелом прав та свобод людини.

Людська гідність із суб'єктивного боку (право людини на гідність, гідність людини) – це внутрішня оцінка людиною власної цінності, яка ґрунту-

400 Шевчук С. Людська гідність у системі конституційних цінностей. // Право України. – 2018. – №9. – С. 29.

401 Garkicki L. Polskie prawo konstytucyjne: Zarys wykładu (Wolters Kluwer 2015) URL: <http://www.bing.com/search?FORM=UP97DF&PC=UP97&q=Garkicki+L.+Polskie+prawo+konstytucyjne%3A+Zarys+wyk%C5%82adu+%28Wolters+Kluwer+2015%29> (дата звернення 05.06.2019).

402 Piechowiak M. Dobro wspólne jako fundament polskiego porządku konstytucyjnego : Tom XI Studiów i Materiałów Trybunału Konstytucyjnego, Biuro Trybunału Konstytucyjnego. 2012. № 2. S. 324–325.

ється на схваленій домінуючою частиною суспільства моральній самосвідомості і готовності її охорони за будь-яких умов, а також очікування з цього приводу поваги з боку інших.

Коли ми говоримо про гідність конкретної людини, то, в першу чергу, йдеться про самооцінку (внутрішню оцінку) конкретної людини. Самооцінка – це судження людини про міру наявності у неї тих чи інших якостей, властивостей у співвідношенні з певним еталоном, зразком. Можна сказати, що це внутрішня оцінка (суб'єктивне відображення) об'єктивно існуючої (схваленої домінуючою частиною суспільства) цінності людини. Самооцінка є формою вияву, центральним компонентом самосвідомості, тобто *усвідомленням людиною себе самої як особистості*: своєї діяльності як члена суспільства, стосунків з іншими людьми, рис характеру, дій, вчинків, їх мотивів, цілей, розумових, фізичних, моральних якостей.⁴⁰³

Усвідомлення людиною своєї гідності, включає в себе інтелектуальний, емоційний та вольовий моменти. Воно ґрунтується на самооцінці людини та проявляється в усвідомленні та почутті власної гідності як людини, особистості, як представника тієї чи іншої спільноти, соціальної групи. Включення вольових моментів пояснює явище самовиховання та саморегулювання, прагнення до ідеалу та саморозвитку.

Самооцінка ґрунтується на автономії людини, яка: є кінцевою метою, стосовно якої всі інші цінності є або її складниками, або ж засобами її досягнення; є ідеальною основою для формування особи на основі раціонального вибору нею можливих дій; автономна людина творить себе сама та визнає відповідальність за своє життя; автономна людина обирає саме такі цілі в житті, які можуть створити умови для того способу життя, що найбільш повно виражає її природу як вільної і рівноправної з іншими людьми.

Люди, як правило, хочуть, щоб вони розглядалися як гідні. Гідність, визнають одним із інтересів людини поряд з тілесною цілісністю та особистою власністю, що інші люди зобов'язані поважати.⁴⁰⁴ Вже від самої людини залежить міра втілення чи реалізації принципу людської гідності через інтерес у її суб'єктивне право.

Право на повагу до людської гідності практично в усіх конституційних системах є абсолютним, а *людська гідність визнається сутнісним змістом*,

---

403 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2007. 432 с.

404 Pinker S. The Stupidity of Dignity. The New Republic Published. 2008. URL: http://www.nnr.com/story_print.html?id=d8731cf4-e87b-4d88-b7e7-f5059cd0bfbf (accessed: 20.09.2018).

«ядром кожного конституційного права».⁴⁰⁵ Держава не може встановлювати обмеження права на реалізацію людської гідності. З цього приводу Конституційний Суд України зауважив, що обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, мати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і *не порушувати сутнісний зміст* такого права.

Слід погодитись, що виведення прав людини із людської гідності свідчить «про визнання даної властивості людини фундаментальним джерелом усіх її прав, а також про поступове зростання питомої ваги принципу гуманізму як системоутворюючої засади з-поміж інших принципів сучасного інституту прав людини».⁴⁰⁶ Специфіка саме цієї засади полягає й у тому, що вона підкреслює спрямованість інституту прав людини на створення умов для забезпечення індивідуальної унікальності кожної людини та її уявлень про бажану модель способу життя.

405 Шевчук С. Людська гідність у системі конституційних цінностей. //Право України. –2018.– №9. – С. 29.

406 Добрянський С. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини. Львів : Астрон, 2006. 99 с.

3.2. Становлення, місце і роль людської гідності в системі міжнародних стандартів прав і свобод людини

Міжнародне право посідає особливе місце в інституалізації людської гідності та прав і свобод людини. Ідея непорушності прав і свобод, їх рівності та невід'ємності відображає споконвічне прагнення людства до знищення всіх форм насильства, експлуатації і пригноблення, прагнення до співіснування, заснованого на принципах справедливості, демократизму та гуманізму. «В сучасному світі ступінь реальності і забезпеченості прав і свобод особи є важливим показником досягнутого суспільством і державою рівня цивілізованості. Права і свободи людини є найвищою гуманістичною цінністю, без них втрачається сама суть людської особистості, смисл її існування».⁴⁰⁷

Однією з реалій сучасного міжнародного правопорядку є визнання прав людини складником предмета міждержавних відносин, що спричинило гострі дебати щодо природи прав людини та їх змісту. Думки науковців з цього приводу не є однотайними: представники універсального напрямку схильні визнати існування міжнародних стандартів з прав людини, прихильники ж релятивістського підходу заперечують можливість існування будь-яких стандартів прав людини, однаково прийнятних для різних держав сучасного міжнародного співтовариства.⁴⁰⁸

Існує точка зору, що держави з різними соціально-економічними системами взагалі не здатні виробити єдине, універсальне поняття прав та основних свобод людини, оскільки, з одного боку, існують відмінності в соціальних умовах їх забезпечення, а з іншого – зміст і розуміння цих прав та свобод змінюються в ході історичного розвитку.⁴⁰⁹

Проте серед вчених особливо підкреслюється, що незважаючи на відмінності в позиціях, досягнення єдиного підходу до прав та основних свобод людини все ж можливе, про що свідчать численні міжнародні документи з цих питань, прийняті за участю різних держав. Такий підхід повинен ґрунтуватись на загальнодемократичному розумінні міжнародних документів, тобто «наданні їм смислу, який принципово можливий з точки зору внутрішнього правопорядку всіх держав, що дотримуються принципу поважання прав та основних свобод людини як одного з основних принципів сучасного міжнародного права».⁴¹⁰ Це вимагає досягнення компромісу між позиціями сторін і утвердження універсальних правил поведінки держави, яка визнає вказаний принцип. При цьому обов'язковою умовою є неухильне дотриман-

410 Дроздов С. Фактори ускладнення міжнародного співробітництва в галузі захисту прав та основних свобод людини // Право України. – 1998. – № 1. – с. 83-85. – С. 84.

ня принципів поваги державного суверенітету та невтручання у внутрішні справи інших держав.

Проблемою, що ускладнює досягнення консенсусу у підході до одностайного розуміння поняття прав та свобод людини, є суттєві відмінності у морально-правових поглядах сторін на основні духовно-моральні цінності, котрі складають зміст цього поняття. Це є розуміння поняття справедливості, відмінності у політичних, культурних, історичних, національних традиціях держав і народів. Серед факторів, що ускладнюють міжнародне співробітництво в галузі захисту прав та свобод людини, виділяють різні соціальні й економічні інтереси народів і регіональних етнічних груп.

Ці відмінності в поглядах на розуміння прав та основних свобод людини, їх зміст та шляхи забезпечення належать до реальних проблем, «які ускладнюють міжнародну діяльність щодо їх захисту, породжують постійні політичні та ідеологічні дискусії як на стадії формування відповідних міжнародних норм, так і на стадії їх виконання державами».⁴¹¹ Поряд з цим, підкреслюється, що такі дискусії є нормальним та корисним явищем, оскільки при цьому з'ясовуються позиції сторін та досягається розумний компроміс.

Переважаючою є думка, що однією із сучасних тенденцій розвитку прав людини виступає «універсалізація концепції прав людини, поширення її на все більшу кількість держав, збільшення питомої ваги загальнолюдського у змісті прав, закріплених у правових актах різних держав світу».⁴¹² Виявом такої тенденції є спільна нормотворча діяльність держав, міжнародних організацій на всесвітньому та регіональному рівнях, що спрямована на підведення змісту прав людини під певний спільний знаменник, який являє собою «уточнення та вербальне закріплення наднаціональної парадигми суспільних відносин, які постійно ускладнюються».⁴¹³

Саме міжнародне право прав людини визнає гідність людини, її права і свободи як «гуманітарну універсалію, ціннісний орієнтир загальнолюдської ідентифікації».⁴¹⁴ На думку професора А.Х. Саїдова, «гідність і права людини, їх історична еволюція, політико-правове обґрунтування та юридична природа, глобальні загрози їх існуванню і засоби подолання цих загроз, порівняльний аналіз рівня забезпечення прав людини, способи їх імплементації в різних

411 Дроздов С. Фактори ускладнення міжнародного співробітництва в галузі захисту прав та основних свобод людини // Право України. – 1998. – № 1. – с. 83-85. – С.85.

412 Рабінович П.М. Права людини: концептуальні засади // Права людини і громадянина: Проблеми реалізації в Україні. – К., – 1998. – С.13.

413 Заблоцька Л. Виникнення та формування міжнародних стандартів у галузі прав людини// Український часопис прав людини. – 1995. – №1. – С.38.

414 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты. – М.: Юркнига, 2003. – 288 с. – С. 110.

держав, механізм їх гарантій»⁴¹⁵ входять до сфери вивчення міжнародного права прав людини.

Міжнародне право прав людини є відносно новою галуззю сучасного міжнародного публічного права, що встановлює для суб'єктів міжнародного права обов'язки щодо забезпечення, дотримання, поваги, охорони і захисту прав людини стосовно осіб, котрі підлягають їх юрисдикції. Значна увага приділяється вивченню генези політико-правових вчень про гідність та права людини, а також питанням розвитку прав людини у міжнародному та національному законодавстві. Проте вихідним поняттям міжнародного права прав людини є «людина та її права, що розглядаються в світовому масштабі з міжнародно-правової точки зору. Людина виступає тут як носій гідності – найвищої цінності на землі».⁴¹⁶

Можна погодитись з професором В.А. Карташкіним, що права людини як галузь сучасного міжнародного права посідає особливе місце, яке визначається специфікою предмета, об'єкта та характерними рисами методу правового регулювання, тісним зв'язком з внутрідержавним правом, значенням в системі сучасних міжнародних відносин і багатьма іншими обставинами. «Характерна риса цієї галузі права – створення та функціонування міжнародного механізму, котрий здійснює контроль за реалізацією зобов'язань, що взяли на себе держави за міжнародними угодами».⁴¹⁷

На сьогодні світова співдружність прийшла до розуміння «необхідності глибокого й тісного взаємозв'язку між станом особи та її прав і свобод в окремих державах і станом міжнародних відносин. Внутрішня політика зневажання прав та основних свобод людини становить небезпеку не тільки для народу даної держави, а й для народів інших країн».⁴¹⁸

Необхідність широкого міжнародного співробітництва в галузі захисту прав та свобод людини визнається беззаперечною, оскільки «сучасний світ постійно зменшується, звужується, тобто стає все більш взаємозалежним і взаємопов'язаним завдяки стандартизації та науково-технічному прогресу.

---

415 Саидов А.Х. Международное право прав человека. – М.:Академический правовой университет, 2002. – 198 с. – С. 11.

416 Саидов А.Х. Международное право прав человека. – М.:Академический правовой университет, 2002. – 198 с. – С. 12.

417 Карташкин В.А. Права человека и развитие международного права // Права человека: Учебник/ Отв. ред. Е.А.Лукашева – М., 1999. – С.495.

418 Дроздов С. Фактори ускладнення міжнародного співробітництва в галузі захисту прав та основних свобод людини //Право України.– 1998. – № 1. – С. 83-85. – С. 83.

Внаслідок цього не тільки зовнішня, а й внутрішня політика держав все більше зачіпає міжнародне співтовариство».⁴¹⁹

Універсалізація прав людини стала наріжним каменем у діяльності міжнародних організацій із захисту прав людини. Саме діяльність цих міжнародних організацій спричинила розвиток міжнародного права прав людини. Це право являє собою сукупність норм, котрі визначають єдині для міжнародного товариства стандарти, що встановлюють зобов'язання держав щодо закріплення, забезпечення, охорони і захисту людської гідності та прав людини.

Хоча у західній культурі ідея людської гідності присутня з часів античності, і протягом століть вона поступово збагачувалась багатьма правами і свободами, що було продемонстровано в попередніх розділах. Однак лише у ХХ ст. «виникли передумови, щоб констатувати виникнення цієї ідеї на міжнародному рівні».⁴²⁰

Специфіка розвитку міжнародного права полягає в тому, що його норми створюються шляхом узгодження позицій різних держав. І жодна держава світу не може самостійно створити норми міжнародного права, які виражають загальну позицію держав. Оскільки в міжнародних відносинах беруть участь держави з різним соціальним устроєм, рівнем економічного розвитку, національними та історичними традиціями, то всі ці фактори впливають на формування міжнародного права. Крім того, як правильно зазначає професор Е.А. Лукашева, в процесі створення міжнародних принципів і норм визначальний вплив має внутрішнє право держав. «Учасники міжнародних відносин не можуть, як правило, піти на узгодження і прийняття таких норм, які б суперечили їх конституціям і іншим основоположним законодавчим актам, що закріплюють принципи їх економічного і політичного ладу, права і свободи громадян».⁴²¹

Отже, можна стверджувати, що власне внутрішнє право визначає поведінку держави в міжнародних відносинах та характер розвитку міжнародного права. Тому цей процес, як правило, займає довгий період і характеризується значною складністю та суперечністю, проте «створює умови для забезпечення

419 McDougal M. The comparative study of law for political purposes: Value clarification as an instrument of democratic world order // *International Law in comparative perspective*. Germantown, 1982. – P. 161.

420 Маркус Эльмонс С. Права человека в национальной и международной перспективах // *Права человека в истории человечества и в современном мире*/ Отв. ред. Е.А.Лукашева – М., 1989. – С. 127.

421 *Общая теория прав человека* / под ред. Е.А.Лукашевой – М.: Издательство НОРМА, 1996. – 509 с. – С. 127.

і розвитку стійких та стабільних міждержавних відносин».⁴²² Саме в ХХ ст. держави узгодили і закріпили на правовому рівні багато нових принципів і норм, які визнають права людини та людську гідність як невід’ємну характеристику людини, котра необхідна для її вільного розвитку в суспільстві та державі, як міру можливої поведінки, що забезпечена правовими та іншими соціальними явищами, а також як засіб подолання загрози існуванню людства.

Забезпечення прав і свобод особи як специфічна діяльність з надання їм реального і непорушного характеру передбачає створення певних умов, за яких реалізація прав і свобод особи є безперешкодною і максимально ефективною, їх охорона здійснюється з метою запобігання їх порушенням, а захист від порушення сприяє їх відновленню і притягненню винних до відповідальності. Слід погодитись, що «ефективне забезпечення прав і свобод особи неможливе без відповідних передумов: загальних, якими виступає правова держава і громадянське суспільство, та спеціальних (юридичних, нормативних), якими є законодавчо закріплені права, свободи і обов’язки, що у своїй сукупності складають правовий статус особи і виступають як першочергова нормативна передумова їх реалізації, охорони і захисту».⁴²³

Необхідні передумови процесу впровадження прав людини у позитивне право держав у ХХ ст. пояснюється подіями, котрі мали місце в той час – це, зокрема, Друга світова війна. На думку проф. С.С. Алексеева, власне історичні події ХХ ст., які були принизливими через нелюдську тиранію та поставили людство на межу загибелі, показали, що немає іншого інституту (крім прав людини), котрий би уособлював прямий вираз свободи особи, твердої основи її суверенності, незалежності, що протистоїть сваволі та насиллю влади. У той час права людини почали розумітись як такі, що «покликані утверджувати, незалежно від стану суспільства, високу гідність і свободу людини, високі духовні і моральні начала особи і в цьому відношенні, перш за все, захищати людину як високодуховну істоту від сваволі наймогутнішої сили в суспільстві – влади, її прагнення панувати над особою».⁴²⁴

Як зазначено в літературі, ігнорування та пряме порушення прав людини в ряді країн на національному, а згодом і світовому рівнях, напередодні та під час Другої світової війни об’єктивно примусил людство створити відповідні міжнародні загально визнані стандарти з прав людини шляхом прийняття міжнародно-правових актів, які б визначали і гарантували певне коло най-

422 Права человека как фактор стратегии устойчивого развития. человека / под ред Е.А.Лукашевой – М.: Издательство НОРМА, 2000. – 320 с. – С. 262.

423 Волинка К. Забезпечення прав і свобод особи в Україні: теоретичні і практичні аспекти // Право України. – 2000. – № 11. – С. 30-33. – С. 30.

424 Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: «Статут», 1999. – 712 с. – С. 621.

важливіших прав і свобод. Прийняття відповідних актів, на його думку, – «це акт самозбереження людства, реакція на фашизм, тоталітаризм, диктатуру і подібні негативні явища, згубні для людини і людства і, разом з тим, це якісно новий людський вимір, нова міра гідності людини, новий рівень людської свідомості і буття, нижче якого людина не повинна сходити, оскільки там може бути інший світ – нелюдський, з точки зору сучасної людини.»⁴²⁵

Тоді було зроблено успішну спробу надати ідеї гідності людини універсального характеру та закріпити це спеціальними політичними і юридичними міждержавними і неурядовими механізмами. Світове співтовариство почало формулювати певні міжнародні стандарти і вимоги до держав, що пов'язані із забезпеченням мінімальних гарантій гідного існування і розвитку людини в будь-якому суспільстві. Права людини постали одночасно як міжнародно-правовий і одночасно державно-правовий інститут, включений в сукупність механізмів щодо вироблення, визнання, реалізації певного мінімуму соціальних стандартів, тобто загальноприйнятих вимог до політичного, правового і соціального становища кожної людини.⁴²⁶

Власне у той час почалась так звана «революція в праві», за якої людська гідність, права і свободи людини почали набувати безпосередньо юридичного змісту. Саме ідея людської гідності та прав людини почали набувати «значення центральної ланки діючого права як складного багатогранного утворення. Тієї центральної ланки, тієї правової ідеї «в праві», яка має першочергове значення не лише для вирішення ряду питань теорії, в тому числі для характеристики особливої побудови всіх інших шарів, граней правової матерії, але й для практичного боку справи – для вирішення питань законодавства, юридичної практики».⁴²⁷ Це пояснює, що в сучасних умовах права людини в демократичних державах за своєю юридичною силою не лише не поступаються національним законам, але й мають стосовно них пріоритетну юридичну дію, незважаючи на їх вихідний рекомендаційний характер.

Можна зробити висновок про необхідність визнання і широкого застосування принципу верховенства міжнародного права у сфері прав людини. Як зазначає К. Горобець, міжнародне верховенство права є реальним концептом, оскільки стосується поступового переходу від доправового стану до правового стану в міжнародних відносинах. Поява все нових міжнародних відносин розширює сферу міжнародного права, а тому міжнародне верхо-

425 Погорілко В. Загальна декларація прав людини – одна з найважливіших загальнолюдських цінностей XX століття // Право України. – 1999. – № 4. – С. 7-9. – С. 7.

426 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты. – М.: Юркнига, 2003. – 288 с. – С. 114.

427 Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: «Статут», 1999. – 712 с. – С. 611.

венство права протиставляється стану правової неврегульованості. Таким чином, міжнародне верховенство права є складовою міжнародно-правової реальності, яку не потрібно ігнорувати.⁴²⁸

У рамках Організації Об'єднаних Націй ведеться робота щодо вдосконалення розуміння принципу верховенства права. Основними серед них є кодифікація та прогресивний розвиток міжнародного права, здійснення і дотримання міжнародно-правових зобов'язань, що випливають з договорів, та міжнародного звичаєвого права. Основною метою створення ООН і міжнародного права в цілому був і залишається захист прав людини, що є складовою принципу верховенства права на рівні міжнародного права. Через принцип верховенства права вибудовується система взаємозв'язків міжнародного та національного прав, зокрема: - принцип верховенства права визнається та гарантується на національному рівні; - держава визнає верховенство міжнародного права над правом національним; - міжнародне право акумулює досягнення національного права, вдосконалює та поширює його використовуючи принцип верховенства міжнародного права над національним. Таким чином, обидві системи (національна і міжнародна), використовуючи принцип верховенства права, продовжують не тільки існувати, але й розвиватися, взаємодоповнюючи одна одну.⁴²⁹

Застосування цього принципу сприятиме формуванню міжнародного права прав людини як певної універсальної конструкції, що сприяє уніфікації у розумінні змісту та обсягу прав людини, виробленню певних еталонів, принципів чи стандартів, що закріплюють особливе місце і значення людини в суспільстві, а отже, повсюдне визнання та захист людської гідності, прав та свобод людини.

3.2.1. Джерела прав і свобод людини у правових актах Організації Об'єднаних Націй

Сучасна система захисту прав людини бере початок з утворення Організації Об'єднаних Націй, котра мала вирішальний вплив на розвиток міжнародного права другої половини ХХ сторіччя і докорінно змінила співвідношення сил на міжнародній арені.

Отже, одним із перших кроків на шляху до створення системи захисту прав людини було прийняття Статуту ООН, «котрий заклав її правове та

---

428 Горобець К. Міжнародне верховенство права: загадковий концепт [Електронний ресурс]. – Режим доступ : <http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/06/Горобець-лекція-текстовий-варіант.docx>

429 Мірошниченко О.А. Принцип верховенства права у міжнародному публічному праві / О.А. Мірошниченко // Філософія права. – 2012. – № 1. – С. 644-647.

концептуальне підґрунтя».⁴³⁰ Вже у преамбулі Статуту йдеться про рішуче прагнення народів Об'єднаних Націй утвердити віру в основні права людини, гідність і цінність особи, рівноправність чоловіків і жінок та рівність прав великих і малих націй. Ст. 1 визначає мету ООН здійснювати міжнародне співробітництво у розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру та в сприянні і розвитку поваги до прав та основних свобод людини незалежно від її раси, статі, релігійних переконань, мовних ознак.

На думку А.П. Мовчана, вказівка на необхідність досягнення цієї мети свідчить про те, що міжнародна співпраця у галузі прав людини необхідна для підтримання загального миру та зміцнення міжнародної безпеки.⁴³¹ Дане положення доповнено у ст. 55, згідно з якою загальна повага і дотримання прав людини та основних свобод є однією із цілей ООН.

Функції та повноваження головних і спеціалізованих органів систем ООН у сфері прав людини складаються з міжнародно-правових документів про права людини та загальних рекомендацій з цієї проблеми, із здійснення опосередкованого контролю за практичною реалізацією державами взятих на себе зобов'язань, а також полягають у діяльності з надання інформації і певної техніко-гуманітарної допомоги.⁴³²

Згідно з вимогами Статуту (ст. 60), відповідальність у сфері прав людини в діяльності ООН несе Генеральна Асамблея. Як зафіксовано у ст. 13 Статуту, саме вона дає рекомендації задля сприяння міжнародному співробітництву у сфері прав людини та основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови, релігії.

Можна погодитись, що співпраця в галузі заохочення і розвитку поваги до прав та основних свобод людини «являє собою міжнародно-правовий обов'язок кожної держави - члена міжнародного співтовариства».⁴³³ Це підтверджується і у ст. 56 Статуту ООН, де підкреслено, що всі її члени зобов'язані вживати спільних з нею та самостійних заходів для досягнення поставлених перед ООН цілей.

Тому можна погодитись, що включення положень щодо прав людини до Статуту ООН мало низку важливих наслідків:

430 Антонович М. Міжнародне публічне право. – Київ: Видавництво «Алерта», 2003. – 307 с. – С. 110.

431 Мовчан А.П. Международная защита прав человека. – М., 1958. – С. 9.

432 Николайко И.В. Права человека и система ООН (проблемы многостороннего международного сотрудничества). – К., 1991. – С. 40-41.

433 Дроздов С. Фактори ускладнення міжнародного співробітництва в галузі захисту прав та основних свобод людини //Право України. – 1998. – № 1. – С. 83-85. – С. 83.

1. Держави-учасниці визнали, що права людини мають міжнародне значення і більше не належать до виключної юрисдикції держави;
2. Зобов'язання держав-учасниць співпрацювати щодо сприяння забезпеченню прав людини, надало ООН повноваження вжити заходів для визначення та кодифікації цих прав, що знайшло своє відображення у прийнятті Міжнародного Білля про права та інших актів з прав людини;
3. ООН досягла успіхів у визначенні змісту зобов'язань держав сприяти забезпеченню прав людини, розширивши це поняття і створивши на основі Статуту ООН інституції для забезпечення згоди держав. ООН намагається забезпечити додержання цього зобов'язання прийняттям резолюцій, котрі закликають певні держави припинити грубі порушення прав людини, та наданням повноважень Комісії ООН з прав людини та її органам розглядати заяви щодо таких порушень.⁴³⁴

Крім того, після утворення ООН постала проблема правової оцінки дій німецьких військових злочинців, котрі на свій захист стверджували, що діяли правомірно, оскільки виконували закони держави та накази керівництва. Під час Нюрнберзького процесу, на якому проходив суд над вказаними особами, було встановлено, що, хоча підсудні дійсно не порушували юридичних актів своєї держави, проте «самі ці акти були несправедливими, антиправовими, оскільки суперечили природним правам людини, народів, людства – насамперед, правам на життя, мир, свободу». Міжнародний військовий трибунал постановив у жовтні 1946 р. обвинувальні вироки керівникам рейху, спираючись саме на доктрину природних прав людини. Вже тоді «виявилась нагальна потреба закріпити, легалізувати базисні ідеї й принципи цієї доктрини та нормативні положення, що з неї випливають, у спеціальному документі, схваленому організованим світовим товариством у особі ООН».⁴³⁵

Це знайшло своє відображення у Загальній декларації прав людини, прийнятій резолюцією 217А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. Вже у преамбулі Загальної декларації зазначено, що визнання гідності, притаманної всім членам людської сім'ї та рівних і невід'ємних їх прав, є основою свободи, справедливості та загального миру в усьому світі. Після цього наведено вихідні міжнародні засади, які обумовлюють необхідність повсюдного визнання, поваги, дотримання і захисту людської гідності та прав людини. Далі Декларація містить основне світоглядне положення, яке пояснює особливе місце людини у суспільстві і державі, підкреслює її цін-

434 Buergenthal Th. *International Human Right in a Nutshell*. – St. Paul, Minn.: West Publishing Co., 1988. – P. 21-24.

435 Рабінович П.М. Загальна декларація прав людини – вселюдський ідеал гуманізму (до 50-річчя прийняття) // *Право України*. – 1998. – № 1. – С. 8-14. – С. 9.

ність і високу значущість. Це положення закріплене у ст. 1, яка проголошує, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства».

Можна погодитись, що «Декларація – віха всесвітнього рівня» поклала початок планетарному визнанню прав людини усіма державами і народами. Тільки від неї розпочався відлік процесу формування у системі міжнародного права галузі прав людини. Вона стала дороговказом правового прогресу людства. В цьому й полягає її історична винятковість та унікальність».⁴³⁶

Хоча Загальна декларація і не мала загальнообов'язкової сили для держав, оскільки не була міжнародним договором, проте відображала волю більшості держав-учасниць. «Декларація була першим етапом створення міжнародної системи захисту прав людини, а пакет прав людини, що вміщено в ній, – вихідним пунктом для подальшої роботи».⁴³⁷

За словами В. Погорілка, «правова сутність цього акта багатопланова, але вона має, насамперед, три найважливіші аспекти:

- найменші порушення будь-яких видів основних прав і свобод щодо будь-якої людини ведуть або можуть вести до порушення всієї системи прав і свобод і, зрештою, до трагічних акцій щодо всього людства. Тому має бути надійний механізм захисту кожного з основних видів прав людини, має діяти принцип: «Всі права людини – для кожного!»;
- поряд з національними засобами забезпечення і гарантування прав, насамперед національними конституціями, законами і судами (як основними гарантами прав), мають діяти міжнародно-правові способи і засоби гарантування прав як фактори недопущення, відвернення внутрішньонаціональних конфліктів, згубних для націй;
- визнаючи людину найвищою соціальною цінністю і поважаючи її права, народи світу (Об'єднані Нації) завдяки Декларації мають сприяти не лише збереженню людини і людства, а й соціальному прогресові, поліпшенню умов життя при більшій свободі».⁴³⁸

Крім того, слід підкреслити перш за все моральне значення Декларації: «Вона відмовляється від позитивістського мислення про те, що людина повинна мати такі права, що визначаються в державній правовій системі. Особливо підкреслюється природна гідність людини, якою наділена кожна

436 Рабінович П.М. Загальна декларація прав людини – вселюдський ідеал гуманізму (до 50-річчя прийняття) // Право України. – 1998. – № 1. – С. 8-14. – С. 13.

437 Michalska A. Zrodla praw czlowieka // Prawa czlowieka a policja /Praca zbiorowa pod red. A. Rzeplinskiego. – Legionowo, 1994.

438 Погорілко В. Загальна декларація прав людини — одна з найважливіших загальнолюдських цінностей ХХ століття // Право України. – 1999. – № 4. – С. 7-9. – С. 7.

людська особа, Декларація визнає цю гідність джерелом свобод і прав. Правами людини володіє кожен з нас, незалежно від волі законодавця, оскільки вони витікають із суті нашої людяності».⁴³⁹

Сутність, призначення та історичне обґрунтування Декларації викладено у преамбулі даного акта. Зокрема названо історичні цілі, досягненню яких повинна сприяти Загальна декларація: встановити певний зразок, відповідати якому мають прагнути усі народи й усі держави; забезпечити загальне й ефективне визнання та додержання серед народів держав-членів ООН прав і свобод людини шляхом вжиття національних і міжнародних прогресивних заходів; стимулювати кожную людину і кожную структуру суспільства до проведення просвітницької та освітньої діяльності для сприяння повазі прав та основних свобод людини; сприяти розвитку дружніх відносин між народами, соціальному поступові та поліпшенню умов життя за більшої свободи.

Серед причин, котрі зумовили необхідність прийняття Загальної декларації прав людини названо:

- неможливість забезпечити свободу, справедливий та загальний мир у всьому світі (що є найголовнішим завданням ООН) без визнання гідності, притаманної усім членам людської сім'ї, та їх рівних і невід'ємних прав;
- варварські акти зневажання прав людини й нехтування ними, що обурюють совість людства;
- підтвердження народами Об'єднаних націй віри в основні права людини, в гідність і цінність людської особи та рівноправність чоловіків та жінок;
- високе прагнення людей створити світ, в якому вони матимуть свободу слова й переконань і будуть вільними від страху та нестатків;
- взяті на себе державами-членами ООН зобов'язання сприяти, у співробітництві з нею, підтримці загальної поваги і дотримання прав людини та основних свобод;
- величезне значення для повної реалізації високого зобов'язання загального, однакового розуміння характеру цих прав і свобод;
- необхідність охороняти права людини силою закону, зокрема для запобігання повстанню як останньому засобу її захисту від тиранії та гноблення.

Поряд з цим, слід враховувати, що Загальна декларація була прийнята у вигляді резолюції Генеральної Асамблеї ООН, і тому вона має рекомендаційний характер, а, отже, з одного боку, не може розглядатись як юридично

439 Сочковска Э., Бал-Новак М. Защита прав человека в рамках ООН // ООН-овская система защиты прав человека. – Варшава: Хельсинский Фонд по Правам Человека, 1997. – 98 с. – С. 8.

обов'язковий документ. Однак слід погодитись, що «при оцінці юридичної сили її положень слід враховувати, що в міжнародному праві поряд з договором в нормотворчому процесі значну роль має і звичай, котрий формується в результаті міжнародної практики держав і поступово визнається ними як правова норма. Таким чином, основні права і свободи, що проголошені в Загальній декларації, розглядаються в даний час переважною більшістю держав як юридично обов'язкові звичаєві чи договірні норми».⁴⁴⁰

Крім того, висловлюється думка, що важливе значення у міжнародному праві мають норми-стандарти.⁴⁴¹ Зародження таких норм пов'язують з прагненням сформуванню у міжнародній практиці певні політико-юридичні орієнтири, які згодом мали б бути широко визнані у світі. Загальна декларація була одним з перших міжнародних актів, котрий містить такі норми-стандарти. Вже в преамбулі цього акту зазначено, що Генеральна Асамблея проголосила Декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути усі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства прагнули сприяти повазі цих прав і свобод, а також їх забезпеченню, шляхом національних та міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного їх визнання та здійснення.

У літературі не ставиться під сумнів рівність норм-стандартів з іншими відповідними нормами у межах міжнародного права. Однак зазначається, що «якість стандарту надає правовій нормі значення, що виходить на практиці далеко за рамки міжнародного права. Самі витoki появи норм-стандартів мають позаправове походження. Вони свідчать про етап формування міжнародного співтовариства як цілісності більш високого рівня, коли деякі міжнародно-правові норми набувають такого авторитету, що навіть не будучи загальноновизнаними імперативними, усе ж таки виступають мірилом відповідності політики держав, певним стандартам незалежно від визнання цими державами таких норм».⁴⁴²

Проте, з появою норм-стандартів виникло питання проведення меж між реальними правовими зобов'язаннями та цими нормами. Сучасні міжнародні правові акти й доктрина фактично не проводить будь-якої правової межі між стандартами та зобов'язаннями держав. Так, резолюція Генеральної Асамблеї ООН 41/120 від 04.12.1986 р. назвала зобов'язання, що виникають із Загальної декларації прав людини, стандартами і звернула особливу увагу на важливість

440 Права человека как фактор стратегии устойчивого развития. человека / под ред Е.А.Лукашевой – М.: Издательство НОРМА, 2000. – 320 с. – С. 266.

441 Буроменський М. Міжнародно-правові стандарти внутрішньодержавної демократії // Вісник Академії правових наук України. – Харків, 1997 – №2(9). – С. 12-21. – С. 12.

442 Буроменський М. Міжнародно-правові стандарти внутрішньодержавної демократії // Вісник Академії правових наук України. – Харків, 1997 – №2(9). – С. 12-21. – С. 12.

подальшої розробки саме стандартів, розуміючи при цьому необхідність широкої ратифікації державами існуючих міжнародно-правових документів.

Генеральна Асамблея ООН прийняла перелік керівних принципів щодо встановлення міжнародних стандартів у галузі прав людини. Документи, що формулюють такі стандарти, повинні: погоджуватися з існуючими міжнародно-правовими нормами у галузі прав людини; мати фундаментальний характер і базуватися на притаманній людській особі гідності та цінності; бути досить чіткими, щоб служити джерелом прав і зобов'язань, які підлягають визначенню та здійсненню; передбачати реалістичний та ефективний механізм здійснення; користуватися широкою міжнародною підтримкою.⁴⁴³

Взагалі, вплив Загальної декларації на посилення поваги до прав людини та основних свобод не підлягає сумніву. Це пояснюється тим, що вже у преамбулі, яка відображає конкретно-історичні умови прийняття документу, вказано концентрований вираз загальносоціальних закономірностей людського співжиття. Слід погодитись з П.М. Рабіновичем, що саме завдяки останній властивості забезпечується її життєздатність.

При цьому слід брати до уваги, що такий вплив зумовлюється не тільки загальнолюдською універсальністю положень Загальної декларації, сформульованих у ряді випадків у настільки абстрактній формі, що їх можна поширювати на історично нові відносини і ситуації. Не в останню чергу це забезпечується сучасними міжнародними й національними заходами. Вони здійснюються шляхом: включення положень Декларації до міжнародних актів як всесвітнього, так і регіонального рівня. Практикуються й прямі посилення у цих актах на Декларацію як на їх політико-ідеологічну підставу, на спрямовуючий морально-політичний орієнтир; відтворення положень Декларації в сучасному національному, насамперед, конституційному, законодавстві; використання на національному рівні конвенцій ООН, які конкретизують Загальну декларацію, не тільки у законотворчій практиці, а й у правозастосуванні.⁴⁴⁴

Можна сказати, що **людська гідність стала однією з центральних категорій міжнародних правових актів власне через її закріплення у Загальній декларації прав людини**. Так, вказаний правовий акт посиляється до поняття людської гідності шість разів. Серед них можна виділити:

1. Загальне чи абстрактне звернення до людської гідності. Застосовується з метою виділення основних соціальних цінностей і засад функціонування суспільства. Зокрема, у преамбулі Загальної декларації вказано,

---

443 Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 41/120 від 04.12.1986 р.

444 Рабінович П.М. Загальна декларація прав людини – вселюдський ідеал гуманізму (до 50-річчя прийняття) //Право України. – 1998. – № 1. – С. 8-14. – С. 14.

що визнання гідності, притаманної всім членам людської сім'ї та рівних і невід'ємних їх прав, є основою свободи, справедливості та загального миру в усьому світі. Підкреслено, що народи ООН підтвердили свою віру в основні права людини та гідність і цінність людської особи.

2. Нормативне звернення до людської гідності визначає систему ідеальних або бажаних соціальних зв'язків, які лежать в основі взаємовідносин між людьми. Так, ст. 1 вказує, що всі люди народжуються вільними й рівними за своєю гідністю та правами. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти один стосовно одного в душі братерства. Висловлюються міркування, що саме таке звернення до людської гідності «слід розуміти тим первинним духовним легітиматором, ідеологічною складовою змісту усіх без винятку можливостей, які складають інститут прав людини та спрямовані на забезпечення цієї властивості людини». ⁴⁴⁵

3. Позанормативне, або таке, що застосовується для реалізації чи закріплення конкретних прав людини. Зокрема, ст. 5 вказує, що ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує людську гідність ставлення чи покарання. Ст. 22 закріплює право кожної людини на соціальне забезпечення, а також на реалізацію необхідних для підтримки її гідності й вільного розвитку особистості прав у економічній, соціальній і культурній сферах. Ст. 23 закріплює право кожного, хто працює, на справедливу й задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування.

Загальна декларація прав людини передбачала свій розвиток і конкретизацію. Це було необхідно задля трансформації її принципових положень, що часто були викладені в оціночній формі, у конкретні нормативні приписи, на які б міг поширюватися міжнародний контроль. «Не оснащена розгалуженою, більш-менш дієвою нормативно-інституціональною системою, Декларація мала б, у кращому випадку, лише морально-політичний вплив на соціальну практику і політику держав-членів ООН та й інших.» ⁴⁴⁶

Подальша розробка і прийняття правових актів конкретизувала положення Декларації, створюючи механізми юридичної відповідальності для держав, які їх підпишуть і ратифікують. З прийняттям Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 році Пакту про економічні, соціальні та культурні права і Пакту про

445 Добрянський С.П. Права людини як специфічна форма буття (існування) моралі // Проблеми державотворення та захисту прав людини в Україні. Матеріали X регіональної науково-практичної конференції. 13-14 лютого 2004 р. м. Львів. – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2004. – С. 6.

446 Рабінович П.М. Загальна декларація прав людини – вселюдський ідеал гуманізму (до 50-річчя прийняття) // Право України. – 1998. – № 1. – С. 8-14. – С. 9.

громадянські та політичні права⁴⁴⁷ була створена універсальна міжнародно-правова основа закріплення людської гідності.

У преамбулах зазначених Пактів, котрі є повністю ідентичними, міститься посилання на Загальну декларацію прав людини (так зване загальне звернення до людської гідності). Крім того, Преамбули проголошують право народів на самовизначення, тобто вільне встановлення свого політичного статусу і вільне забезпечення свого економічного, соціального і культурного розвитку (п.1 ст.1), а також констатують, що «всі народи для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що витікають з міжнародної економічної співпраці, заснованої на принципах взаємної вигоди, і з міжнародного права» (п. 2 ст. 1). Слід погодитися з В.М. Капициним, що цим положенням два документи визнають, що реалізація прав людини багато в чому залежить від економічного, соціального і культурного розвитку держави і народу, серед якого живе конкретна людина.⁴⁴⁸ Наступні статті Пактів закріплюють обов'язки держав поважати і забезпечувати права осіб, котрі перебувають у межах їх території і під їх юрисдикцією без будь-яких відмінностей раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового положення чи іншого стану.

Однак визначальне місце у цих правових актах займає нормативне звернення до людської гідності: **«всі права витікають з властивій людській особі гідності»**. З такого формулювання випливає кілька істотних висновків:

1. Людська гідність розглядається як джерело прав людини, тобто підноситься на рівень принципу права;
2. Людська гідність належить кожному, незалежно від законодавчого закріплення;
3. Право людини на гідність впливає з принципу людської гідності.

Після прийняття Міжнародного Білля про права було прийнято велику кількість правових актів, котрі торкаються окремих видів порушень прав людини, зокрема расової дискримінації, дискримінації жінок, дітей, геноциду, катувань. Багато з них містять звернення до людської гідності. Так, серед проаналізованих 97 правових актів ООН, звернення до людської гідності містять 54 акти. У цих актах застосування поняття «людська гідність» відбувається у два способи:

447 Резолюція 2200А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р.

448 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты. – М.: Юркнига, 2003. – 288 с. – С. 132

1. **Відсылне застосування.** Має місце у випадку посилання у преамбулах міжнародних правових актів на відповідні формулювання Загальної декларації прав людини. Наприклад у Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам (14.12.1960) у преамбулі утверджує віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків і жінок та в рівність прав великих і малих націй і сприяє соціальному прогресу і поліпшенню умов життя при більшій свободі. Міжнародна конвенція проти апартеїду в спорті (10.12.1985) передбачає, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах і що кожна людина повинна мати всі права і усі свободи, проголошені в Декларації, без обмежень стосовно раси, кольору шкіри або національного походження.

У Конвенції про дискримінацію у сфері праці і зайнятості (25.06.1958) зазначено, що всі люди, незалежно від раси, віри або статі, мають право на здійснення свого матеріального добробуту і духовного розвитку в умовах волі і гідності, економічної стійкості і рівних можливостей. Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації (21.12.1965) вказує, що статут Організації Об'єднаних Націй заснований на принципах гідності і рівності, властивій кожній людині, а Загальна декларація прав людини проголошує, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах.

Декларація прав дитини (20.11.1959) передбачає у преамбулі, що народи Об'єднаних Націй знову затвердили в Статуті свою віру в основні права людини й у гідність і цінність людської особистості. Конвенція про права дитини (20.11.1989) у преамбулі передбачає, що, відповідно до принципів, проголошених в Статуті Організації Об'єднаних Націй, гідність та рівні і невід'ємні права усіх членів суспільства є основою забезпечення волі, справедливості і миру.

2. **Безпосереднє застосування** поняття «людська гідність», здебільшого нормативне чи позанормативне. Можна виділити такі основні випадки безпосереднього застосування поняття «людська гідність», що розглядається як:

Філософська основа, елемент антропологічної концепції. Так, Декларація про право й обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати і захищати загально визнані права людини й основні свободи (9.12.1998) передбачає у ст. 11, що кожен, хто за своєю професією може впливати на людську гідність, права людини й основні свободи інших осіб, повинен поважати ці права і свободи і дотримуватися відповідних національних і міжнародних стандартів поведження або етики, що пов'язані з родом занять або професією.

Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації (21.12.1965) підтверджує необхідність забезпечення розуміння і поваги гідності людської особистості. Декларація прав дитини (20.11.1959) передбачає, що дитині законом й іншими засобами повинно бути забезпечено спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, що дозволяли б їй розвиватися фізично, розумово, морально, духовно й у соціальному відношенні здоровим і нормальним шляхом і в умовах волі і гідності. Конвенція про права дитини (20.11.1989) у статтях 23, 28 зазначає, що держави-учасниці визнають, що неповноцінна у розумовому або фізичному відношенні дитина повинна вести повноцінне і гідне життя в умовах, що забезпечують її гідність, сприяють його впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті суспільства.

Основні принципи поводження з ув'язненими (14.12.1990) передбачають, що всі ув'язнені користуються повагою через властиву їм гідність і їхню значущість як людей. Керівні принципи, що стосуються ролі осіб, що здійснюють судове переслідування (27.08 - 7.09.1990) зазначають, що особи, які здійснюють судове переслідування, будучи найважливішими представниками системи здійснення карного правосуддя, завжди зберігають честь і гідність своєї професії. Особи, що здійснюють судове переслідування, відповідно до закону, виконують свої обов'язки справедливо, послідовно і швидко, поважають і захищають людську гідність і захищають права людини, сприяючи тим самим забезпеченню належного процесу і безперерйному функціонуванню системи карного правосуддя. У Мінімальних стандартних правилах ООН стосовно заходів, котрі не пов'язані з тюремним ув'язненням (Токійські правила), (14.12.1990) зазначено, що на всіх стадіях забезпечується повага людської гідності правопорушника, до якого застосовуються не пов'язані з тюремним ув'язненням заходи.

Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою (29.11.1985) передбачає, що до жертв варто ставитися з жалем і поважати їхню гідність. Декларація про права інвалідів (9.12.1975) вказує, що інваліди мають невід'ємне право на повагу їхнього людської гідності. Інваліди, якого б походження та характеру не були їх каліцтва або фізичні недоліки, мають ті ж основні права, що й їх співгромадяни того ж віку, що передусім означає право на задовільне життя.

Декларація про науку та використання наукових знань (1999) в п. 39 підкреслює, що проведення наукових досліджень і використання їх результатів завжди повинне мати за мету досягнення добробуту людства, перейматися проблемами гідності і прав людини, охороною навколишнього середовища, а також повністю враховувати відповідальність перед нинішнім та майбутнім поколіннями.

Морально-правовий стандарт. Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами визнає, що проституція і торгівля людьми «несумісні з гідністю і цінністю людської особи і загрожують благополуччю людини, сім'ї та суспільства». Декларація про ліквідацію дискримінації по відношенню до жінок (7.11.1967) визнає, що така дискримінація «несумісна з гідністю жінки як людини, благополуччям сім'ї та суспільства». Віденська декларація і Програма дій (25.06.1993) передбачає, що насильство за ознакою статі та усі форми сексуального домагання й експлуатації, включаючи ті з них, що виникають з культурних забобонів і незаконної міжнародної торгівлі жінками, несумісні з гідністю і цінністю людської особистості і повинні бути викоринені.

Принципи медичної етики (18.12.1982) передбачають, що працівники охорони здоров'я, особливо лікарі, вчиняють грубе порушення медичної етики, а також злочин, відповідно до чинних міжнародних документів, якщо вони беруть участь або співучасть у катуваннях або іншому жорстокому, нелюдському або принижуючому людську гідність поводженні. Додатковий протокол (8.06.1977) до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів у ст. ст. 75, 85 зазначає, що забороняються і будуть залишатися забороненими в будь-який час і в будь-якому місці такі дії, незалежно від того, чи вчиняють їх представники цивільних чи військових органів: наруга над людською гідністю, зокрема, принизливе й образливе поводження, примус до проституції або непристойне зазіхання в будь-якій його формі; застосування практики апартеїду й інших негуманних і принижуючих дій, що ображають гідність особистості, заснованих на расовій дискримінації.

Декларація про науку та використання наукових знань (1999) в п. 19 зазначає, що при проведенні наукових досліджень та використанні наукових знань слід поважати права людини та людську гідність;

Елемент законодавчих дефініцій, що приймається для конкретних цілей відповідного міжнародного правового акту. Так, Міжнародна конвенція про запобігання злочину апартеїду і покарання за нього (30.11.1973) у ст. 11 вказує, що термін «злочин апартеїду» означає такі нелюдські акти, вчинені з метою встановлення і підтримки панування однієї расової групи людей над будь-якою іншою расовою групою людей і її систематичного гноблення: позбавлення члена або членів расової групи або груп права на життя і свободу особи шляхом заповідання членам расової групи або груп серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу і зазіхання на їхню свободу або гідність в результаті застосування до них катувань або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження і покарання.

У Декларації про ліквідацію усіх форм расової дискримінації (20.11.1963) у ст. 1 зазначено, що дискримінація стосовно людей за ознакою раси, кольору шкіри або етнічного походження являє собою зазіхання на гідність людської особистості і засуджується як заперечення принципів, викладених у Статуті ООН, як порушення прав людини й основних свобод, проголошених у Загальній декларації прав людини, як перешкода до підтримки дружніх і мирних відносин між державами і як обставина, що може порушити міжнародний мир і безпеку. Декларація про ліквідацію усіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань (25.11.1981) у ст. 3 передбачає, що дискримінація людей на основі релігії або переконань є образою гідності людської особистості і запереченням принципів Статуту ООН. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (14.12.1967) у ст. 1 передбачає, що термін «дискримінація» охоплює будь-яке розходження, виняток, обмеження або перевагу за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, економічного становища або народження, що має на меті знищення або порушення рівності відносин у галузі освіти, і зокрема: положення, що не сумісне з гідністю людини, у яке поставлена будь-яка особа або група осіб.

Кодекс поведінки посадових осіб по підтримці правопорядку (17.12.1979) зазначає, що жодна посадова особа, котра діє в цьому напрямку, не може здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-якої дії, що являє собою катування або інше жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження і покарання. Катування означає будь-яку дію, за допомогою якої людині навмисно заподіюється сильний біль або страждання, фізичне або розумове, з боку офіційної особи або щодо її підбурювання з метою одержання від неї або від третьої особи інформації або зізнань, покарання її за дії, що вона вчинила або у вчиненні яких підозрюється, або залякування її або інших осіб. У це тлумачення не включається біль або страждання, що виникають лише через законне позбавлення волі.

У Декларації про захист всіх осіб від насильницьких зникнень (18.12.1992) зазначено, що будь-який акт насильницького зникнення є образою людської гідності. Він є порушенням норм міжнародного права, що гарантують, зокрема, право на визнання правосуб'єктності особистості, право на свободу і безпеку особистості і право не піддаватися катуванням й іншим жорстоким, нелюдським або таким, що принижують гідність видам поводження або покарання;

Стандарт, з яким вступає в суперечність явище, що засуджене відповідним міжнародним правовим актом. Це може бути голод, неповага релігійна, дискримінація жінок, расова дискримінація, тортури, нелюдське, або таке, що принижує гідність, поводження або покарання.

Так, Декларація про расу і расові заборони (27.11.1978) в ст. 4 передбачає, що будь-яка перешкода щодо вільного розквіту особистості і вільної комунікації між людьми, заснована на расових або етнічних поглядах, суперечить принципу рівності в гідності та правах і є неприпустимою. Інші форми політики і практики сегрегації і расової дискримінації являють собою злочин проти сумління і гідності людства і можуть викликати політичну напруженість і створити серйозну погрозу міжнародному миру і безпеці.

Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй щодо попередження злочинності серед неповнолітніх (Ер-Риядські керівні принципи) (1.12.1990) передбачають, що жодна дитина або молода людина не повинна піддаватися грубим або таким, що принижують гідність покаранням у родині, у школі або в інших установах. Правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються захисту неповнолітніх, котрі позбавленні волі (14.12.1990), передбачають, що усі дисциплінарні заходи, що являють собою жорстоке, негуманне або таке, що принижує людську гідність поводження, включаючи тілесні покарання, поміщення в карцер, або будь-яке покарання, що може завдати шкоди фізичному або психічному здоров'ю неповнолітнього, повинні бути суворо заборонені. При виконанні своїх обов'язків персонал виправних установ повинен поважати й охороняти людську гідність й основні права всіх неповнолітніх у такий спосіб: жоден співробітник виправних установ не може застосовувати, провокувати або допускати будь-які катування чи будь-яке інше жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження або покарання ні під яким приводом і ні за яких обставин; весь персонал повинен прагнути звести до мінімуму розходження між життям усередині виправної установи і поза нею, що можуть позначитися на належній повазі до гідності неповнолітніх.

У Декларації про права людини стосовно осіб, котрі не є громадянами країни, у якій вони проживають (13.12.1985), вказано, що жоден іноземець не повинен піддаватися катуванням або жорстокому, нелюдському або принижуючому його гідність поводженню або покаранню, і, зокрема, жоден іноземець не повинний без його вільної згоди піддаватися медичним або науковим дослідям. Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх родин (18.12.1990) також встановлює у ст. 10, що трудящий-мігрант і члени його родини не повинні піддаватися катуванням або жорстокому, нелюдському чи такому, що принижує їхню гідність, поводженню або покаранню.

Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (12.08.1949) у ст. 3 зазначає, що особи, котрі безпосередньо не беруть участі у воєнних діях, повинні за всіх обставин користуватися гуманним поводженням без усіякої дискримінації з причин раси, кольору шкіри, релігії або віри,

статі, походження або майнового положення або будь-яких інших аналогічних критеріїв. З цієї метою забороняються завжди й усюди і будуть заборонятися зазіхання на людську гідність, зокрема образливе і принижуюче поведження. Женевська конвенція про поведження з військовополоненими (12.08.1949) зазначає, що забороняються і завжди й усюди будуть заборонятися зазіхання на людську гідність, зокрема, образливе і принижуюче поведження. Аналогічне положення містить Додатковий протокол №2 (8.06.1977) до Женевських конвенцій, щодо захисту жертв збройних конфліктів не міжнародного характеру;

Об'єкт протиправних порушень, без одночасної вказівки таких протиправних порушень. Так, Декларація про захист жінок та дітей в надзвичайних ситуаціях і в період збройних конфліктів (14.12.1974) зазначає, що гідність людської особи надалі зазнає серйозних порушень. У Віденській декларації і Програмі дій (25.06.1993) виражено тривогу й осуд у зв'язку з тим, що грубі і систематичні порушення прав людини і ситуації, що створюють серйозні перешкоди на шляху повного здійснення всіх прав людини, продовжують мати місце в різних частинах земної кулі;

Об'єкт можливих протиправних порушень, з одночасною вказівкою таких порушень. Декларація про науку та використання наукових знань (1999) зазначає, що наукові досягнення можуть потягнути за собою небезпеку для прав окремої особи чи групи осіб і для людської гідності. У Віденській декларації і Програмі дій (25.06.1993) зазначено, що одним із найогидніших способів приниження людської гідності є катування, що позбавляє жертв гідності і підриває їхню здатність продовжувати своє життя і діяльність;

Об'єкт державно-правового захисту. Так, Декларація про використання науково-технічного прогресу в інтересах миру і на благо людства зазначає, що «всі держави вживають ефективних заходів, включаючи законодавчі, в цілях попередження і недопущення використання науково-технічних досягнень на шкоду правам людини і основним свободам і гідності людської особистості».

Віденська декларація і Програма дій (25.06.1993) вказують, що крайня убогість і соціальна ізоляція є образою людської гідності і що необхідно вжити термінових заходів для досягнення більш глибокого усвідомлення крайньої убогості і її причин, включаючи ті з них, що пов'язані з проблемою розвитку, з метою заохочення прав людини найбідніших шарів населення, викорінення крайньої убогості і соціальної ізоляції і заохочення користування результатами соціального прогресу. У наступних положеннях даного правового акту передбачено, що з метою запобігання катувань та іншого жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поведження і покарання, повинна бути створена превентивна система регулярних відвідувань місць ув'язнення.

У Декларації про захист всіх осіб від катувань та іншого жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження і покарання (9.12.1975) вказано, що кожна держава повинна вживати ефективних заходів для того, щоб не допускати катувань та іншого жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження і покарання у сфері її юрисдикції. Кожна держава повинна систематично розглядати методи і практику ведення допиту й умови утримання під вартою і поводженням з особами, позбавленими волі на її території, для того, щоб не допускати будь-яких випадків катувань або іншого жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження і покарання.

Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх родин (18.12.1990) у ст. 70 передбачає, що держави-учасниці вживають заходів, для забезпечення того, щоб умови праці і життя трудящих-мігрантів і членів їхніх родин, що мають постійний статус, відповідали нормам придатності, техніки безпеки, охорони здоров'я і принципам людської гідності. Декларація про расу і расові заборони (27.11.1978) у ст. 10 вказує, що міжнародні всесвітні або регіональні урядові і неурядові організації покликані сприяти законній боротьбі всіх людей, народжених рівними в гідності і правах, проти тиранії і гноблення, расизму, расової сегрегації, апартеїду і геноциду, для того, щоб усі народи світу були назавжди звільнені від цих нещастя.

Конвенція про права дитини (20.11.1989) передбачає у ст. ст. 28, 37, 39, що держави-учасниці приймають усі необхідні міри для забезпечення того, щоб шкільна дисципліна підтримувалася за допомогою методів, котрі відображають повагу людської гідності дитини.

Ідеал, до якого має призвести процес підтримуваний даним міжнародним правовим актом. Наприклад, у Другому факультативному протоколі до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (15.12.1989), спрямованому на скасування страти, зазначено, що скасування страти сприяє зміцненню людської гідності і прогресивному розвитку прав людини. Послання Тегеранської конференції (13.05.1968) підкреслює, що головною ціллю ООН в галузі прав людини є досягнення кожною людиною максимуму свободи і гідності. Одночасно міститься настійний заклик до подвоєння зусиль у цілях забезпечення всім людям життя, що відповідає вимогам свободи і гідності. Декларація принципів міжнародного культурного співробітництва (4.11.1966) у ст. 1. зазначає, що кожна культура має гідність і цінність, які варто поважати і зберігати.

Підсумовуючи вищевказане, можна зробити висновок, що правові акти Організації Об'єднаних Націй посідають особливе місце в інституціалізації людської гідності та становленні прав людини. Вказані акти визнають і підтримують людську гідність як гуманітарну універсалью, ціннісний орієнтир

загальнолюдської ідентифікації, онтологічну основу прав і свобод людини. Поряд з цим, жоден з правових актів ООН не містить загального визначення поняття «людська гідність». Це зумовлює неоднозначне розуміння вказаного поняття і може призвести до не виправдано звуженого його тлумачення. Чітке ж визначення поняття «людська гідність» могло б виступати формальною підставою для розширення можливостей використання прав людини та основних свобод.

3.2.2. Людська гідність як стандарт прав і свобод людини у діяльності Ради Європи

Поряд із загальною системою міжнародних механізмів захисту прав людини функціонують і регіональні системи, які відображають особливості культури, політико-правової свідомості, регіональної ідентифікації, що впливає на координацію і розвиток державних інститутів у певному регіоні. Одним з найбільш розпрацьованих і дієвих є Європейський механізм охорони і захисту основних прав людини.⁴⁴⁹ Як правильно зазначила Т. Присяжнюк, ефективна дія таких регіональних механізмів зумовлена тим, що в них беруть участь держави з близькими історичними, культурними традиціями, з приблизно однаковим рівнем економічного і політичного розвитку. І цілком очевидно, що за допомогою цих регіональних процедур захист прав людини здійснюється більш ефективно, ніж у загальному всесвітньому просторі.⁴⁵⁰

Європейська ідея була і лишається невід'ємною складовою розвитку континенту. Ще у найдавніших відомих сучасній цивілізації пам'ятках отримували інтелектуальне осмислення різноманітні форми зближення між собою європейських народів. Ідеї гуманізму та свободоловства, толерантності та терпимості, плекання творчості та незалежного розвитку особистості, інші християнські чесноти стали засадничими цінностями Європи. Саме вони творять інтелектуальне та духовне обличчя європейця, стали фундаментом європейських демократичних організацій.⁴⁵¹

Однією з таких організацій є Рада Європи, створена 1949 року у Лондоні. Тоді, на пропозицію У. Черчілля, зібрались уряди десяти європейських країн для заснування організації, метою якої було «досягнення більшого єднання між її членами... шляхом укладання угод та здійснення спільних заходів в економічній, соціальній, культурній, науковій, правовій та адміністративній

449 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты. – М.: Юркнига, 2003. – 288 с. – С. 242.

450 Присяжнюк Т. Система Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини – унікальний інструмент захисту порушених прав //Право України. – 2001. – № 6. – С. 33-35. – С. 34.

451 Андрійчук О. Про генезу європейської ідеї // Юридичний журнал. – 2006. – №9. – С. 65-66.

сферах, а також у галузі збереження та подальшого розвитку прав людини та основних свобод».⁴⁵²

Рада Європи, будучи однією з найстаріших повоєнних європейських інституцій, за визначеними завданнями і принципами стала ідеологічною серцевиною Європи, значною мірою завдячуючи своїм створенням новітній науковій думці про демократичний устрій як перепону тоталітаризму, Рада Європи стала імпульсом для трансформації повоєнної Європи, а наприкінці цього століття – тієї частини Європи, що була відокремлена від свого природного простору. «Доказом цього є те, що сучасна трансформація Ради Європи – явище швидше кількісне, аніж якісне. Доказом цього є також пан'європейське значення цієї організації. Саме тому вкрай важливо, що Україна не залишилась осторонь Ради Європи, а бере в ній активну участь».⁴⁵³ Вважається, що Рада Європи на сьогодні є найважливішою інституцією захисту прав людини в Європі.⁴⁵⁴

Жодна інша організація не має можливості врахувати більшу частину особливостей регіону, в тому числі і Європейську традицію відношення до проблеми прав людини.⁴⁵⁵ Принцип дотримання прав людини закріплено в ст. 3 Статуту Ради Європи, де вказано, що «кожен Член Ради Європи визнає принцип верховенства закону і принцип, згідно з яким будь-яка особа, котра знаходиться під її юрисдикцією, повинна користуватися правами людини і основними свободами».⁴⁵⁶ Серйозні порушення прав людини і основних свобод можуть стати підставою для призупинення членства чи навіть виключення з Ради Європи. Головним пріоритетом у роботі Ради Європи є захист прав та основних свобод людини у державах-учасниках. Реалізація цього завдання здійснюється у чотирьох основних напрямках:

- зміцнення європейської солідарності (гарантуючи при цьому повагу до особи, її свобод, соціальних економічних і культурних прав шляхом створення ефективних систем контролю та захисту);
- виявлення нових загроз порушення прав людини та приниження людської гідності;
- привернення уваги громадськості до значущості прав людини;

452 <http://www.coe.kiev.ua/bul/index.htm>

453 Тарасюк Б. Україна і Рада Європи // Право України. – 199. – № 7. – С. 3-4. – С. 3.

454 Антонович М. Міжнародне публічне право. – Київ: Видавництво «Алерта», 2003. – 307 с. – С. 144.

455 Саидов А.Х. Международное право прав человека. – М.: Академический правовой университет, 2002. – 198 с. – С. 154.

456 Устав Совета Европы // Международное сотрудничество в области прав человека: Документы и материалы. – М., 1993. – Вып. 3. – С. 121.

- заохочення до вивчення проблем прав людини в школах, вищих навчальних закладах та серед професійних груп (юристів, службовців, персоналу виправних закладів тощо).⁴⁵⁷

На саміті у Відні в 1993 році знову було підкреслено внесок Ради Європи у розвиток безпеки демократії в Європі. Концепція безпеки демократії має два аспекти: по-перше, абсолютна вимога плюралістичної та парламентської демократії, неподільності та універсальності прав людини та верховенства права і спільної культурної спадщини, збагаченої різноманітністю як основних передумов безпеки; і, по-друге, серйозний наголос на європейській співпраці на ґрунті цих цінностей як на методі зміцнення довіри на всьому континенті, які допомагатимуть запобігати конфліктам і водночас знаходити вирішення спільних проблем. Поширення безпеки демократії допомагає долати численні ризики для європейської безпеки. Окрім зменшення ризику повернення до тоталітарного правління, вона забезпечує відповідь на серйозні масові порушення свобод і прав людини, до яких належить і дискримінація якоїсь частини населення; серйозні недоліки у забезпеченні верховенства права; агресивний націоналізм, расизм і нетерпимість, а також міжетнічне напруження і конфлікти; тероризм й організована злочинність; соціальна дезінтеграція, розшарування і напруження на місцевому і регіональному рівнях.⁴⁵⁸

Рада Європи переконана в тому, що в кожному демократичному суспільстві права людини є універсальними, невід’ємними і основними. Її діяльність спрямована на захист цих прав через посилення європейської солідарності та гарантії поваги інтересів окремих осіб, дотримання їхніх громадянських та політичних, соціальних, економічних та культурних прав і свобод, що має бути досягнуте завдяки ефективній системі контролю та захисту. До кола інтересів Ради Європи входить також визначення чинників, які становлять нові загрози для прав людини та людської гідності.⁴⁵⁹

Рада Європи прийняла понад 100 конвенцій і угод, серед яких чільне місце посідає Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (04.11.1950). Будучи одним з перших документів у царині міжнародного права з прав людини, Європейська конвенція з прав людини базується на принципі об’єктивних стандартів і прав осіб на захист від зловживань з боку державної влади. Весь правовий режим Конвенції в цілому ґрунтується на тому, що держава бере на себе зобов’язання забезпечити права людини кожній особі.⁴⁶⁰

457 Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003. – 304 с. – С. 114.

460 Гом’єн Донна. Короткий путівник по Європейській конвенції з прав людини. – Львів: Кальварія, 2000. – 172 с. – С. 138.

Однак слід погодитись з тим, що «говорити про універсальні конвенції можна тільки з того приводу, що в них відображається ряд загальнолюдських цінностей, серед яких повага гідності людської особи незалежно від її національності, расової приналежності, статі, політичних, релігійних або інших переконань, майнового стану, але в той же час неможливо говорити про ефективні процедури і механізми для їх виконання у всесвітньому масштабі».⁴⁶¹ Лише в останні роки почалась конкретизація багатьох норм з прав людини, що особливо активно проходить в рамках Ради Європи.⁴⁶²

Саме Європейська конвенція з прав людини виявилась «першим кроком для забезпечення колективного здійснення деяких із прав, проголошених в Загальній декларації». Держави, що підписали Конвенцію, знову підтверджуючи свою глибоку віру в ті основні свободи, які складають підвалини справедливості і миру в усьому світі і які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого – завдяки загальному розумінню і дотриманню прав людини, від яких вони залежать, сповнені рішучості як уряди європейських країн, що є єдиним думцям і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи та верховенства права, зобов'язались гарантувати кожному, хто знаходиться під їх юрисдикцією, права і свободи, визнані в Конвенції.⁴⁶³

Для деталізації положень Європейської конвенції було прийнято цілу низку конвенцій та угод. Багато з них містять звернення до людської гідності. У цих актах застосування поняття «людська гідність» відбувається у такий спосіб: Випадки безпосереднього застосування поняття „людська гідність”:

Філософська основа, елемент антропологічної концепції.

Конвенція про захист прав і гідності людини у зв'язку із застосуванням досягнень біології і медицини: Конвенція про права людини і біомедицину (04.04.1997) у преамбулі вказує, що держави, котрі прийняли названу Конвенцію, переконані у необхідності поважати людину одночасно як індивіда і як представника людського роду, визнають важливість забезпечення її гідності. Предметом і метою цієї Конвенції визнано захист гідності і індивідуальної цілісності людини і гарантування кожному без винятку дотримання недоторканності особи та інших прав та свобод у зв'язку із застосуванням досягнень біології та медицини.

461 Присяжнюк Т. Система Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини – унікальний інструмент захисту порушених прав //Право України. – 2001. – № 6. – С. 33-35. – С. 34.

462 Права человека: итоги века, тенденции, перспективы / Под. ред. Е.А.Лукашевой. – М.: Издательство НОРМА, 2002. – С. 189.

463 Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 4 листопада 1950 р.

Пояснювальна доповідь до Конвенції про захист прав і гідності людини у зв'язку із застосуванням досягнень біології і медицини: Конвенція про права людини і біомедицину передбачає загальні рамки захисту прав людини і людської гідності як у давно напрацьованих, так і в галузях, що розвиваються і стосуються застосування біології і медицини.

У п. 8 преамбули пояснювальної доповіді зазначено, що термін «права людини» стосується принципів, що викладені в Конвенції про захист прав людини і основних свобод, котра гарантує захист таких прав. Вказано, що в основі обох Конвенцій лежить не лише один і той самий підхід, але й багато етичних принципів і правові концепції. В силу свого загального характеру використовується концепція людини. Концепція людської гідності, котра тут висвітлюється, являє собою головну цінність, котру слід підтримувати всіма засобами. Вона лежить в основі більшості цінностей, зазначених у Конвенції.

П. 19 ст. 1 цього документа вказує, що термін «людина» застосовується, щоб вказати на необхідність захисту гідності й особистості всіх людей. Як загально-визнаний принцип встановлюється, що людська гідність і особистість людини потрібно поважати з самого початку життя. Ст. 2, котра має назву «Пріоритет людини», у п. 22 зазначає, що вся Конвенція в цілому, ціллю якої є захист прав і гідності людини, побудована на принципі верховенства людини, і всі її статті необхідно тлумачити, власне, у цьому світлі.

Морально-правовий стандарт.

Пояснювальна доповідь до Конвенції про захист прав і гідності людини у зв'язку із застосуванням досягнень біології і медицини: Конвенція про права людини і біомедицину зазначає у п. 17 ст. 1, що її основною метою є гарантування прав і свобод кожного і, зокрема, їх недоторканність та забезпечення людської гідності та особистості людини в цій сфері.

Європейська соціальна хартія (03.05.1996) у преамбулі зазначає, що сторони визнають за мету своєї політики, котру вони будуть здійснювати за допомогою всіх належних засобів як національного, так і міжнародного характеру, створення умов, що забезпечують ефективне здійснення прав і принципів, а зокрема право усіх трудящих на захист своєї гідності на робочому місці. Виділено окремо ст. 26, котра передбачає право працівника на захист своєї гідності за місцем роботи.

Європейська конвенція про незастосування строку давності до злочинів проти людства та військових злочинів (25.01.1974) у преамбулі вказує на необхідність захисту людської гідності під час війни і у мирний час.

Рекомендація № R(92)б Комітету міністрів державам-учасницям про послідовну політику щодо інвалідів (09.04.1992) у преамбулі зазначає, що реабілітація

інвалідів, в результаті якої досягається їх економічна і соціальна інтеграція, є обов'язком суспільства і гарантією їх людської гідності та вирішення проблем, що виникають в цьому суспільстві перед інвалідами, і що її необхідно включити в першочергові завдання будь-якої соціальної політики.

Рекомендація № R(85)11 Комітету міністрів державам-учасницям щодо положення потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу (28.06.1985) зазначає, що на всіх етапах розгляду справи допит потерпілого повинен вестись з урахуванням його особистого становища, а також з врахуванням його прав і гідності.

Стандарт, з яким вступає у суперечність явище, що засуджене відповідним міжнародним правовим актом.

Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (04.11.1950) у ст. 3 містить заборону катувань. Зокрема вказано, що ніхто не повинен підлягати тортурам, нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню.

Європейська конвенція про попередження тортур, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання (27.11.1987), згідно з якою створено Європейський комітет з попередження тортур, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання. Комітет шляхом відвідування вивчає поводження з особами, котрі позбавлені волі, з метою посилення, якщо це необхідно, захисту від тортур, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання.

Європейська соціальна хартія (03.05.1996) містить ст. 26, котра передбачає право працівника на захист своєї гідності за місцем роботи. Задля забезпечення ефективного здійснення реалізації права всіх трудящих на захист гідності за місцем роботи Сторони зобов'язуються: сприяти роз'яснювальній роботі й інформуванню з питань сексуальних домагань на робочому місці чи у зв'язку з роботою і їх запобіганню та вживати всіх необхідних заходів для захисту трудящих від такої поведінки; сприяти роз'яснювальній роботі та інформуванню щодо знущань, явно ворожих дій проти окремих трудящих на робочому місці чи у зв'язку з роботою і їх запобіганню та вживати всіх необхідних заходів для захисту трудящих від такої поведінки.

Об'єкт можливих протиправних порушень, з одночасною вказівкою таких порушень.

Конвенція про захист прав і гідності людини у зв'язку із застосуванням досягнень біології і медицини: Конвенція про права людини і біомедицину

(04.04.1997) у преамбулі вказує, що використання біології і медицини може призвести до дій, котрі поставили б під загрозу людську гідність.

Європейська конвенція про незастосування строку давності до злочинів проти людства та військових злочинів (25.01.1974) у преамбулі вказує, що злочини проти людства і найбільш грубі порушення законів та звичаїв війни є серйозним посяганням на людську гідність.

Рекомендація № R(91)11 Комітету міністрів державам-учасницям щодо експлуатації сексу з метою наживи, порнографії, проституції, торгівлі дітьми і неповнолітніми (09.09.1991) рекомендує забезпечення особливих умов під час судових слухань з дітьми, котрі були потерпілими чи свідками сексуальної експлуатації, щоб знизити травматичний вплив таких слухань і підвищити достовірність їх заяв, поважаючи при цьому їх гідність.

Рекомендація № R(92)б Комітету міністрів державам-учасницям про послідовну політику щодо інвалідів (09.04.1992) у преамбулі зазначає, що незахищеність прав громадян-інвалідів і нерозширення їх можливостей є порушенням людської гідності і причиною тяжкого фінансового становища, в результаті чого:

- багато людей без будь-якої необхідності стають залежними від інших і нездатними до будь-якої економічної чи соціально корисної діяльності;
- засоби полегшення такої залежності часто є лише фінансовими, в той час, як грошові виплати інвалідам – це лише один аспект будь-якої політики щодо допомоги інвалідам.

Рекомендація № R(85)11 Комітету міністрів державам-учасницям щодо положення потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу (28.06.1985) наголошує на необхідності уникати розголошення будь-яких фактів, котрі можуть невинувато торкатися приватного життя чи образити гідність потерпілого.

Об'єкт державно-правового захисту.

Конвенція про захист прав і гідності людини у зв'язку із застосуванням досягнень біології і медицини: Конвенція про права людини і біомедицину (04.04.1997) у преамбулі вказує, що держави-учасниці сповнені рішучості вжити в галузі застосування біології та медицини заходів, спроможних гарантувати людську гідність та основні права і свободи особи.

Рекомендація № R(91)11 Комітету міністрів державам-учасницям щодо експлуатації сексу з метою наживи, порнографії, проституції, торгівлі дітьми і неповнолітніми (09.09.1991) рекомендує державам-учасницям переглянути своє законодавство і практику з метою забезпечення особливих умов під час

судових слухань з дітьми, котрі були потерпілими чи свідками сексуальної експлуатації, щоб знизити травматичний вплив таких слухань і підвищити достовірність їх заяв, поважаючи при цьому їх гідність.

Рекомендація № R(85)11 Комітету міністрів державам-учасницям щодо положення потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу (28.06.1985) зазначає, що в інформації і політиці стосовно зв'язків з громадськістю, що стосуються розслідування і судового розгляду злочинів, повинна враховуватись необхідність захисту потерпілого від розголошення будь-яких фактів, котрі можуть невинувато торкатися приватного життя чи образити гідність потерпілого.

Аналізуючи зміст Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод та зміст інших правових актів Ради Європи, можна прийти до висновку, що їх цінність полягає не лише у закріплених принципах, правах і свободах, а, головним чином, в механізмі їх впровадження. На думку відомого французького вченого К. Васака, «цінність Конвенції визначається фактично її механізмом, а не правами, які вона захищає. Вперше в історії людства існує міжнародний механізм, котрий функціонує поза державою і виражає загальні цінності всього людства».⁴⁶⁴ Подібні аргументи знаходимо в праці В.О. Туманова, який наголошує, що принципово новим і важливим стало те, що Конвенція допускала пряме звернення громадян до новоствореної наднаціональної структури, чим було зроблено значний крок на шляху визнання міжнародної правосуб'єктності громадянина. Судовий захист громадян перестав бути винятковою прерогативою відповідних держав. Саме у зв'язку з цим Рада Європи назвала Конвенцію «безпрецедентним за своєю важливістю міжнародним договором».⁴⁶⁵

Визначальне місце в механізмі захисту прав людини в межах Ради Європи займає Європейський суд з прав людини (далі Суд). Суд є особливим наднаціональним юрисдикційним органом, який забезпечує конкретну реалізацію прав, передбачених Конвенцією, застосування її норм. Юрисдикція Суду об'єднує два раніше несумісні елементи – міждержавний та індивідуальний. Це означає, що «до органу, який створений і діє на основі міжнародного права, мають доступ не тільки уряди держав, а й фізичні особи, їх об'єднання, неурядові організації. Причому під час розгляду справи, порушеної за індивідуальною заявою, індивід та уряд з процесуальної точки зору є практично

464 Vasak K. The Council of Europe// The International Dimensions of Human Rights. Paris, 1982. – Vol. 2. – P. 673.

465 Туманов В.А. Европейский Суд по правам человека. Очерк организации и деятельности. – М. 2001.

рівними.»⁴⁶⁶ Особливістю суду є те, що він не є касаційною інстанцією щодо національних судових органів.

Виділяють ряд істотних рис, ознак прав людини у рішеннях Суду. До них належать ті соціальні фактори, котрі визначають, формують та характеризують зміст і обсяг (межі) основних прав людини. Серед таких факторів вирізняються:

1. *Інтереси людини, справедливо збалансовані з інтересами суспільства*

З цього приводу дослідники зазначають, що «перевірку та забезпечення справедливої збалансованості інтересів людини з інтересами «потребами» суспільства Суд вважає одним з основних засобів забезпечення правомірності відносин «людина-держава».⁴⁶⁷

Так, у рішенні у справі «Соерінг проти Сполученого Королівства» від 7.07.1989 р. Суд вказав, що «...Конвенція спрямована на пошук справедливого співвідношення між потребами, пов'язаними з інтересами суспільства в цілому, і вимогами захисту основних прав особи». У рішенні у справі «Різ проти Сполученого Королівства» від 17.10.1986 р. Суд зазначив, що, з'ясовуючи, чи існує позитивне зобов'язання держави щодо людини, «належить врахувати справедливий баланс, котрий має бути встановлений між інтересами усього суспільства і окремої особи, пошук цього балансу – мета усієї Конвенції». У справі «Б. проти Франції» від 25.03.1992 р. Суд мотивував наявність порушення права на повагу сімейного життя (ст. 8 Конвенції) тим, що в актах судових органів держави-відповідача «справедливого балансу між загальними інтересами та інтересами індивіда не було досягнуто»;

2. *Мораль, що домінує у відповідному суспільстві у певний час*

Суд вдається до власної моральної аргументації. Так, у рішенні в справі «Норіс проти Ірландії» від 26.10.1988 р. Суд, не погодився повністю з надто категоричним твердженням уряду цієї держави про те, що «у широкому розумінні моральна тканина демократичної нації – предмет уваги її власних інститутів»; тому Суд зазначив, що за такого підходу держава дістала б «необмежені розсуди (дискреції) у галузі моралі».

Взагалі моральна аргументація Суду є досить своєрідною. Він ніколи не прагне абсолютизувати єдину моральну норму певного змісту. Суд виходить з того, що у різних країнах найбільш поширені пануючі моральні приписи не завжди збігаються, і тому визнати за єдиноприйнятний, загальнообов'язковий

466 Андріанов К. До питання про юрисдикцію Європейського суду з прав людини//Право України. – 2000. – № 8. – С. 46-51. – С. 47.

467 Стефанюк В. Рішення Європейського суду з прав людини: усвідомлення, реалізація // Український часопис міжнародного права. – 2003. – №1. – С. 27-35. – С. 28.

лише один із них було б недемократичним і недоцільним. У рішенні «Мюллер та інші проти Швейцарії» від 24.05.1988 р. Суд зазначив, що «державна влада, безпосередньо і час від часу стикаючись із життєвими реаліями своїх країн, у принципі, має більшу можливість визначитись щодо точного змісту моральних вимог, а також «необхідності обмежень» або ж «штрафних санкцій для їх додержання»;

3. *Мета певного права людини та відповідність правореалізуючої, правозабезпечуючої та правообмежуючої діяльності держави*

У тих випадках, коли мету застосовуваного припису Конвенції не відтворено безпосередньо у нормативному тексті, Суд бере на себе інтерпретацію її змісту. Так, у рішенні у справі «Тайрер проти Сполученого Королівства» від 25.04.1978 р. Суд зазначив, що покарання заявника «в процесі якого з ним поводитись за предметом, що перебуває у розпорядженні державних органів, було зазіханням саме на те, що є однією з головних цілей ст. 3, а саме: на гідність й особисту недоторканність людини». У рішенні у справі «Броган проти Сполученого Королівства» від 24.11.1988 р. Суд зазначив, що оцінювати негайність звільнення заарештованого або його доставки до судді «слід з урахуванням предмета та цілей ст. 5: вона втілює одне з основних прав людини, а саме: захист особи від свавільного втручання держави у право людини на свободу». В рішенні у справі «Вінтерверп проти Нідерландів» від 24.10.1979 р. Суд встановив, що законність затримання особи має визначатися крізь призму цілей ст. 5 Конвенції: така законність має, насамперед, відповідати внутрішньому праву, а також меті обмежень, дозволених як для призначення, так і для реалізації заходів, пов'язаних із позбавленням волі у демократичному суспільстві, де визнається верховенство права, будь-яке свавільне затримання ніколи не може вважатися законним.⁴⁶⁸

Вищевикладене дає підстави стверджувати, що у рішеннях Суду створюються певні стандарти, принципи. На думку В.С. Стефанюка, практика суду є «у певному сенсі соціально-дослідницькою діяльністю, що поступово сформувала специфічні пізнавальні традиції... З подальшим розгортанням цієї практики, накопиченням прийнятих судом рішень викристалізуються принципи пізнання прав людини, гносеологічні засади виявлення правомірності чи неправомірності діяльності різноманітних учасників суспільного життя».⁴⁶⁹

Серед таких принципів вчений виділяє:

1. Конкретно-історичний або ситуаційний принцип у підході до вста-

468 Рабінович П. Рішення Європейського суду з прав людини: спроба концептуально-методологічного аналізу // Право України. – 1997. – № 12. – С. 32-37. – С. 33.

469 Стефанюк В. Рішення Європейського суду з прав людини: усвідомлення, реалізація // Український часопис міжнародного права. – 2003. – №1. – С. 27-35. – С. 30.

новлення досліджуваних фактів. Він проявляється у тому, що Суд намагається враховувати особливі, специфічні обставини місця і часу, а також індивідуальні властивості суб'єктів розглядуваної справи. Інакше кажучи, Суд прагне встановити індивідуальну, колективну та загальносоціальну значущість (соціальну сутність) фактів, що зафіксовані за допомогою формально-визначених показників.

2. Яскравим прикладом застосування цього принципу є рішення по справі «Кемпбел і Козанс проти Сполученого Королівства» від 25.02.1982 р., де Суд зазначив, що «погроза на адресу вкрай нечутливої людини може не позначитись на ній, однак може бути, беззаперечно, такою, що принижує гідність. І навпаки, чутлива людина може бути надзвичайно глибоко вражена погрозою, яку можна було б визнати такою, що принижує гідність, лише спотворивши нормальне і звичайне значення цього слова».
3. Принцип всебічності пізнання, максимально широкого врахування позитивних і негативних фактів, оцінок. Цей принцип сприяє об'єктивності, неупередженості висновків, які мають стати результатом судового дослідження прав людини та їхнього стану.
4. Прикладом застосування вказаного принципу є рішення у справі «Соерінг проти Сполученого Королівства» від 07.07.1989 р., де вказано: «Відповідь на запитання що є «нелюдським чи таким, що принижує гідність, поведженням чи покаранням», залежить від сукупності обставин справи».
5. Принцип ефективного правового захисту вимагає, щоб правовий наслідок, який передбачається правом ЄС, не міг бути перетворений в неможливий або занадто ускладнений для застосування під час імплементації в національне законодавство.⁴⁷⁰

Можна також погодитись, що в основі європейського механізму захисту прав людини лежать правові принципи, що закріплені в Європейській конвенції та отримали розвиток у протоколах до неї, а також в рішеннях Європейського суду. Серед таких принципів виділяють:

1. *Основні права і свободи є природними, а не дарованими державою, і належать кожному від народження.* Вони невід'ємні і невідчужувані. Перелік цих прав закріплений у Загальній декларації прав людини, Пактах про права людини, Європейській конвенції та інших міжнародних документах. Обов'язок держави полягає в закріпленні цих прав у законах та створенні умов для їх забезпечення.
2. *Права людини регулюються лише законами, що підлягають обов'язковій публікації, і жоден підзаконний акт не може їх обмежити.*

470 Стефанюк В. Рішення Європейського суду з прав людини: усвідомлення, реалізація // Український часопис міжнародного права. – 2003. – №1. – С. 27-35. – С. 32.

3. *Рівність всіх перед законом.* Це стосується не лише громадян держави, але і будь-яких державних і недержавних структур. Держава і особа є рівними перед законом, а конфлікт їх інтересів вирішується в судовому порядку. При цьому сфера владних повноважень держави повинна бути обмежена правами людини, котрі покликані попереджувати будь-які акти свавілля з боку держави та її органів.
4. *Основні права і свободи повинні бути єдині на всій території держави,* а їх забезпечення і захист є предметом законодавчої діяльності органів влади.
5. *Колективні права громадян витікають з прав і свобод особи і не повинні їм суперечити.* Держава чи група держав не може ліквідувати будь-які з прав, що закріплені в Конвенції, обґрунтовуючи це потребами захисту колективних прав.
6. *Фундаментальні права і свободи повинні дотримуватись у будь-якій ситуації, в тому числі під час війни чи іншого надзвичайного стану.* Відступ від деяких з цих прав правомірний лише в тому випадку, якщо небезпека є «реальною чи неминучою», її наслідки загрожують державі і суспільству «в цілому», а криза має «винятковий характер».⁴⁷¹

На думку П.М. Рабіновича, в межах Ради Європи сформовано правові стандарти, котрі являють собою «зафіксовані в юридичних актах та документах європейських міжнародних організацій принципи й норми стосовно прав і свобод людини, призначені слугувати орієнтирами для відповідної внутрішньодержавної юридичної практики. Загалом кажучи, згадані стандарти можливо класифікувати за такими критеріями: рівень нормативності (загальності); територія дії; коло адресатів; ступінь абстрактності вираження; характер обов'язковості (деонтичний статус)».⁴⁷²

Таким чином, можна погодитись, що «основною метою діяльності Суду є забезпечення додержання у кожній з держав-учасниць Конвенції такого правопорядку, який забезпечував би ефективну реалізацію прав і свобод людини з урахуванням європейських стандартів у цій галузі».⁴⁷³ Проте, як свідчить імплементаційний досвід держав-учасниць, «впровадження міжнародних стандартів з прав людини у внутрішньодержавну практику –

471 Карташкин В.А. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод и становление правового государства в России // Права человека и политическое реформирование/ Отв. ред. Е.А.Лукашева – М., 1997. – 151 с. – С. 45.

472 Рабінович П. Європейські стандарти прав людини: онтологічні, гносеологічні та праксеологічні аспекти// Вісник Академії правових наук України. – Харків, 2003. – №2(33) – № 3 (34).

473 Андріанов К. До питання про юрисдикцію Європейського суду з прав людини //Право України. – 2000. – № 8. – С. 46-51. – С. 51.

процес неоднозначний, довготривалий, багатоетапний: тут на зміну стадії приєднання до міжнародного акта приходять інші – прискіпливе вивчення практики відповідних міжнародних судових органів, у нашому випадку – рішень Європейського суду з прав людини».⁴⁷⁴

Практика Суду в сфері прав людини відіграє суттєву роль, спонукаючи уряди всіх держав-учасниць Конвенції відповідним чином змінювати національне законодавство. В цьому є один з найдієвіших соціально-правових результатів рішень Суду. Такі рішення «приводять у рух ст. 1 Конвенції, конкретизуючи уявлення про ті дії, до яких має вдатись держава-відповідач задля її виконання. Змістовна конкретизація загального конвенційного обов'язку держави – ось у чому насамперед вбачається значення (регулятивний вплив) рішень Суду».⁴⁷⁵ Іншими словами, рівень ефективності рішень Суду залежить від того, наскільки оперативні і повні держава реагує на ці рішення. Оскільки така реакція держави проявляється у внесенні змін до національного законодавства, то саме рішення Суду можна вважати визначальним засобом захисту людської гідності та прав людини у рамках Ради Європи.

Захист прав людини у рамках Ради Європи на сьогодні став частиною національних законодавств, що є необхідною умовою його ефективності.⁴⁷⁶ Ефективність дії міжнародного права в цілому залежить від готовності держав передати частину своїх суверенних повноважень під більш широкий міжнародний контроль. У контексті прав міжнародних договорів суверенні держави часто ратифікують договір, виходячи з того, що всі «держави-сторони цього договору поступаються рівною часткою суверенних повноважень. Тому основоположним принципом цих договорів є взаємність, тобто розуміння того, що кожна сторона діятиме певним чином, тому що інша сторона буде діяти так само».⁴⁷⁷

Взагалі міжнародне право прав людини як складова частина міжнародного права базується на принципі взаємності лише частково. Одночасно міжнародне право прав людини привнесло до міжнародного права дві важливі новації. По-перше, воно ґрунтується на взаємних правах і обов'язках, а, головним чином, на системі багатосторонніх конвенцій, яка і зумовлює об'єктивні стандарти поведінки держави. По-друге, ці конвенції накладають

474 Добрянський С.П. Застосування Конвенції як вияв діалектики загального й одиничного у праворозумінні // Право України. – 2000. – № 11. – С. 38-40. – С. 38.

475 Рабінович П.М. Ефективність впливу Конвенції про захист прав та основних свобод людини на держави-членів Ради Європи // . – 2000. – № 11. – С. 34-36. – С. 35.

476 Антонович М. Міжнародне публічне право. – Київ: Видавництво «Алерта», 2003. – 307 с. – С. 144.

477 Гом'єн Донна. Короткий путівник по Європейській конвенції з прав людини. – Львів: Кальварія, 2000. – 172 с.- С. 137.

на держави зобов'язання щодо конкретних осіб, які перебувають під їхньою юрисдикцією, а не щодо інших держав-сторін.⁴⁷⁸

При цьому має місце і зворотний вплив національного права на міжнародне, який полягає у тому, що держава: визнає Конвенцію та інші міжнародні договори джерелом свого права шляхом включення таких договорів до складу свого національного законодавства; встановлює характер дії міжнародного договору у своїй внутрішній правовій системі; гарантує ефективність національної імплементації міжнародного договору, від чого залежить його престиж, авторитетність.⁴⁷⁹

Отже, взаємодія міжнародного і національного права можлива лише за наявності у них спільної сфери правового регулювання та взаємного правового впливу. Ця взаємодія відбувається в процесі національної імплементаційної правотворчості, основними специфічними рисами якої є можливість створення нового джерела національного права шляхом санкціонування норм міжнародного права, а також забезпечення дії норм санкціонованого джерела права. При цьому така правотворчість: зумовлюється укладеним міжнародним договором і тому є похідною від його положень; не може виходити за межі змісту міжнародного договору і повинна відповідати певним вимогам тлумачення міжнародно-правових договорів; передбачає «процедуризацію» застосування міжнародно-правових норм, тобто встановлення порядку їх впровадження (імплементації); часто-густо пов'язана з переглядом національного законодавства, із приведенням його у відповідність до міжнародного договору».⁴⁸⁰

Слід наголосити, що право громадян на додаткові міжнародні засоби захисту прав і свобод людини, а зокрема право звернення до Європейського суду з прав людини, виникає лише після «використання всіх національних засобів правового захисту». Це означає, що міжнародні організації застосовують правило, згідно з котрим особа повинна вичерпати всі доступні внутрішні засоби захисту перед зверненням з офіційною заявою до міжнародного органу. Остання обставина відображає загальний принцип міжнародного права, який ґрунтується на тому, що «державі повинно бути надано всі можливості для виправлення будь-яких порушень своїх міжнародних зобов'язань шляхом

478 Гом'єн Донна. Короткий путівник по Європейській конвенції з прав людини. – Львів: Кальварія, 2000. – 172 с. – С. 137.

479 Рабінович П.М., Раданович Н.М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти). – Львів: Астрон, 2002. – 192 с. – С. 36.

480 Рабінович П.М., Раданович Н.М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти). – Львів: Астрон, 2002. – 192 с. – С. 70.

використання внутрішніх юридичних засобів до розгляду спору про право на міжнародному рівні».⁴⁸¹

У літературі висловлюється думка, що наділення національних органів широким розсудом щодо застосування окремих положень Конвенції обумовлена, такими причинами: необхідність пом'якшити втручання органів Ради Європи у традиційно внутрішню компетенцію держав-учасниць; більш високий рівень юридичної компетентності державних органів, зумовлений кращою обізнаністю останніх з національною специфікою умов реалізації норм Конвенції; субсидіарна природа такої інституції, як Європейський суд з прав людини, що впливає зі змісту ст. 19 Конвенції.⁴⁸²

Слід погодитись з О. Трагнюком, який зауважує, що нормативні і процедурні правила, сформульовані у Конвенції та протоколах до неї, «в жодному випадку не претендують зайняти місце настанов національного законодавства у галузі захисту прав людини і національному механізмі їх здійснення. Однак вони чітко визначені як такі, що створюють додаткове, остаточне знаряддя для тих гарантій, які надає індивідам національне право».⁴⁸³ Це є свідченням субсидіарності Конвенції як основного принципу захисту прав. Колишній голова Європейського суду Г. Петцольд з цього приводу писав, що саме «субсидіарність визнає першочергову компетенцію і обов'язок держави ефективно захищати своїми внутрішніми правовими засобами права і свободи людини, які передбачені у Конвенції».⁴⁸⁴

Необхідно зауважити, що принцип субсидіарності, який діє у просторі, створеному за Конвенцією, характеризується двома аспектами:

- у процесуальному або функціональному значенні даний принцип означає, що перед тим, як звернутися до конвенційних інститутів, кожен повинен направити свою заяву до усіх національних інститутів, які передбачають забезпечення ефективних і адекватних засобів захисту в справі;
- у матеріальному сутнісному значенні принцип субсидіарності означає, що, застосовуючи настанови Конвенції, конвенційним інститутам,

481 Судебная защита прав и свобод граждан. Научно-практическое пособие./Ответственный редактор – д.ю.н., профессор В.П. Кашепов. – М.: Издательство НОРМА, 1999. – 255 с. – С. 223.

482 Рісний М. Проблеми розсуду застосування національними державними органами норм Конвенції // Право України. – 2000. – № 11. – С. 40-42. – С. 40.

483 Трагнюк О. Принцип субсидіарності за Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод людини 1950 р. //Право України. – 2003. – № 1. – С. 25-29. – С. 25.

484 Macdonald R., Matscher F., Petzold H. The European System of the Promotion of Human Rights. – Martinus Publishers, 1993. – P. 59-60.

потрібно, якщо це необхідно, взяти до уваги ті правові і фактичні ознаки, які характеризують життя суспільства у зацікавленій державі.⁴⁸⁵

Дія вказаного принципу має, таким чином, дві важливі похідні: конвенційні інститути мають можливість вивчати (ознайомлюватися) з правовими позиціями компетентних національних органів щодо питань, які розглядатиме суд; допомагає запобігти перевантаженню контрольних органів, створених відповідно до Конвенції.

У межах концепції субсидіарності існують три основні ознаки системи, яка діє на основі Конвенції:

1. Конвенція не є вичерпною. Гарантовані лише деякі права, закріплені у Загальній декларації прав людини 1948 р. Держави-сторони Конвенції є вільними у забезпеченні ефективнішого захисту згідно із своїм законодавством або іншими угодами.
2. Розуміння того, що національні державні органи, відповідно до традиційної ролі держав, загалом перебувають у кращому становищі, ніж відповідні наглядові органи на загальноєвропейському рівні щодо можливості віднайдення балансу між інтересами суспільства і захистом основних прав людини, забезпечення якого є метою Конвенції.
3. Наведені характеристики обумовлюють пошук загальних стандартів захисту прав людини у просторі дії. Така однаковість в окремих випадках може бути досягнута через необхідність ефективного захисту прав і свобод людини.⁴⁸⁶

Як свідчить практика реалізації прав людини у конкретних державних правопорядках, «уніфікація змісту прав людини на нормативному рівні все ж не призвела до тотожного результату в процесі правореалізаційної діяльності; відтак забезпечення сталих міжнародноправових стандартів з прав людини переключається з етапу нормотворчості на етап правозастосування».⁴⁸⁷

Тобто первинне тлумачення конвенційних положень у кожному конкретному випадку має здійснюватися саме судовою владою держави-учасниці. Згідно з цим принципом, «інституційний механізм Європейської конвенції з прав людини є вторинним щодо національної системи захисту прав людини і виконує лише функцію «підтримки» останньої і коригування «збоїв» у її

485 Трагнюк О. Принцип субсидіарності за Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод людини 1950 р. // Право України. – 2003. – № 1. – С. 25-29. – С. 28.

486 Трагнюк О. Принцип субсидіарності за Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод людини 1950 р. // Право України. – 2003. – № 1. – С. 25-29. – С. 28.

487 Добрянський С.П. Застосування Конвенції як вияв діалектики загального й одиничного у праворозумінні // Право України. – 2000. – № 11. – С. 38-40. – С. 39.

функціонуванні». ⁴⁸⁸ Інакше кажучи, Європейський суд з прав людини може бути залучений лише опосередковано через змагальну процедуру і за умови, що внутрішні засоби було вичерпано. Тому тут надзвичайно важлива роль відводиться судам держави-учасниці, що фактично опинилися у ролі інтерпретаторів положень Конвенції.

У даному випадку слід погодитись, що «дійсний статус міжнародного права в національній правовій системі визначається не лише конституційними нормами. Передусім він визначається бажанням національних судів застосовувати норми міжнародного права у своїх рішеннях». ⁴⁸⁹

Навіть у державах, які не інкорпорували Конвенцію у своє внутрішнє право, існує тенденція посилається на Конвенцію та її тлумачення в рішеннях Європейського суду. Для цього вироблені певні презумпції, які дозволяють зменшити ймовірність прийняття судом рішення, яке суперечить Конвенції. Серед таких презумпцій виділяють: у випадку існування розумного тлумачення національного права, яке узгоджується з Конвенцією, суд повинен застосувати його, а не інше тлумачення, яке не відповідає Конвенції; Конвенція, яка формально не є частиною національного права, все ж може сприяти процесові розвитку права й усуненню непевних моментів; всі посадові особи мають знати про міжнародні зобов'язання своєї держави і, таким чином, враховувати передбачені Конвенцією права окремої особи під час здійснення своїх повноважень. ⁴⁹⁰

Висловлюється думка, що національний розсуд при застосуванні норм Конвенції можна визначити як передбачену нею лімітовану можливість органу чи посадової особи держави обирати один з декількох варіантів рішень при розгляді питань щодо розуміння змісту закріплених Конвенцією прав і основних свобод, їх обмеження або виконання покладених на державу обов'язків у сфері їх забезпечення та захисту. Серед ознак розсуду національних органів виділяють:

- лімітованість розсуду, тобто не просто можливість робити вибір між двома і більше варіантами рішень, але й наявність меж такого вибору;
- притаманність розсуду не державі у цілому, а її конкретному правозастосовчому органу;

488 Денисов В. Правам людини європейський рівень поваги та захисту// Віче 4 (121) 2002.

489 Антонович М. Конвенція про захист прав людини і основних свобод у судах Європейських держав та перспективи її застосування в Україні // Право України. – 2000. – № 8. – С. 42-46. – С. 44.

490 Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування. Пер. з англ. – К.: «АртЕк», 1997. – С. 500.

- закріпленість можливості розсуду Конвенцією безпосередньо, оскільки його наявність не залежить від волевиявлення будь-якого органу, який входить у конвенційну систему (у тому числі Суду);
- наявність визначеної сфери застосування, тобто розсуд є притаманним лише вирішенню певних питань, а саме: розумінню змісту конвенційних прав, їх обмеженню і виконанню обов'язків, яке є передумовою ефективної реалізації та захисту цих прав. Причому перелік даних прав є вичерпним, встановлюється Конвенцією і за жодних умов не допускається його розширення з ініціативи держави.⁴⁹¹

У рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Хендісайд проти Об'єднаного Королівства» (1976 р.) чітко зазначено, що, «оскільки Конвенція покладає на держави обов'язки щодо захисту та забезпечення закріплених нею прав та свобод, а також беручи до уваги той факт, що стандарти моралі змінюються з плином часу та є неоднаковими у різних країнах, при вирішенні питань про конкретний зміст цих стандартів національні державні органи знаходяться у кращому становищі, ніж міжнародний суд».

Крім того, у справі Мюллера (1988 р.) вказано, що «неможливо знайти будь-яке єдине європейське поняття моралі в правовому і соціальному устрої держав. Точка зору щодо вимог моральності варіюється в різні періоди часу і в різних місцях особливо в нашу епоху, для якої характерна суттєва еволюція поглядів на це питання. В силу своїх прямих постійних контактів з життєво важливими силами своїх країн державні органи, в принципі, знаходяться в кращому становищі порівняно з міжнародним суддею для того, щоб визначити конкретний зміст цих вимог, а також «необхідність» будь-якого обмеження чи «штрафної санкції» для забезпечення дотримання цих вимог».

Однак надання державам широкого розсуду при вирішенні справ не означає відсутності контролю з боку Ради Європи за дотриманням його меж та способів реалізації. Зокрема у рішенні у справі «Санді Таймс проти Об'єднаного Королівства» (1979 р.), Суд з цього приводу зазначив: «незважаючи на розсуд, яким наділені держави при визначенні стандартів у сфері захисту інтересів правосуддя, оскільки такі стандарти об'єктивно є більш чіткими за своїм змістом, ніж суспільна мораль, Суд здійснює суворіший і прискіпливіший нагляд за реалізацією державами їхнього розсуду у цій сфері».

Слід погодитись, що у контексті міжнародного правопорядку Ради Європи концепція прав людини виявляє, «достатньою мірою гомогенний ґрунт для спільного застосування відповідних стандартів у внутрішніх державних порядках держав-членів; а тому така тенденція європейського правопорядку

491 Рісний М. Проблеми розсуду застосування національними державними органами норм Конвенції // Право України. – 2000. – № 11. – С. 40-42. – С. 41.

може виступати одночасно і вкладом, і прикладом для інших регіонів світового співтовариства».⁴⁹²

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що розширення плідної співпраці держав у рамках Ради Європи можливе лише на такій правовій базі, основою якої є принципи людської гідності та прав і свобод людини. Про це свідчить ціла низка проаналізованих міжнародних правових актів. Поряд з цим, слід зауважити, що жоден з названих актів не містить загального визначення поняття «людська гідність». Немає такого визначення і серед рішень Європейського суду з прав людини, що зумовлює неоднозначне розуміння вказаного поняття і може призвести до його не виправдано звуженого тлумачення. Чітке ж визначення змісту поняття «людська гідність» як онтологічної основи прав і свобод людини могло б виступати формальною підставою для розширення можливостей використання таких прав і свобод.

3.2.3. Людська гідність у правових актах Організації з безпеки та співробітництва в Європі

Нарада з безпеки і співробітництва в Європі почала свою роботу в Гельсінкі у 1973 році. Наприкінці 1994 року Нарада була реформована в Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), для забезпечення постійної організаційної, наукової, дипломатичної, юридичної, фінансової роботи, спрямованої на захист прав людини.

Перший етап діяльності НБСЄ (1973-1975рр.) завершився підписанням 33 країнами Європи, США та Канадою Гельсінського Заключного акта 1 серпня 1975 року. Другий етап (1975-1989 рр.) складався з нарад держав-учасниць НБСЄ у Белграді 1977 р. та 1978 р., у Мадриді 1980 р. та 1983 р., у Відні 1986 р. та 1989 р. На цьому етапі найбільш важливі документи були прийняті у Відні у 1989 р.⁴⁹³ Україна стала повноправною державою-учасницею НБСЄ з 30 січня 1992 року, і з цієї дати принципи і домовленості, закріплені в Підсумковому акті та інших документах НБСЄ, є для неї обов'язковими.⁴⁹⁴

За ініціативи Уряду України у серпні 1994 року була заснована Місія ОБСЄ в Україні. Основну увагу Місії було зосереджено на питаннях підтримки суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів України

492 Добрянський С.П. Застосування Конвенції як вияв діалектики загального й одиничного у праворозумінні // Право України. – 2000. – № 11. – С. 38-40. – С. 39.

493 Слюсар К.С. Права людини та їх захист національними та регіональними механізмами // Науковий пошук, розв'язання актуальних проблем юридичної науки – сутність життя вченого і педагога. Збірник наукових праць до 90-річчя проф. Михайленка П.П. – К.: НАВСУ, 2004. – 384 с. – С. 146-154. – С. 151.

494 Антонович М. Міжнародне публічне право. – Київ: Видавництво «Алерта», 2003. – 307 с. – С. 150.

у відповідності до основоположних принципів ОБСЄ. 30 квітня 1999 р. Місія ОБСЄ в Україні завершила свою роботу у зв'язку з виконанням свого мандату, що стало першим в історії Організації випадком, коли Місія ОБСЄ припинила своє існування саме завдяки успішному виконанню покладених на неї завдань. За результатами дво- та багатосторонніх переговорів стосовно нових форм співробітництва нашої держави з інститутами Організації було прийнято рішення щодо заснування з 1 червня 1999 р. посади Координатора проектів ОБСЄ в Україні. Завдання Координатора полягає у підготовці та реалізації в Україні різного роду проектів відповідно до компетенції ОБСЄ та забезпечення їх фінансування за рахунок виділення цільових коштів міжнародними організаціями (як державними, так і недержавними) чи іншими державами-учасницями ОБСЄ.⁴⁹⁵

У діяльності ОБСЄ велике значення має Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (01.09.1975), що був прийнятий з метою «покращення відносин між державами і забезпечення умов, в яких їх народи можуть жити в умовах справжнього і стійкого миру, будучи відмежованими від будь-якої загрози чи зазіхання на їх безпеку»⁴⁹⁶. Важливим є також і те, що держави-часниці у цьому документі підтвердили, згідно з їх членством в ООН і згідно з цілями і принципами ООН, свою повну і активну підтримку ООН і підвищення її ролі та ефективності в зміцненні міжнародного миру, безпеки і справедливості та в сприянні вирішенню міжнародних проблем, як і розвитку дружніх відносин і співпраці між державами.

Проте визначальним у цьому акті є пряме закріплення принципу поваги прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, сумління, релігії та переконань, серед принципів, якими держави-учасниці будуть керуватися у взаємовідносинах. Зокрема вказано, що держави-учасниці будуть поважати права людини і основні свободи, включаючи свободу думки, сумління, релігії та переконань, для всіх, незважаючи на расу, стать, мову та релігію. Держави-учасниці заявили також, що будуть заохочувати і розвивати ефективно здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав та свобод, які витікають з гідності, притаманної людській особі, та є суттєвими для її вільного і повного розвитку.

Крім того, держави-учасниці визнали всезагальне значення прав людини і основних свобод, повага яких є суттєвим фактором миру, справедливості та благополуччя, необхідних для забезпечення розвитку дружніх відносин і співпраці між ними, як і між всіма державами. Держави взяли зобов'язання

495 <http://svit.ukrinform.com:8100/ukr-obse.shtml#up>

496 Заключительный акт совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе // Международное право в документах: Учебное пособие/ Сост. Н.Т. Блатова. – М.: Юрид. лит., 1982. – 856 с. – С. 12.

постійно поважати ці права і свободи у своїх взаємовідносинах і докладати зусиль, спільно і самостійно, включаючи у співпраці з ООН, в цілях сприяння всезагальній та ефективній повазі цих прав.

Держави-учасниці підтвердили право осіб знати свої права і обов'язки у цій галузі і чинити згідно з ними. У галузі прав людини і основних свобод держави-учасниці закріпили зобов'язання діяти згідно з цілями і принципами Статуту ООН та Загальної декларації прав людини. Вони будуть також виконувати свої зобов'язання, які встановлені в міжнародних деклараціях і угодах в цій галузі, включаючи в тому числі Міжнародні пакти з прав людини, якщо вони з цим пов'язані.

Для аналізу та класифікації правових актів ОБСЄ на предмет виявлення поняття «людська гідність» видається за можливе застосування класифікації, запропонованої у попередніх розділах. Отже, у цих актах поняття «людська гідність» застосовується таким чином:

1. Філософська основа, елемент антропологічної концепції

Гельсінський документ 1992 року «Виклик часу змін» (10.07.1992) передбачає, що держави-учасники нагадують, що міжнародне гуманітарне право ґрунтується на невід'ємній гідності людської особистості.

2. Об'єкт державно правового захисту

Будапештський документ 1994 року «На шляху до справжнього партнерства в нову епоху» (6.12.1994) передбачає, що держави-учасники рішуче засуджують усі форми катувань як одне з грубих порушень прав людини і людської гідності. Вони зобов'язуються працювати у напрямку їх викорінювання. Вони визнають важливість у цьому відношенні міжнародних норм, закріплених у міжнародних договорах про права людини, зокрема в Конвенції ООН проти катування й іншого жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність видів обходження і покарання, а також у Європейській конвенції про запобігання катуванню і нелюдського або принижуючого гідність обходження і покарання. Вони також визнають важливість національного законодавства, спрямованого на викорінювання катування. Вони зобов'язуються розслідувати всі заяви про випадки застосування катування і переслідувати винних у судовому порядку.

У Паризькій хартії для нової Європи (21.11.1990) зазначено, що глави держав і урядів держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі підтверджують, що ніхто не буде: піддаватися катуванню або іншим видам жорстокості, нелюдському або принижуючому людську гідність покаранню.

3. Ідеал, до якого має привести процес, підтримуваний даним міжнародним правовим актом

Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (1.08.1975) зазначає, що повага прав людини й основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань, будуть заохочувати і розвивати ефективне здійснення цивільних, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, що впливає з гідності, властивої людській особистості, і є істотними для її вільного і повного розвитку.

Підсумковий документ Московської конференції з людського виміру НБСЄ 1991 р. говорить, що «питання, що стосуються прав людини, основних свобод, демократії та верховенства закону, мають міжнародний характер, оскільки дотримання цих прав і свобод складає одну із основ міжнародного порядку».⁴⁹⁷

Разом з цим, жоден з актів НБСЄ не містить загального визначення поняття «людська гідність». Це зумовлює неоднозначне розуміння вказаного поняття і може призвести до його невинувато зуженого тлумачення. Чітке ж визначення поняття «людська гідність» могло б виступати формальною підставою для розширення можливостей реалізації прав людини.

---

497 Документи Московского совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ// Международное сотрудничество в области прав человека. Документы и материалы. – М., 1993. – Вып. 2. – С. 368.

РОЗДІЛ 4

ФІЛОСОФІЯ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ

4.1. Автономія людини як підґрунтя людської гідності

Людська гідність є постійно змінюваним суспільним явищем. Її сутність може бути теоретично виражена лише поняттями, що розвиваються, перетворюються, змінюють одне одного. Вона склалась як відображення в свідомості людей того особливого положення, яке займає людина, а також як відображення її соціальної цінності.⁴⁹⁸ Свобода, рівність та справедливість, безперечно, є базовими цінностями сучасного суспільства, однак слід виявити чим пояснюється, зумовлюється таке їх високе значення. Оскільки природа соціальних цінностей зумовлена тим, що всі «форми суспільного життя виникають на основі самоусвідомлених ціннісних суджень автономних індивідів»⁴⁹⁹, то логічно припустити, що саме в усвідомленні людиною своєї цінності, тобто своєї гідності як автономного суб'єкта суспільства, слід шукати їх коріння.

Ще Іммануїл Кант запропонував ідею автономії як стан, коли: індивіди є вільними від зовнішніх обмежень, таких як примус, насильство, різні форми погроз та маніпуляцій; дії є наслідком їх вибору; дії є вільними від зумовленості внутрішніми чинниками, які б впливали на їх вибір через некеровані бажання, пристрасті або упередження; індивіди керуються у своєму виборі власним розумом, відповідно до універсальних принципів. Кант вважав, що всі люди є рівними у своїй здатності до автономії, а мораль вимагає поваги до кожного, хто здатен на таку автономію. Отже, люди мають користуватися рівною повагою внаслідок їх автономії, втручання в яку означало б порушення абсолютної моральної заборони. Особливий наголос робився на тому, що автономія є однією з суттєвіших ознак, підґрунтям людської гідності.

На думку Канта, саме автономія є природною правомочністю людини, як особи, що будує себе, а визнання цієї правомочності владою є «строгим правом». Права в точному значенні слова немає там, де відсутня попередня довіра до можливостей кожної людини стати розвинутою, багатомірною, господарем собі. Таким чином «строге право має місце лише там, де кожній людині кредитується гідність особи».⁵⁰⁰

Сьогодні автономія людини розглядається як ідеальна основа для формування особи на основі раціонального вибору можливих дій, способу життя загалом, керуючись власною системою цінностей та власними ціннісними орієнтаціями. Людина як автономний індивід усвідомлює процес розмірковувань, завдяки якому її пізніші «Я» постають з її теперішнього «Я», і тому її вибір визначений не випадковим чи неконтрольованим способом, а на основі власного розуміння. Така людина може стояти обабіч своїх поглядів та бажань і спроможна перевірити їхню слушність, керуючись внутрішніми

критеріями, що є її власною тенденцією до раціональності, послідовності й несуперечливості мислення. За таких умов людина творить себе сама, а успіх такого самотворення визначений не якимось одним благом, людина визнає відповідальність за своє життя та можливість робити з ним усе на власний розсуд, що «саме по собі становить елемент доброго життя».⁵⁰¹ При цьому концепція доброго життя не розглядається частково, а як вибір людиною того способу життя, яке на її думку є добрим. Крім того, людина обирає саме такі цілі в житті, які можуть створити умови для того способу життя, що найбільш повно виражає її природу як вільної і рівноправної з іншими людьми раціональної істоти такою мірою, якою дозволяють обставини.

Багато дослідників вважають автономію головною цінністю сучасного суспільства. Саме автономія розглядається як кінцева мета, стосовно якої всі інші цінності є або її складниками, або ж засобами її досягнення. І навпаки, якщо автономія є недосяжною для людини внаслідок душевного розладу, психічного захворювання, або ж «здичавіння від дуже несприятливих життєвих умов, – то для неї важливість засадничих цінностей була б зменшеною пропорційно до послаблення її здатності досягти автономії».⁵⁰²

Суттєвою ознакою автономії є наявність контролю людини над своїми діями. Висловлюється думка, що «особа є автономною, якщо вона ототожнює себе із своїми бажаннями, цілями і цінностями і якщо така ідентифікація сама не здійснюється внаслідок деяких впливів, які так чи інакше призводять до того, що сам процес ідентифікації стає відчуженим від особи».⁵⁰³ Отже, хоча автономія і включає вибір, проте вона виходить за його межі. Здійснення вибору може відбуватися без наявності справжнього контролю людини над своєю поведінкою, оскільки можуть мати місце нав'язані альтернативи вибору. Крім того, людина не завжди може бути спроможною розсудливо оцінити доступні альтернативи або не усвідомити достатньою мірою важливості вибору.

Лише за наявності особливого виду контролю, який включає не нав'язаний, а усвідомлений вибір серед альтернатив, які людина розсудливо зважила під кутом зору значущості самого вибору серед доступних альтернатив, може

501 Ryan A. Liberalism. // *A Companion to Contemporary Political Philosophy.* / Eds. R.E. Goodin and Ph. Pettit. – Oxford: Blackwell, 1993. – P. 304.

502 Кекс Д. Зasadничі цінності лібералізму // *Лібералізм: антологія.* – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 122.

503 Dworkin G. The Concept of Autonomy. // Dworkin G. *The Theory and Practice of Autonomy.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – P. 61.

мати місце автономія людини. Виділяють п'ять необхідних умов⁵⁰⁴, за яких можливий вказаний різновид контролю:

1. *Умова виконання дії, тобто наявність активної поведінки, котру людина здійснює керуючись певними мотивами і метою.*

При цьому мотивом вважають бажання в широкому розумінні: фізіологічні і психологічні, вроджені і набуті, приємні і страждальні, благодатні і шкідливі, позитивні і негативні, важливі і банальні, тривалі і мінливі, розумні і нерозсудливі та ін. Мета полягає у їх задоволенні. Підставою для вибору людиною тих чи інших дій є переконання, що саме їх виконання забезпечує більшу ймовірність досягнення мети, тобто задоволення того бажання, яке є мотивом дії.

У цілому погоджуючись із запропонованими судженнями, хотілось би акцентувати увагу на тому, що не лише активна поведінка здійснюється під контролем автономної людини. В цьому випадку доцільно говорити і про бездіяльність, тобто пасивну поведінку, яка знаходить вираз в утриманні від дії. Цілком логічно припустити, що вказаний вид поведінки також має мотиви і мету, а утримання від певних дій часом не лише допомагають у досягненні мети, але й прискорюють її настання.

2. *Умова вибору, тобто людина вчиняє діяння (дію чи бездіяльність), обираючи з низки альтернатив ті, які вважає доступними відповідно до своїх розсудливо зважених переконань.*

Вибір передбачає зважені переконання людини стосовно своїх здібностей та можливостей реалізувати деякі з доступних альтернатив. Щоб задовольнити цю умову, достатньо наявності розсудливого ставлення людини до своїх переконань. При цьому не вимагається обґрунтування істинності переконань, оскільки для автономії міра контролю є достатньою, коли людина обирає навіть одну реально доступну альтернативу. У даному випадку важливою є лише внутрішня мотивація людини вчинити діяння без огляду на те, чи має вона можливість вчинити інші дії.

3. *Умова ненав'язаного вибору.*

Вона висуває дві негативні вимоги до умов вибору, включаючи такі обставини, коли вибір усе-таки здійснюється, але він залишається неавтономним. Перша умова виникає тоді, коли альтернативи, між якими потрібно обирати, нав'язані людині ззовні. При цьому людина дійсно обирає, але навряд чи можна припустити, що вона має достатній контроль над своїми діями. У виборі, нав'язаному таким чином, зменшення контролю не є очевидним лише тому, що людина змушена обирати між небажаними альтернативами.

504 Кекс Д. Зasadничі цінності лібералізму // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 123-125.

Для втрати контролю необхідно, щоб альтернативи були небажаними не лише для певної людини в даній ситуації, а для будь-якої людини в ситуації даного типу.

Інша негативна вимога до умов вибору полягає в тому, що альтернативи, які доступні людині, не повинні бути обмежені такими моральними та політичними цінностями, котрі є для неї неприйнятними. Така вимога робить очевидним, що вибір може бути нав'язаний таким чином, що людині доводиться вибирати із внутрішньо небажаних альтернатив у спосіб, який позбавляє її можливості обирати бажані для неї альтернативи.

4. *Умова оцінювання, тобто людина має перебувати у стані, котрий є сприятливим для оцінювання тих діянь, які вона обирає.*

Ця умова являє собою позитивну вимогу щодо вибору, відповідно до якої людина, щоб бути автономною, повинна мати особливі підстави для здійснення свого вибору. Якщо ж людина обирає діяння бездумно, нехтуючи наслідками, не зважаючи аргументи на користь тих чи інших альтернатив, то вона все-таки здійснює вибір, проте він є безпідставним.

5. *Умова розуміння, яка спричиняється тим, що кращий спосіб оцінювання людиною обраних нею дій має ґрунтуватися на достатньому розумінні їх важливості.*

Ця умова підсилює позитивну вимогу щодо умов вибору, вимагаючи, щоб при оцінюванні зверталась увага на особливі ознаки обраних діянь. Одна з таких ознак полягає в тому, що людина має розглядати свої діяння під кутом зору об'єктивно прийнятих пояснень. Пояснення є об'єктивно прийнятними, якщо будь-яка розумна людина, котрій відомий контекст діяння, може погодитись з таким поясненням. Пояснення людини може бути помилковим внаслідок самоомани, неухважності, ілюзії, егоцентризму, фанатизму, фантазування та ін. Ці помилкові способи в досягненні об'єктивності можуть бути або обраними, або необраними. Необраними їх можна вважати, виходячи з того, наскільки брак об'єктивності у людини перетворює її дії на неавтономні.

Другою ознакою є те, що людина повинна розглядати обрані нею дії під кутом раніше жвживаних зразків діянь (досвіду). Людина має бути здатна за потреби пояснити, чи відповідає обране нею діяння її звичайній поведінці чи відхиляється від неї.

Наступною необхідною ознакою, в цьому контексті, є усвідомлення людиною тієї моральної позиції, яку утверджують обрані нею дії. Вимога полягає не лише в тому, що автономними діяннями є лише ті, які гідні морального схвалення, оскільки діяння, що гідні морального осуду, також можуть бути автономними. Вимога також полягає і не в тому, що моральна позиція, втілена в обраних діяннях, має бути важливою для людини, оскільки людина може

підпорядкувати моральні вимоги іншим. Суть вимоги в тому, що людина повинна визнати доречність моральних вимог в оцінюванні своїх діянь. У цьому випадку потрібно, щоб людина визнала добро і зло як один із аспектів, під кутом зору якого повинно розглядатись значення обраних нею діянь, навіть якщо виявиться, що вони є непридатними, якщо їх розглядати під таким кутом зору.⁵⁰⁵

Слід погодитись з тим, що «кожна з названих умов є необхідною, а разом узяті вони є достатніми для того, щоб дія була автономною».⁵⁰⁶ Людину можна вважати автономною лише тоді, коли її діяння є автономними. Враховуючи якою мірою людина використовує вищевказані вимоги, контролюючи свої діяння, можна зробити висновок наскільки її вибір є автономним. Згідно з цими вимогами, автономними є діяння, які є вільними і ґрунтуються на судженнях людей. Тому можна вважати, що автономія людини містить компонент свободи (умова виконання вибору, умова вибору, умова ніким не нав'язаного вибору) та компонент судження (умова оцінювання та розуміння вибору). Висловлюються думки, що людина, яка зберігає свободу, але не судження, перебуває у стані автаркії, тоді як той, хто зберігає обидва компоненти, є справді автономним.⁵⁰⁷ Крім того, компонент свободи розглядають як негативну свободу, тобто свободу від зовнішнього втручання, а компонент судження – як позитивну свободу, тобто свободу жити згідно із своєю концепцією доброго життя.⁵⁰⁸

Розуміння автономії як єдності компонентів свободи і судження вимагає також додаткового пояснення специфіки судження. В даному випадку судження людини має бути її власним і ґрунтуватися на критичному обдумуванні власного вибору, діянь, концепції доброго життя. Це виключає підміну власного судження людини на «судження авторитетів – політичних, релігійних, моральних, харизматичних. Це також виключає, аби судження ґрунтувались на ідеологічній ідіосинкразії, примусі, неперевіраних упередженнях, некерованій пристрасті і т.п.».⁵⁰⁹ Автономія вимагає, щоб людина обмірковувала, яким чином вона має здійснювати свою свободу. Крім того, судження людини повинно ґрунтуватися на певних стандартах, які вона

505 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: [монографія]. / Гришук О.В. – Київ: Атіка, 2007. – 432 с.

506 Кекс Д. Зasadничі цінності лібералізму // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 125.

507 Benn S. Theory of Freedom. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – С.

508 Berlin I. Four Essays on Liberty. – Oxford: Oxford University Press, 1969. – P. 131.

509 Кекс Д. Зasadничі цінності лібералізму // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С.126.

акцептує внаслідок їх попереднього критичного обдумування та роздумів над тим, як вона має будувати своє життя.

У цьому розумінні саме індивідуальність людини набуває особливого значення. Ще Джон Стюарт Мілль вважав, що саме власні судження та індивідуальний характер людини повинні формувати стиль її життя та особисту поведінку. Однак при цьому слід враховувати попередній людський досвід, на підставі якого віддавати перевагу одним стилям існування та поведінки над іншими. Людина особисто повинна з'ясувати, яка частина досвіду людства підходить до її обставин та характеру. Традиції та звичаї інших людей непрямо свідчать про те, чого навчив їх досвід, а тому вимагають поваги з боку кожної особи. При врахуванні у своїй поведінці досвіду інших людей слід враховувати, що: досвід інших може бути занадто вузьким або його можуть хибно інтерпретувати; інтерпретація досвіду може бути правильною, але не підходить для іншої людини; навіть якщо традиції та звичаї можуть бути хорошими і підходити даній особі, але просте наслідування звичаю не виховує і не розвиває в людині жодної якості, що відрізняє її від інших істот.⁵¹⁰

На думку Мілля, людські здатності до сприйняття, судження, розрізнення, розумової активності і навіть моральних уподобань виявляються лише при здійсненні вибору. Той, хто діє певним чином лише тому, що це є звичаєм, не робить жодного вибору. «Він не набуває практики ні вирізнення найкращої з наявних можливостей, ні прагнення до її втілення. Розумові й моральні сили, подібно до мускульних, можуть розвиватися лише в процесі використання... Якщо підвалини точки зору особи не є результатом власних міркувань, її розум не тільки не може зміцнитися внаслідок прийняття цієї точки зору, але, ймовірно, послаблюється... Той, хто дозволяє, щоб світ або найближча до нього частина світу обирали за нього план його життя, не має жодної потреби в будь-яких здатностях, окрім мавпячого хисту до імітації. А хто обирає свій план сам, той залучає всі свої здатності».⁵¹¹

Людина повинна використовувати свою здатність до спостереження – щоб бачити; здатність до міркування та судження – щоб передбачати; здатність до діяльності – щоб збирати матеріал для прийняття рішення; здатність до розрізнення – щоб приймати рішення, а коли рішення прийняте, то мобілізувати свою здатність до наполегливості та самоконтролю – щоб дотриматись свого ретельно зваженого рішення. Людина потребує всіх цих якостей, використовуючи всі їх рівно настільки, наскільки визначальною є та частина її поведінки, яку вона визначає на основі власних суджень і почуттів. «Можливо і без цих усіх речей її провели б по життю якоюсь доброю стежкою

510 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: [монографія]. / Гришук О.В. – Київ: Атіка, 2007. – 432 с.

511 Міл Джон Стюарт Про свободу: Есе / Пер. з англ. – К: «Основи», 2001. – 463 с. – С. 69.

й зберегли б від шляхів, що приносять зло. Але якою буде її порівняльна цінність як представника людства?»⁵¹² Справжнє значення має не лише те, що саме роблять люди, але й до якого типу належать ті, котрі це роблять. Тому найважливішим серед плодів людської праці, на вдосконалення якого витрачається велика частина життя, є сама людина.

Людина є найбільшою цінністю, постаючи в роздумах філософів піднесеною і гарною «зовсім не через уніфікацію в собі індивідуального, а через його культивуацію й живання в межах, обумовлених правами інших людей. Завдяки тому ж процесу стає багатим, різноманітним та рухливим усе людське життя; високі думки та піднесені відчуття отримують щедрю поживу, і зміцнюються зв'язки, що поєднують кожного індивіда з його расою, наділяючи расу безконечно більшою цінністю. Пропорційно до розвитку власної індивідуальності, кожна особа стає ціннішою для себе самої, і тому отримує здатність набувати більшої цінності для інших».⁵¹³

Отже, саме індивідуальність (автономія), на думку Мілля, дорівнює розвитку, виражає цінність людини, і тільки культивуація такої індивідуальності створює або може створити всебічно розвинуті людські істоти. Якщо людина поступиться своєю індивідуальністю, то це буде пригніченням всієї людської сутності (природи). Тому, для того, що б людина могла проявити свою індивідуальність, вона повинна мати змогу вести такий спосіб життя, який вважає за доцільне. Саме терпимістю до вибору людина визначає, наскільки гуманним, демократичним є суспільство. Навіть деспотизм не призводить до найтяжчих наслідків, доки під його владою існує індивідуальність. Все, що пригнічує індивідуальність, є деспотизмом, незалежно від того, під яким ім'ям він виступає, і незалежно від того, чи сповідує він втілення Божої волі чи людських настанов.

Подібної точки зору дотримувався також Вільгельм фон Гумбольдт, який вважав, що метою людини є те, що продиктоване вічними й незмінними веліннями розуму, а не нав'язане туманними та мінливими пристрастями, та полягає в найвищому й найгармонійнішому розвитку її сил для утворення повної й стійкої цілісності. Тому метою, «до досягнення якої повинна безперервно спрямовувати свої зусилля кожна людська істота і на яку повинні особливо орієнтуватися ті, хто прагне справляти певний вплив на своїх співгромадян, – є сильна й здатна до розвитку особистість», якій для цього необхідні дві умови: «свобода й розмаїття вихідних можливостей».⁵¹⁴

512 Міл Джон Стюарт Про свободу: Есе / Пер. з англ. – К: «Основи», 2001. – 463 с. – С. 69.

513 Міл Джон Стюарт Про свободу: Есе / Пер. з англ. – К: «Основи», 2001. – 463 с. – С. 74.

514 Гумбольдт Вільгельм фон. Сфера та обов'язки врядування / Цит. за Міл Джон Стюарт. Про свободу: Есе / Пер. з англ. – К: «Основи», 2001. – 463 с. – С. 68.

На думку А.М. Колодія, котрий досліджував автономію у праві, автономія означає, що суб'єкти приватного права «вільно здійснюють свої права».⁵¹⁵ Сьогодні не викликає заперечень і теза про те, що всі принципи права «про-низані ідеєю самоцінності та автономії людини».⁵¹⁶

Таким чином, прослідковується думка, що саме автономна особа, яка має чітко виражену індивідуальність, чіткий життєвий план, сформовані погляди на життя, власну систему цінностей, здійснює зважений, самостійний вибір, є носієм гідності. Саме автономія (індивідуальність) вирізняє людину з-поміж інших форм буття, формує ідеал, до якого слід прагнути кожній людині. Таким ідеалом, беззаперечно, виступає людська гідність, природа якої є двоякою. З одного боку, людська гідність втілює всі найкращі ціннісні здобутки людства, виражає рівень гуманістичного розвитку автономної людини як родової істоти. З іншого боку, людська гідність вчиняє прямий і безпосередній вплив на кожну людину, впливаючи на її поведінку через базові цінності суспільства, формуючи її погляди на життя, формуючи особисту систему цінностей, ціннісні орієнтації і, таким чином, зумовлює та формує особисту гідність кожної людини.

Через такий двоякий процес і проходить духовний розвиток суспільства. Саме таким чином духовність людини, її індивідуальність відображаються в духовності (культурі) соціуму, а базові позитивні характеристики і риси гідності людини виражаються в тому морально-правовому ідеалі, який і має назву людська гідність. Отже, людська гідність є тим духовним та культурним ідеалом, цінністю, з якої випливають інші соціальні цінності, такі як свобода, справедливість, рівність. Людська гідність, таким чином, поєднуючи в собі всі найкращі здобутки соціуму на конкретно-історичному етапі його розвитку, виступає найбільш загальною, базовою соціальною цінністю, яка визначає й скеровує подальший розвиток людини і суспільства на загальнолюдських гуманістичних засадах.

515 Колодій А.М. Принципи права України: Монографія. – К.: Хрінком Інтер, 1998. – С. 62.

516 Донченко О.П. Свобода як всезагальний принцип права // Проблеми філософії права. – 2005. – Том III. – №1-2. – С. 307-310. – С. 310.

4.2. Місце і роль людської гідності у природі людини

Взаємовплив людини і права є складною багатоаспектною проблемою, що охоплює питання теорії та філософії прав людини, правового статусу, правової поведінки та правової соціалізації людини, правосвідомості, антропологічного підходу до дослідження права, аксіологічного (ціннісного) підходу до дослідження людини в праві, правової психології, що досліджуються у рамках філософії права (соціології права, правової антропології, аксіології, онтології та гносеології), теорії права та держави та інших наук. Між правом і людиною існують відносини своєрідного «ізоморфізму – структурно-змістовної подібності, що дозволяє говорити про те, що право за низкою своїх позицій є антропоморфним, а цивілізована людина – це не лише людина соціальна, але й людина юридична»⁵¹⁷. Право є тим дзеркалом людської природи, в якому відображається сутність людини, єдність її біологічної, соціальної та духовної природи.

Для окреслення феномена «людина» вживається багато термінів, зокрема: людина, індивід, індивідуальність, особистість, особа, громадянин. Факт багатоманітності термінології щодо людини в праві є підтвердженням складності питання правового людинорозуміння та відображення багатоаспектності людини.

Під терміном «індивід» розуміють людину як представника людського роду, що не передбачає конкретних соціальних чи психологічних характеристик. Термін «індивідуальність» визначає сукупність успадкованих і вироблених в процесі онтогенезу фізичних і психологічних особливостей, що відрізняють даного індивіда від всіх інших. Термін «особистість» характеризує людину із розвинутою індивідуальністю, яка активно сприяє іншим людям в їхньому розвитку.

Термін «громадянин» означає особу, правовий статус якої зумовлений її належністю до громадянства певної держави. Громадянин – це завжди людина, але в юридичному значенні не кожна людина може бути громадянином. Звідси випливають певні відмінності у правовому статусі людини і громадянина. Права людини мають природний і невідчужуваний характер, а права громадянина визначаються належністю до громадянства певної держави.⁵¹⁸

Термін «особа» розкриває цілісність соціальних характеристик людини. Особа виникає і формується внаслідок суспільного розвитку, є суб'єктом праці, спілкування та пізнання, що детерміновані конкретно-історичними умовами життя суспільства. На думку В. Тугаринова, слід розрізняти поняття людина і особа, оскільки людина – це поняття природно-суспільне, а осо-

ба – соціальне.⁵¹⁹ П. Лямцев вважає, що кожна суспільна формація має свої тип і підтипи осіб, а певні етапи тієї чи іншої формації «характеризуються різноманітністю цих типів і підтипів».⁵²⁰

А. Артемьев виокремив особливі соціальні функції категорії «особа», серед яких: знаково-семантична, інформаційна, гносеологічна, світоглядна, методологічна, евристична – визначення місця «особи взагалі» і конкретної, реальної, одиначної особи в макро- і мікросередовищі, системі суспільних відносин, вияву об'єктивних і суб'єктивних джерел, внутрішніх структур та втілень «світу особи»; інтегративна та диференціююча функція – об'єднання в ідеї, понятті, категорії «особа» та в теорії її становлення і розвитку емпіричних фактів і об'єктивних знань про тотожність, збіг і нетотожність, відмінності й суперечності типів і форм індивідуальної, міжіндивідуальної та надіндивідуальної свідомості, поведінки, спілкування; гуманізуюча, регулятивна, нормативна, компенсаторна, морально-естетична, соціокультурна функція – об'єднання уявлень, понять, ідей, категорій та теоретичних пояснень, системних та позасистемних, загальних, особливих та одиначних, необхідних та випадкових характеристик і властивостей особи з практикою її соціалізації, формування, адаптації до життєвого середовища вміннями та навичками, «окультурення», освіти та самоосвіти, виховання та самовиховання.⁵²¹

Конкретизація ситуації і мета-системи «природа – суспільство – людина» забезпечує більш глибоке бачення місця і ролі людини в сучасному світі, оскільки дозволяє розглядати людину як суб'єкт культурно-історичного процесу. Цінність такого підходу зумовлена евристичним потенціалом соціально-філософської категорії особа. «Особа – це свідомо-діяльнісне втілення суспільних відносин, суб'єкт і продукт (творець і творіння) суспільного виробництва. І в цьому розумінні, особа перш за все є «поняття відносин», в якому і через яке людина реалізує своє конкретне існування і здійснення, заявляючи про себе як про характерний тип представника конкретного суспільства.»⁵²²

Термін «людина» є основним фундаментальним терміном щодо феномена людини. Висловлюються припущення, що альтернативою терміна «людина» можуть бути терміни «особа» та «індивід». Проте, на думку В. Бігуна, вживан-

519 Тугаринов В. Личность и общество. – М., 1965. – С. 43.

520 Лямцев В. Формирование человека как личности. Социально-философский аспект. Л., 1984. – С. 41.

521 Артемьев А.И. Социология личности. 2-е изд. – М.: ООО «Арба Т-XX1», 2001. –256 с. – С. 9.

522 Кальной И.И. Философия права: Учебник. – СПб: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 259 с. – С. 32.

ня терміна «особа» дещо звужує відображення феномена людини, оскільки він є спеціальним правовим терміном, який використовується як права фікція для цілей права. Етимологічне порівняння слів «людина» та «особа» також слугує аргументом його переваги над словом «особа». Термін «індивід» за своїм значенням поступається значенням універсальності терміна «людина», оскільки етимологічно він означає неподільне і за характером є таким, що звертається до людини як одиничного, а не множинного. Окрім того, термін «індивід» використовується для позначення людини в широкому розумінні в міжнародному праві. Тому термін «людина» пропонується використовувати як основний фундаментальний термін, що описує феномен людини, а інші терміни як похідні.⁵²³

Людина є об'єктом вивчення багатьох наук. Однак комплексні дослідження не завжди можуть призвести до глибоких і якісних досягнень. С.П. Гуревич вважає, що висновки різних конкретних дисциплін часто є несумісними.⁵²⁴ Якщо, скажімо, економіка допускає, що людина здатна до раціонального вибору, то психологія виходить з того, що мотиви людської поведінки значною мірою ірраціональні. Соціологія розглядає людину як суб'єкт суспільних відносин, котрий формується та змінюється під впливом суспільства. Психологія ж шукає стабільні характеристики психіки, які забезпечують постійність поведінки людини незалежно від культурних та історичних умов. Біологія намагається довести незмінність людської природи, на противагу цьому історики виявляють інтерес до того, як змінюється людина під впливом змінних культурних факторів. Тому єдиною методологічною основою вивчення людини може бути філософська концепція людини.

У філософії права під терміном «людина» розуміють істоту, котра «здатна активно діяти, пристосовуватися до обставин чи змінювати їх відповідно до своїх потреб, котра вміє створювати предмети, яких немає в природі, формувати навколо себе особливе штучне середовище (цивілізацію) і руйнувати її, щоб знову відновити і вдосконалити».⁵²⁵ Наслідком бурхливої діяльності людини стають зміни не лише в оточуючому світі, але й значні зміни в ній самій. Соціокультурний досвід, який нагромаджується з розвитком цивілізації, збагачує внутрішній світ людини, робить його складним, багатомірним, знаходить нові грані, властивості, здібності, що відкривають людству шляхи подальшого розвитку.

523 Бігун В. До питання про філософію та теорію прав людини: правове людинорозуміння (деякі концептуальні та термінологічні аспекти) // <http://www.lawyer.org.ua/?w=t&i=21&d=408>

524 Гуревич С.П. Философская антропология. Учебное пособие. – М., 1997. – С. 188-189.

525 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридически центр Пресс», 2006. – 1093 с. – С. 1024.

Людина, на думку Г.В. Гребенькова, як соціальний суб'єкт культуротворчої практики, де право постає як одна із соціальних основ буття, є «тотальним і абсолютним джерелом права»,⁵²⁶ а отже, й відповіді на фундаментальні питання правової теорії варто шукати в комплексі тих проблем, які є традиційно філософськими і становлять предмет такого філософського знання як філософія людини чи філософська антропологія.

В основі філософської антропології лежить віра дослідника у власну цінність, а також у цінність усіх людей як представників єдиного біологічного виду. Цим зумовлюється відбір науковцем досліджуваних фактів та інтерпретація результатів наукових пошуків. Тому «людина в очах вченого, який використовує даний підхід, стає принципом, що визначає характер дослідження, та водночас метою останнього. До того ж, її правам і свободам (як невід'ємним атрибутам особи) створюються можливості для утвердження у властивості ціннісного орієнтира суспільного розвитку».⁵²⁷

На думку засновника німецької школи філософської антропології М. Шелера, завдання цієї науки полягає у тому, щоб виробляти на основі окремих наукових визначень єдину систематичну теорію людини.⁵²⁸ Б. Григор'ян вважає філософську антропологію спробом визначити основи і сфери «власне людського» буття, індивідуальності людини, її суб'єктивно-творчих можливостей; зробити людину «мірою всіх речей», з неї та через неї пояснити, як її власну природу, так і смисл та значення навколишнього світу; виділити спеціальним предметом філософського пізнання окремого індивіда (його «типізовану модель») у найрізноманітніших вимірах, що характеризують природу людини у специфічних якостях.⁵²⁹

Право об'єктивно покликане сприяти задоволенню людських потреб. Вирішення цього завдання здійснюється шляхом забезпечення безперешкодної реалізації в конкретних історичних умовах прав людини – виразу особистісної цінності права. Проте зрозуміти смисл категорії «права» неможливо без з'ясування сутності їх носія.⁵³⁰ К. Вальверде вважає, що від розуміння людини залежить розуміння сім'ї, суспільства, економіки, політики, права,

526 Гребеньков Г.В. Вчення про природу людини як підгрунтя сучасної правової антропології // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. праць. – Донецьк, 2005. – №1. – С. 3-15. – С. 6.

527 Гудима Д.А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки // Проблеми філософії права. – 2003. – Том 1. – С. 122-125.

528 Марков Б.В. Философская антропология: очерки истории и теории. – СПб.: Издательство «Лань», 1997. – С. 16.

529 Григорьян Б.Т. Философская антропология: исторический очерк. – М., 1982. – С. 7.

530 Гудима Д.А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки // Проблеми філософії права. – 2003. – Том 1. – С. 122-125.

всіх гуманітарних наук, а отже, філософська антропологія, як наука про людину, має велике значення. Однак «людина, насправді, настільки складна і загадкова істота, що нелегко дати її повний опис, який би задовольнив усіх»⁵³¹. Тому існує багато концепцій, котрі намагаються розкрити сутність (природу) людини. Серед них можна виділити суб'єктивістські (екзистенціалізм, персоналізм, прагматизм та ін.), об'єктивістські (фізикалізм, неопозитивізм, біхевіоризм тощо), інтегральні (феноменологія, психоаналіз, німецька філософсько-антропологічна школа та ін.).

На думку С.І. Максимова, філософська антропологія є тією частиною філософії, в якій вивчаються людина як особливий вид сущого, осмислюються проблеми людської природи і людського буття, аналізуються модуси людського існування, виявляється потенціал антропологічної картини світу. Оскільки в праві втілюються суттєві сили людини, то в ньому можуть бути виділені моменти, без яких людина не може існувати. «В цьому є суть антропологічної позиції стосовно права – уявити останнє як таке, без чого людина не може бути людиною, з одного боку, і виявити в структурі людського буття такі моменти, котрі в зовнішньому виразі дають правові відносини (право) – з іншого боку».⁵³² А підхід до права з позицій вчення про природу (сутність) людини дозволяє подолати однобокість класичних концепцій природного права.

Однак деяка невідповідність у поглядах автора прослідковується, коли стверджується, що «не слід абсолютизувати пошук єдиної й істинної природи людини. Такої просто не існує».⁵³³ Автор пропонує застосувати концепцію множинності людської природи, що не пов'язана з будь-якою ідеологією і знаходиться в рамках здорового плюралізму. Вказана концепція знайшла своє відображення у філософській науковій літературі. Зокрема, М.К. Мамардашвілі висловлює думку, що «людина – це, перш за все, постійне зусилля стати людиною, це не природний стан, а стан, що твориться безперервно».⁵³⁴ У такому образі людина знаходить своє виправдання і образ права як безперервне становлення в результаті застосування і підтримання людських зусиль. У свою чергу, право створює умови для реалізації потенціалу людини, людських можливостей, хоча і не гарантуючи цю реалізацію без власних зусиль людини.

---

531 Вальверде К. Философская антропология. – Христианская Россия, 2000. – С. 10.

532 Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харьков: Право, 2002. – 328 с. – С. 192.

533 Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харьков: Право, 2002. – 328 с. – С. 201.

534 Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. – М., 1990. – С. 311.

До цієї проблематики звертається також Д. Лакс, який обґрунтовує тезу про множинність природи людини. Вчений вважає, що твердження про природу людини, тобто про стійкі людські характеристики, базується на фактах вибору, який містить у собі одночасно об'єктивні і суб'єктивні елементи. Об'єктивні елементи завжди зовнішньо визначені та кількісно обмежені. Прикладом може слугувати набір засобів, за допомогою яких можна визначити, наскільки людяною, доброю, розуміючою і т.д. є людина. В той час суб'єктивні елементи являють собою ціннісні переваги, котрі, однак, і є вирішальними у прийнятті рішення. «Оголошення певних цінностей істиною дає більш надійну опору, ніж просто намір їх відстоювати. Стверджуючи, що певні соціальні культури, політичні порядки чи способи поведінки є прямим наслідком людської природи, ми надаємо їм більшої ваги, ніж якщо просто говоримо, що надаємо їм перевагу».⁵³⁵

Концепція множинності людської природи зазнає, однак, критики. Висловлюються міркування, що ця концепція не може бути продуктивною навіть у пізнавально-постановчому розумінні, оскільки, по-перше, якщо не існує природи людини, то як вона може бути множинною? «І по-друге, як можна обґрунтувати ідею права і критерії справедливості, одночасно вважаючи їх основами реально існуючих феноменів права, і продовжувати розмірковувати про якусь ефемерну іпостась, визначену поняттям природа людини, і уявляти її як деяку абстракцію, зміст якої релятивний і, по суті, беззмістовний».⁵³⁶

На думку Г.В. Гребенькова, саме природа людини є необхідною умовою права. Вчений виділяє такі особливості природи людини: людина здатна мати не лише окремі сприйняття і увлечення, не лише вловлювати емпіричні закономірності, але й встановлювати так звані теоретичні закони (абстрактне мислення); людині властива свідомість, тобто вторинне відображення власних знань і психологічних феноменів взагалі; людина має самосвідомість; для людини є характерною фундаментальна редукція інстинктивної поведінки, що уможлиблює розвиток соціальних структур, незалежно від біологічної еволюції. Крім того, для людини характерний специфічний спосіб життя, який полягає в переході від біологічної адаптації до активного пристосування предметів і умов середовища до власних потреб.⁵³⁷

535 Лакс Д. О плюрализме человеческой природы // Вопросы философии. – 1992. – №10. – С. 109.

536 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: [монографія]. / Гришук О.В. – Київ: Атіка, 2007. – 432 с.

537 Гребеньков Г.В. Вчення про природу людини як підґрунтя сучасної правової антропології // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. праць. – Донецьк, 2005. – №1. – С. 3-15. – С. 13-15.

Децо інший підхід застосовує В. Брюгер, котрий пропонує інтегрувати філософські погляди, а також історію та сучасний діапазон вимог щодо прав людини в образі людини. Вчений створив формулу образу людини, яка охоплює увесь спектр існуючих прав людини й водночас залишається відкритою для нових прав. Запропонована формула складається з п'яти елементів і вказує на те, що права людини мають на меті забезпечення «самовизначального, значущого та відповідального способу життя»⁵³⁸ кожній людині. Серед таких елементів вчений виділяє: самовизначення, значущість, відповідальність, захист життя та спосіб життя.

1. Самовизначення означає здатність людини ставити цілі та розробляти, втілювати й захищати свій життєвий план, який створюється для задоволення основних потреб. Для того, щоб потреби стали визначальними планами дій, «Я» зазвичай має надати цим рушіям форми через їхнє утвердження, обмеження чи інтенсифікацію; цей процес стосується не тільки базових рушіїв, притаманних усім людям, але також і конкретних індивідів й їхньому способу життя. Інакше кажучи, у більшості ситуацій індивід має визначитися зі своїми схильностями і, таким чином, обрати конкретний план власних дій, що зазвичай передбачає вибірковий характер діяльності.

У контексті самовизначення вчений виділяє два аспекти: свободу вибору (вибір партнера, професії, політичної партії, релігії належить до найважливіших для людини категорій вибору та виявляє специфічні погляди на різні аспекти життя, які людина вважає важливими) та персональну відповідальність. Серйозне сприйняття свободи вибору означає, що відповідальний вибір не тільки передбачає переваги та надбання, але також пов'язаний з потенційним ризиком зазнати втрат та невдач.

2. Значущість – це елемент образу людини, який висуває на перший план фундаментальне антропологічне положення про те, що розвиток індивіда, спільноти чи людства у цілому ґрунтується на культурі. На думку вченого, культура звільняє людину від суворої біологічної залежності. Часткове звільнення від визначальної сили інстинктів започатковує нову залежність. Соціальні норми та культурні концепції повинні розроблятися людством в усіх сферах життя для того, щоб визначити спосіб дій та відповідні їм поняття як ідентичні у будь-якому контексті. У цьому процесі різні культури формують свою особливість (ідентичність), а індивіди – свою особистість. Люди, через невизначеність своїх природних схильностей, мають розвинути соціальні та культурні програми щодо того, чого вони хочуть досягти та чого уникнути. Кожна культура має розробити загальні дороговкази про те, що є добром, а що злом, що є чесністю, а що непорядністю.

538 Брюгер В. Образ людини у концепції прав людини // Проблеми філософії права. – 2003. – Том 1. – С. 116-146.

3. Відповідальність вчений розуміє, з одного боку, як звіт людини перед собою за своє життя і поведінку. В інших відношеннях відповідальність складається з трьох додаткових елементів:

- взаємність – той, хто вимагає прав та свободи, повинен надавати такі ж самі права та свободи іншим в аналогічних ситуаціях. Ця вимога може розглядатися як така, що впливає з міркувань логічної послідовності у дискусіях про права людини. У будь-якому випадку, взаємне надання прав та обов'язків є елементом гідності у вимогах (претензіях), пов'язаних із правами людини. Це означає, що ніхто не може претендувати на те, щоб ставити себе вище за інших, оскільки усі люди наділені однаковою гідністю та цінністю;
- юридична відповідальність. Відповідальність за власне життя передбачає юридичну відповідальність за порушення прав інших. Суспільство, яке ґрунтується на принципі верховенства права, має гарантувати серйозне сприйняття законних прав та їх повагу громадянами, а також захист з боку державних службовців законодавства країни;
- соціальна відповідальність, тобто у випадках, коли індивіди не здатні піклуватися про себе, соціальний обов'язок щодо надання їм допомоги покладається на інших.

4. Захист життя. Людині має гарантуватися фізична безпека ще до прийняття нею рішення про те, як їй поводитися у житті.

5. Спосіб життя є елементом, що стосується власне того стилю життя, який людина обирає для себе. Він є кінцевою метою, оскільки усі згадані раніше елементи є визначальними для способу життя. Людина не може «будувати» життя до тих пір, поки вона не володіє певним рівнем свободи вибору (вироблення) власного плану життя. Цей вибір, у свою чергу, залежить від того, що відбувається в навколишньому світі в цілому. Можливість відходу від усталених соціальних стандартів є важливою альтернативою, адже люди є одночасно і творіннями, і творцями. Саме зв'язок між цими двома аспектами спричиняє появу та існування «особистості» та «автентичності». До того ж, певна культура забезпечує критерії взаємної поступливості, індивідуальної відповідальності, індивідуальної підзвітності та соціального забезпечення, які є чотирма головними рівнями відповідальності. На думку вченого, «людина, яка зважає на усі ці аспекти, не тільки «живе» своїм життям, але й діє адекватно, оскільки у такому балансі між і індивідом, громадою та культурою людська гідність знаходить своє найкраще втілення».⁵³⁹

Сформульована таким чином формула образу людини є корисною і ємкою, втім також має і деякі вади. Хоча формулювання образу людини містить як

539 Брюгер В. Образ людини у концепції прав людини // Проблеми філософії права. – 2003. – Том 1. – С. 116-146. – С. 144.

універсальні, так і специфічні аспекти, позиція автора може бути піддана критиці за неспроможність задіяти найбільш потужні духовні стимули у межах різних культур: релігію і світогляд (тобто глибоко вкорінені уявлення про світ та світобудову).

Цікавим видається погляд на сутність і природу людини через призму антропосоціогенезу та історико-філософського аналізу, що запропонований І.І. Кальним. Вчений виділяє такі основні ознаки, що характеризують сутність (природу) людини:

1. Людина як цілісність, що відкрита світу, включає в себе природні (біологічні), духовні, соціальні, родові (загальнолюдські) та космічні елементи. Людина є істотою соціальною, оскільки включена в певну систему суспільних відносин. Разом з тим, людина є істотою природною, оскільки, виходячи з природи, вона зберігає з нею зв'язок як на рівні суспільства, так і на рівні індивіда. Наділена розумом, людина заявляє про себе як істота духовна, що здатна пізнавати таємниці буття та співвідносити знання про себе і знання про світ. Родове начало людини зумовлене загальнолюдським генофондом та інформаційною пам'яттю минулих поколінь. Космічне начало людини представлене такими циклами і ритмами, якими слідує Земля, Галактика, Всесвіт і людина як така. Всі п'ять начал у своїй єдності складають неповторну унікальність феномена людини, в якому переплітаються внутрішні задатки та зовнішні фактори, що формують її сутнісні сили: волю, почуття, інтелект;
2. Онтологічною основою буття людини є її сутнісні сили, її здатність до цілеспрямованої діяльності;
3. Головною характеристикою людини є її людський зміст. Це сором і сумління, співчуття та солідарність, благоговіння перед природою, прийняття життя як вищої цінності;
4. Людина належить одночасно до двох світів: феноменального та інтелігібельного. Вона постійно долає свою феноменальність, створюючи свій власний образ і свій зміст на шляху діалогу і вирішення протиріч між душею і тілом;
5. У пошуках себе за межами своєї природи людина використовує гру та творчість. Вона проектує бажаний образ і йде на ризик вибору, перекреслюючи всі інші можливі варіанти;
6. Людина живе у певній культурній парадигмі, котра визначає її певну спрямованість і викликає певні асоціації;
7. Людина живе в стані принципової незавершеності. В неї є минуле, теперішнє і майбутнє. Виступаючи об'єктом можливого, людина постійно демонструє свій стан незадоволеності.⁵⁴⁰

---

540 Кальной И.И. Философия права: Учебник. – СПб: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 259 с. – С. 145.

Таким чином, феномен людини належить до особливої реальності, явища якої принципово відрізняються від явищ природи – саме тому людину називають пограничною істотою. Однак при всій багатоманітності проявів людської природи, єдиною залишається сутність людини, її неповторний унікальний внутрішній світ. Все ж буття людини і її поведінка зумовлені цими внутрішніми факторами, але, крім того, на нього впливають і зовнішні фактори, які є змінними протягом історичного розвитку людства.

На думку багатьох дослідників (Ю.М. Федорова, В.І. Букреєва, І.Н. Римської), семантичній моделі людського існування, що складається з символів, цінностей, норм та знань, відповідають історичні типи людей: астральний (космічний), родовий, соціальний та тілесно-раціональний.

1. Астральна людина – це універсальний і цілісний ментальний тип, котрий представляє собою не окремі сторони життя, а всю світобудову, підтримуючи гармонію світу в цілому. Як універсальний та цілісний тип, астральна людина являє собою чотиримірний простір людського буття, в якому, крім космічного виміру, присутні власне людське (родове начало), соціальне (норми і цінності культури) та природне (тілесно-раціональний суб'єкт з його знаннями). З розвитком сутнісних сил людини, вона проявляє себе як родова, соціальна та природна істота.⁵⁴¹

Головною рисою духовного світу астральної людини є свобода, а головною метою її діяльності – перетворення неорганізованого хаосу життя на упорядковане ціле, гармонізація зовнішнього та внутрішнього світу. Свобода астральної людини полягала в тому, що вона не претендувала на панування над природою та іншою людиною, на зовнішні форми володіння будь-чим, але в той же час була відповідальною не лише за свою космічну долю, але й за людську долю Космосу. Така людина «підпорядковувалась вищим законам життя, що стоять поза і над сваволею і капризами, поза мораллю добра і зла, що розуміються в людському вимірі».⁵⁴²

2. Родова людина може бути розкрита за допомогою культури, цінностей в «людині людського». Людина усвідомлює себе представником людства. Це перша форма самовідчуження людини від Абсолюту і самої себе. Загальнолюдські цінності, добро і спілкування є основою існування родової людини. Культура стає наріжним каменем у спілкування між людьми. Головною цінністю культури є добро, за допомогою якого людина вкорінюється в іншій людині і разом з нею

541 Букреев В.И., Римская И.Н. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению: Учеб. пособие. – М.: Юрайт, 1998. – 336 с. – С. 232.

542 Шестов Л. Киркегард и экзистенциальная философия. – М., 1992. – С. 109.

в спілкуванні розвиває свої загальні родові сутнісні сили. Основою людського виміру стає вже не свобода, а цінності культури, доброчинство. Загальнолюдські цінності проголошують пріоритет добра над свободою.⁵⁴³

Створюючи культуру, родова людина породжує наявні норми моралі і права, що беруть початок з двоякого відношення людини до світу. З одного боку, світ стає менш людяним (відділяється від Космосу), внаслідок чого людина втрачає усвідомлення свого центрального місця в світобудові. З іншого боку, родова людина, відкинувши табу і традиції міфу, намагається підкорити собі світ завдяки культурі. Таким чином, родове Я протистоїть вищим прагненням, намагаючись замкнути їх на собі, створюючи ідеали гуманізму. На думку Н.А. Бердяєва, основною оманною гуманізму є ідея самодостатності, самобоготворіння людини. Підйом людини, досягнення нею вершин передбачає існування чогось вищого, ніж сама людина. Коли ж вона залишається наодинці з собою, замикається на людському, то створює собі ідолів, без яких не може звеличуватись у власних очах. Жива конкретна людина є вищою за своєю цінністю, ніж абстрактна ідея добра, загального блага і т.д. А «справжній парадокс полягає в тому, що це і є вищою ідеєю людяності і персоналізму».⁵⁴⁴

3. Соціальна людина – це людина, котра є залежною від соціуму. У духовності соціальної людини космічна (символічна) і родова (ціннісна) свідомість віднесені до безсвідомого, а в явних формах присутнє нормативне ядро, соціальне Я. Головними сутнісними характеристиками соціальної людини є обов'язок і діяльність, що поступово перетворює людину на часткового, відчуженого, безликого індивіда. Норми цивілізації обмежують і трансцендентну свободу людини і родове добродійство соціальних суб'єктів, що взаємодіють. За допомогою соціальних ролей людина «добудовує» себе до соціального цілого, стаючи продуктом суспільних відносин.⁵⁴⁵ Соціальній людині потрібна не розвинута культура, що ґрунтується на загальнолюдських цінностях, а нормативна культура, тобто та частина сукупних суспільних сутнісних сил, яка закріплена за соціальною позицією, роллю, що їй випала.⁵⁴⁶

---

543 Букреев В.И., Римская И.Н. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению: Учеб. пособие. – М.: Юрайт, 1998. – 336 с. – С. 244.

544 Бердяев Н.А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого. – Париж, 1952. – С. 141.

545 Букреев В.И., Римская И.Н. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению: Учеб. пособие. – М.: Юрайт, 1998. – 336 с. – С. 260.

546 Федоров Ю.М. Сумма антропологии: В 2 кн., Кн. 1. – Новосибирск: Наука, 1995. – С. 263.

Окрема людина впливає на суспільство, а суспільство впливає на неї. Однак у цих взаємовідносинах немає рівноправності, оскільки ще засновник соціологізму Е. Дюркгейм виділив принцип, згідно з яким, цілісним є не індивід («соціальна річ»), а суспільство. Соціальний статус досягається людиною в процесі входження в сукупну людську діяльність і втрачається, як тільки людина з неї виключається. Тому соціальна людина є абсолютно зобов'язаною і водночас абсолютно вільною, яка неухильно виконує соціальні норми і ролі. Своєрідним синтезом всіх можливих видів соціального виміру є соціалізація.

4. Тілесно-раціональна людина, яка, застосовуючи об'єктивний вимір дійсності, протиставляє природі свій науково-технічний потенціал. Ще Ніцше виявив у людській ментальності «бажаючу тілесність», яка диктує суб'єкту гіперраціональні схеми існування. Людина за допомогою машин і технологій прагне опанувати світ, однак не шляхом зміни себе, своєї духовності і злиттям зі світом в єдину Цілісність (Мікрокосм), а панувати зовнішнім чином, не творячи світ, а споживаючи.⁵⁴⁷

У технологічній цивілізації наука витісняє культуру, цінності в сферу несвідомого. Серед соціальних регуляторів найбільшої ефективності набуває позитивне право, що закріплюється державним примусом. За допомогою права держава формує гіпернормативну систему, в якій переплітаються соціальні і правові норми, регламентуючи майже всі сторони життя та витісняючи духовність.

Запропонований вченими поділ на історичні типи людей в цілому вірно відображає тенденції розвитку людини. Проте такий підхід дещо абсолютизує кожен з них. Напевно, важко уявити собі реальну людину, яка б могла бути віднесена, скажімо, до тілесно-раціонального типу. Тому видається за необхідне наголосити, що такий поділ є дещо умовним, а його застосування передбачає, по-перше, велику кількість перехідних підтипів і, по-друге, наявність ще не існуючого, але прогнозованого типу людини. Можна припустити, що такий прогнозований тип людини повинен характеризуватися поверненням до духовності, гуманізму, моралі, природного права, оскільки вказані тенденції ми можемо спостерігати сьогодні все частіше.

Розуміння людини через призму гуманізму як світогляду, що проголошує цінність людини, її право на щастя, розвиток і прояв своїх позитивних здібностей, на вільну і відповідальну участь у житті світу і суспільства набуває все більшої актуальності. Гуманізм звернений до людини як такої, він йде до

547 Букреев В.И., Римская И.Н. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению: Учеб. пособие. – М.: Юрайт, 1998. – 336 с. – С. 274.

глибини людської істоти, до таких даних людині від народження якостей, які наявні у всіх людей і які об'єднують їх в єдину світову спільноту. Це дозволяє йому бути загальнолюдським фактором цивілізації, основою духовної єдності, взаєморозуміння і співпраці всіх людей. Висловлюється думка, що основним поняттям гуманізму, як цілісної системи поглядів на особу, її положення в суспільстві і праві, є саме ідея гідності.

4.3. Гуманізм як філософія людської гідності та прав людини

Гуманізм як філософія сучасного суспільства глибоко проник у його структуру, став ціннісною основою, підґрунтям на якому розвивають всі сучасні соціальні інститути. Ціла низка понять, такі як права людини, громадянське суспільство, правова держава та багато інших своїм існуванням зобов'язані гуманізму. Всі ці явища тією чи іншою мірою сьогодні матеріалізовані у соціальних структурах, стали частиною правосвідомості людини та суспільства. В той же час, гуманізм постійно розвивається, набуває нових форм під впливом змінюваних суспільних відносин.

Сутністю гуманізму у всі часи залишається людина, її потреби та інтереси через призму самоцінності людського життя. *Гуманізм є тією культурологічною детермінантою, яка визначає основні соціальні цінності, а отже, принципи і норми на основі яких функціонує суспільство.* Безпосередній появ принципи і цінності гуманізму знаходять у регулюванні суспільних відносин. Гуманізм також включає у себе такий обов'язковий елемент, як удосконалення людини, через виховання, освіту, обмеження її від примітивних інстинктивних форм існування, шляхом переосмислення сенсу життя, основних життєвих цінностей, свого місця та ролі в суспільстві та державі. Завдяки цьому відбувається двосторонній взаємозалежний процес: з одного боку, *із сутності, самоцінності людини впливає система гуманістичних цінностей і принципів, з іншого боку, саме гуманістичні цінності моделюють реальну поведінку людини, яка керується вимогами правових та інших соціальних норм у щоденному житті.*⁵⁴⁸

Потреба дослідження формування та розвитку гуманізму в праві, зумовлена визнанням гуманізму основою культури, засадничою цінністю, котра супроводжує розвиток права на всіх етапах його розвитку. Поряд з цим, сучасна постіндустріальна правова свідомість і культура великою мірою зумовлена кризою гуманізму, що пов'язана з політичними, економічними, технічними деструктивними соціальними явищами. Це викликає у суспільстві нігілістичне ставлення до гуманізму і людяності як до певних історичних, догматичних категорій, як до сукупності антропологічних характеристик, які складно реалізуються у суспільних відносинах та є недостатньо захищеними з боку держави. Актуальність філософсько-правового дослідження гуманізму, таким чином, є взаємопов'язаною із особливостями суспільних відносин, потреб та інтересів людини на відповідному етапі розвитку суспільства. Досліджуючи весь спектр соціальних факторів, які чинять вплив на гуманізм, слід, однак, розглядати їх не як цінність саму по собі, а як таку, що допомагає розвитку людини. Визначення природи гуманізму через роз-

криття його історико-культурних особливостей, філософської, аксіологічної та антропологічної сутності, є тим засобом, за допомогою якого можна подолати сучасну кризу духовності, наростаюче відчуження людини і суспільства. Важлива роль у цьому процесі належить праву, тому дослідження сутності гуманізму, його ціннісного наповнення, прояву у принципах і нормах права та правових відносинах є як ніколи актуальним.

Варто зауважити, що сучасна філософія права характеризується подвійним ставленням до гуманізму: з одного боку, має місце криза гуманізму, яка розпочалася ще в кінці XIX ст.; з іншого боку, філософія сучасності наповнена плідними спробами вивести суспільну і правову свідомість на новий рівень розвитку. Гуманізм розглядається як етичний, філософський та природно-правовий принцип, що надає людині статусу абсолютної цінності, а також виступає як система поглядів, що «базується на визнанні пріоритетності людських цінностей в розвитку суспільства».⁵⁴⁹

Як предмет дослідження, проблема гуманізму є смисловим простором, де локалізовано такі комплекси питань як: проблема природи людини тілесно-фізичної, психологічної, інтелектуальної, соціальної, природи організаційних форм людського існування, соціальних відносин, організації влади, цінностей та ін. У цьому сенсі гуманізм є одночасно квазінауковою і квазіфілософською проблемою та вимагає оформлення на теоретичному рівні соціально-наукового знання за інтеграції всіх філософських галузей – онтології, епістемології, аксіології, антропології, гносеології.

Сьогодні гуманізм розглядається у двох значеннях: по-перше, як рух освічених людей, об'єднаних інтересом до античності, що склався в епоху Відродження; по-друге, як особливий тип філософського світогляду, в центрі якого є людина з її справами і досягненнями, з притаманними їй природі здібностями і прагненнями, з характерними для неї нормами поведінки і відносинами. В широкому сенсі, гуманізм розглядають як доброзичливе ставлення до людини, що стверджує її свободу і гідність незалежно від будь-яких виконуваних нею соціальних функцій і ролей, що бачить в ній самостійне джерело творчих сил. Зазначається, що в сучасній науковій літературі під гуманізмом розуміють, з одного боку, всю сукупність антропологічних та гуманітарних наук, а з іншого – явище духовного життя, котре виходить за своїми масштабами далеко за рамки західноєвропейського гуманізму.⁵⁵⁰

549 Філософія. Словник: персоналії, категорії, поняття та терміни / В.С. Бліхар, Х.М. Войтович, Н.В. Гайворонюк, М.П. Гетьманчук, О.В. Гришук та ін.; [за ред. М.П. Гетьманчука]. – Львів: ЛЬВДУВС, 2010. – 228 с. – С. 56.

550 Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд; Научно-ред. совет: предс. В.С. Степин, заместители А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семиин. – М.: Мысль, 2010. – Т 1. – 744 с. – С. 567.

Гуманізм тлумачать як світогляд антропоцентризму (характерного ще для мислення і соціальної практики античності у версіях Цицерона, який іменував «гуманістичним» стан естетично завершеної культурної і етичної еволюції «достовірно людяного» індивіда, та Юлія Цезаря, який здійснював політику «милосердя»), що перманентно піддається осмисленню і рефлексії в канонах ціннісних підходів Ренесансу і пізніших філософських систем. У вузькому сенсі може тлумачитися як певний культурний рух Ренесансу. Висловлюються міркування, що сам термін був введений в науково-просвітницький обіг німецьким педагогом Ф. Нітхаммером у 1808 році і постулював вищу, самодостатню і самоусвідомлюючу значущість людини; проголошував анти людським все, що сприяє її відчуженню і само відчуженню; відкидає ідею пріоритету ідей і істин «надлюдського» походження у ряді феноменів існуючого світу.⁵⁵¹

С.Л. Франк розумів під гуманізмом «загальну форму віри в людину, яка є породженням і характерною рисою нової історії, починаючи з Ренесансу»⁵⁵², а Н.А. Бердяєв розумів гуманізм як «визнання вищої цінності людини в житті світу і її творчого покликання»⁵⁵³. В.А. Канке називає гуманізмом «систему поглядів, які надають людині значення пріоритетної цінності ... визнають цінність людини як особистості, її права на свободу, щастя та розвиток».⁵⁵⁴ З цим визначенням узгоджується визначення, згідно з яким гуманізм – це світогляд, перейнятий людяністю, турботою про благо людей, повагою до людської гідності⁵⁵⁵.

На думку Василенко В., гуманізм можна розглядати у різних значеннях, зокрема як: 1) надання головного значення ідеалам і цінностям людини; переконання в доброті людської природи, визнання її незмінною, довіра до неї; захист гідності людини, її природних прав в соціальному житті і заклик до творчої самореалізації; 2) поза релігійний гуманізм, що наполягає на здатності розуму людини вирішувати свої проблеми без звернення до Вищого, тоді як релігійний гуманізм зберігає вірність Вищому, прагнучи з'єднати духовну дію віри на внутрішній світ людини з шляхетним впливом освіти, виховання та культури.⁵⁵⁶

551 Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов, 1998 г. <http://terme.ru/dictionary/175/word/%C3%D3%CC%C0%CD%C8%C7%CC>

552 Франк С. Достоевский и кризис гуманизма // Здравый смысл. – 1998. – №8. – С. 78

553 Бердяев Н.А. Истина и откровение. Прологомены к критике Откровения. – СПб.: РХГИ, 1996. – С. 180.

554 Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и допол. – М.: Логос, 1998. – С. 337.

555 Энциклопедический словарь. – М.: Большая советская энциклопедия, 1953. – С. 492.

556 Василенко В. Краткий религиозно-философский словарь, 1996 г. <http://terme.ru/dictionary/188/word/%C3%D3%CC%C0%CD%C8%C7%CC>

Слід погодитись, що дана проблема у своєму розвитку виявляється соціокультурно і когнітивно детермінованою, що обумовлює необхідність аналізу впливових філософських парадигм гуманізму в історії європейської філософської думки і сучасності як передумови цілісного адекватного концептуального її вирішення. На її думку, на становлення методології і формування теоретичного простору гуманізму прямий вплив чинили буттєві підходи античної метафізики, що проголосила природу людини у філософії, була спрямована на виявлення її універсальних, трансцендентальних значень, евристичний і смисловий потенціал яких залишився не вичерпним до сьогодні. Варіанти метафізичного самовизначення людини у Протагора, Сократа, Демокріта, Платона, Аристотеля, Епікура, їх генетичний зв'язок з осмисленням загальних підстав світорозуміння утворили теоретичну основу різних форм антропоцентричного гуманізму античності.⁵⁵⁷

Гуманізм розглядається як проблема системного і багаторівневого онто-метафізичного і одночасно ціннісно-смислового атрибутивного механізму родової ідентифікації людини і вирішує її на підставі «синтетичної» версії, ідеї архетипу людини, як філософсько-методологічної програми опису родових, онтологічних значень людини. Архетип людини як конструкція людина-буття, як метафізичний ідеал, як духовно-генетична, динамічна реальність, що містить загальність родових абстрактно-антропологічних властивостей, утворюючи свій простір і час, виступає підставою людиномірних процедур саморефлексії, родової ідентифікації людини, що складає основу визначення поняття гуманізму. Як життєво важлива цивілізаційна цінність філософського вирішення проблеми гуманізму, в осмисленні його сучасних контурів дослідження виділена практична значущість інституційного і соціотехнічного освоєння архетипових, родових значень людського, як метафізична основа подолання гуманістичних криз, як основа гуманістичних вимірів політичних, економічних, соціально-культурних просторів людського існування.⁵⁵⁸

У. Сміт виділив сім видів гуманізму і дав їм детальну характеристику. До класифікації Сміта увійшли: гуманізм як поняття, що означає відношення до людських інтересів або до вивчення гуманітарних дисциплін; древній гуманізм – поняття, що відноситься до систем філософії Аристотеля, Демокріта, Епікура, Лукреція, Перікла, Протагора або Сократа; класичний гуманізм – поняття, що відноситься до древніх гуманістичних ідей, які стали популярними в період Ренесансу у таких мислителів, як Бекон, Боккаччо, Еразм Роттердамський, Монтень, Мор і Петрарка; теїстичний гуманізм – поняття, що

557 Федорова Т.Д. Гуманизм как философское самообоснование человека [Электронный ресурс] Дис. ... д-ра философские науки : 09.00.01.. – М.: РГБ, 2007. – 357 с. – С. 6.

558 Федорова Т.Д. Гуманизм как философское самообоснование человека [Электронный ресурс] Дис. ... д-ра философские науки : 09.00.01.. – М.: РГБ, 2007. – 357 с. – С. 325.

включає як християнських екзистенціалістів, так і тих сучасних теологів, котрі наполягають на здатності людини працювати над своїм порятунком спільно з Богом; атеїстичний гуманізм – поняття, що описує творчість Жана-Поля Сартра та ін.; комуністичний гуманізм – поняття, що характеризує переконання марксистів, які вважають, що послідовним натуралістом і гуманістом був К.Маркс; натуралістичний (або науковий) гуманізм – еkleктичний набір установок, народжених в сучасну наукову епоху і сконцентрованих на вірі у вищу цінність і самовдосконалення людської особи.⁵⁵⁹

Представники гуманістичної школи І.М. Борзенко, В.А. Кувакін, А.А. Кудишина виділяють три значення гуманізму. В словниковому розумінні під гуманізмом вчені розуміють «світогляд, який закріплює цінність людини, її право на щастя, розвиток і прояв своїх позитивних властивостей, на вільну і відповідальну участь в житті світу і суспільства».⁵⁶⁰ Запропоноване визначення розкриває сутність гуманізму (цінність людини, її право на щастя, розвиток і прояв своїх позитивних властивостей, на свободу і відповідальність); визначає межі розповсюдження і застосування (життя світу і суспільства); пояснює, яким чином гуманізм повинен реалізовуватися (вільна і відповідальна участь).

Разом з тим, наголошують вчені, гуманізм є не лише особистісним, але й колективним світоглядом. У цьому сенсі, розкриваючи соціальний характер гуманізму, вчені пропонують його визначення як колективного світогляду і культурно-історичної традиції, котра зародилась в древньогрецькій цивілізації, розвивалась в наступні віки і збереглася в сучасній культурі як її загальнолюдська основа. Оскільки гуманізм приймають і застосовують багато людей, то він перетворюється на програму соціальних перетворень, на моральну силу, на міжнародний культурний рух. Гуманізм становить загальнолюдську основу культури, оскільки звернений до людини як такої, він виходить з глибини людської істоти, з таких даних від народження характеристик людини, котрі об'єднують всіх людей в єдине світове співтовариство. З цього випливає, що гуманізм включає в себе не лише ідеї, але й правила поведінки, сформовані такими ідеями, є світоглядом, який пропонує певні принципи, норми і правила. Звідси вчені виводять третє значення гуманізму як «системи наукових знань, основними блоками якої є антропологічні,

559 Черный Ю.Ю. Современный гуманизм <http://humanizm.ru/humanizmsovr>

560 Борзенко И.М., Кувакин В.А., Кудишина А.А. Человечность человека: Основы современного гуманизма: Учебное пособие для вузов. – Изд. 2-е, испр. и доп. / Под ред. А.Г. Круглова и В.А. Кувакина. – М.: Рос. гуманист. о-во, 2005. – 390 с. – С. 75.

філософські, психологічні, юридичні, екологічні та педагогічні знання».⁵⁶¹
Гуманізм розглядається ними як етика людяності.

У літературі наголошують, що гуманізм є органічною характеристикою моральності, він закладений в основі історії розвитку людства. Гуманізм пронизує всі сфери людської діяльності, без якого вона не є людською та відповідає самій сутності людської природи, це її природний стан, оскільки людина без взаємодії з іншими не існує. Гуманізм як теоретичне вчення, що є продуктом раціонального осмислення людьми своєї історії, найбільш яскраво проявився в західноєвропейській культурі, в її філософських, політичних, економічних, релігійних та художньо-творчих доктринах. Гуманізм, на його думку, це соціально-філософська категорія, яка відображає процес культурно-історичного виявлення соціально-сутнісних сил людини, як самоцінність, що виражається у взаємоповазі, взаємному визнанні особистої неповторності індивідуумів, суспільного визнання її права на життя, свободу волевиявлення, фізичну, моральну, політичну недоторканність, захищених суспільством і його інститутами від втручання зовнішніх сил, що можуть перешкоджати її обґрунтуванням, здібностям й умонастроєм.⁵⁶²

Для здійснення глибоких наукових досліджень й ефективного впровадження їх досягнень у суспільне життя запропоновано також таку класифікацію видів гуманізму: за проявом у різних формах свідомості людей (моральний, правовий, політичний, естетичний, релігійний тощо); за кінцевими цілями свого спрямування (істинний, псевдогуманізм, дегуманізм); за суб'єктом носія (індивідуальний, колективний); за об'єктом пізнання (абстрактний, реальний). Правовий гуманізм, на його думку, це реальний вид гуманізму, який закріплений в юридично-правових законах і нормах, що регулюють відносини між людьми, між особою і суспільством, громадянином і державою. Він включає в себе не тільки зміст юридичних норм, а й усі ті відносини, що належать до поля правового регулювання. Правовий гуманізм розглядається як принцип юриспруденції, який пов'язаний із системою примусу, покарання, що має характер виховання в людині людяного, і системою юридичного примусу, захищає моральні якості людини, встановлює права й обов'язки в життєдіяльності людини. Правовий гуманізм спрямований на встановлення справедливої міри між волевиявленням і відповідальністю за свої вчинки перед суспільством, а також міру співвідношення державних і громадських

561 Борзенко И.М., Кувакин В.А., Кудишина А.А. Человечность человека: Основы современного гуманизма: Учебное пособие для вузов. – Изд. 2-е, испр. и доп. / Под ред. А.Г. Круглова и В.А. Кувакина. – М.: Рос. гуманист. о-во, 2005. – 390 с. – С. 77.

562 Пепеляев С.П. Европейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України. Дис... канд. юр. наук. Спеціальність 12.00.12 – філософія права. – К: Національна академія внутрішніх справ України, 2005. – 182 с. – С. 19, 23.

інтересів. Правовий гуманізм поєднується з моральним і політичним гуманізмом і виражається через категорії справедливості, рівності, добро, щастя, права людини, громадські права, громадський обов'язок.

Гуманізм розглядається як світогляд, у центрі якого знаходиться ідея людини як найвищої цінності; ідеологія, що орієнтується насамперед на позитив людини при визнанні її негативу, який потребує контролю і обмежень С.П. Погребняком. Автор розглядає гуманізм як основоположний принцип права, зазначаючи, що гуманізм як шляхетна ідея не міг не знайти свого втілення в праві, оскільки він є однією з найсуттєвіших, органічно властивих праву якостей, з якою пов'язаний так званий *другий вимір права як явища духовного життя суспільства*. Право переводить гуманістичні ідеали і принципи із соціально-етичної реальності в юридичну, внаслідок чого гуманність набуває статусу правового поняття. З цих причин сучасне право іноді визначають як обіцянку людяності, надану однією частиною людей іншій частині та гарантовану законом. Вищі гуманітарні засади, обумовлені сутністю суспільства і прагненням людини до високого, гідного становища, на думку автора, реалізуються насамперед у цінностях природного права. Однак гуманізм поряд зі свободою, справедливістю і рівністю, поза всякими сумнівами, є також *однією з основних засад позитивного права*, що слід враховувати під час створення, застосування і тлумачення юридичних актів.⁵⁶³

Свою позицію Погребняк С.П. обґрунтовує тим, що посилання на принципи чи закони гуманності фігурують у преамбулах конвенцій, у резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, а також у дипломатичній практиці. Класичним прикладом є та частина рішення Міжнародного суду у справі про інцидент у протоці Корфу, де суд посиляється на певні «загальні і твердо визнані принципи», що включають «елементарні міркування гуманності, ще більш нагально важливі під час миру, ніж під час війни». Автор робить логічний висновок, що позитивне право має існувати для блага людини, а не навпаки — людина для права. Хоча ця ідея зустрічалась ще у римських юристів, проте *лише сучасне право є гуманістичним*, воно ніби концентрується навколо людини, її цінностей і інтересів, забезпечує їх юридичну захищеність, створює умови для реалізації потенціалу, утім не гарантуючи цю реалізацію без її власних зусиль. Саме гуманізм, на його думку, робить можливим визнання гідності людини як провідного гуманістичного концепту, архимедової точки опори сучасного права. Починаючи із середини ХХ ст. *людська гідність* розглядається як *найвища і недоторканна цінність*, що знаходиться на вершині конституційного порядку. Така орієнтація вважається засадничим досягненням

563 Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістова характеристика): Монографія. – Х.: Право. – 240 с. – С. 136.

західноєвропейської конституційної культури, однією з головних тенденцій загального європейського конституційного розвитку другої половини ХХ ст.⁵⁶⁴

Таким чином, переважаючим є погляд на гуманізм як етичну доктрину, яка вважає людину вищою цінністю, яка протистоїть як релігійному фанатизму, так і політичному етатизму, згідному по жертвувати людиною заради інтересів держави⁵⁶⁵. Моральним принципом гуманізму є толерантність, а його філософія захищає ідею прогресу культури, людства. Гуманізм веде до ідеальної форми, коли людина буде вільною, завдяки технічному прогресу, як від мінливостей природи, так і відносно інших людей (у суспільстві, позбавленому боротьби і класів, але організованому). Гуманізм ставить за мету безмежний розвиток людських можливостей і реальну людської гідності, що складає моральне завдання та економічну програму.

4.3.1. Антропосоціальні засади зародження та формування ідеї гуманізму у праві

Зародження уявлень про цінність людини як детермінанту гуманізму можна прослідкувати у філософії Стародавнього світу, коли гуманізм розумівся як любов до людини і розглядався з точки зору моральних відносин між людьми. Так, вже у філософії Стародавнього Китаю достатньо широко представлені гуманістичні ідеї, які розглядаються через призму людинолюбства і спрямовані на пошук підвалин гармонійного облаштування життя людини⁵⁶⁶.

На думку проф. В.А. Бачиніна, існує декілька культурно-історичних форм гуманізму, серед яких вчений виділяє античний гуманізм давньогрецької культури, середньовічний християнський гуманізм та гуманізм Ренесансу і Нового часу. Найдревнішим є античний гуманізм давньогрецької культури, що був свідченням першопочаткового усвідомлення людиною власної цінності та знайшов свій прояв у суперечливих філософських і художніх творах.⁵⁶⁷

Греко-римський гуманізм вважається джерелом європейського гуманізму, оскільки ця культура вперше відкрила для себе людину. Завдяки мислителям античної Греції було зроблено перехід до раціонально-логічного способу пізнання і пояснення навколишнього світу та суспільних явищ, завдяки якому

564 Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістова характеристика): Монографія. – Х.: Право. – 240 с. – С. 137.

565 Жюлиа Д. Философский словарь. Пер. с франц. – М.: Междунар. отношения, 2000. – 544 с. <http://terme.ru/dictionary/878/word/%C3%D3%CC%C0%CD%C8%C7%CC>

566 Гришук О.В., Гелеш А.І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: [монографія]. / Гришук О.В., Гелеш А.І. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права 2013. – 288 с.

567 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридически центр Пресс», 2006. – 1093 с. – С. 231.

вперше було поставлено, розроблено і концептуально оформлено фундаментальні проблеми політико-правової тематики. У філософсько-правових уявленнях давньогрецьких мислителів можна прослідкувати ідеї, які пізніше розвиваються і стають визначальними в європейській і світовій філософії права. Особливо велика цінність античної політичної та правової думки полягає у тому, що вона оформилася і розвивалася, як ідеологія вільних людей.

Для давньогрецької філософії властиве тлумачення права як виразника свободи і втілення політичної справедливості, системи норм поведінки вільних і рівних людей, метою якого є належне забезпечення інтересів полісу та його членів. При цьому позитивне право опиралось на божественну справедливість і необхідний порядок природи, тобто право природне. Формування права того часу включає становлення і розвиток суспільства у період з VIII ст. до н. е. до VIII ст. н. е. і характеризується переходом від натурально-суб'єктивних до соціально організованих механізмів регулювання суспільних відносин.

На початкових етапах античності домінуючими формами організації суспільних відносин виступають ще кровнородинні зв'язки між членами соціальних спільнот, хоча на зміну динамічно-ситуативним зв'язкам між членами первинних племен вже приходять більш усталені норми і цінності. Поступово відбувається переростання міфічного світогляду у натурфілософську систему, першочерговим завданням якої стає впорядкування відносин між якісно різними сферами суспільного життя. Наступний рівень розвитку характеризується становленням полісів, які надають тогочасному суспільству нового правового, економічного та культурного розвитку. Поступово формується принцип змагальності права, як мистецтво відстоювання цінностей та ідеалів при обґрунтуванні своїх правових позицій. Завершальний етап античності пов'язаний з розвитком первинного громадянського суспільства, коли право набуває аристократичного характеру і обумовлюється космоцентричними світоглядними орієнтаціями, поступово переводиться у розряд безособових, абсолютних, космологічних за природою законів.⁵⁶⁸

Саме поняття «гуманізм» вперше застосував давньоримський політик Цицерон, розуміючи під ним ідеал освіти знатних римлян, змістом якого було виховання людей за грецьким зразком. У той час гуманізм все більше набував значення розумної людської поведінки стосовно інших людей, незалежно від рівня освіти.⁵⁶⁹ В працях Цицерона немає однозначного тлумачення гуманізму, який у філософа характеризує все те, що відрізняє людину від тварини, а в більш вузькому розумінні – те, що відповідає ідеалу античної людини.

568 Решетніченко А.В. Генеза розвитку права від протосоціуму до середньовіччя http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Grani/2010_5/F-9.pdf

569 Словарь античности: пер. С нем. – М.: Прогресс, 1989. – С. 169.

Аналіз праць Цицерона дав можливість виділити ознаки, які роблять людину гуманною і дозволяють виконати цілі її життя, а саме забезпечити і зберегти людське співжиття. Серед таких ознак є мужність, мудрість (розсудливість), справедливість, помірність, готовність до спілкування та знання про природу.⁵⁷⁰ Крім того, кожній людині слід виховувати в собі самостійність, незалежність і вміння задовольнятися тим, що внутрішньо притаманне, що слід виховувати собі кожній людині. Філософ визнавав, що «не від нас залежить народитись з гострим розумом чи тупим, сильним чи слабким. Однак той, хто з цього робить висновок, що не в нашій волі навіть сидіти чи гуляти, той не бачить що за чим слідує».⁵⁷¹ Тому дійсними джерелами щастя людини філософ вважав добродійності, існування яких залежить від кожної людини зокрема.

У літературі зустрічаємо, що в античні часи поняття гуманізм вживається також як синонім вищої освіти, а з часом це поняття залучається для визначення певного способу мислення, способу життя. Починаючи зі стоїків, гуманізм набуває значення розумної людської поведінки щодо інших людей, незалежно від їхнього статусу і освіченості, а поступово починає розумітись як уявлення про широку освіту. В подальшому поняття гуманізм вживається отцями християнської церкви, які протиставляли релігійну мораль, що тлумачилась як гуманізм, антигуманній моралі рабовласників.⁵⁷²

Саме гуманістична спрямованість права стала наріжним каменем його розподілу на позитивне і приватне. Зустрічаємо міркування, що саме ця ідея пронизує всі політико-правові вчення європейської думки аж до наших днів. Зокрема, вже римське право відокремлює від природного права позитивне, тобто юридичне писане право, а те, у свою чергу, поділяється на приватне й публічне. Міжнародне право поєднувало в собі частково позитивне, тобто писане, формальне й частково природне.⁵⁷³ «Хоча римські юристи і сформулювали принцип розрізнення публічного і приватного права, однак ні римське право, ні римська юриспруденція, ні римська юридична освіта не були побудовані і розроблені, як конкретизація і розгортання даного

570 Рыбин В.А. Гуманизм как этическая категория. – М.: Логос, 2004. – 272 с. – С. 21

571 Борзенко И.М., Кувакин В.А., Кудишина А.А. Человечность человека: Основы современного гуманизма: Учебное пособие для вузов. – Изд. 2-е, испр. и доп. / Под ред. А.Г. Круглова и В.А. Кувакина. – М.: Рос. гуманист. о-во, 2005. – 390 с. –С. 19.

572 Сабадаш Ю.С. Гуманізм як феномен італійської культури: традиції та сучасний стан. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора культурології за спеціальністю 26.00.01 – теорія та історія культури. – Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – Київ, 2009. – 32 с. – С. 9.

573 Пепеляев С.П. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України. Дис... канд. юр. наук. Спеціальність 12.00.12 – філософія права. – К: Національна академія внутрішніх справ України, 2005. – 182 с. – С. 36.

принципу в правову систему, з її поділом на дві галузі права (публічного і приватного), або два розділи вчення про право. Такий розподіл був здійснений багато пізніше, – звичайно, під римським впливом, але в інших, більш розвинутих умовах, на правовому матеріалі Західної Європи, в юридичній науці Нового часу»⁵⁷⁴.

Виникнення і формування гуманізму не було б можливе зовні і без етики як філософського вчення про мораль і моральність. Характер етики впливав і на форму гуманізму. Переважання раціоналістичної етики в античному світі породило раціоналістичний гуманізм, який можна вважати першою формою гуманізму. Християнська релігійна мораль і її християнська етика викликали до життя християнський гуманізм, що можна вважати другою історичною формою гуманізму в західній культурі. Християнський гуманізм багато в чому перевершив античний, перш за все, в розумінні людяності, що суттєво розширилося. Для античності людина була продуктом культури, а людяність розглядалась як пошана і висока оцінка лише носіїв еллінської культури. Із затвердженням християнства будь-яка людина почала визнаватись як важлива і цінна, краще і вище творіння Бога, оскільки Бог любить всіх людей, всі люди перед ним рівні. Саме християнське тлумачення людяності стало базовою, фундаментальною підставою європейського гуманізму.⁵⁷⁵

Таким чином, у філософії античності було зроблено перехід до раціонально-логічного способу пізнання і пояснення навколишнього світу та суспільних явищ, завдяки якому вперше було поставлено, розроблено і концептуально оформлено фундаментальні проблеми права. Для давньогрецької філософії властиве тлумачення права як виразника свободи і втілення політичної справедливості, системи норм поведінки вільних і рівних людей, метою якого є належне забезпечення інтересів полісу та його членів. При цьому позитивне право опиралось на божественну справедливість і необхідний порядок природи, тобто право природне. Переважання раціоналістичної етики в античному світі породило раціоналістичний гуманізм, який можна вважати першою формою гуманізму. Для античності людина була продуктом культури, людяність розглядалась як пошана і висока оцінка лише носіїв еллінської культури. В цей час поняття «гуманізм» вживалось як синонім вищої освіти, а в працях Цицерона гуманізм ототожнюється з ідеалом освіти. З часом це поняття залучається для визначення як певного способу мислення та способу життя. Починаючи зі стоїків, гуманізм набуває значення розумної людської поведінки щодо інших людей, незалежно від їхнього статусу та освіченості.

574 Дождев Д. В. Римское частное право. – М., 1997. – 240 с. – С. 109.

575 Зиннурова Л.И. Гуманизм: происхождение, сущность, роль в обществе/ Л.И. Зиннурова // Вісник СевДТУ. – Вип. 94: Філософія: зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. – С. 90-97. – С. 97.

Наступне Середньовіччя стало епохою, в якій релігія зайняла місце основної форми суспільної свідомості, а теологія стає найважливішою галуззю знання. Якщо для античного мислення віра і авторитет служили лише засобом і початком, а філософія і розум, метою і кінцем, для середньовіччя навпаки: засобом служать розум і філософія, метою – віра і авторитет св. Письма.⁵⁷⁶ Найважливіші відмінності між античною і середньовічною філософією проявлялись в тому, що: середньовічна філософія була геоцентричною, джерелом причиною всього існуючого визнавався Бог, який був центром світу, його началом. Принцип теоцентризму поширювався і на пізнання, де на найвищій сходинці в системі знання розміщується теологія, якій була підпорядкована філософія та різні прикладні науки. Антична ж філософія була космоцентричною, в її центрі стояв Космос, людина, природа; у середньовічній філософії реальністю, що визначає все суще визнавався Бог, а однією із найважливіших релігійно-християнських норм був догмат про особистісну сутність Бога-творця та догмат про створення Богом світу з нічого. В умовах такого догматично-релігійного супроводу, підтримуваного державною владою, філософія була служницею богослов'я.⁵⁷⁷

Середньовічна людина сприймала світ як цілісність, всі частини якої взаємопов'язані, завдяки чому воно прямує до єдиної цілі. Цією ціллю і вершиною ієрархії цінностей є Бог, який сприймається як вище благо і досконалість, тому світ загалом і всі його складові, всі ступені отримують моральне забарвлення і виправдання. Середньовічному мисленню властиве тяжіння до універсалізації, яке прагне охопити весь світ і представити його як певну єдність, частини якої взаємопов'язані, і кожна сама по собі не має сенсу і цінності.⁵⁷⁸ Мисленню цієї доби також було властиво вибудовування слів і речей в одному смисловому просторі, що означало письмовість речей і речовність слів. Речі і явища сприймалися як знаки, світ тлумачився як своєрідна книга, написана «божими письменами». До природи ставились як до тексту, пізнання тлумачилось як «читання книги природи», тлумачення тексту стало основним завданням середньовічної науки.⁵⁷⁹

Суперечки щодо правильного розуміння християнських догматів зумовлювали виникнення і розвиток релігійної філософії, однією з центральних про-

576 Майоров Г. Формирование средневековой философии. Латинская патристика. – М., 1979. – 431 с. – С. 13-14.

577 Філософія: навчальний посібник [за ред. М.П.Гетьманчука, Н. В. Гайворонюк, В.С.Бліхара]. – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 344 с. – С. 70.

578 Братасюк В.М. Интеллектуальный консенсус эпохи і розвиток правового мислення http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pfp/2003_1/116%20Bratasiuk.pdf

579 Черняк В.С. Нормы научности и ценности культуры // Ценностные аспекты развития науки. – М., 1990. – С. 13-14.

блем якої стає співвідношення віри та розуму людини. Вирішуючи її, частина богословів наголошувала на принциповій несумісності віри і розуму. Так, Тертуліан, апологет християнства римської епохи, сформулював кредо: «вірю, бо абсурдно», протиставляючи ірраціональну природу вихідних постулатів віри, зафіксованих в одкровеннях філософів античності. Інші середньовічні теологи, такі як Петро Даміані, Бернар Клервоський виступали проти спроб раціонально осягнути волю бога, вбачаючи в них джерело сумнівів та ересі. «Але відмова від філософського осмислення постулатів віри обеззброювала релігійних діячів і прирікала їх на неминучу поразку в ідеологічній боротьбі з опонентами, які, переконуючи суспільство в своїй правоті, зверталися і до ірраціональних релігійних почуттів, і до розуму. Тому найбільш далекоглядні захисники християнського віроучення не просто відкидали філософію, а прагнули підпорядкувати її інтелектуальну енергію релігії. Рухаючись у цьому напрямку, вони наближались, зокрема, до освоєння природи проектувальних потенцій свідомості через призму теоцентризму, релігійно-філософського пізнання закономірностей творчої активності Божественного розуму»⁵⁸⁰.

Правове мислення також прагнуло не до пошуків причин, а було орієнтоване на ціль, якою є створення цілісної структурної системи права. Середньовічний юрист був продуктом своєї культури, носієм її сенсів і цінностей, він жив у світі її символів та значень, які впливали на нього і формували його світовідчуття та світорозуміння. Провідним архетипом середньовіччя є архетип триєдиного Бога (Трійці), у якій тлумачився Отець як центр світобудови, Син як периферія, а Дух як ланка, що з'єднує центр і поверхню сфери. Оскільки середньовічна людина уявляє, що гармонія та порядок пронизують всю світобудову, тому і середньовічні юристи обґрунтовують створення системи права, що втілювала б гармонію та порядок на всіх ступенях земної ієрархії.⁵⁸¹

Крім того, слід погодитись з Дж. Бергманом, що увага до авторитетних юридичних текстів, які часто суперечили один одному, і прагнення примирити їх засобом загальних принципів і понять були творчим інтелектуальним відгуком на нагальну потребу в згладжуванні гострих конфліктів між різними елементами тогочасної соціальної системи.⁵⁸²

Середньовічні юристи шукали спосіб долати роздвоєність без нищення автономії тих чинників, які їх склали, що було завданням глосаторів і

580 Бутченко Т.І. Становлення соціально-політичного проектування в добу середньовіччя [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Niz/2010_11/bytchenko.htm

581 Микешина Л.А. Філософія познання. М.: Прогресс – Традиція, 2002. – 624 с. – С. 20.

582 Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. — 2-е изд. — М.: Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА-М –НОРМА, 1998. – 624 с. – С. 164.

постглотаторів, каноністів, і вони успішно це зробили. Подолання колізій правових норм було примиренням суворого права і права справедливості, правосуддя і милосердя, рівності і свободи, церковного і світського, людини і Бога. Середньовічні юристи створили схоластичне право, зосередилось на формуванні принципів впорядкування явищ у світі ймовірності і передбачень шляхом подолання прогалин і суперечностей всередині нього. Правове схоластичне мислення виступило у формі аналізу і синтезу доктрин, котрі були взяті у святих авторитетів та з кодексу Юстиніана, що часто суперечили одна одній.⁵⁸³

Поряд з цим, християнство зверталось до природного закону, зокрема в апостола Павла: «Бо коли язичники, які не мають закону, за природою законне роблять, то, не маючи закону, вони самі собі закон» (Римл. 2:14). Це стало стимулом для формування християнської доктрини природного закону й права в роботах ранніх християнських філософів, особливо Бл. Августина, а у найбільш довершеному вигляді було розроблено св. Томою Аквінським, Суаресом і Франсіско де Віторія, хоча, «на жаль, було сформульоване за допомогою недостатньо чітких термінів, так що його найбільш глибокі риси незабаром перестали помічати й брати до уваги».⁵⁸⁴

Однак домінування теократичного світогляду змінило спосіб життя громадян, а отже і право, яке детермінувало діяльність громадян беззаперечним дотриманням релігійних за своєю суттю обрядів, традицій, звичаїв та канонів. Тогочасні церкви та монастирі починають виконувати не тільки виховну, освітню та просвітницьку, а й нормативно – правову діяльність, надаючи тим самим органам влади інституціонального характеру. Спираючись на право, влада набуває можливостей впливу на всі суспільні відносини. Таким чином, релігія переводить право із розряду абстрактно-теоретичного засобу регулювання суспільних відносин у систему інституціонально закріплених догм впливу на процеси розвитку суспільства. На місце пантеїстично налаштованій античній системі права як загального для всесвіту морального закону, середньовіччя прагне поставити право, яке надається абсолютною та непідвладною людям волею Бога⁵⁸⁵.

Християнство вчинило переворот у ставленні до людини, проголосивши рівність людей перед Богом, незалежно від соціального становища. Поворотним пунктом у християнстві, що вплинув на західну правову традицію,

583 Братасюк В.М. Інтелектуальний консенсус епохи і розвиток правового мислення http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Pfp/2003_1/116%20Bratasiuk.pdf

584 Маритен Ж. Человек и государство / Ж. Маритен; пер. Т. Лифинцевой. – М.: Идея-персс, 2000. – 196 с. – С. 82.

585 Решетніченко А.В. Генеза розвитку права від протосоціуму до середньовіччя http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Grani/2010_5/F-9.pdf

була в XI-XII ст.ст. григоріанська реформа, яка поєднала іудейську теологію, старогрецьку філософію та римське приватне право. Наслідками були відділення канонічного права від теології, посилення рецепції римського права, розробка формально-логічних інститутів схоластики, систематизація релігійних і правових текстів, уточнення ієрархії текстів і джерел права. У політичній сфері зміцнилися позиції папства і дуалізм духовної і світської властей, обмежувалася роль імператорів. Багато в чому, завдяки цьому перевороту, каноністика і діяльність церкви сприяли самоусвідомленню людини і обмеженню свавілля світської влади стосовно підданих.

У християнській етиці основоположними стали такі чесноти як співчуття, милосердя, альтруїзм, сфокусовані в максимі, що диктує людині любити ближнього як самого себе. Це надбання, без якого неможливе було б становлення і вкорінення гуманізму. В суспільстві, розділеному за станами, професійно, економічно або ж іншим чином неможливий справжній гуманізм, а можливий лише обмежений, відносний, навіть якщо він раціональний. Однак християнством був зроблений найважливіший крок на шляху подолання відмінностей між людьми – встановлення між ними рівності. Хоча рівність існувала лише в релігійному аспекті, духовно, це було дуже важливим кроком, тим більше, що з перемогою християнства релігія зайняла провідні позиції в житті людей і, отже, акцентувала духовну рівність.⁵⁸⁶

У цілому, гуманізм в добу середньовіччя визначався Святим Письмом, тлумачення якого складало головний зміст праведного і гріховного чинників життя людини. Слід погодитись, що гуманізм того часу полягав у розумінні людини, як нескінченної, яка може досягнути абсолютної свободи, всемогутності, які притаманні творцю, Богу. Переборюючи настанову на розподіл громадян і варварів, середньовіччя у ставленні людини до Бога відкриває принцип рівності людей, що суперечить існуючому соціальному розподілу. Універсальність людської сутності розкривається за допомогою поглиблення аналізу людини через виміри нескінченності, абсолютної свободи, всемогутності, які притаманні Богу. Таке тлумачення людини випередило реальну практику вузьких меж середньовічного суспільства. «Прогрес у розумінні людини на цьому етапі полягав у тому, що тут було поставлено питання про специфіку людського буття, вперше з'являються роздуми про свободу людини, хоча ця свобода є активною, вільною та цілевизначальною істотою, яка у змозі формувати уявлення про себе та світ завдяки активності (автоном-

586 Зиннурова Л.И. Гуманизм: происхождение, сущность, роль в обществе/ Л.И. Зиннурова // Вісник СевДТУ. – Вип. 94: Філософія: зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. – С. 90-97. – С. 91.

ності) власного розуму. Отже, середньовічний гуманізм зробив значний крок уперед і підготував підґрунтя для подальшого розвитку своєї буттєвості».⁵⁸⁷

У силу акту створення людини на образ та подобу Бога, в силу дарованої людині здатності розумного пізнання Бога людина вперше розглядається як особистість, діяльність якої заснована на свободі волі. Питання про свободу волі тісно пов'язаний з питанням про Вище благо, яким є Бог. Зміст свободи волі пов'язувався не з підпорядкуванням необхідності, а з визначенням вчинків совістю й вільним вибором людини.⁵⁸⁸

Середньовічні мислителі започаткували ідею про те, що всі люди володіють природними правами, хоча серед сучасних дослідників немає згоди щодо походження цієї доктрини та її зв'язку з традицією християнської думки. Жан Марітен припускає, що ідея прав людини була завжди присутня в іудео-християнському вченні про гідність і цінність кожної людини. Лео Штраус, зосереджуючись на атеїстичній філософії Томаса Гоббса, якого він вважав засновником новочасних теорій прав людини, доходить висновку, що ідея природних прав чужа всій попередній класичній та християнській традиції. Послідовники Штрауса продовжують твердити, що сама ідея природних прав несумісна з християнським ученням. Проте значна частина вчених вважає цей погляд безпідставним, оскільки ще до Гоббса існували християнські теоретики природних прав, такі як Суарес чи Гротій. Інтегративні погляди, що на сьогодні стали загальноприйнятими, відстоював Мішель Віллі, який доводив, що ідея природних прав справді походить із християнства.⁵⁸⁹

Таким чином, Середньовіччя стало епохою, в якій релігія займає місце основної форми суспільної свідомості, а теологія стає найважливішою галуззю знання. Якщо для античного мислення віра і авторитет були засобом і початком, а філософія і розум – метою, для Середньовіччя навпаки – засобом були розум і філософія, а метою – віра і авторитет Біблії. Християнське тлумачення людяності стало базовою, фундаментальною підставою європейського гуманізму. Ідеологи християнського гуманізму стверджували, що учення Христа сповнене найвищого гуманізму, оскільки воно визнавало незалежну ні від яких соціальних умов духовну цінність людини, яка створена за образом і подобою Бога. Крім того, було проголошено моральні норми і чесноти, які пройняті вищою людяністю: милосердям, любов'ю до ближнього, співчуттям,

587 Матюх Т.М., Басараба Т. Класичний гуманізм – генезис та еволюція поглядів http://www.nbuu.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vnuvgrp/2009_3_3/v47180.pdf

588 Гришук О.В., Гелеш А.І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: [монографія]. / Гришук О.В., Гелеш А.І. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права 2013. – 288 с.

589 Гуменюк Т.І. Релігійні права: історичний огляд. http://www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/Unz/2009_1/16.pdf

всепрощенням. Також стверджувалось, що соціальне, моральне та культурне вдосконалення суспільства повинно спиратися на християнські принципи.⁵⁹⁰

Основною суперечністю середньовічної філософсько-правової думки була колізія між ідеєю божественного провидіння та принципом свободи волі людини, яка обмежує свободу волі Бога, оскільки абсолютність божественної волі призводить до того, що людина стає маріонеткою. Наслідком такої християнської філософії стала одна з найважливіших рис процесу формування середньовічної людини, яка полягала у відмові від себе. Людина, що у процесі самопізнання усвідомлювала себе особистістю, спрямовувала свої внутрішні сили на применшення власної індивідуальності. У випадку порушення цих вимог, людина підлягала не лише зовнішнім жорстоким тортурам, які здійснювала церква, але й внутрішнім випробуванням, яких вона зазнавала, усвідомлюючи свою унікальність.

На зміну середньовічному теоцентризму прийшов ренесансний антропоцентризм. Вислів Піко дела Мірандоли: «Бог початок, а людина – центр усіх речей», – проголошував перехід від вивчення Бога до вивчення людини. У західноєвропейському гуманізмі епохи Відродження розрізняють два етапи розвитку: ранній і пізній. Ранній, так званий етико-філологічний, або громадянський гуманізм виник в Італії (кінець XIV - середина XV ст.) у зв'язку з вивченням і викладанням на основі класичної античної освіти риторики, граматики, поезики, історії та моральної філософії. Починаючи з останньої третини XV ст., коли гуманістичні інтереси переміщуються до площини теології, натурфілософії, природознавства, починається пізній гуманізм.⁵⁹¹

Поняття гуманізму зародилось в епоху Відродження, котра поклала початок новій світській культурі, яка була багато в чому протилежною культурі Середньовіччя з її пануванням релігії в духовних і світських справах. Саме в цей час культура поступово починає відділятися від культу, відбувається секуляризація розуму і культури, яка починає набувати власної цінності та значення. Одні західні вчені розуміють під гуманізмом лише технічний термін, що означає певну педагогічну чи культурну програму, набір дисциплін гуманітарного профілю. Інші вчені, які полемізують з ними, надають гуманізму філософського змісту і вбачають в ньому принципово нове порівняно

590 Гришук О.В., Гелеш А.І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: [монографія]. / Гришук О.В., Гелеш А.І. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права 2013. – 288 с.

591 Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 472 с. – С. 4.

з середньовічним розумінням природи і призначення людини.⁵⁹² На думку Я. Буркхарта, «саме в Італії епохи Відродження людина і людство були вперше пізнані повною мірою в їх найглибшій сутності. Вже одного цього достатньо, щоб пройнятися вічною вдячністю до Ренесансу. Логічне поняття людського існувало з давніх пір, однак лише Відродження повністю пізнало суть цього поняття».⁵⁹³

З кінця XIII - початку XIV ст. сутність людини почали розуміти зовсім інакше. На зміну християнському теоцентризму приходять гуманістичний антропоцентризм, внаслідок чого земні проблеми людини виходять на перший план інтелектуальної рефлексії. Різноманітні аспекти гуманістичного антропоцентризму знаходили своє найбільш загальне вираження в інтеграції естетичних і моральних ідей, запозичених з античного спадку. У ті часи вже побутували уявлення про Середньовіччя як період невігластва і мороку помилкових поглядів, що настали після загибелі блискучої античної цивілізації. Гуманісти самовпевнено вважали, що мистецтво, яке колись процвітало в античному світі, вперше відродилося саме в їх час. Тому термін «Відродження» спочатку означав не стільки назву всієї епохи, скільки саму історичну подію появи нового мистецтва, лише пізніше цей термін набув більш широкого смислу і стало означати епоху, коли в Італії, а потім і в інших країнах сформувалась і розцвіла культура, опозиційна феодалізму.⁵⁹⁴

Домінує думка, що філософія гуманізму протиставляла схоластичному світогляду Середньовіччя культ свободи розуму, а найважливіші досягнення культури епохи Відродження лягли в основу культури сучасної західної цивілізації. Гуманісти епохи Ренесансу не відкидали визнані досягнення Середньовічної культури, а також критично ставилися до спадщини античної культури, переоцінюючи деякі цінності попередніх, тому його стрижнем став новий світогляд та нова самосвідомість людини. На відміну від античного погляду на навколишній світ, в якому людина покликана слідувати своїй природі, мислителі епохи Відродження стверджували, що людина наділена Богом вільною волею, є творцем самого себе і своєї долі, і тим самим виділяється з природи. Подібний підхід не тільки виходить за рамки античного розуміння природи людини, але і вступає в різке протиріччя з постулатами релігійної середньовічної філософії. У центрі уваги мислителів Відродження поставлений не Бог, як Творець і вище мірило будь-яких цінностей, а звичайна людина. Онтологічні проблеми для гуманістів відходять на другий план, а в центрі їх уваги опиняються переважно моральні, політичні та естетичні проблеми. Але головним залишається вчення про людину, а саме питання етики, моралі, вчення про істинне благородство і гідність людини.⁵⁹⁵

---

595 Невзоров М.Ю. Гуманистическая направленность правовой культуры
<http://diss.rsl.ru/diss/05/0015/050015002.pdf>

Загалом специфіка гуманізму епохи Відродження зумовлена впливом християнства, оскільки людина в ренесансному гуманізмі постає як особистість, яка може спільно творити разом із Богом, оскільки в ній присутня його частина.⁵⁹⁶ [с.156] На відміну від середньовічної людини, погляди якої були звернені до надкосмічного Творця, пошуки якого здійснювались у глибинах власної самосвідомості, людина доби Відродження шукала шляхів уподібнення до Бога не тільки через самозаглиблення, смиренність, а й через спрямовану назовні активність, через любов, усвідомлення значущості свого буття. Людина розглядалась як найвище творіння і співтворець Бога. Людиною завершується процес творіння, тому вона здатна осягнути його й творити, наслідуючи Творця, з чого випливає піднесення людини до рівня Бога в її можливостях і діях. Піднесення людини до рівня змагання з Богом мало своїм зворотним боком наближення Бога до людини. Людина не повинна «почувати себе приниженою і грішною, відмолюючи свою ницість і недосконалість, вбиваючи плоть заради потойбічного життя, вона може пишатися своїми мистецтвами, завоюваннями і відкриттями, вона повинна утверджувати свою гідність не тільки в аскетичних подвигах і смиренному служінні, але й у добродійній практиці, любові, повноцінному переживанні життя»⁵⁹⁷.

Слід зауважити, що характерні для гуманістів протиставлення між «темрявою» і «світлом», «сном» і «пробудженням», які використовувались для відмежування Відродження від часів Середньовіччя, були запозичені з Біблії, так само як і сам термін «відродження». З цього приводу А.Ф. Лосев посилається на Євангеліє від Іоанна, де сказано «якщо хто не відроджується заново, не може побачити царства божого».⁵⁹⁸ Поряд з цим, Відродження підняло на новий рівень невиразну суспільну свідомість Середньовіччя, наповнило її духом демократії та антропоцентричними думками великих гуманістів.

Загально визнаний засновник італійського гуманістичного руху Ф. Петрарка, котрий був віруючим християнином, виступив проти марнослів'я схоластів, вченість яких він вважав ілюзорною. Виходячи з думки про людину як моральну за своєю природою істоту, яка здатна вдосконалитися під впливом світської освіти та виховання, що має замінити схоластику, італійський мислитель створив вчення, що утверджувало людську гідність у реальному житті. Людина розглядалась як своєрідна точка відліку дійсності, вона набуває все більшої самостійності, усе частіше репрезентує не спілку, а саму себе.

596 Кашуба М.В. Утвердження українського ренесансу [Рецензія на:] Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Філософська думка. – 2001. – №4. – С. 153–157.

597 Дойчик М.В. Ідея гідності людини в європейському ренесансному гуманізмі http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_40/Gileya40/F5_doc.pdf

598 Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения / А. Ф. Лосев. - М.: Мысль, 1978. – с.41.

Таким чином, в епоху Відродження виростає нова самосвідомість людини, її нова суспільна позиція: гордість та самоствердження, усвідомлення власної сили і таланту стають визначальними якостями людини епохи Ренесансу.⁵⁹⁹

Гуманісти у боротьбі проти схоластів і церковної бюрократії спиралися на ідеали і твори первинного християнства. Християнська теологія виникла як синтез іудейсько-християнської міфології та грецько-римської філософської традиції в її ідеалістичному аспекті за мінімальної участі науки, котрою нехтували.⁶⁰⁰ Держава та більшість філософів ставилися до християн негативно, оскільки суперечність між християнським світоглядом і античною філософією була непримиренною. Тому гуманісти доби Відродження прагнули максимально відродити ідеї Античної культури, її дух «язичництва», моральні та філософські погляди з тим, аби синтезувати їх у християнське віровчення.⁶⁰¹ З цього приводу гуманіст Е.С. Пікколоміні, котрий у подальшому став Папою Римським Пієм II, писав, що християнство є не що інше, як новий, повніший виклад учення про вище благо древніх⁶⁰².

Таким чином, поняття гуманізму своєю появою зобов'язане епосі Відродження, котра поклала початок новій світській культурі. На зміну християнському теоцентризму приходять гуманістичний антропоцентризм, внаслідок чого земні проблеми людини виходять на перший план інтелектуальної рефлексії. Різноманітні аспекти гуманістичного антропоцентризму знаходили своє найбільш загальне вираження в інтеграції естетичних і моральних ідей, запозичених з античного спадку. Гуманізм того часу запропонував альтернативну антропоцентричну модель світового порядку, згідно з якою людина вважалась єдиною абсолютною цінністю.⁶⁰³

Зародки новоевропейського мислення також справедливо пов'язують із світоглядно-духовними змінами, що відбулись у часи Відродження. Крізь призму антропоцентризму стала в інший спосіб тлумачитись ідея християнської любові, її зміст все більше пов'язували з природними людськими рисами. Відродження наголошувало на самоцінності та неповторності особи, її креативній природі, її природженому праву бути, відрізнятись від інших.

599 Матіох Т.М., Басараба Т. Класичний гуманізм – генезис та еволюція поглядів http://www.nbuv.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vnuvgrp/2009_3_3/v47180.pdf

600 Чаньшев А.Н. История философии древнего мира. – М., 2005. – 608 с. – С. 533.

601 Стародубець В. Філософські засади міфологем Відродження http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvchu/Filos/2008_412/412-413%5C40.pdf

602 Соколов В.В. Европейская философия XV – XVII веков. – М., 1984. – 448 с. – С. 21.

603 Гришук О.В., Гелеш А.І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: [монографія]. / Гришук О.В., Гелеш А.І. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права 2013. – 288 с.

Ці ренесансні аксіологічні новації гуманістично-індивідуалістичного спрямування стали важливим кроком на шляху гуманізації суспільства і права.

Епоха Відродження дала потужні культурні імпульси для формування європейської цивілізації, а гуманістичний і реформаційний рухи змінили напрямок її розвитку. «Оголосивши попередній період середньовіччя «темним століттям» і розглядаючи себе як наступників і хранителів антично-християнського синтезу, гуманісти і реформатори протиставили відмираючим духовним цінностям періоду безособової корпоративності ідею вільної особи, що самовизначається у творчості і вірі»⁶⁰⁴. Аналіз найбільш виразного прояву Ренесансу у філософії, дав можливість зробити висновок, що на першому плані в той час було дослідження проблеми людини, її природи, гідності, унікального положення у світі, цінності її індивідуальності. Дослідження ренесансних уявлень про людину через зіставлення гуманістичної та реформаційної традицій дає можливість реконструкції особливостей становлення європейської людини і навернення до її аутентичного розуміння, характерного для пізнього Відродження.

Епоху Реформації можна охарактеризувати як кризу ренесансної культури і зародження нової картини світу. Одним із головних результатів культуро творчого процесу релігійного напрямку реформаційного періоду став протестантизм. Ідеї протестантизму, яким стали називати всі течії, що виникли як відгалуження католицької церкви в результаті Реформації, справили великий вплив на науку та культуру. Ідеологи Реформації чітко розділяли сфери земного й божественного, і перше при цьому не вважалося гріховним. Основною ідеєю його було вчення про безпосередній зв'язок людини з Богом, без участі церкви й духівництва. В протестантизмі, здебільшого, немає традиційного протиставлення мирян й духівництва, і кожен віруючий має право по-своєму тлумачити та викладати слово Боже. Вчення проклало шлях до формування й розквіту індивідуалізму в усіх його формах, від помірних до найгостріших.⁶⁰⁵

Реформація започаткувала процес набуття віруючими права на духовну свободу. Протестантизм, запровадивши через хрещення за кожним принцип всезагального священства, фактично закріпив можливість безпосереднього євхаристичного зв'язку із духовним Абсолютом. «За цих умов єдність містичного духовного тіла Христового не розпалась, як вважає дехто з вчених, а просто набула нової якості – за кожним, хто належить до цієї єдності в силу сповідання єдиного для всіх Бога, визнається право раціонально-прагма-

604 Черенков М.М. Гуманізм та реформація: до логіки співвідношення.
http://www.nbu.gov.ua/Articles/Kultnar/knp57t2/57t2_134-137.pdf

605 Сугрובה Ю.Ю. Постренесансні зміни в осмисленні творчості Європи.
http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Api/2011_26/3.pdf

тичним чином упорядковувати свої відносини з духовним Абсолютом, тобто чинити свободу і послуговуватися нею за аналогією із своєю власністю».⁶⁰⁶

Реформація виникла і розвивалася під гаслами відродження християнства, поверненням до Нового Заповіту і його перших тлумачів, щоб навчитися у них. Це були основоположні документи християнського світу, першоджерело християнської віри і практики, де можна було знайти первинні ідеали християнства. Нова текстуальна і філологічна техніка, освоєна гуманістами, розглядалася як ключ до новозаповітного світу і, отже, справжнього християнства. Таким чином, видання першого грецького Нового Заповіту і першої збірки праць Августина, який вважався головним патристичним письменником, були наріжним каменем філософії шістнадцятого століття.

У порівнянні гуманізму і Реформації спільним є звернення до витоків своєї традиції: культурної для гуманістів, релігійної для ідеологів Реформації. Ідейна нестача, що виявилася очевидною наприкінці Середньовіччя, спричинила повернення до автентичності. Оскільки такої не виявилось, то відроджувалися різні традиції, що обумовило складність духовного життя пізнього Відродження і проявилось у демонології, язичництві, античній філософії, різних версіях християнства та ін. «Ця рефлексія з приводу антично-християнського синтезу надала розвиток протилежним тенденціям, проте саме їх «рівнодіюча» стала магістральним напрямком у формуванні цивілізації Нового часу».⁶⁰⁷

У результаті Реформації суспільство стало все більше відокремлюватися від духовної влади церкви й вибудовувати світський порядок, у якому стираються політико-правові розбіжності між громадянами різного походження й різних конфесій. Цей процес підсилювався у Новий час завдяки спробам побудувати життя суспільства на засадах чистого розуму, що відділений від релігії. Однак, як показали трагічні події останніх двох сторіч, і це не забезпечило духовну єдність людства. «У міру того, як трагічні події останніх десятиліть спростовували буржуазний раціоналізм XVIII й XIX століть, ми все ясніше усвідомлювали той факт, що релігія й метафізика є сутнісною складовою людської культури, споконвічними й необхідними стимулами самого життя суспільства».⁶⁰⁸ Тому, слід погодитись з Ж. Марітенем, що оновлена демократія майбутнього не повинна ігнорувати релігію й має стати плюралістичною й персоналістичною, тобто сфокусованою на особистості.

606 Ханстантинов В.О. Ідеї толерантності в ранньому лібералізмі.
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_18/Gileya18/F10.pdf

607 Черенков М.М. Гуманізм та реформація: до логіки співвідношення.
http://www.nbu.gov.ua/Articles/Kultnar/knp57t2/57t2_134-137.pdf

608 Маритен Ж. Человек и государство / Ж. Маритен ; пер. Т. Лифинцевой. – М.: Идея-персе, 2000. – 196 с. – С. 103.

У такому персоналістичному політичному суспільстві люди, що належать до різних філософських і релігійних течій, можуть і повинні співпрацювати в ім'я загальних цілей і загального блага, якщо вони приймають основні принципи суспільства вільних людей.

Таким чином, епоху Реформації можна охарактеризувати як кризу ренесансної культури і зародження нової картини світу. Одним із головних результатів культуротворчого процесу релігійного напрямку реформаційного періоду став протестантизм. Центральним питанням Реформації було питання про людину, що у ракурсі теоцентризму поставало як питання про її спасіння. Антропоцентризм, який протестантська релігія згодом відкинула, пронизував почуття пантеїстів та містиків, а гуманістична концепція піднесення людини відіграла вагомую роль у філософії XVI ст. Гуманістичний дух значно скріпив політичні, інтелектуальні та релігійні сили з наближенням Реформації. Світоглядна проблематика, яку гуманізм наклав на всі сфери суспільного життя, проникла і у поле офіційного церковного впливу. Це давало підґрунтя до інтенсивної та глибокої роботи над переосмисленням догматичної, культової та організаційної сторін християнства та ставлення до людини.⁶⁰⁹

Якщо в часи Середньовіччя кожна людина сприймалась як невід'ємна клітина єдиного духовного тіла Христового, цілісність котрого уявлялась непорушною і безумовною, то Реформація означала раціоналізацію духовного життя і по-новому виражала земну єдність духовного Христового тіла. Якщо античність відкрила в людині феномен свободи і пов'язала її з розумом, то християнство своїм постулатом про рівність душ повідомило, що свобода дарована людині Богом і вже від неї самої залежить як скористатися нею через свій вибір. У період Реформації відбувається поступове оволодіння свободою самою людиною як самодостатнім суб'єктом мислення, волі та дії.

Характерною особливістю гуманізму в епоху Нового часу стала моральна реабілітація людини, ця епоха «опускає моральність на землю, включає її в сукупність мотивів живого індивіда, намагається пов'язати в один вузол, з одного боку, індивідуальні вимоги, потреби, прагнення до щастя, а з іншого – суспільні зобов'язання».⁶¹⁰ Саме в цей час з'явилась буржуазія, котра почала активно відстоювати ідеї свободи, братерства та рівності, коли людина все менше була залежною від станової чи родової приналежності, а мірилом цінності людини почала визнаватись приналежність до людського

609 Гришук О.В., Гелеш А.І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: [монографія]. / Гришук О.В., Гелеш А.І. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права 2013. – 288 с.

610 Букреев В.И., Римская И.Н. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению: Учеб. Пособие. – М.: Юрайт, 1998. – 336 с. – С. 122.

роду.⁶¹¹ Філософія Нового часу характеризується зародженням та розвитком капіталізму, прогресом в економіці, техніці, зростанням продуктивності праці, котрі спричинили суттєві перетворення в соціально-політичній сфері суспільства, змінили свідомість та світогляд людей, спричинили бурхливий розвиток науки.

З кінця XVI століття формується нова філософія, яка починає спиратися на науку та природознавство, що стало передумовою нового спрямування людства на оволодіння силами природи. Цей процес супроводжувався переорієнтацією філософії з антропологічної проблематики на пізнання закономірностей природи. При чому на перший план було висунуто всебічне вивчення природи людини. Філософи XVII століття безпосередньо наголошували на об'єктивному дослідженні властивостей природи людини, яка опиняється включеною в єдину об'єктивно закономірну систему наукового пізнання і виступає предметом аналізу природознавчих та гуманітарних дисциплін. У новому типі гуманізму, який починає формуватися у той час, відбувається «зміщення акценту з гуманістичного прославлення людини, ствердження її гідності і самосвідомості на емпіричне та теоретичне дослідження індивіда, а потім відокремлене вивчення його характеристик. У методологічному відношенні висування проблеми людини на передній план супроводжувалось натуралістичним описом її природи».⁶¹²

Філософи XVII ст. стали мислити про Природу і Розум з великої літери, як про щось на зразок абстрактних божеств. Відповідність людського вчинку розуму розумілася так: вчинок має бути зроблений відповідно до ідеального зразка, який природа веліла встановити розуму. Лише у цьому випадку вчинок повинен бути визнаний раціонально виправданим.⁶¹³ Розвиток філософії Нового часу пов'язаний з поглибленим вивченням природи, завдяки чому принципи наукового мислення швидко поширилися за межі окремих галузей науки та філософії й успішно увійшли в життя суспільства як основа пізнання людини, її місця в світі. Це зумовило подальший розвиток гуманістичних ідей епохи Відродження, які були критично переглянуті і, ввібравши в себе все прогресивне, заклали основу сучасного розуміння гуманізму, стали фундаментом сучасної європейської цивілізації.

611 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – 428 с. – С. 29.

612 Матюх Т.М., Басараба Т. Класичний гуманізм – генезис та еволюція поглядів. http://www.nbuv.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vnuvgrp/2009_3_3/v47180.pdf

613 Шестопал С.С. Неотомістський напрямок у французькій філософії права: концепція Жака Марітена. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2009. – 206 с. – С. 120.

Дослідники зазначають, що стиль мислення Нового часу заснований на виділенні в будь-якому явищі окремих елементів і встановленні зв'язків між ними механічної причини, що витіснило поняття мети.⁶¹⁴ Цей стиль мислення відобразив тенденцію до атомізації тогочасного суспільства, його прагнення оволодіти природою, що було зумовлено переходом до ринкових відносин. Руйнування феодально-общинних зв'язків, процес відокремлення індивідів спричинив формування індивідуалістичної свідомості, що стала засадою нових суспільних відносин. Слід погодитись, що етичний індивідуалізм і природничо-науковий атомізм у XVII ст. сприймалися як різні аспекти єдиного світовідчуття, згідно з яким, основними елементами буття є атоми або самостійні індивіди, що взаємодіють механічним способом і підкоряються жорстким законам.⁶¹⁵

Філософсько-правове мислення Нового часу також відчуло на собі вплив натуралістичних поглядів та механістичного мислення, що досліджувалось Г. Гроцієм, Ф. Беконом, Дж. Локком, Т. Гоббсом, Ш. Монтеск'є, крізь призму ідей та вимог природно-правової справедливості. Людина розумілася як природна істота, як така, що за законом природи має право відстоювати свою власність, тобто своє життя, свободу, власність, однак, при цьому, має жити так, щоб не нашкодити іншому. Слід погодитись, що погляди мислителів цієї доби на людину доволі механістичні, людина сприймається як розумна істота, котра живе відповідно до розумних законів природи.⁶¹⁶

У Новий час гуманізм змінив ідеали соціальної справедливості, надихнув демократичні реформи, сприяв формуванню нової етики, яка висунула на перший план цінності свободи і щастя, соціального прогресу, підкреслювала значення невід'ємних прав людини. «Метою гуманізму було забезпечення кращого життя людини через розвиток самої людини і людяності в суспільстві. Його цінності отримали широке визнання в епоху Просвітництва, перетворившись із того часу – поряд із наукою, технологією та ідеєю прав людини – на глибинний і постійно діючий фактор загальноєвропейської цивілізації».⁶¹⁷

У той час було закладено основи сучасного розуміння прав людини як імперативів і норм взаємовідносин особи та влади, були висунуті концепції виникнення держави із вільної згоди людей, ідеї про те, що держава спи-

614 Юревич А.В. Культурно-психологические основания научного знания // Проблема знания в истории науки и культуры. – СПб.: Алетейя, 2001.

615 Кузнецова Н.И. Наука в ее истории (методологические проблемы). Монография. – М.: Наука, 1982. – 256 с.

616 Братасюк В.М. Інтелектуальний консенсус епохи і розвиток правового мислення. http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Pfp/2003_1/116%20Bratasiuk.pdf

617 Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістова характеристика): Монографія. – Х.: Право. – 240 с. – С. 135.

рається на природні закони. «Природність прав означала їх приналежність тим живим істотам, які утворюють рід людський. Невідчужуваність прав розумілась як їх невідривність, невід'ємність від людини, оскільки без них вона не зможе проявити себе саме як людська істота – незалежно від місця й часу її існування. Святенність тлумачилась як найбільша шана і повага до прав людини, як найвищий їх статус у суспільній системі цінностей».⁶¹⁸

У Новий час ідеї природного права відіграли революційну роль на гуманістичних засадах відстоювання можливостей людини створювати відповідні її сутності умови життя, створювати за допомогою права відповідні суспільні відносини. Слід погодитись, що піднесення самого факту життя до рівня найвищого земного блага, оголошуючи найвищою цінністю можливість відчувати, осмислювати, переживати, пізнавати таїнства буття, вселяло в людей упевненість у своїй неповторності серед інших творинь природи. Свободолюбство, як суттєва риса людини, що природно притаманна їй на рівні з фактом життя, проголошувалась її священним правом. У філософських ідеях природного права того часу людина розглядалась як власник свого життя, власник своїх ідей і власник своїх речей. «Не людина існує для речей, а речі існують для неї, весь навколишній світ – духовний і матеріальний – існує як поле її діяльності».⁶¹⁹

На думку С.І. Максимова у Новий час було створено утопічну модель, що побудована на «дихотомії» природного і цивільного станів, при чому засобом переходу від одного стану до іншого є суспільний договір. Теоретичний задум цієї моделі, поряд з цим, вчиняє реальний інспіруючий вплив на свідомість і поведінку людей, адже хоча утопічні проекти не збуваються, людина, перебуваючи під враженням нової дійсності і надихаючись цією картиною, своїми вчинками змінює соціальний світ, користуючись при цьому символами і категоріями утопічного проекту. Так і природно-правове мислення перетворило політико-філософську систему, докорінно змінило практику державно-правового життя.⁶²⁰

Поряд з цим, в епоху Нового часу почалось нове перетворення в проблематиці людини, яка починає переходити з площини залежності підданих від Бога в площину їх свободи, моральної відповідальності не лише перед

618 Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. – К.: Атіка, 2004. – 464 с. – С. 26.

619 Пепеляев С.П. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України. Дис... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.12 – філософія права. – К: Національна академія внутрішніх справ України, 2005. – 182 с. – С. 37.

620 Максимов С. Природно-правове мислення // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – №4 (27). – С. 158.

Богом, але і перед самою собою і співтовариством.⁶²¹ Слід, однак, погодитись з А.І. Ковлером,⁶²² що концепція людини цієї епохи була все ще доволі абстрактною, хоча залишила після себе напрацювання, котрі лягли в основу позитивного вчення про людину.

Взагалі у філософії права Нового часу простежується велика увага до людини, її свободи і рівності, прав, характеризується посиленням зверненням до природного права. Саме тоді з'являються англійські: Петиція про право (1628 рік), Habeas Corpus Act (1679 рік), Декларація прав (1688 рік), Біль про права (1689 рік), американські: Декларація права Віргинії (12 червня 1776 року), Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки (4 червня 1776 року), Конституція США (1787 рік), Біль про права (1789 - 1791 роки), французька Декларація прав людини і громадянина (1789 рік), котрі відображають ці ідеї. Більшість прогресивних мислителів цієї доби виступають з ідеєю невідчужуваних прав і свобод особистості, правової організації державної влади, а правове мислення спрямоване на захист і ствердження юридичного праворозуміння, відповідно до якого людина-атом повинна мати державу і закони, які служать їй, тобто правову державу і правові закони.⁶²³

Юридичні документи, прийняті у цей час, мають гуманістичну спрямованість, водночас вони різняться культурно-історичними традиціями, на ґрунті яких виникли. Так, якщо американці у переважній більшості – це біженці з усіх кінців континенту і їх спільнота формувалася на психології захоплення, то вони, в певному розумінні, вільні від традицій. У той же час, європейські документи вольностей напрацьовані у боротьбі соціально-економічних, політико-практичних і право-ідеологічних відносин. Американська вільність у своїй основі мала сукупність представників різних культур, які об'єднувалися на новій основі, не обтяженій історичними традиціями. Звідси пануючі в них позитивістсько-прагматична філософія, протестантська релігія, плюралізм думок та експансіоністська політика. Правовий нормативізм став центральною об'єднуючою силою американського суспільства. Буква закону, що доведена до абсолютного соціального значення, певною мірою захищає і зберігає інтереси кожного громадянина. Право є ідеалом, навколо положень якого постійно точаться, з одного боку, суперечки різноманітних

621 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты: Учебное пособие. – М.: ИКФ «ЭКМОС», 2003. – 288 с. – С. 98.

622 Ковлер А.И. Антропология права: Учебник для вузов. – М.: Издательство Норма, 2002. – 480 с. – С. 48.

623 Братасюк В.М. Інтелектуальний консенсус епохи і розвиток правового мислення.
http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pfp/2003_1/116%20Bratasiuk.pdf

соціально-політичних сил, а з іншого – воно забезпечує суспільно-політичну стабільність.⁶²⁴

Поряд з цим, однією з особливостей гуманізму є його прояв в інтеграції народів в одну спільноту, з характерним взаємозбагаченням культур і юридично-правової в тому числі, що й проявиться пізніше в утворенні міжнародних організацій. Загальнолюдські цінності, які має в собі гуманізм, найбільше виявилися у міжнародно-правових нормах, однак ідеологічне підґрунтя цих документів було випрацюване великою мірою у філософії саме Нового часу. Повноцінне, найбільш гуманістичне виявлення природного права спостерігається в юридичних документах, спільних для всіх народів і континентів. Отже, можна сприймати історію розвитку гуманізму як історію юридичного оформлення прав людини, яка в різні епохи і в різні часи, у різних народів усвідомлювалася людьми, як необхідність жити у співдружності, взаєморозумінні, взаємоповазі, у взаємному визнанні особливостей культури кожної нації, кожного народу, кожної країни.⁶²⁵

Таким чином, характерною особливістю гуманізму в епоху Нового часу стала моральна реабілітація людини, обґрунтування її суверенності як морального суб'єкта і утвердження її права на задоволення своїх потреб. З кінця XVI століття формується нова філософія, яка починає спиратися на науку та природознавство, що стало передумовою нового спрямування людства на оволодіння силами природи. Цей процес супроводжувався переорієнтацією філософії з антропологічної проблематики на пізнання закономірностей природи, при чому на перший план було висунуто всебічне вивчення природи людини. Гуманізм у Новий час сприяв трансформації ідеалів соціальної справедливості, демократичним реформам та формуванню нової етики, яка висунула на перший план загальнолюдські цінності, права людини і знайшла своє закріплення у праві. У той час було закладено основи сучасного розуміння прав людини як імперативів і норм взаємовідносин людини і держави, була висунута ідея про те, що держава повинна спиратися на природне право.⁶²⁶

В епоху Нового часу людина починає розглядатись як вільна істота, котра здатна творити саму себе, надавати собі тієї природи, якої вона забажає, як

624 Пепеляев С.П. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України. Дис... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.12 – філософія права. – К: Національна академія внутрішніх справ України, 2005. – 182 с. – С. 45.

625 Пепеляев С.Г. Гуманізм як основна риса європейського права // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 20. – К.: Укр. центр духовної культури, 2001. – С. 66–77.

626 Гришук О.В., Гелеш А.І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: [монографія]. / Гришук О.В., Гелеш А.І. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права 2013. – 288 с.

суб'єкт пізнання і діяльності. В цьому полягало головне відкриття гуманізму, яке отримало розвиток в раціоналізмі цієї доби. Філософія Нового часу стверджувала визначну роль розуму людини як у пізнанні світу, так і в створенні суспільно-політичних форм співжиття людей, в тому числі і права. Найбільший вплив ця традиція вчинила на розвиток філософсько-правової думки, оскільки гуманістичний ідеал людини як вільної індивідуальності, котра здатна до самотворення, породив ідеал громадянського суспільства, в якому ця здатність буде повністю реалізована, та правової держави, котра зможе сприяти здійсненню, охороні і захисту основних прав людини.

4.3.2. Сучасне філософсько-правове розуміння гуманізму

XIX сторіччя характеризувалось значним розвитком позитивізму на фоні капіталізму, масових відкриттів у науці та техніці, що сприяло раціональному поясненню природного права. Пріоритети надавались етичним постулатам, моральним законам та імперативам, щоб доповнити позитивне право, при чому існувала апіорність природного права, однак відкидалась його метафізична складова. У XX ж сторіччі, крім соціальних потрясінь, пов'язаних із світовими війнами, на формування радикальної зміни у філософському осмисленні світу вплинули також розчарування щодо результатів використання науки і техніки, дисгармонія між соціальним та біологічним у людині, невинуватий оптимізм щодо її високої духовності. У філософії права ці зміни проявились у загостренні проблеми визнання чи невизнання природного права та у заглибленні в онтологію людини і природи.⁶²⁷ Тому для філософії права XX сторіччя, коли в системі «природа – суспільство – людина» актуалізувались нестандартні проблеми, які вимагали нестандартних рішень, що виходять за межі класичної філософії, був характерний плюралізм.⁶²⁸ Це торкалось, в першу чергу, розуміння та змістовного наповнення ідеї гуманізму, а також її реалізації в праві.

Слід погодитись, що юридичне право, згідно з позитивістською філософією, оголошується позитивним, правильним, тобто таким, що приносить користь людині. Право впливає на людину завдяки соціальному нормуванню, яке має для неї таке саме значення, як і закони природи. Таким чином, людська самотність розчиняється в юридичних нормах. Вже з кінця XIX ст. початку XX ст. позитивне право розуміється як таке, що стоїть над людиною, поза нею, є самостійним і незалежним, якому слід підкорятися, оскільки

627 Сливка С.С. Природне та надприродне право: У 3-х частинах. – Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атака, 2005. – 224 с. – С. 119, С. 193.

628 Сальников В.П., Кальной И.И., Гуцерцев Х.С., Сандулов Ю.А. Философия для аспирантов: Учебник для адъюнктов высших образовательных учреждений МВД России / Под ред. И.И. Кальной. – СПб.: Лань, 1999. – 152 с. – С. 183.

воно встановлюється державою. Тому гуманістичність позитивного права визначається сутністю держави. Правова та неправова держава відрізняються через гуманізм права, через забезпечення прав людини, їх державний захист та гарантування. «У цьому розумінні досвід політико-правового творення в західноєвропейських державах на основі різноманітності політико-правових теорій свідчить, що проголошені гуманістичні гасла в конституціях цих країн не завжди виправдовувались і впроваджувались на практиці. Та й теорії правової держави зазнали таких інтерпретацій, що давали можливість найбільш суперечливим чином втілювати на практиці первинний гуманістичний його зміст».⁶²⁹

Сьогодні розповсюдженою є думка, що термін «гуманізм», та «відродження» стосовно процесів витворення культури в житті Європи XIV-XVI століть з'явилися не одночасно з цими процесами, а через кілька століть завдяки зусиллям істориків та філософів. Щодо останніх, то багато чим ми зобов'язані швейцарському історикові Якобу Буркгарду, який стояв біля витоків культурології як самостійної наукової дисципліни.⁶³⁰

Висловлюються міркування, що термін «гуманізм» у науковий обіг увів німецький педагог Фрідріх Нітхаммер у 1808 р., а після праці німецького історика Георга Фойгга «Відродження класичної давнини» у науці почалось широке обговорення історичного змісту і меж даного терміна. На думку спеціалістів, ця книжка досі не застаріла, оскільки є важливим збірником фактичних відомостей, що стосуються діяльності гуманістів в Італії. Однак саму авторську концепцію гуманізму наразі навряд чи хто-небудь поділяє у всій її повноті, оскільки він представлявся філософом як відродження класичної давнини. На думку ж Фойгга, без відродження античної освіченості гуманізм був би не можливий, адже його сенсом і кінцевою метою є злиття античного духу з християнським.⁶³¹

До середини XIX століття у західній філософській і культурній традиції поняття «гуманізм» асоціювалось, як правило, або з гуманізмом епохи Відродження, або з окремими культурними течіями. Одним з перших термін «гуманізм» у значенні певного погляду на життя й особистої філософії з'явився у датського філософа Габріеля Сібберна. У праці «Про гуманізм»

629 Пепеляєв С.П. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України. Дис... канд. юр. наук. Спеціальність 12.00.12 – філософія права. – К: Національна академія внутрішніх справ України, 2005. – 182 с. – С. 39.

630 Буркгардт Я. Культура Італії в епоху Возрождения / Я. Буркгардт : [Пер. с нем.]. – Смоленск: Русич, 2002. – 448 с.

631 Попо вич М.Д. Антропоцентризм і гуманізм: минуле та сьогодення.
http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_40/Gileya40/F21_doc.pdf

(1858), філософ критикував концепції відвертості та супранатуралізму. Відомий британський ліберальний філософ Джон Робертсон у праці «Сучасні гуманісти» (1891) використав слово «гуманіст» для характеристики мислителів, що відстоювали право світського погляду на життя.⁶³² Певна роль у поширенні нового значення поняття «гуманізм» належала відомому британському філософу-прагматику Фрідріху Шиллеру. На початку ХХ ст. він використав це слово у заголовках своїх книжок «Гуманізм: Філософські есе» (1903) та «Дослідження гуманізму» (1907).

Ідея Шиллера застосовувати термін «гуманізм» у новому значенні була підтримана у США відомим філософом-прагматистом і педагогом Джоном Дьюї. Філософ вважав, що під час формування правильних точок зору, слід виходити з ідеї цілісності людської природи (симпатій, інтересів, бажань тощо), а не тільки з інтелекту, логіки чи розуму. Однак складність праць самого Дьюї не дала змоги надати поняттю «гуманізм» широкого звучання у філософській літературі його часу.⁶³³ Поряд з цим, філософ надавав гуманізму значення технічного філософського терміна, пов'язаного з Шиллером, який додав гуманізму неналежний суб'єктивістський поворот. Бажання внести елементи людського бажання і мети, що не враховувалися в традиційній філософії, призвело до фактичної ізоляції людини від іншої природи. Дьюї прийшов до того, що називав власну позицію культурним або гуманістичним натуралізмом. Таким чином, не погоджуючись в окремих деталях з Шиллером, Дьюї все одно називає свій світогляд гуманістичним.⁶³⁴

Передісторію сучасного гуманізму як суспільної ідейної течії умовно можна позначити періодом з середини ХІХ століття до середини ХХ століття. Спочатку її суб'єктами були широкі рухи європейських вільнодумців, ліберальні релігійно-етичні організації, демократичні діячі культури і науки, теоретики франкфуртської соціологічної школи (Т. Адорно, М. Хоркхеймер), представники євромарксизму в Італії і Франції, видні представники екзистенціалізму (Н. Бердяєв, Л. Жердин, Ж.-П. Сартр, А. Камю, Д. Ясперс). Важливе місце у цьому процесі займали також етичні спільноти, які паралельно формуванню світських суспільств з середини ХІХ століття почали оформлятися в етичні рухи, які і на сьогоднішній день займають важливе місце в суспільних рухах в США.⁶³⁵

632 Ренессанс. Барокко. Класицизм. Проблема стилей в западноевропейском искусстве XV–XVII веков. Антология. – М.: Наука, 1966. – 428 с.

633 Попович М.Д. Антропоцентризм і гуманізм: минуле та сьогодення. http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_40/Gileya40/F21_doc.pdf

634 Черный Ю.Ю. Современный гуманизм <http://humanizm.ru/humanizmsovr>

635 Кудишина А.А. Гуманизм – феномен современной культуры <http://www.humanism.ru/ph3.htm>

Поряд з цим, у літературі висловлюються міркування, що у XIX-XX ст.ст. домінуючою стає тематика кризи гуманізму і критика його основних положень, викликана сумнівами в здатності людини в умовах тогочасного суспільства залишатись вільним та автономним суб'єктом. Так Ф. Ніцше оголосив війну всьому занадто людському, вбачаючи в сучасності кінець християнської культури і перехід у світ надлюдини з її волею до влади. Хоча питання про відношення Ніцше до гуманізму залишається спірним. У XX ст. для романтично налаштованих критиків західної цивілізації гуманізм став причиною різкого зниження духовності, розриву з морально-релігійними та аристократичними цінностями. На думку Н.А. Бердяєва, головним недоліком гуманізму є відрив людини від Бога, утвердження людинобожжя, що призвело до самознищення людини і вичерпання її творчих сил.⁶³⁶

Н.А. Бердяєв, продовжуючи думку С.Л. Франка, вважав можливим розв'язання кризи людини і кризи гуманізму лише на ґрунті християнського гуманізму. Помилка історичного гуманізму, вважав філософ, була не тільки в тому, що він штовхав людину на шлях титанізму і людинобожжя, які виявилися в ніцшеанстві і марксизмі, але і в самому обоготворенні ним розуму, недостатній увазі до гідності людини як істоти, котра наділена свободою і відповідальністю. Головними в християнстві були для нього ідеї богоподібності людини, піднесення гідності людини до гідності Ісуса Христа, насамперед, його духовності, внутрішньої свободи, любові і творчої сили. Людина і Бог можуть і повинні, за Н.А. Бердяєвим, зближуватися до ступеня співпраці, співтворчості, оскільки «гідність людини передбачає існування Бога. У цьому суть усєї життєвої діалектики гуманізму. Людина є особистість тільки в тому випадку, якщо вона є вільний дух, що відображає Вище Буття філософськи. Ця точка зору повинна бути названа персоналізм».⁶³⁷

Відродження людства Н.А. Бердяєв пов'язує з процесом становлення особистості та її розвитку шляхом духовності. У його творах приділено багато уваги феноменам людського буття й загальнолюдських цінностей: свободи, любові, гідності та творчості. Однак справжній гуманізм не може обмежитися лише проблемою особистісного існування людини і повинен включати в себе проблему суспільства, спільного існування людей в ході історії, «... проблему спілкування людей, проблему «ми»»⁶³⁸. Протиріччя людини, згідно

636 Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Научно-ред. совет: предс. В.С. Степин, заместители А.А.Гусейнов, Г.Ю.Семинин. – М.: Мысль, 2010. – Т 1. – 744 с. – С.568.

637 Бердяев Н. Пути гуманизма // Здравый смысл. – 1997. – №3. – С. 71.

638 Бердяев Н. Пути гуманизма // Здравый смысл. – 1997. – №3. – С. 71.

з Н.А. Бердяєвим, можуть бути подолані лише в ході становлення справді вільних і відповідальних, розумних і людських відносин між людьми.⁶³⁹

В інших варіантах філософської думки гуманізм залишає за собою значення основоположної культурної цінності, з позицій якої ведеться критика капіталізму як суспільства, яке виключає свободу і автономію людини. У такому суспільстві людина підпорядкована владі раціонально організованих сил у вигляді фінансово-промислових корпорацій, політичної бюрократії та засобів масової інформації. Така критика є найбільш притаманною для представників неомарксизму та неофрейдизму.⁶⁴⁰

Французьким неотоміст Жак Марітен, у праці «Інтегральний гуманізм» (1936) охарактеризував гуманізм як поняття, яке відображає стан перетворення та оновлення суспільства, коли за допомогою відновлення трансцендентних засад людського життя досягається подолання процесів відходу людини від Бога. Реалізація такого гуманізму повинна сприяти функціонуванню християнської демократії, в якій релігія регулюватиме на вищому рівні відносини між людьми та забезпечуватиме розвиток основних свобод. Основними принципами інтегрального гуманізму Ж. Марітен називав: утвердження основних цінностей особи, спільне співіснування людей у прагненні до реалізації громадянських благ, християнську теологічну спрямованість, котра приводить до екуменічного зближення віруючих. Завдяки цим принципам суспільство повинне прийти до максимального розкриття людського потенціалу та реалізації свободи.⁶⁴¹

Марітен відзначає, що у нових системах права після Руссо й особливо Канта філософія права стала наділяти індивіда всіма абсолютними й необмеженими правами Бога. Людина, як Бог у середньовічних схоластів, стала самодостатнім гарантом потрійного абсолюту: Природи, Розуму й Природного права. Тобто вже не Бог і не Природа, а людська Воля або людська Свобода, стали тлумачитися як джерело природного права. Марітен цитує у зв'язку з цим Канта: «Особа підлягає тільки тим законам, які вона (сама аб, принаймні разом з іншими) для себе встановлює». Така гранично абстрактна версія природного права, підсумовує Марітен, «не створювала міцного теоретичного підґрунтя для прав людської особистості. Вона лише компрометувала ці права, спонукаючи людей сприймати їх як божественні самі по собі й, отже, такі,

639 Рыбин В.А. Гуманизм как этическая категория. – М.: логос, 2004. – 272 с. – С. 200.

640 Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Научно-ред. совет: пред. В.С. Степин, заместители А.А.Гусейнов, Г.Ю.Семиин. – М.: Мысль, 2010. – Т 1. – 744 с. – С. 568.

641 Філософія. Словник: персоналії, категорії, поняття та терміни/ В.С.Бліхар, Х.М.Войтович, Н.В.Гайворонюк, М.П.Гетьманчук, О.В.Гришук та ін.; [за ред. М.П.Гетьманчука]. – Львів: ЛЬВДУВС, 2010. – 228 с. – С. 56.

що не підлягають будь-якому об'єктивному виміру й виражають абсолютну незалежність людського суб'єкта й так званого абсолютного права. Коли ж людям, які повірили в це абсолютне право, доводилося всюди стикатися з обмеженнями, вони приходили до розчарування, скептицизму й нігілізму з приводу прав людської особистості. Велике поширення таких песимістичних настроїв, зауважує Марітен, стало одним із тривожних симптомів кризи європейської цивілізації». ⁶⁴²

Марітен пропонує власне розуміння природного права у своїх лекціях «Природний закон», розрізняючи три елементи у природному законі: онтологічний, гносеологічний і розум Бога. *Онтологічний елемент полягає в тому, що існує людська природа, однакова у всіх людей.* При цьому людина наділена розумом і діє, прагнучи до визначеної нею мети й усвідомлюючи свої дії, однак, будучи частиною онтологічної структури природи, є підлеглою необхідності. Людині постійно потрібно приводити саму себе у відповідність із своєю метою, яка однакова для всіх, а обумовлений нею онтологічний порядок людських дій і є не що інше, як неписаний закон, або природне право. Природний закон має кожен рід і вид суцього, від неживих предметів до тварин і людей і є тим нормальним станом функціонування, яким річ, рослина, тварина або людина, внаслідок своєї особливої організації, «повинні» проявлятися або використовуватися. «Природний закон для людини – це моральний закон, тому що людина підкоряється або не підкоряється йому вільно, а не через необхідність, й тому що поведінка людини належить до певного вищого порядку, що не зводиться до загального порядку космосу і який прагне до кінцевої мети, вищої відносно загального блага космосу». ⁶⁴³

Отже, в онтологічному аспекті природний закон визначає ідеальний порядок людських дій, що задає критерій розходження між належним та неналежним, і залежить від людської природи. При такому розумінні природне право збігається з усією сферою природних моральних законів а його онтологія структурована таким чином, що закони повинні відповідати природному праву.

Гносеологічний елемент природного права припускає, що ми ставимся до «природного права як до пізнаваного й у якості такого оцінюючого у ре-

642 Шестопад С.С. Неотомістський напрямок у французькій філософії права: концепція Жака Марітена. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2009. – 206 с. – С. 121.

643 Марітен Ж. Человек и государство / Ж. Марітен; пер. Т. Лифинцевой. – М.: Идея-персе, 2000. – 196 с. – С. 84-85.

альному житті практичний розум людини, що є мірилом людських дій».⁶⁴⁴ Однак, оскільки природний закон не є писаним і люди усвідомлюють його по-різному й різною мірою, тобто постійно ризикують неправильно його зрозуміти, його пізнання є утрудненим. Тому єдиним самоочевидним принципом цього природного закону є знання того, що людина повинна робити добро й уникати зла, що є передумовою природного права.

Марітен вважав, що природне право виникає із природного закону як того універсального порядку, що визначений справедливим Творцем для Всесвіту. Орієнтація природного права на справедливість особливо необхідна в тих випадках, коли позитивне право дає збій, і стає необхідним створити нові юридичні норми. Про це яскраво свідчить Нюрнберзький процес, центральною ідеєю легітимності якого було переконання в існуванні природних прав, «прав первинних і вищих стосовно писаного законодавства й угод між урядами, прав, які громадянське суспільство повинне не дарувати людині, але визнавати й утверджувати як універсально цінні і які жодна суспільна необхідність не може змусити нас скасувати або ігнорувати хоча б на мить».⁶⁴⁵

Таким чином, за Марітенем, інтегральний гуманізм повинен був слугувати оновленню цивілізації. Класичний гуманізм вчений критикував за заперечення основ традиції, відмову від надприродного начала в людині і віддалення людини від Бога. Тому він виступав за теоцентричний гуманізм, за якого людина відкрита до божественного світу, оскільки вона є одночасно природною і надприродною істотою.⁶⁴⁶

Радикальний гуманізм був сформований як система поглядів американського філософа та психоаналітика Еріха Фромма, відповідно до яких людина може реалізуватись лише за умов відсутності підпорядкованості вищим силам, у чому полягає її негативна свобода. Відповідно до його вчення, людина повинна бути орієнтована на боротьбу з пануванням над нею будь-яких ірраціональних сил. Ідейними натхненниками цієї позиції Фромм називав Фрейда, Маркса, Бахофена, іудейських пророків та Будду. Вчений стверджував наявність у ній і ідей позитивної свободи, що є нестерпною для людини, тому особистість неспроможна дійти до позитивної свободи та отримати свободу негативну. Порятунком вона знаходить у втечі до нової

644 Гришук О.В., Гелеш А.І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: [монографія]. / Гришук О.В., Гелеш А.І. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. – 288 с.

645 Маритен Ж. Человек и государство / Ж. Маритен; пер. Т. Лифинцевой. – М.: Идея-перс, 2000. – 196 с. – С. 93.

646 Гришук О.В., Гелеш А.І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: [монографія]. / Гришук О.В., Гелеш А.І. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. – 288 с.

залежності, що призводить до підкорення волі людини зовнішньому авторитету як самоцінності, що є характерним для тоталітарних режимів.⁶⁴⁷

Ідея гуманізму набуває особливого значення після Другої світової війни, коли було повернуто до природного права і проявилось у застосуванні на Нюрберзькому процесі поняття «злочин проти людства (людяності)», а також у створенні Організації Об'єднаних Націй, прийняття Загальної декларації прав людини. Так, сьогодні найтяжчим злочином, для якого не існує строку давності, є саме злочин проти людства (людяності). Як справедливо зауважує П. Манан, це поняття сьогодні знаходиться в центрі наукових дискусій, та й взагалі йому не можна дати точного визначення, оскільки будь-який злочин проти людини є злочином проти людяності. Можна привести кількісні характеристики, однак тоді втрачається якісна складова. Вчений схиляється до визначення, що злочин проти людства (людяності) має місце тоді, коли людей вбивають лише через те, що вони народились, а не через те, що вони вчинили чи можуть вчинити. Поряд з цим, певна юридична невизначеність описуваного явища супроводжується моральною впевненістю, що деякі злочини якісно відрізняються від інших, оскільки заподіюють людству більш глибоких ран та мають характер святотатства.»⁶⁴⁸

У ХХ ст. мало місце повернення до ідеї природного права, що пояснюють логікою реагування на такі фактори як: активна діяльність тоталітарних режимів, що принижувала людську гідність та природні права людини; виникнення ситуацій, що були результатом втрати людьми уявлення про існування абсолютних морально-правових цінностей; експансія юридичного позитивізму; процес реміфологізації культури, як прагнення різних культур до універсального синтезу, як на початку цивілізації, коли зачатки права моральності, етики, філософії, майбутніх світових релігій існували як єдине ціле в контексті древніх міфологій, так у ХХ ст. «всесвіт, що розбігається» світової культури почав поступово переходити в новий для себе стан «всесвіту, що стискається».⁶⁴⁹

ХХ ст. було також характерне все більшим поширенням наукового гуманізму, представниками якого були Сидні Хук і Корлісс Ламонт. Хук відзначав, що натуралістичний гуманізм відрізняється від гуманізму атеїста, запереченням

---

647 Філософія. Словник: персоналії, категорії, поняття та терміни / В.С.Бліхар, Х.М.Войтович, Н.В.Гайворонюк, М.П.Гетьманчук, О.В.Гришук та ін.; [за ред. М.П.Гетьманчука]. – Львів: ЛьВДУВС, 2010. – 228 с. – С. 57.

648 Манан П. Общедоступный курс политической философии [Текст]: общественно-политическая литература / П. Манан ; пер. с фр. В.И. Божовича. – М.: Моск. шк. политич. философии, 2004. – 332 с. – С. 138, 198.

649 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с. – С. 298с.

як атеїстичного гуманізму з прагненням уникнути виставляння себе напоказ, так і комуністичного гуманізму з його опозицією всім переконанням, не за-
снованим на ідеї свободи, значенні індивідуальної і політичної демократії.⁶⁵⁰

Гуманізм став предметом дослідження в межах філософської течії ек-
зистенціалізму. Згідно з Мартіном Гайдеггером, основним недоліком ново-
європейського гуманізму є абсолютизація ним людської суб'єктивності як
умови пізнання і підпорядкування зовнішнього світу шляхом науки і техніки.
Іншим недоліком є забуття людиною істини буття, яка і надає змісту її існу-
ванню. У «Листі про гуманізм» філософ зазначає, що завданням людини є
не нав'язування своєї волі сущому, а лише в прислуханні до голосу буття, як
він звучить в мові, долучаючись до сакральності дійсного світу.⁶⁵¹

Гайдеггер готовий визнати виправданими турботи про повернення лю-
дині (homo) людяності (humanitas). Проте людяність, на думку філософа,
міститься в істоті людини, а розуміння людини і її суті помітно розрізняються,
залежно від особливої метафізики. Хоча будь-який гуманізм залишається
метафізичним, кардинальне питання про відношення буття до людської істоти
не ставиться, гуманізм навіть заважає поставити це питання. Гайдеггер по
новому повторює вже відомі теми метафізики, буття, екзистенції, що знахо-
дять свій прояв в «метафізиці світла і просвітів»: «стояння в просвіті буття я
називаю екзистенцією людини. Лише людині властивий цей рід буття». Суть
людини, на його думку, покоїться в її екзистенції. «До неї в сутнісному, тобто
у власному буттєвому плані зводиться все, тому що буття здійснює людину
як екзистуючу, привласнюючи її собі, щоб вона була вартовим істини буття.
«Гуманізм» означатиме тоді, якщо ми зважимося зберегти це слово, лише
одне: істота людини істотна для істини буття, проте так, що все зводиться
якраз не просто до людини як такої».⁶⁵²

Розвиваючи цю думку, Гайдеггер, услід за Гегелем і Марксом, говорить
про відчуження, іменуєючи його «бездомністю», яка «стає долею світу»,
що знову спонукає Гайдеггера критикувати традиційний гуманізм. Поряд з
цим, він розуміє, що «оскільки щось говорить проти «гуманізму», люди
лякаються апології антигуманного і прославляння варварської жорстокості...
Оскільки щось говорить проти «цінностей», люди приходять в жах від

650 Черный Ю.Ю. Современный гуманизм. <http://humanizm.ru/humanizmsovr>

651 Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд; Научно-ред. совет: предс. В.С. Степин, заместители А.А.Гусейнов, Г.Ю.Семин. – М.: Мысль, 2010. – Т 1. – 744 с. – С. 568.

652 Хайдеггер Мартин Бытие и время. Перевод В.В. Бибихина. М., "Ad Marginem", 1997, 452 с. – С. 301 - 315.

цієї філософії, що посміла нехтувати вищими благами людства».⁶⁵³ Таким чином, за Гайдеггером, не слід притримуватись традиційного гуманізму або «абсолютистського», зарозумілого і елітарного філософського стилю, що зневажає прості прояви людського життя. «Думка лише дає е своїй промові слово невимовленому сенсу буття», а людині залишається здружитися з незвичністю простоти.

Цій в цілому антигуманістичній позиції, протистоїть точка зору Жана-Поля Сартра, котрий тлумачив екзистенціалізм як гуманізм, розуміючи під ним свободу кожної людини у вирішенні своєї долі. Екзистенціальний гуманізм, на відміну від класичного, апелює до людини не як до родової істоти, а як до конкретного індивіда в унікальності і неповторності свого існування. Він вчить, що якщо навіть бога немає, тобто принаймні одне буття, в якого існування передує суті, буття, яке існує перш, ніж його можна визначити яким-небудь поняттям, і цим буттям є людина, або, за Гайдеггером, людська реальність. Це означає, що людина спочатку існує, з'являється в світі і лише потім визначається.⁶⁵⁴

На думку Сартра, для екзистенціаліста людина тому не підлягає визначенню, що спочатку нічого не має. Людиною вона стає лише згодом, причому такою людиною, якою вона зробить себе сама. Таким чином, немає жодної природи людини, як немає і бога, який би її задумав. Людина просто існує, і вона не лише така, якою себе представляє, але така, якою вона хоче стати. І оскільки вона представляє себе вже після того, як починає існувати, і проявляє волю вже після того, як починає існувати, і після цього пориву до існування, вона є лише тим, що сама з себе зробить. Так проявляється перший принцип екзистенціалізму, який філософ називає суб'єктивністю. Людина розглядається як проєкт, який переживається суб'єктивно. Якщо існування дійсно передує суті, то людина є відповідальною за те, ким вона є. Таким чином, насамперед екзистенціалізм віддає кожній людині у власність її буття і покладає на неї повну відповідальність за існування.⁶⁵⁵

Сартр виділяє два різних значення терміна «гуманізм». Так, під гуманізмом можна розуміти теорію, яка розглядає людину як мету і вищу цінність. Це означає, людина може відносити на свій рахунок і відповідальність, і почесні за дії, здійснені іншими людьми. Це означало б, що ми можемо оцінювати людину за найбільш видатними діями інших людей. Такий гуманізм, пише

653 Хайдеггер Мартин Бытие и время. Перевод В.В. Библихина. М., "Ad Marginem", 1997, 452 с. – С. 301 - 315.

654 Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм. // Сумерки богов. М.: «Политиздат», 1989. – с. 319-344. – С. 323.

655 Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм. // Сумерки богов. М.: «Политиздат», 1989. – с. 319-344. – С. 323-324.

Сартр, абсурдний, бо лише собака або кінь міг би дати загальну характеристику людині і заявити, що людина вражаюча. Але не можна визнати, щоб про людину таким чином могла судити інша людина. Екзистенціалізм звільняє людину від необхідності думок подібного роду. Екзистенціаліст ніколи не розглядає людину як мету, оскільки людина завжди незавершена. І ми не зобов'язані думати, що є якесь людство, якому можна поклонитися, оскільки це призводить до замкнутого гуманізму О. Конта і, як наслідок, до фашизму. Такий гуманізм Сартр відкидає як непотрібний.

Але гуманізм можна розуміти і в іншому сенсі, коли людина сама проектує себе і, втрачаючи себе зовні, існує як людина. З іншого боку, людина може існувати, лише переслідуючи трансцендентні цілі. Будучи цим виходом за межі, вловлюючи об'єкти лише у зв'язку з цим подоланням самої себе, вона знаходиться в центрі цього виходу за власні межі. «Немає жодного іншого світу, окрім людського світу, світу людської суб'єктивності. Цей зв'язок трансцендентності (не у тому сенсі, в якому трансцендентний бог, а в сенсі виходу за свої межі), що конститує людину, і суб'єктивності – в тому сенсі, що людина не замкнута в собі, а завжди присутня на людському світі, – і є те, що ми називаємо гуманізмом екзистенціаліста. Це гуманізм, оскільки ми нагадуємо людині, що немає іншого законодавця, окрім неї самої, в занедбаності вона вирішуватиме свою долю; оскільки ми показуємо, що реалізувати себе по-людськи людина може не шляхом занурення в саму себе, але в пошуку мети зовні, якою може бути звільнення або ще яке-небудь конкретне самоздійснення».⁶⁵⁶

У концепції екзистенціалізму Сартра гуманізм тлумачиться як «приреченість людини до свободи». Люди, будучи покинутими одного дня в світ, завжди відповідають за всі свої дії. Високо гуманістичну абсолютність свободи Сартр доповнює тотальністю відповідальності. Таким чином, згідно із Сартром, гуманізм – це інтенція людини на з'ясування, своєрідне декодування свого справжнього потенціалу і, тим самим, відтворення самої себе.⁶⁵⁷

Лінія «теоретичного антигуманізму», яка виключає з аналізу суспільства і культури установку на людську суб'єктивність, котра розчиняє людину в різного роду структурах, представлена структуралізмом і постструктуралізмом. Хоча засновник структурної антропології К. Леві-Стросс заперечував свою належність до антигуманізму, саме в межах цього напрямку було проголошено безумовну першість безликих і об'єктивних структур над індивідуальними і колективними діями людини. Така установка призвела в постструктуралізмі

656 Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм. // Сумерки богов. М.: «Политиздат», 1989. - с. 319-344. – с.323-342.

657 Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов, 1998 г. <http://terme.ru/dictionary/175/word/%C3%D3%CC%C0%CD%C8%C7%CC>

до тези про «смерть людини» в різних дискурсивних практиках (М. Фуко) та до техніки постмодерністської реконструкції (Ж. Деріда), котра виключала будь-які ціннісно-світоглядні орієнтири і цілі.⁶⁵⁸

К. Леві-Строс гуманізм співвідносив з етнологією, оскільки вона не є ні приватно. наукою, ні наукою новою: вона найдавніша і найзагальніша форма того, що називається гуманізмом. Етнологія, на думку автора, – третій етап гуманізму після Відродження і початку освоєння культурних цінностей Індії та Китаю. Підставою для такого висновку стали принципи «істинного етнологічного пізнання», проголошені К. Леві-Стросом: виховання в собі співчуття до іншої людини і живих істот взагалі, безкорисливе осягнення інших людей за допомогою ототожнення себе з ними. Ці принципи характеризують життєдіяльність людей, де всі партнери рівні і ніхто не використовує іншого, не маніпулює іншим для досягнення своїх цілей.⁶⁵⁹

Таким чином, з XIX століття термін «гуманізм» набув поширення у філософсько-правових концепціях і використовувався для характеристики морально-соціальних якостей людини і людства. З цього часу морально-ідеологічне та правове життя суспільства пройняте цим поняттям, що почало виступати критерієм для позначення, розуміння та прийняття або неприйняття найбільш важливих і складних подій, ситуацій, дій. Поряд з цим, XIX сторіччя характеризувалось значним розвитком позитивізму, масових відкриттів у науці та техніці, що сприяло раціональному поясненню природного права через етичні постулати та моральні норми. У той час стверджувалась апіорність природного права, однак відкидалась його метафізична складова.

У середині XIX ст. у зв'язку з наростаючими кризами в індустріально орієнтованих суспільствах гуманізм став предметом критики. На протигагу йому, починають формуватися напрями думки, що визначають сферу реалізації гуманізму як чужу економічному і промисловому зростанню, офіційній освіті і культурі, науці і раціональності, що стандартизує людське буття, вихолощує в суспільному житті її індивідуальні, конкретні, духовні форми і межі. Криза просвітницького гуманізму відбувалась як крах цінностей європейської культури, що вступила до того ж в резонанс з руйнуванням традиційної європейської релігійності. Історія XX століття показала неспроможність просвітницького типу гуманізму, у якому простежувалась відсут-

---

658 Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд; Научно-ред. совет: предс. В.С. Степин, заместители А.А.Гусейнов, Г.Ю.Семин. – М.: Мысль, 2010. – Т 1. – 744 с. – с.568.

659 Рыбин В.А. Гуманизм как этическая категория. – М.: Логос, 2004. – 272 с. – С. 14.

ність зв'язку між прогресом промисловості, техніки, науки та затвердженням гуманістичних цінностей, зокрема правовими засобами.⁶⁶⁰

У ХХ ст. крім соціальних потрясінь, пов'язаних із економічною кризою та проявами тоталітаризму, на формування радикальної зміни у філософському осмисленні світу вплинули також розчарування щодо результатів використання науки, дисгармонія між соціальним, біологічним та духовним у людині. У філософії права ці зміни проявились у загостренні проблеми природного права та онтології людини, що призвело до наукового плюралізму. Це торкалось, в першу чергу, розуміння та змістовного наповнення ідеї гуманізму, а також її реалізації в праві. Криза гуманізму була інтерпретована як крах цінностей європейської цивілізації і культури, та і самої Європи в цілому, зокрема у творах Ніцше, Шпенглера, Фромма та ін.

Перехід ліберальних держав у ХХ ст. до постіндустріального, інформаційного суспільства актуалізував проблему оптимізації функціонування суспільства, людини та пов'язаність цих проблем правом. Гуманізм набув праксеологічного, антропологічного та аксіологічного характеру, що пов'язало його із загальнокультурними соціальними нормами цієї епохи та знайшло свій прояв у ідеї загальнолюдських цінностей, людської гідності. Однак панування прагматизму в ХХ ст., що було сконцентроване на ідеї багатовимірної обумовленості пізнання природою людини, виступило як нова форма філософського гуманізму і проявилось у творчості Сартра.

З середини ХХ ст. починають формуватися нові, тобто не пов'язані безпосередньо з традицією ХІХ ст., версії гуманізму, що зумовлено еволюцією найбільш розвинених в економічних відносинах держав, які приступили до здійснення стратегії підвищення якості життя своїх громадян. Вичерпаність моделі «суспільство – соціальна машина» примусило по-новому побачити проблему гуманізму. Резерви розвитку суспільства і права почали знаходити у самій людині, оскільки без врахування і використання її особливостей подальше удосконалення суспільства виявилось неможливим. Інтенсифікація самореалізації людини виявилась найважливішим ресурсом, що викликало необхідність вироблення погоджених уявлень про права, гідність і свободу людини. Хоча ці конструкції мають доволі абстрактний характер, проте вони достатньо конкретні, щоб на їх основі виробляти норми, що включають людський вимір в міжнародній співпраці.

Велике значення має *сучасна філософія гуманізму*, оскільки об'єктом дослідження вона розглядає людину в процесі соціалізації. Протягом історії

660 Гришук О.В., Гелеш А.І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: [монографія]. / Гришук О.В., Гелеш А.І. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. – 288 с.

людства змінювалися уявлення про людину та її існування, тому це змушує філософію в черговий раз повертатися до неї з нових наукових позицій. В умовах сучасності актуальними для людського існування стали проблеми сенсу життя, взаємовідносини суспільства та людини, індивідуальної свідомості, самовизначення людини, гармонізації соціальних відносин та ін. Багато філософських теорій та релігійних концепцій реагують на особливості існування сучасної людини, індивідуалізацію процесу її життя, зміну форм його детермінації, зростання ритму та інтенсивності. Для сучасності характерною стала тенденція глибокого розриву між рівнем розвитку матеріальної і духовної сторін суспільства. Проте люди намагаються зробити свою соціальну реальність більш гуманною, більш відповідною основоположним рисам людської сутності, що розвивається. «Зростає розуміння необхідності бути реалістами в надіях на майбутнє, не обманювати себе шляхом побудови неперевіжених метафізичних конструкцій, а звертатися до раціонального мислення і наукового розуміння моралі. Ймовірно, відповіддю на ці настрої в громадській свідомості, на прагнення подолати кризу гуманізму, з якою філософія увійшла в Новітній час, стала спроба інтеграції світської і релігійної моралі, поєднання в розумі гуманізму світського та релігійного змісту, аж до оголошення нової релігії (нового християнства), зокрема і нового гуманізму, що допускає у свою сферу елемент трансцендентного».⁶⁶¹

Увагу гуманістів привернуло поширення у світі такого інтелектуального руху як постмодернізм. Він набув популярності тотальної критики «модерну» (сучасності), під яким розумілась традиція, пов'язана з раціоналізмом Нового часу і Просвітництвом. Постмодерністи сумніваються у можливості вироблення універсальних етичних норм, критикують важливі для сучасного гуманізму ідеї ліберальної демократії та прав людини. Постмодерністський світогляд сучасного гуманізму набув свого вираження в новому програмному документі під назвою «Гуманістичний маніфест 2000: Заклик до нового планетарного гуманізму», в якому зазначено, що істотним для гуманістичного світогляду є завдання втілення вищих етичних цінностей в життя. Висловлюється віра, що зростання наукового знання дозволить людям чинити мудріше, оскільки розум і знання щонайкраще сприяють розрізненню дійсних моральних цінностей та їх плодів.⁶⁶²

У Маніфесті виділено основні принципи етики сучасного гуманізму:

1. *головною соціальною цінністю визнано гідність людини.* Гуманістична етика спрямована на максимізацію свободи вибору: це свобода слова і совісті, право на особисту думку і незалежне дослідження,

661 Рыбин В.А. Гуманизм как этическая категория. – М.: логос, 2004. – 272 с. – С. 197.

662 Гуманистический манифест 2000: призыв к новому планетарному гуманизму.
http://krotov.info/libr_min/k/kur/tz.htm

- право кожної особи на власний спосіб життя, що розповсюджується настільки далеко, наскільки це не наносить збитку іншим. Це може бути досягнуто в демократичних суспільствах, в яких можуть існувати безліч різних систем цінностей;
2. *свобода передбачає відповідальність*. Захист особистого самовизначення не означає виправдання будь-якої форми поведінки людини. Терпимість щодо різних способів життя не обов'язково має на увазі їх схвалення. Оскільки люди живуть в співтовариствах, то певні вчинки повинні кваліфікуватися як руйнівні і неправильні;
  3. філософи-гуманісти завжди були прибічниками *етики, що ставить завдання вдосконалення*. Як моральні вимоги виділяють: стриманість, помірність, самообмеження і самоконтроль. У числі критеріїв досконалості виділяють: здібність людини до самостійного вибору, творчості, естетичної думки, свідоме мотивування власних вчинків і розумне осмислення дійсності, а також обов'язок на практиці реалізувати головний талант, яким вона наділена від природи. Гуманізм прагне виявити все краще в людині, щоб всі люди могли розраховувати в житті на краще;
  4. *відповідальність і обов'язки стосовно інших*. Це означає, що ми не повинні розглядати інших людей лише як приємні або неприємні нам об'єкти; у них треба бачити самостійних осіб, що мають рівне з нами право на увагу до себе. Гуманісти дотримуються принципу, згідно з яким кожен заслуговує на людяне відношення та визнають золоте правило: «не чини з іншими так, як не хотів би, щоб чинили з тобою»;
  5. гуманісти упевнені, що такі якості як *здатність до співпереживання і дбайливість по відношенню до ближнього* істотні для етичної поведінки. Це передбачає, що нам слід розвивати в собі альтруїстичне ставлення до потреб і інтересів інших людей. Наріжним каменем моральної поведінки є загальнолюдські норми моралі, а саме: говорити правду, дотримувати обіцянки, бути чесними, щирими, доброзичливими, надійними і відповідальними, проявляти вірність, розуміння і вдячність; мають бути неупередженими, справедливими і терпимими; уміти осмислювати і долати відмінності і прагнути до співпраці; ми не можемо домагатися чого-небудь хитрістю або насильством, заподіювати каліцтва або інший збиток іншим людям;
  6. *забезпечення морального виховання дітей і юнацтва*, яке сприяло б становленню характеру людини і належного ставлення до загальнолюдських моральних норм, а також заохочувало її етичне вдосконалення і потребу в самостійному моральному осмисленні того, що відбувається;

7. гуманісти рекомендують у своїх моральних судженнях звертатися до розуму, оскільки пізнавальна здатність має істотну роль у прийнятті етичних рішень. *Будь-які людські цінності і моральні принципи найбільш адекватно можуть бути обґрунтовані у світлі рефлексії. У випадку протиріч з іншими людьми нам слід шукати згоди, де лише можливо, шляхом розумного діалогу і комунікації;*
8. необхідна готовність *коректувати свої етичні принципи і цінності у світлі існуючої реальності.* Враховуючи цінний моральний досвід минулого, слід шукати і нові способи вирішення моральних дилем;
9. гідною слід вважати етику, засновану на принципах. Це означає, що *мета не виправдовує будь-яких засобів;* навпаки, характер самих наших цілей визначається засобами, якими ми користуємося. Існують межі дозволеного. Розуміння цього особливо важливе сьогодні, зважаючи на тиранічні диктатури двадцятого століття, в яких політичні ідеології допускали морально сумнівні засоби в досягненні примарних цілей.⁶⁶³

Гуманізм є втіленням у праві як одна із найбільш суттєвіших, органічно властивих йому ознак.⁶⁶⁴ Саме право переводить гуманістичні ідеали і принципи із соціально-етичної реальності в юридичну, внаслідок чого гуманність набуває статусу правового поняття, тому сучасне право іноді визначають як обіцянку людяності, надану однією частиною людей іншій частині та гарантовану законом. Хоча вищі гуманітарні засади, обумовлені сутністю суспільства і прагненням людини до високого, гідного становища, реалізуються насамперед у цінностях природного права, однак гуманізм поряд зі свободою, справедливістю і рівністю, поза всякими сумнівами, є також *однією з основних засад позитивного права.* Це категорично необхідно враховувати під час створення, застосування і тлумачення юридичних актів.⁶⁶⁵

Право як соціальна цінність первісно є гуманістичним за своєю сутністю, продуктом людського творення, ідеалізацією людських відносин і слугує їм впорядкуванню. Норми права є об'єктивною духовною реальністю, вони стримують і стимулюють діяльність людини, показують шляхи вільного волевиявлення, спрямовують її поведінку. Право завжди захищає людину та допомагає зберегти гуманістичну цінність добра. Це відповідає розумінню права як соціальної цінності із загальної філософсько-світоглядної точки зору, що підтверджується розвитком західноєвропейської традиції права. Право

663 Гуманістический манифест 2000: призыв к новому планетарному гуманизму. http://krotov.info/libr_min/k/kur/tz.htm

664 Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А-Г. – С. 660.

665 Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): Монографія. – Х.: Право. – 240 с. – С. 136.

визнається корисним і необхідним компонентом співжиття, воно морально виправдане, а тому сприймається як необхідність.⁶⁶⁶

Сучасні концепції права характеризуються відродженням звернення до природного права як частини соціальної реальності, «акцентується на ціннісно-ідеальній «реальності» права, і ця реальність є умовою прагнення людей до справедливості як ідеалу, як гармонійного поєднання всіх цінностей».⁶⁶⁷ Такі концепції наголошують, що джерела права є різноманітними, а не лише закон, обґрунтовують, що позитивістська доктрина правових джерел не відповідає сучасним методам здійснення правосуддя, яке вимагає ширшого підходу до феномена права. Все більшої ваги набуває антропологія права, котра шукає підґрунтя, основу права в природі людини, її бутті, сутнісних характеристиках. Домінуючою на сьогодні стає думка про людиномірність права, а підставою, джерелом природного права та прав людини визнається людська гідність.⁶⁶⁸

Погодимось також з проф. М.І. Козюброю, який розкриває сутнісну природу прав людини як таких, що є *безпосередньо діючим правом і можуть застосовуватися всупереч закону*, якщо останній: суперечить фундаментальним правам людини; не відображає природно-правові начала; не відповідає міжнародно-правовим принципам про права людини та громадянина; прийнятий нелегітимним органом державної влади; не використовується весь комплекс правових засобів і прийомів, що вироблені світовою практикою тощо. *Конституційні права та свободи природно-правового походження обмежують державну владу у правовому сенсі*, встановлюють межі її реалізації, а також становлять самостійний критерій визначення правового характеру законів та основу «стримувань і противаг» державній владі, що завжди має тенденцію до виходу з-під контролю суспільства; це той бар'єр, який у демократичній та правовій державі не може бути подоланий на власний розсуд ні законодавчою, ні виконавчою, ні судовою владою.⁶⁶⁹

666 Пепеляєв С.П. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України. Дис... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.12 – філософія права. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2005. – 182 с. – С. 33.

667 Симон Ю.С. Антропологізація сучасного українського права в європейській політико-правовий досвід. // Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі. Матеріали міжнародного науково-практичного семінару. м.Київ, 23-24 вересня . – К.: Київський національний університет внутрішніх справ, 2006. – 340 с. – С. 265.

668 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – 428 с. – С. 60.

669 Козюбра М. Принцип верховенства права у конституційному правосудді // Закон і бізнес. – 2000. – №17. – С. 10.

Таким чином, *визначення мети права, як регулятора відносин у суспільстві, повинно розглядатись через призму гуманізму, людської гідності та прав людини*. Право повинне забезпечити основу, підґрунтя на якому окрема людина і суспільство загалом можуть виконувати моральні завдання, що стоять перед ними. Такі моральні завдання полягають у подальшому розвитку культури, в удосконаленні людського спілкування і людства загалом у напрямку вищої справедливості для всіх. Виходячи з цього, можна визначити мету права як забезпечення інтересів окремої людини і суспільства в цілому, і, як наслідок, забезпечення справедливості. Саме тому в основі теоретичних уявлень про право повинне лежати розуміння гуманістичних закономірностей його функціонування, існування та розвитку суспільства, умов існування людини, формування її потреб, реалізації інтересів, особливостей мислення, прояву людини у соціальних спільнотах.⁶⁷⁰

Отже, сучасний гуманізм пропонує позитивну реалізацію людини на основі реалістичної системи цінностей. Це пояснюється тим, що гуманістичний світогляд ґрунтується на науковій картині світу, раціонально обґрунтований, базується на моральних нормах та засадах демократії, доброї волі та прав людини. *Гуманізм у праві видається за доцільне розглядати як систему світоглядних соціально-правових цінностей, антропологічною основою яких є людська гідність, яка проявляється в основних правах та свободах людини і знаходить своє закріплення у правових принципах та нормах*.

---

670 Засць А.П. Біосоціальні передумови правової регуляції у суспільстві та формальні соціальні атрибути права (історико-гносологічний аспект) // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1 (8). – С. 48.

РОЗДІЛ 5

КОНСТИТУЦІЙНІ ЦІННОСТІ, ЩО ВИПЛИВАЮТЬ З ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ

5.1. Справедливість як конституційна цінність та ідейна основа права

5.1.1. Конвергенція справедливості і права: погляд через призму онтології

Справедливість займає визначальне місце серед цінностей, що становлять онтологічну основу права і є похідними від людської гідності. В юридичній та філософській літературі неодноразово підкреслювався саме ціннісний характер справедливості.⁶⁷¹ Висловлюються міркування, що «справедливість має нормативну природу, належить до компетенції практичного розуму. Це означає, що вона більш чутлива до відмінностей, менш універсалізована. Мінімум справедливості в суспільстві гарантується правом».⁶⁷² При цьому пам'ятаймо, що право ґрунтується на «усередненій» нормі справедливості, а тому, чим різномірнішим є суспільство, тим відчутнішим є дефіцит справедливості та тенденції її перетворення на свою протилежність. Поряд з цим, зміст і суть справедливості передає біблійний вислів: «кожному своє».

Слід погодитись, що справедливість як загальний правовий принцип має значний філософський й соціальний базис та отримав глибокий розвиток у філософсько-правовій доктрині. «У суспільстві завжди можна знайти конкретну справедливість для окремої ситуації, окремої соціальної групи, окремої людини... Розвиток ідеалів справедливості породжує її правове закріплення».⁶⁷³

Справедливості як правовій цінності належить визначальна роль у розумінні права, побудові його інститутів, у формулюванні вимог, що ставляться перед правовим регулюванням відносин у сучасному суспільстві. У літературі доведено, що сьогодні має місце процес конвергенції справедливості і права⁶⁷⁴, який здатний виступити гарантією ефективності права, а отже, підтвердити його цінність як дієвого соціального регулятора. Конвергенція розглядається як сходження, наближення, збіг ознак, властивостей у явищах, незалежних між собою. Відповідно проблема співвідношення справедливості і права, яка має дуже давню історію, не є нічим іншим, як проблемою їх конвергенції. Будучи різними явищами, справедливість і право мають безліч точок стикування, які впродовж віків досліджуються мислителями, вченими.

Сучасні філософсько-правові розробки цієї тематики будуються насамперед на працях: Платона, який одним із перших сформулював концепцію

справедливості у її зв'язці із державою та правом в античні часи⁶⁷⁵; Аристотеля – обговорення ним питання про те, як домогтися в суді справедливості, загальновизнане одним із важливих етапів розвитку юриспруденції⁶⁷⁶; Цицерона, що повністю окреслив проблематику справедливості у її стосунках із правом⁶⁷⁷; Ульпіана та запропонованого ним найбільш універсального формулювання справедливості⁶⁷⁸.

Пошук транскультурного критерія справедливості сигналізує про те, що філософи знову хочуть покинути «платонівську печеру», в якій вони зараз коротають свої дні. У світлі розуму справедливість повинна звільнитися від міркувань класу, групи, сім'ї, статусу, національності, віку, тобто категорій, які повністю належать «платонівській печері».⁶⁷⁹ Сьогодні виокремлюють певні тенденції у вивченні конвергенції справедливості і права.

Першою є комплексний підхід, що дозволяє розглядати справедливість як складну етико-соціальну і філософсько-правову категорію. Хоча справедливість, як відзначає Е.А. Лукашева, часто оголошується етиками як категорія специфічно-моральна, а юристами – як специфічно-правова⁶⁸⁰, проте як і права та свободи людини її не можна віднести до предмета тієї чи іншої окремої соціальної науки чи галузі знань (соціології, політології, політекономії, юриспруденції чи етики).⁶⁸¹

В.П. Малахов відносить ідею справедливості до моральної свідомості, а той факт, що міркування справедливості постійно присутні у правових відносинах лише свідчить про реальну переплетеність різних форм соціально-духовної організації життя людей.⁶⁸²

675 Платон. Держава / Пер. з давньогрец. Д. Коваль. – К.: Основи, 2000. – 355 с., Платон. Закони / Пер. с древнегреч.; Общ. Ред.. А.Ф.Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи; Авт. ст. в примеч. А.Ф.Лосев; Примеч. А.А.Тахо-Годи. – М.: Изд-во «Мысль», 1999. – 832 с. – (Классическая философская мысль).

676 Аристотель. Сочинения в 4 т. Т.4. – М.: Мысль, 1983. – С. 376-378.

677 Цицерон. О государстве.// История политических и правовых учений. Ч.1. Хрестоматия. Изд. Воронежского гос. Ун-та, 2000. – Воронеж, 2000.

678 Ульпиан. Дигесты. Хрестоматия по истории Древнего Рима: Хрестоматия. Под ред. Утченко С.Л. – М.: Соцэргиз, 1963. – 675 с.

679 Капто А.С. Мораль в моделях мироустройства. Монография /А.С.Капто. – М.: Восток – Запад, 2011. – 598 с. – С. 388.

680 Лукашева Е.А. Право, мораль, личность. /Отв. ред. В.М.Чхиквадзе; АН СССР. Ин-т государства и права. М.:Наука, 1986. – С. 88.

681 Закомлистов А.Ф. Судебная этика. СПб: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 100.

682 Малахов В.П. Филофия права: учеб.пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» (0305010 / В.П.Малахов. – 2-е узд.. перераб. и доп. – М.:ЮНИТИ – ДАНА,2007. – 336 с. – (Серия «Cogito ergo sum»). – С. 155

Досліджуючи еволюцію моральної концепції справедливості, російські вчені довели, що в основі такої концепції три уявлення: 1) моральне добро (правда, чесність); 2) рівноцінність людей; 3) відплата згідно заслуг. При цьому провідна асоціація справедливості – торжество правди, тобто добра. Справедливість таким чином, виступає як моральний закон в суспільстві і міжособистісних стосунках, будучи моральним аналогом права.⁶⁸³

Г. Радбрух вважає, що справедливість являє собою особливий феномен, що не може бути зведений ні до морального ідеалу, ні до права.⁶⁸⁴

Такої ж позиції дотримується і О.В. Мартишин, зазначаючи, що справедливість не містить в собі механізму здійснення своїх вимог, в той же час як право містить в собі засоби реалізації – санкції, можливість звернення до законного примусу, здійснюваного державними органами.⁶⁸⁵

Своєрідною філософською категорією, яка знаходить своє закріплення у праві називає справедливість І.І. Андриановская. Це зумовлюється тим, на думку вченої, що визначення справедливості у праві є достатньо складним, виходячи зі збігу у змістовному виразі лінгвістичного значення самих категорій «справедливість» і «право». Першопочатково пояснюючи значення слів, категорій «справедливість», «право», «правосуддя», «істина», у змістовному сенсі, вчені уявляли ці категорії ідентичними і посилалися на їх загальну основу «пра».⁶⁸⁶

Позицію визнання справедливості правовою категорією підтримують автори монографії, присвяченої принципу верховенства права. А саме, вони вказують, що однією із найдавніших підстав для визначення правового характеру закону є категорія справедливості.⁶⁸⁷

683 Арутюнян М., Здравомыслова О., Курильски-Ожвэн Ш. Образ и опыт права: Правовая социализация. В изменяющейся России / М. Арутюнян, О. Здравомыслова, Ш. Курильски-Ожвэн. – М.: Издательство «Весь мир», 2008. – 208 с. – (ТЕМА). – С. 105.

684 Радбрух Густав Философия права. – Пер. с нем. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 240 с. – С. 10.

685 Маргышин О.В. Проблема ценностей в теории государства и права // Государство и право, 2004. – №10. – С. 7.

686 Андриановская, И.И. Справедливость в современной правовой действительности в России: монография / И.И. Андриановская. – Южно-Сахалинск: Сах ГУ, 2009. – 104 с. – С. 22.

687 Принцип верховенства права: проблемы теории та практики: Монография / У двох книгах / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка; [ред.кол.: Ю.С. Шемшученко (голова та ін)] / Книга перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н.М. Оніщенко. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2008. – 344 с. – С. 122.

Лон Фуллер у згаданій дискусії використовує розмежування «моралі прагнення, стремління» і «моралі обов'язку», окреслюючи тим самим співвідношення категорій справедливості і права.⁶⁸⁸

Тому підставним бачиться те, що часто обговорюється подвійна – юридична і етична – природа справедливості, оскільки справедливість є тим принципом, де мораль і право найбільш тісно взаємодіють і виражають свій ціннісний потенціал та зміст.⁶⁸⁹

Г.Д. Гурвіч підсумовував такі дискусії так: враховуючи тісний взаємозв'язок понять права і справедливості, в тих випадках, коли відсутня диференціація права від сукупності моральних, релігійних та інших норм, і в тих випадках, коли дослідник приєднується до філософських концепцій, в рамках яких подібна диференціація виявляється неможливою, термін «справедливість» розуміється у дуже широкому значенні і означає усю моральність в цілому. І лише за умови встановлення чіткого розмежування морального ідеалу, ідеалу релігійного і справедливості можна чітко визначити саме поняття справедливості.⁶⁹⁰

Ми, в свою чергу, приєднуємося до позиції, прийнятої Ю.А. Тихомировим, який зазначав низку факторів, що неминуче впливають на правотворчість і правозастосування, і не дозволяють зробити правову систему закритою і аксіоматичною. Це, зокрема, система пануючих у суспільстві цінностей, у тому числі і таких, що існують у формі суспільних уявлень про справедливість, масових очікувань, традиції правозастосування, рівень освіти учасників обороту, рівень розвитку науки, в тому числі і правової, наявність значущого суспільного і публічного інтересу, що зумовлюється суспільними викликами⁶⁹¹.

Саме такий підхід створює сприятливе методологічне підґрунтя для досліджень явищ справедливості і права, їх «відкритість» одне для одного, що відповідає ідеї конвергентності.

Другою тенденцією бачиться *дослідження правових можливостей справедливості*. Тобто вчені обговорюють її функції, прояви у правовій площині, а саме: у праві, у правовому регулюванні, зокрема правотворчості і

688 Фуллер Лон Л. Мораль права / ЛонЛ.Фуллер; пер. с англ. Т.Даниловой под ред. А.Курыева. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 308с. (Серия «Право»). -С.14-20.

689 Бабенко, А.Н. Правовые ценности (вопросы теории). - М., 2001.- С.88.

690 Гурвич Г.Д. Философия и социология права: Избранные сочинения / Пер. М.В. Антонова, Л.В.Вороной. - СПб: Издательский Дом С.-Петербур. гос.ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос.ун-та, 2004. – 848с. - С.284

691 Правоприменение: теория и практика/Отв.ред. Ю.А.Тихомиров. – М.: Формула права, 2008. – 432 с. – С.45.

правозастосуванні, у законодавстві. А саме, досліджуючи співвідношення справедливості і права, Фрідріх фон Хайек вказав, що право, яке складається із правил фізичної поведінки, має зовсім інший статус, який зумовлює для нього особливу назву (*nomos*) і також демонструє надзвичайну важливість відмежування його від інших розпоряджень також іменованих правом, так, щоб у процесі розвитку цього виду права було чітко видно його особливі характеристики. Причина тут в тому, що, якщо ми хочемо зберегти вільне суспільство, то тільки та частина права, яка складається із правил справедливої поведінки, повинна бути зобов'язуючою і обов'язковою для приватної особи - громадянина, а інша частина права повинна бути обов'язковою для членів урядових організацій. Ми побачимо, що втрата віри у право, що слугує справедливості, а не приватним інтересам чи приватним цілям уряду, є головною причиною поступального розмивання особистої свободи.⁶⁹²

У Т.Р.С. Аллана, процесуальний ідеал природної справедливості – ідеал справедливого судочинства, щоб він міг гарантувати належний захист від авторитарності влади.⁶⁹³

Як основоположний принцип – засаду права вирізняє справедливість С.П. Погребняк. Він досліджує об'єктивну і суб'єктивну справедливість, формальну, змістовну і процедурну (суто процедурну, абсолютну і неабсолютну процедурну справедливість), роблячи при цьому висновок, що всі види справедливості тісно пов'язані між собою, при цьому детально аналізує її роль у правотворчості і судочинстві.⁶⁹⁴

С.І. Максимов визначає право через справедливість, тобто право – це втілена та закріплена в предметно-інституційних формах регулювання зовнішньої поведінки людей справедливість.⁶⁹⁵ В.С. Нерсесянц обстоює виключно правову, а не позаправову природу справедливості.⁶⁹⁶

692 Хайек Фридрих Август фон. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Фридрих Август фон Хайек; пер. с англ. Б.Пинскера и А.Кустарева под ред. А.Куряева. –М: ИРИСЭН, 2006. – 644с. (Серия «Политическая наука»). – С. 202.

693 Аллан Т.Р.С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права/ Пер. з англ. Р.Семківа. – К.: Виддім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 385 с. – С. 10.

694 Погребняк С.П. Основоволожні принципи права (змістовна характеристика): Монографія. – Х.: Право. – 240 с. – С. 39-74.

695 Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харьков: Право, 2002. – 328 с. – С. 171.

696 Нерсесянц В.С. Философия права: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2009. – 848 с.

У свою чергу, А.А. Соловйова досліджує елементи концепції правової справедливості: рівність, диференціацію та індивідуалізацію – їх взаємозв'язок на різних стадіях правового регулювання.⁶⁹⁷

Як якість правового закону оцінює справедливість М.І. Козюбра⁶⁹⁸. В.С. Нерсесянц, аналізуючи проблему правового закону, формулює поняття «формальної справедливості», що означає не збіг прав і обов'язків, а їх баланс, що визначається нормами об'єктивного права (закону) як допустимого, прийнятного для даних умов (місця і часу) компромісного співвідношення. Це і є, на його думку, формальна правова справедливість в дії.⁶⁹⁹

Правову функцію справедливості констатують автори Енциклопедичного словника з прав людини і полягає вона, на їх думку, у легітиматії такої конфігурації законів, інститутів, колективних практик, з якою солідарна більшість членів суспільства.⁷⁰⁰

І на кінець, на прив'язку справедливості до міжнародного права вказує А.Г. Мучник, розуміючи під справедливістю об'єктивний закон спілкування між людьми, етносами і народами, згідно із яким кожен поважає гідність, свободу і права один одного і, відповідно, кожен отримує належне з позицій загально визнаних принципів і норм міжнародного права. Це стиль, внутрішня логіка політики, державної діяльності і образ правління у правовій державі, основний критерій для оцінки правової якості держави і законодавства будь-якої країни.⁷⁰¹

Третьою тенденцією є, на наш погляд, дослідження *справедливості та супроводжуючих її категорій у праві*.

Загальний принцип, який можна виявити, аналізуючи різні втілення ідеї справедливості, полягає у тому, що стосовно один одного люди мають право на певний відносний стан рівності або загальним і безумовним моментом усіх сучасних концепцій справедливості є ідея прав людини, тобто визнання однакового поводження з людьми і відмова від привілеїв та імунітетів, пов'я-

697 Соловьева А.А. Категория справедливости в правовом регулировании: историко-теоретическое исследование: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01. //А.А.Соловьева – Челябинск, 2006. – 22 с.

698 Козюбра М.І. Правовий закон: проблема критеріїв // Вісник Акад.прав.наук України. – 2003. – №2-3 (33-34) – С. 83- 96.

699 Нерсесян В.С. Право и правовой закон: становление и развитие / В.С. Нерсесян; под ред. В.В. Лапаевой. – М.: Норма, 2009. – 384 с. – С. 208.

700 Права человека: энциклопедический словарь / отв.ред. С.С.Алексеев. – М.: Норма, 2009. – 656 с. – С. 234.

701 Мучник А.Г. Философия достоинства, свободы и прав человека. – К: Парламентское издательство, 2009. – 696 с. – С. 410.

заних із національними релігійними ознаками, або нерівності, відповідно до якої розподіляються блага. Саме образ людини, на думку О.Г. Данильяна, багато у чому визначає вибір концепції справедливості.⁷⁰² Дуже активно в науковій літературі обговорюється проблема справедливості та рівності. Так, Г.І. Іконнікова розуміє справедливість як правову рівність. На її думку, філософсько-правове бачення справедливості включає: 1) рівність всіх в однаковій дії в однакових умовах; 2) взаємозв'язок вчиненого і розплати; 3) рівновага між втратою і набутиєм (справедливий обмін). Але найпростіший зміст принципу справедливості полягає у вимозі дотримання рівності.⁷⁰³

Паралельно аналізують вчені також справедливість і еквівалентність, зокрема справедливість називають буттям еквівалентності в моралі. Принцип справедливості, як вважає В.М. Сирих, не наділений всезагальною дією у праві, оскільки: 1) предмет правового регулювання значно ширший за сферу дії справедливості у праві; 2) є низка правових відносин, які не повною мірою відповідають вимогам моралі; 3) справедливість є частиною правосвідомості і знаходиться за межами права. Саме тому, на його думку, основною ознакою права є не справедливість, а еквівалентність.⁷⁰⁴

Ж.-Л. Бержель розмежовує справедливість і користь у праві: різні правові системи стикаються із двома головними альтернативами – справедливість чи корисність, з одного боку, та індивідуалізм чи колективізм, з іншого. І в результаті вчений доходить до висновку, що ідеологічною основою кожної правової системи можуть бути і ідея корисності, і ідея справедливості, які можуть виступати в такій ролі або по чергово, або одночасно.⁷⁰⁵

О.М. Тарасишин вважає, що для правової культури України характерне прагнення розглядати поняття права в тісному взаємозв'язку з толерантністю і справедливістю. Відповідно справедливість розуміється як життєво важливий для збереження і розвитку суспільства ціннісно-етичний орієнтир, один із критеріїв оцінки всіх політичних і державно-правових явищ, покликаний служити загальному благу в цілому і окремо взятому індивідууму зокрема, будучи приблизно рівним розподілом вигод і тягот, що виникають із взаємодії в рамках суспільства, безсторонністю, істинністю, правильністю, обґрунто-

702 Філософія права: підруч. Для студ. юрид.вищ. зал. / О.Г.Данильян,О.П.Дзьобань, С.І.Максимов та ін. / за ред. д-ра філос.наук, проф.О.Г.Данильяна. – Харків: Право, 2009. – 208 с. – С. 172.

703 Иконникова Г.И. Философия права: учебник / Г.И. Иконникова, В.П. Ляшенко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство «Юрайт», 2011. – 351 с. – Серия : Магистр. – С. 267.

704 Сырых В.М. Логические основания общей теории права. Т. 3. Современное правопонимание. – М.: РАП., 2007. – 512 с. – С. 422.

705 Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Под общ.ред. В.И.Дпниленко / Пер. с фр. – М.: Издательский дом NOTA BENE. – 2000. – 576 с. – С. 63

ваністю правового реагування на ту чи іншу діяльність, вирішення суперечок про право і конфліктів, що виникають при цьому, рівність перед законом і судом, рівноправ'я, відповідність злочину і покарання, відповідність між метою законодавця і обраними ним засобами досягнення. Під толерантністю розуміється одна із чеснот і високих цінностей, що передбачає пошану і визнання рівності, ставлення до іншої людини як до рівно гідної особи, що виражається у свідомому придушенні відчуття неприйняття, викликаного всім тим, що знаменує в іншому інше, при цьому припускаючи налаштованість на порозуміння і діалог з іншим, визнання і пошану його прав на відмінність, відмову зведення різноманіття до одноманітності або переважання будь-якої однієї точки зору, а також від домінування, насильства і насильницьких дій проти іншого через визнання в кожній людині рівноцінної істоти, яка має право на власні переконання, визнання різних людських культур, норм поведінки, прав іншого.⁷⁰⁶

Такими, що тісно пов'язані і доповнюють один одного принципами правореалізаційної діяльності, які сприяють посиленню соціальної сприйнятливості права взагалі і особливо в таких ситуаціях, коли людська поведінка найбільш важко піддається однозначній моральній та юридичній кваліфікації, вважають законність, справедливість і доцільність. При цьому законність виступає обумовленим закономірностями суспільного розвитку комплексним соціально-правовим явищем, яке складається з трьох взаємопов'язаних складових – принципу, методу і режиму існування держави, що полягає у розумінні, суворому і неухильному виконанні всіма суб'єктами правовідносин вимог законодавчих актів, які повинні відповідати принципу справедливості права як в процесі правореалізації, так і в процесі правотворчості.⁷⁰⁷

Виокремлюють зв'язок категорії «справедливість» з поняттями «демократії і ринкової економіки», що означає відповідність державного устрою і правової системи та економічної сфери ідеальному нормативу принципу справедливості. Дух цього принципу є раціональним і емоційно-вольовим, водночас він потаємний і відкритий, вимогливий і дієвий. Згідно з ним, держава має своїм обов'язком забезпечити кожному громадянину гідний рівень життя.⁷⁰⁸

706 Тарасишина О.М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України: автореф. дис....канд. юрид. наук / О.М.Тарасишина. – Одеса: Б.в.,2008. – 19 с.

707 Самохвалов В.В. Законність і справедливість: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01. / Самохвалов В'ячеслав Вікторович; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2008. – 18 с.

708 Луцький І.М. Справедливість як філософсько-правова засада українського державотворення: автореф. дис....канд. юрид. наук: 12.00.12. / Луцький Іван Михайлович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2005. – 17 с.

Справедливість і юридична відповідальність, у їх зв'язках і взаємодії досліджується П. Рікером, оскільки юридичне поняття відповідальності, з одного боку, потерпає від суперництва концептів, а з іншого – відзначається сталістю визначення ще з початку ХІХ ст., а також відсутністю «філософських предків стосовно того ж іменника, розщеплення та зміщення центру ваги у плані моральної філософії. А тому правник подає руку філософу і моралісту для віднайдення превентивної перестороги».⁷⁰⁹

Також справедливість активізує у правовій площині категорію «довіра»: динаміка суспільної довіри зумовлюється обраною соціумом концепцією справедливості, а відповідно це впливає на роль і цінність права.⁷¹⁰

Четвертою тенденцією бачиться наявність у *понятійно-термінологічному апараті правових досліджень утворень* типу: «надправо» (С.В. Черниченко⁷¹¹), «неправове право», «неправо» (Г. Радбрух)⁷¹², «сила права» (Г.І. Іконнікова)⁷¹³, які теж, у свою чергу, вводять у сферу правового аналізу категорію справедливості, зокрема в рамках дослідження проблеми обумовленості права, його джерельності.

Таким чином, як відзначає О. Хеффе, першопочатково справедливість означала лише відповідність чинному праву. Однак вже давно поняття справедливості набуло більш широкого морального значення, не втрачаючи при цьому тісного зв'язку з правом. При першому наближенні воно означає зміст права з об'єктивної точки зору і добропорядність певної особи із суб'єктивної. Як об'єктивна справедливість воно є основним поняттям людських потреб: предметом людських прагнень і людських вимог одночасно. Жодна культура і жодна епоха не бажають відмовлятися від справедливості. З давніх часів однією із основних цілей людства було те, щоб у світі запанувала справедливість.⁷¹⁴

Саме тому не випадково, що у юридичній науці простежують процеси конвергенції. По-перше, мова йде про правову і моральну системи. А саме,

709 Рікер П. Право і справедливість / Пер. із фр. – К.: Дух і література, 2002. – 216 с. – С. 60.

710 Веселов Ю.В. Доверие и справедливость: Моральные основания современного экономического общества: научное издание / Ю.В.Веселов. – М.: Аспект Пресс, 2011. – 231 с. – С. 14-16.

711 Черниченко С.В. Очерки по философии и международному праву. – М.: «Научная книга», 2009. – 766 с.

712 Радбрух Густав. Философия права. – Пер. с нем. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 240 с..

713 Иконникова Г.И. Философия права: учебник / Г.И.Иконникова, В.П.Ляшенко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство «Юрайт», 2011. – 351с. – Серия: Магистр. – С. 171.

714 Хёффе Отфрид. Справедливость: Философское введение / Пер. с нем. О.В.Кильдюшова под ред. Т.А.Дмитриева. – М.: Праксин, 2007. – 192 с. – С. 10.

Е.Н.Лукашева зазначає, що загальне у правовій і моральній системах визначається не тільки спільними для них суспільними відносинами, але і характером взаємодії внутрішніх структурних елементів цих систем, прямими і зворотними зв'язками між відносинами, свідомістю, нормами, діалектикою взаємопереходів одних елементів в інші. Тільки врахування складних параметрів внутрішніх взаємозв'язків елементів кожної системи допомагає простежити єдність цих систем, що визначається їх орієнтацією на різні аспекти єдиних суспільних відносин. При цьому Е.А. Лукашева вказує на важливу обставину, яка зближує право і мораль: універсальні моральні категорії добра і зла, правові категорії правомірності і протиправності конкретизуються у загальній для цих соціальних регуляторів категорії справедливості.⁷¹⁵

По-друге, вчені констатують яскраво виражений на сьогодні у правознавстві процес конвергенції юридичного позитивізму і теорій природного права. Це, як зазначають дослідники, особливо проявилось у поглядах Харта, який зовсім не заперечує той факт, що розвиток права відбувається під впливом моралі і що право у свою чергу виявляє вплив на розвиток моралі. А у 1983 році, аналізуючи концепцію природного права Дж. Фінніса, Харт визнав, що вона багато у чому компліментарна, а не ворожа юридичному позитивізму⁷¹⁶, адже Дж. Фінніс у монографії «Природне право і природні права» намагається сформулювати деяку ідею права як такого.⁷¹⁷

У свою чергу Р. Алексі, критикуючи позитивістське розуміння права, відзначає, що існують як термінологічно, так і нормативно необхідні зв'язки між правом і мораллю.⁷¹⁸ При цьому І.В. Лексин навіть виокремлює «надпозитивне» праворозуміння. Його різновидом є моральне праворозуміння, яке складають психологічні концепції, природно-правова концепція праворозуміння і ціннісний підхід (теорії, що асоціюють право із вищими, що стоять над законодавством, нормативами справедливості, рівності, моральності і гуманізму).⁷¹⁹

715 Лукашева Е.А. Человек, право, цивилизации: нормативно-ценностное измерение / Е.А.Лукашева. М.: Норма, 2009. – 384 с. – С. 131, 138.

716 Харт Х.Л.А. Концепция права: Пер.з англ. – К.:Сфера, 1998. – 236 с.

717 Энциклопедия права. Учебное пособие. //Ю.И.Гревцов, И.Ю.Козлихин. – СПб.: Издательский Дом С.-Петерб. гос.ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петерб. гос.ун-та, 2008. – 772 с. – С. 629.

718 Алексі Роберт. Понятие и действительность права (ответ юридическому позитивизму)= Robert Alexy. Begriff und Geltung des Rechts; пер. с нем. /[А.Лаптев, Ф.Кальшойер]; [В.Бергманн, пред.,сост.]; [Т.Яковлева, науч. ред.]. – М.: Инфотропик Медиа, 2011. – 192 с. – (Германская юридическая литература: современный подход: серия; Кн. 1). – С. 27.

719 Лексин И.В. Основы теории права: учебное пособие / И.В. Лексин. – МИД «ФОРУМ»: ИНФРА – М., 2011. – 272 с. – С. 143.

Можна сказати, що сьогодні справедливість виступає оптимальною мірою співвідношення протилежних інтересів у суспільстві, що вона є показником співвідношення цих інтересів, а тому є визначальним чинником, що підпорядковує собі функціонування суспільства та його систем (в тому числі і правової). Саме в *справедливості права, зміст якої по-різному тлумачиться дослідниками, вбачається його загальнолюдська цінність*. «Йдеться, безумовно, не про абстрактну, а про конкретно-історичну справедливість, уявлення про яку в різні епохи істотно змінювалось. У сучасних умовах справедливість права слід вбачати в його прогресивній спрямованості, легітимності, відповідності ідеалам демократії та гуманізму».⁷²⁰

Таким чином, ідея справедливості у праві займає визначальне місце, а справедливість і право сьогодні вважаються конвергентними. Яскравим прикладом цього є рішення Конституційного Суду України, в якому зазначено, що всі елементи права об'єднуються якістю, яка відповідає ідеології справедливості. При цьому право не ототожнюється із законом, «який іноді може бути несправедливим, обмежувати свободу та рівність особи... Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню».⁷²¹ Тому справедливість розглядається Конституційним Судом України як одна з основних засад права, що є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одного із загальнолюдських вимірів права.

Сьогодні у класичній європейській свідомості виникає «триєдина формула справедливості», яка включає три базових концепти справедливості:

1. зрівнювальна справедливість, яка передбачає, що відносини між соціальними суб'єктами носять егалітарний характер, і кожен з них має рівні права і обов'язки в межах, що визначені договором;
2. розподільна справедливість, тобто та, що передбачає наявність певної суми благ чи прав, які слід розподілити між суб'єктами. Вихідною позицією тут виступає природна рівність людей;
3. відплачувальна справедливість, що розповсюджується на галузь покарання за правопорушення, спирається на принцип таліону і виражається як рівність всіх перед законом.⁷²²

720 Цвік М. Про сучасне праворозуміння // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – №4 (27). – с. 9.

721 Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року №15-рп/2004 // Вісник Конституційного Суду України. – 2004. – №5. – с. 40.

722 Більш детально про це: Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: [монографія]. / Гришук О.В. – Київ: Атіка, 2007. – 432 с.

Ганс Кельзен, засновник нормативістської школи в рамках юридичного позитивізму, проблему справедливості розглядає крізь призму норм справедливості і вчення про природне право. А саме, у нього справедливість – це така чеснота, яка репрезентує людей, вона є моральною якістю, а отже, належить до царини моралі.

Чи не найважливішим історично принципом справедливості є відплата. Вона вимагає покарання за провину чи протиправну дію і є, в цьому плані, закоріненою психологічно в людському інстинкті помсти. Якщо право – це порядок, що установлює санкції, а санкції полягають у примусовому завданні зла як реакції на протиправний акт, то право – будь-яке право – відповідає принципу відплати. Але принцип відплати вимагає також винагороди за заслуги, виступаючи в такому вигляді як застосування моральної заповіді вдячності. Якщо під формулою «кожному – своє» розуміють: кожному те, що йому належить, що він заслужив, тоді в неї включається і засада відплати.⁷²³

Г. Кельзен не погоджується із тим, що у засаді відплати добачають застосування принципу рівності, який багато хто вважає за абсолютний принцип справедливості.

Поль Рікер, французький філософ, один із відомих представників сучасної герменевтики, фундаментальними темами своїх досліджень обрав мораль – право – політику, справедливість і відповідальність, совість і закон, справедливість та істину – у їх взаємозв'язках і співвідношеннях.

Приймав ідею справедливого за точку відліку і виступав на захист першості справедливого, що мислиться без істинного, в ієрархії регулятивних ідей практичного порядку. Він також намагався продемонструвати, яким особливим чином справедливе нібито втягує істинне у свою округність (площину)⁷²⁴.

Всякий раз істина полягає у прилаштуванні судження до ситуації. З повним правом можна було б говорити про правильність (*justesse*), прилаштовану до справедливості (*justice*). Істинне і справедливе є величинами одного рівня, навіть якщо в іншому ракурсі вони взаємно один одного імплікують. Істина, у свою чергу, автономна величина власного порядку, завершує свій перебіг, що формує її зміст, лише за допомогою справедливості.⁷²⁵

723 Кельзен, Ганс. Чисте правознавство: 3 дод.: Пробл.справедливості / Пер. з нім. О. Мокровського. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с. – С. 400.

724 Рикёр П. Справедливое //Пер. с фр. Б. Скуратова, П. Хицкого. Послесловие – Э. Шлоссер. Москва: Издательство «Гнозис», Издательство «Логос», 2005. – 304 с. – С. 234 – 248.

725 Рикёр П. Справедливое //Пер. с фр. Б. Скуратова, П. Хицкого. Послесловие – Э. Шлоссер. Москва: Издательство «Гнозис», Издательство «Логос», 2005. – 304 с. – С. 234 – 248.

Проблема відповідальності є однією із центральних у його працях з огляду на втілення в життя принципу справедливості. Юридичне поняття відповідальності, з одного боку, потерпає від суперництва концептів, а з іншого – відзначається сталістю визначення ще з початку XIX ст., а також відсутністю «філософських предків стосовно того ж іменника, розщеплення та зміщення центру ваги у плані моральної філософії. Правник подає руку моралістові для віднайдення превентивної перестороги. Ось що підказує постійний розвиток моральної ідеї відповідальності.⁷²⁶

Веде мову П. Рікер і про нормативну мораль. На його думку, те, що у сфері соціальних установок вимога справедливості посилює прагнення до благодатного життя і одночасно веде до переміщення зі сфери етики у сферу нормативної моралі, підтверджується наявністю давнього зв'язку справедливості і рівності. З одного боку, рівність є політичним здійсненням бажання визнання, шлях якого у лінгвістичному сенсі спілкування, і в практичному плані взаємодії, і в розповідному плані життєвих історій, і в етичному плані самовизначення; а з іншого боку, вимога справедливості закликає до правила справедливості, а воно – до принципів справедливості. Такий перехід можна було б упередити ще раніше, коли йшла мова про «порядки визнання», системний характер яких не можна заперечувати. Таким чином, принцип рівності, при якому «порядки визнання» досягають вищої точки свого розвитку, ставить перед критичним розумом численні проблеми. Відоме з часів Аристотеля розмежування арифметичної і пропорційної рівності підтверджує, що проблема справедливості вписується у моральний вимір норми.⁷²⁷

Справедливість, розглядувана у нормативному плані, утворює послідовність однорідних членів разом із автономією «я» і повагою до людського у моїй особистості і до особистості будь-якого іншого індивіда. Таким чином, зміст поняття справедливості, знову поставленого в один ряд із поняттям автономії і поваги, піднімається до рівня закону справедливості, якщо використовувати вираз Перельмана, або принципів справедливості, якщо вживати вираз Ролза.⁷²⁸

Головна ідея теорії справедливості Дж. Ролза полягає у визнанні того, що «справедливість є основна чеснота соціальних інститутів, так само, як правда є основна чеснота систем мислення», тобто справедливість – це невід'ємна характеристика суспільства. Дж. Ролз, на думку дослідників, зацікавлений насамперед у соціальному аспекті справедливості, тобто у відповіді на пи-

726 Рікер П. Право і справедливість /Пер. із фр. – К.: Дух і література, 2002. – 216 с. – С. 60.

727 Рікер П. Мораль, етика и политика //Правовая мысль: Антология. Автор составитель В.П. Малахов. – С. 860.

728 Рікер П. Мораль, етика и политика //Правовая мысль: Антология. Автор составитель В.П. Малахов. – С. 860-861.

тання, яким чином повинні бути організовані основні політичні, соціальні та економічні інститути суспільства. Тому його концепція справедливості є набором принципів, відповідно до яких суспільство розподіляє права, соціальні блага, обов'язки та відповідальність. Метою теорії справедливості є гарантування систематичного набору цих принципів, а також логічних відносин між ними, що слугує надійним вказівником подальших дій. Стосовно сутності концепції справедливості Дж. Ролз зауважує: «Існує ідентичність інтересів (членів суспільства), так як соціальна взаємодія дає можливість кращого життя для всіх, ніж та, яку кожен мав би, живучи поза суспільством. Існує також конфлікт інтересів, оскільки люди не байдужі до того, як розподіляються блага, отримані в результаті спільної праці. Потребується набір принципів, які визначатимуть розподіл. Ці принципи є принципами соціальної справедливості».⁷²⁹

Окрім того, Дж. Ролз наголошував на потребі в системі правил і інститутів, які встановлювали б права і обов'язки, а також розподіляли б блага і відповідальність в умовах соціального співжиття. Таку систему правил та інститутів Дж. Ролз називає «базовою структурою» суспільства, тоді як принципи, на яких заснована «базова структура» суспільства, складають концепцію справедливості.

Теорія справедливості Дж. Ролза має ліберальний характер, оскільки базується на положенні, згідно з яким пріоритетними є права вільних і рівноправних особистостей, а функцією держави є захист громадян і їх свобод.

Опозиційною теорією є утилітаризм, основна ідея якого полягає у визнанні того, що суспільство правильно організоване і тому є справедливим, а всі основні інститути влаштовані таким чином, щоб досягнути найбільшої рівноваги у задоволенні потреб усіх членів цього суспільства. Тобто утилітаризм заснований на більш ранньому вченні, яке отримало назву «гедонізм», відповідно до якого головною цінністю є отримання задоволення.⁷³⁰

Дж. Ролз критикує утилітаристів, для яких добро передує праву, а тому деякі дії виправдовуються, навіть якщо вони несправедливі. Він вважає, що справедливість починається з одного найбільш загального вибору, який здійснюється спільними зусиллями, а саме із вибору первинних принципів концепції справедливості. Здійснивши вибір концепції справедливості, люди вибирають собі конституцію і законодавство, які б втілювали в життя закони, і все це відбувалося б відповідно до раніше обраних принципів справедливості.

729 Ролз Дж. Теория справедливости: Пер с англ./ Науч.ред и пред. В.В.Целищева. Изд. 2-е.- М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 536 с.

730 Ролз Дж. Теория справедливости: Пер с англ./Науч.ред и пред.В.В.Целищева. Изд. 2-е.- М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 536 с.

Переважаюча частина теорії справедливості у Дж. Ролза присвячена доведенню того, що сторони неодмінно виберуть два принципи справедливості як найбільш вагомий щодо справедливості.

«Перший принцип справедливості: кожна людина повинна мати рівні права стосовно найбільш загальної системи рівних основних свобод. Другий принцип справедливості: соціальні і економічні нерівності повинні бути організовані таким чином, щоб вони були на користь найменш привілейованим, і мали б відношення до позицій, і були б відкритими для кожного за умови справедливої рівності і можливостей». Перший принцип називають «принципом свободи», першу частину другого принципу – «принципом розрізень», а другу частину – «принципом рівних можливостей».⁷³¹

За Дж. Ролзом, «принцип свободи» має пріоритет над другим принципом, тобто свобода не може бути принесена в жертву заради соціальних і економічних благ.

Принцип свободи передбачає, що кожен має рівний доступ до системи базових свобод, а загальна свобода, забезпечувана цією системою, повинна бути якомога ширшою. Дж. Ролз виокремлює такі базові свободи: «політична свобода (свобода обирати і бути обраним), свобода слова і зборів, свобода совісті і свобода думки, свобода особистості, яка включає свободу від психічного впливу і психічної атаки, свобода мати особисту власність і свобода від свавільного арешту та затримання».⁷³²

Принцип рівних можливостей вимагає, щоб посади, які приносять економічні і соціальні блага, були відкриті для всіх. Цей принцип дуже обов'язковий. Він, на думку Ролза, вимагає не тільки того, щоб посади були відкриті для всіх у формальному сенсі, але також і для того, щоб політичні інститути забезпечували рівні можливості усім, хто має однакові кваліфікаційні характеристики і мотивацію.

Стосовно принципу розрізень, то Дж. Ролз вважав, що соціальні і економічні нерівності не обов'язково несправедливі. Більше того – принцип розрізень у більшості випадків вимагає нерівного розподілу соціальних і економічних ресурсів. Цей принцип вимагає втручання держави у соціально-економічний порядок. Він також передбачає, що нерівності повинні бути усунуті, за винятком тих випадків, коли вони йдуть на благо найменш забезпечених членів суспільства. Принцип розрізень перш за все має відношення до інститутів, які розподіляють блага, статус і владу.

731 Хайруллин В.И. Категория справедливости в истории политико-правовой мысли. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 192 с. – С. 95.

732 Ролз Джон. Теория справедливости: Пер. с англ. / Науч. ред. и предисл. В.В. Целищева. Изд. 2-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 536 с. – С. 53.

Деякі дослідники вважають, що позиція Дж. Ролза, оскільки його погляди не є повноцінною і завершеною теорією, має більше соціальний і політичний характер, а не юридичний.⁷³³

Свою концепцію справедливості запропонував Філіп Селзнік. Її особливість в тому, що вона має, як вважають дослідники, яскраво виражену правову спрямованість. Сам Ф. Селзнік свою доктрину називає концепцією комунітарної (суспільної) справедливості, тим самим підкреслюючи взаємозв'язок права, справедливості і суспільства. На його думку, у здорового суспільства повинна бути здорова концепція справедливості. Він також вважає, що справедливість, перш за все, – це принцип обмеження. При ліквідації безпорядків чи при недопущенні зловживання владою у дію вступає саме обмежуюча справедливість. Він також вважає, що люди шукають справедливості і сприймають вимоги справедливості тому, що це відповідає їх насущним потребам. На відміну від інших видів діяльності, діяльність із здійснення справедливості стимулює як моральні, так і правові дії, тобто справедливість має моральний і правовий аспекти.

Окрім того, справедливе правосуддя передбачає безпристрасність розгляду, пріоритет правди, можливість розумного (раціонального) спору. Ф. Селзнік зауважує, що не існує єдиної абсолютної моделі справедливості. Її значення не можна звести до одного-єдиного елементу, як-от : безпристрасність або судово-процесуальна справедливість. Її, як вважає Ф. Селзнік, не можна також привести до якоїсь абстрактної формули типу «кожному своє». Концепція справедливості охоплює цілий комплекс взаємопов'язаних змінних величин. Ф. Селзнік вважає, що теорія справедливості повинна бути заснована на історичному досвіді, оскільки вона повинна виходити із принципів, що отримали загальне визнання. Цими принципами слугують такі: обґрунтованість претензії на ті чи інші права повинна базуватися на тому, що передбачено законом чи звичаєм; виправданість передбачає, що при позбавленні (особи) права власності, пропонуються обґрунтування цієї дії; рівність – подібні справи розглядаються в однакових умовах, при цьому кожна людина визнається такою, що має рівну (одинакову) громадянську цінність; безпристрасність – упередженість і користюлюбство повинні бути виключені із практики правосуддя; пропорційність – при розподілі благ і призначенні міри відповідальності необхідно враховувати відповідні розмежування; взаємність – необхідно дотримуватися рівноваги, особливо при визначенні взаємних обов'язків; відплатність – постраждала сторона повинна отримати компенсацію за спричинену шкоду; необхідність – визнання заслуг і розподіл обов'язків повинен базуватися на усвідомленні того, що є необхідним для виживання і підтримки життя на мінімально прийнятному

733 Маргышин О.В. Справедливість и право //Право и политика: Междунар.науч. журнал.– 2000. – №12. – С. 10.

рівні; заслуженість – повинна бути зважена відносна цінність, заслуга або вина кожної сторони; причетність – кожен повинен бути визнаний членом суспільства, особливо стосовно основних прав.⁷³⁴

Ці принципи мають різну цінність у різних теоріях. Наприклад, Д. Міллер, Р. Дворкін, Б. Бері визнають обґрунтованість, пропорційність, необхідність, заслуженість центральними принципами справедливості, оскільки саме вони мають відношення до розподілу можливостей, благ і обов'язків.

Інші автори на чолі інших ставлять непричетність, бо цей принцип визнається пріоритетним в процесі судочинства.

На думку третіх, взаємність, відплатність, причетність є найважливішими з точки зору соціальних відносин. На кінець, рівність і виправданість є всюдисущими: вони простежуються у кожному виді справедливості – правовій, соціальній, політичній, моральній та ін.

Принципи справедливості є і позачасовими, і пов'язаними із тим чи іншим часом. З одного боку, вони позачасові, оскільки відображають універсальні потреби, прагнення, а також і проблеми соціальної організації. Те, що вони передбачають, виявляється у більшості, якщо не у всіх, суспільствах. Жодна теорія справедливості не може бути адекватною, жодна система справедливості не може бути задовільною, якщо вона повністю заперечує хоча б один із названих принципів, вважає Ф. Селзнік. З іншого боку, принципи пов'язані із часом, бо їх цінність змінюється залежно від епохи. В деяких культурах обґрунтованість визнається ключем до справедливості, в інших в центрі уваги виявляється заслуженість; треті схильні до необхідності. Наприклад, як зазначають деякі дослідники, ієрархічне суспільство, таке як доіндустріальна Англія, тяжіє до принципу обґрунтованості; ринкове суспільство – до принципу заслуженості; а суспільство благоденства – до принципу необхідності.⁷³⁵

Незважаючи на їх різноманітність, в основі принципів справедливості лежить спільна мета, а саме: належна організація інтересів і розподіл влади в суспільстві. Ф. Селзнік вважає, що між принципами неминучі конфлікти, причому для їх вирішення неможливо вибрати якийсь певний алгоритм. Об'єднуючим началом слугують якості справедливості: відкритість, терпіння, діалог, баланс цінностей. Найбільш яскрава характерна риса концепції Ф. Селзніка полягає у тому, що справедливість передбачає як егоїзм, так і альтруїзм, як конфлікти, так і примирення. Справедливість визначає права і обов'язки звичайних людей, наділених владою, у звичайних умовах. А також справедливість не викликає, у

734 Хайруллин В.И. Категория справедливости в истории политико-правовой мысли. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 192 с. – С. 98-99.

735 Хайруллин В.И. Категория справедливости в истории политико-правовой мысли. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 192 с. – С. 100.

розумінні Ф. Селзніка, найбільш благородних людських якостей – любов, симпатію, мужність, самовідданість. Справедливість, за Ф. Селзником, не є обіцяною моральною досконалістю. При такому підході справедливість має мало спільного з утопічною концепцією суспільства, яке не знає егоїзму, настільки гармонійно організованого, що поняття права стає там неістотним (нерелевантним).

Зв'язок принципів справедливості і права полягає у тому, що право наповнює абстрактні принципи змістом, надає їм форму встановлює зв'язок між ними і культурою того чи іншого народу, оскільки право – це наріжний камінь культурної своєрідності.

Справедливість не обов'язково залежить від права. Наприклад, справедливе рішення спору може бути досягнуте в результаті неформальних переговорів. Компроміс, посередництво, згода – ось побутові способи досягнення справедливого рішення, в основі якого лежать такі якості, як відкритість, великодушність і мудрість. Тим не менше, право і справедливість знаходяться ніби у відносинах рідності, родинних зв'язків, що часто простежується у багатьох мовах, наприклад, в латині «*iuris*», в німецькій «*Recht*», у французькій – «*droit*». Усі ці терміни означають як право, так і правосуддя, справедливість.

Представник атеїстичного екзистенціалізму Альбер Камю, у свою чергу, зазначав, що життя – ірраціональний хаотичний потік, позбавлений змісту і закономірності. І у цьому потоці панує випадок. У зіштовхуванні людського розуму і бездумного мовчання світу народжується абсурд. Абсурдним є весь світ, і людина приречена на абсурдне існування. З абсурду випливає заперечення універсальних етичних норм. «Перша і єдина очевидність, яка дається, як досвід абсурду, – це бунт. Бунт виникає з усвідомлення побаченої безглузості, з усвідомлення незрозумілості і несправедливості людської долі».⁷³⁶ Свобода, коли вона складається головним чином із привілеїв, є образливою для тих, хто її позбавлений, і зводить стіну між працею і культурою. Тому, в основі справжньої свободи повинно бути покладено не привілеї, а, перш за все, обов'язок. Як тільки кожен починає бачити у свободі не стільки привілеї, скільки обов'язок, тоді вона відразу об'єднує працю і культуру і приводить в дію силу, яка тільки одна і здатна дієво слугувати справедливості.⁷³⁷

Таким чином, проведений аналіз дозволив виділити особливості сучасних теорій справедливості, які розглядають проблему справедливості крізь призму норм справедливості і вчення про природне право, виокремлюють закони або принципи справедливості, серед яких основне місце відводять відплаті і обмеженню, а не рівності. При цьому вони обстоюють позицію про нормативність

736 Камю А. Справедливі / Пер.О.Соловей. – Мюнхен: Сучасність, 1968. (Друк «Logos») – 77 с. – С. 24.

737 Камю А. Творчество и свобода. Критическое эссе //Правовая мысль: Антология. Автор составитель В.П. Малахов. – С. 851.

справедливості, а також обґрунтовують справедливість через категорії істинності, відповідальності та обов'язку.⁷³⁸ Зокрема, сучасні теорії справедливості:

1. розглядають проблему справедливості крізь призму норм справедливості і вчення про природне право (Кельзен);
2. вважають справедливість моральною якістю, але при цьому зазначають, що обсяг норм моралі ширший, ніж норм справедливості, «не будь-яка норма моралі конститує цінність справедливості» (Кельзен);
3. визначають істотну відмінність між ученням про природне право і правовим позитивізмом у незалежності чинності позитивного права від його відношення до певної норми справедливості (Кельзен, Ролз);
4. виокремлюють закони (Перельман) або принципи справедливості, серед яких основне місце відводять відплаті і обмеженню, а не рівності (Г. Кельзен, Ф. Селзнік);
5. виявляють співвідношення справедливості та істинності: «...особливим чином справедливе ніби втягує істинне у свою окружність (площину)» (П. Рікер);
6. детально вивчають проблему відповідальності в контексті реалізації принципу справедливості (П. Рікер);
7. обстоюють позицію про нормативність справедливості;
8. досліджують взаємозв'язок «права, справедливості і суспільства» (Ф. Селзнік);
9. обґрунтовують взаємодію свободи і справедливості через категорію обов'язку (А. Камю).

5.1.2. Виміри взаємодії справедливості і права: аксіологічний аспект в системі взаємодії

Досліджуючи втілення ідеї справедливості у правовій площині, вчені зазвичай беруть до уваги обумовленість категорії «справедливість» сферою моралі, релігії чи етики. Такий методологічний підхід є виправданим з огляду на багатоаспектність цієї категорії, що, відповідно, не дозволяє їй розчинитись в окремі галузі знань.

Так, С.С. Алексєєв зазначає, що з точки зору загальної системи цінностей, сформованих у сучасному суспільстві, право повинне відповідати вимогам моралі, але далеко не всім і не всяким, і, тим більше, не заідеологізованим, а загальноприйнятим, загальнолюдським, елементарним етичним вимогам, що відповідають основним засадам християнської культури, або культури однопорядкової з християнською, в тому числі культури буддизму, ісламу.

738 Більш детально про це: Гришук О.В., Добош З.А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект: [монографія]. / Гришук О.В., Добош З.А. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. – 268 с.

При цьому елементарні загальнолюдські вимоги, засновані на заповідях Христа, не зводяться до них одних, а представляють собою більш конкретизовані і розгорнуті нормативні положення, пов'язані із сучасним рівнем цивілізації, а саме: добросовісність, віра у дане слово, почуття персональної відповідальності за свої вчинки, відкрите визнання своєї вини і інші з того ж ряду. При цьому основним постулатом, яким визначається сам феномен права, С.С. Алексєєв вважає втілення у правовій матерії, у всіх її підрозділах вимоги справедливості, рівної міри і рівного юридичного підходу, яке в юридичній сфері трансформується у важливе правове начало – необхідність справедливого права і справедливого його застосування – правосуддя. Моральність права і, в першу чергу, вираження у ньому начала справедливості, – етико-юридична вимога, яка зі всією очевидністю демонструє генетичну спільність права і моралі.⁷³⁹

Про внутрішню мораль права, або «мораль, яка робить можливим право» веде мову і Лон Фуллер. Саме така мораль часто ототожнюється із правовою справедливістю. Але при цьому дуже обмежується зміст такої справедливості, що, відповідно, безпідставно обмежує співвідношення права і моралі.⁷⁴⁰

Таку ж позицію відстоює і В.А. Туманов, вважаючи, що «право у всіх його проявах – як нормативна система, рух суспільних відносин, правосуддя – повинні бути пронизані моральністю. Внутрішня моральність права – одна із найважливіших умов його ефективності».⁷⁴¹

В.Н. Протасов теж розглядає справедливість як категорію моральної свідомості, у зв'язку із чим питання співвідношення права і справедливості мали би охоплюватися питанням співвідношення права і моралі. Але оскільки справедливість, на думку В.Н. Протасова, в системі моральних категорій займає провідне становище і має особливе відношення до права, то це питання заслуговує окремого розгляду. Саме справедливість В.Н. Протасов називає серцевиною права. Справедливість, як основний принцип природного права, внутрішньо властива праву, яке є не стільки зовнішньою примусовою силою, скільки приписом діяти справедливо. Тому не випадково слова «правильне», «правда», «справедливість» і «право» мають спільний корінь. Звідси ж і тотожність давньоримських понять *jus* (право) і *justitia* (справедливість). А сутність права полягає у тому, що воно є способом (інструментом) встановлення справедливого співвідношення (балансу) інтересів всіх і кожного:

739 Алексєєв С.С. Собрание сочинений. В 10 т. Том 7: Философия права и теория права.— М.: Статут, 2010. – 520 с. – С. 63

740 Фуллер Лон Л. Мораль права / Лон Л.Фуллер; пер. с англ. Т.Даниловой под ред. А.Куряева. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 308 с. (Серия «Право»). – С. 14.

741 Туманов В.А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе //Государство и право.– 1993. – №8 – С. 56-58.

індивідів, соціальних прошарків, соціальних спільностей і утворень. Тільки цей момент є мірилом (критерієм) відповідності писаного (позитивного) права будь-якої країни загальній природі і сутності права як такого. Тільки урахування і узгодження інтересів усіх соціальних суб'єктів (індивідуальних і колективних) складає справжню основу і гарантію здійснення правових приписів. У той же час навіть найбільш справедливий соціальний компроміс в силу самої природи компромісу (що за будь-яких обставин передбачає відступлення від «власного» інтересу на користь загального) потенційно містить в собі можливість відходу від умов і правил компромісного рішення, яким за своєю природою і є право. Саме в таких випадках право і проявляє свої можливості із примусової реалізації власних приписів. Однак хоч примусовість, наголошує В.Н. Протасов, і є об'єктивною властивістю права, проте не вона, а справедливість визначає сутність права.⁷⁴²

До сфери моралі відносить справедливість і С.В. Черниченко, і, не погоджуючись із Л.А. Сафуровою⁷⁴³, зазначає, що справедливість чисто людське, а не «космічне» поняття, яке є, певною мірою, і аксіологічним, тобто дозволяє оцінювати людські вчинки за моральними критеріями. Іншими словами, це уявлення про те, які вчинки повинні розглядатися як хороші і як погані, як добрі і як злі. При цьому, як застерігає С.В. Черниченко, потрібно пам'ятати, що оцінка відбувається за моральними мірками, існуючими в даному суспільстві або навіть в порівняно невеликій групі, моральні критерії якої в чомусь мають специфіку по відношенню до моральних критеріїв суспільства в цілому. Окрім того, як справедливі можуть бути оцінені тільки дії розумних людей. Не можна вважати, наприклад, загибель людей в результаті повені чимось несправедливим. У зв'язку з цим потрібно вказати і на те, що добро і зло – поняття прикладні до можливих чи досконалих дій людей. Вони не можуть бути віднесені до дій сил природи чи тварин. І тому сприймати страждання, спричиненні стихійними лихами як зло – це язичницький підхід (за якого відбувалося «олюднення» сил природи).⁷⁴⁴

У контексті таких суджень закономірно виникає питання про Абсолютний еталон моралі, який існує не на людському рівні. І якщо наука висуває гіпотезу про існування подібних Еталонів, то чи можна зводити справедливість тільки до людських оцінок вчинків одне одного? Було б природним, вважає С.В. Черниченко, припустити, ставши на такі позиції, що є Вища або Абсо-

742 Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт – М, 2001. – 346 с. – С. 130-131.

743 Сафурова Л.А. Справедливость в международном праве //Актуальные международно-правовые и гуманитарные проблемы. Сборник статей. Выпуск II. М.: ДА МИД России, 2001. – С. 55

744 Черниченко С.В. Очерки по философии и международному праву. – М.: «Научная книга», 2009. – 766 с. – С. 146-147.

лютна справедливість – своєрідна оцінка за мірками Абсолютних Еталонів, в чому насправді немає суперечностей. Словами «мораль», «добро», «зло», «справедливість», «краса», «потворність» ми позначаємо ступінь прояву відповідних Еталонів на нашому, людському рівні, причому позначаємо це нашими, створеними нами словами.

Справедливість на рівні Абсолютної ідеї, Світового Розуму і є Абсолютними Еталонами, що складають частину цієї ідеї. А оцінка вчинків на основі вказаних еталонів, якщо її взагалі можна назвати оцінкою, умовно названа нами Вищою справедливістю, це і є те, що в деяких релігіях і езотеричних вченнях іменується кармою або законом відплати. Але оскільки і думка матеріальна, бо вона існує не в чистому вигляді, а нерозривно пов'язана із деякою субстанцією, яку С.В. Черниченко назвав психічною енергією, то і думки, наміри, бажання, навіть не реалізовані теж тягнуть із неминучістю певні наслідки. Наслідки можуть бути різними, за нашими мірками позитивними і негативними, залежно від того, чи відповідають вони Абсолютним Еталонам, чи їм суперечать, точніше чи наближаються вони до цих Еталонів, чи віддаляються від них. Ідеальної відповідності бути не може. Інакше ми визнали б можливість досягнення Абсолютного Начала, а це означало б, що Воно не є Абсолютним.

Цікавим у С.В. Черниченка є поділ моралі, а саме: на мораль в об'єктивному і мораль у суб'єктивному значенні. Мораль у об'єктивному значенні – це уявлення про добро і зло, про справедливість, тобто своєрідні правила, норми, які з'являються та існують незалежно від конкретної людини, від її ставлення до них. Мораль у суб'єктивному значенні – мораль кожної людини. Справедливість у суб'єктивному значенні – це совість.⁷⁴⁵

Порівнюючи норми моралі і правові норми, С.В. Черниченко зазначає, що норми моралі в об'єктивному значенні складаються незалежно від конкретної людини. Коли вона народжується, вона застає їх «готовими». Вона може зробити свій «внесок» у формування нових норм моралі в процесі свого життя. Але в будь-якому випадку вони з'являються неалежно від неї. При цьому вчений не виключає ролі певних впливових осіб і політики держави у насадженні якихось моральних норм (особливо в тоталітарних чи теократичних державах). Проте варто пам'ятати те, що норми моралі можуть виникнути у відносно невеликому колективі, до якого належить дана людина, і у великій спільноті людей. Саме це хотів наголосити С.В. Черниченко, ведучи мову про ступінь або масштаб об'єктивності норм моралі. Не можна оминати і того, що норми моралі, існуючі одночасно у тому чи іншому суспільстві,

745 Черниченко С.В. Очерки по философии и международному праву. – М.: «Научная книга», 2009. – 766 с. – С. 147-148.

можуть суперечити одні одним. Їм властива багато більша суперечливість і невизначеність, ніж правовим нормам.

Мораль у суб'єктивному значенні, у С.В. Черниченка, – це перш за все уявлення кожної людини про те, як вона повинна розуміти і застосовувати у своїй поведінці норми моралі в об'єктивному значенні. Перед нею може стояти нелегкий вибір, яким нормам моралі, суперечливим між собою, вона повинна віддати перевагу (взагалі чи в конкретній ситуації).

В.Г. Тарасенко, у свою чергу, досліджує загальні підстави етики і права⁷⁴⁶, і не зовсім погоджується із Г.Дж. Берманом, який обстоює неспроможність спільного аналізу релігійного, етичного і правового⁷⁴⁷, коли йдеться про ідею мононорм та єдину соціальну теорію.

Можна, на погляд В.Г. Тарасенка, відмовитися і від пошуків «єдиних принципів» існування природного і духовного світів в силу того, що їх не можна вивести один з одного і звести один до одного.⁷⁴⁸ Проте поняття справедливого і несправедливого не може обґрунтуватися чимось, не пов'язаним з природою людини, в тому числі її соціальною природою, соціальною практикою, господарською, духовною, релігійною культурою, з традиціями, досвідом або з конкретною ситуацією, хоча фактично і сама ця пов'язаність має дуже відносний характер.

Потрібно усвідомлювати також можливість часткового збігу окремих меж природного і духовного світів, не привносячи критеріїв причиновості і залежності одного від іншого, крім тих випадків, які дозволяють розвивати гіпотези про кореляцію, нетотожність, самостійність, дисгармонію, «свободу» природного і соціального.⁷⁴⁹

Найбільш близьким за своїм характером до етики є інший соціальний феномен – право. В.Г. Тарасенко вважає, що право формується також в ході антропогенезу і соціогенезу на базі правосвідомості і одночасно з етичним. Етика і право доповнюють одне одного, етичні і правові ідеї та інститути функціонують у конкурентному середовищі і можуть знаходитися в абсолютно різних співвідношеннях і станах по мірі розвитку ситуації певного історичного типу.

Щоб заставити «працювати» етичне і правове, необхідно, на думку В.Г. Тарасенка, у праворозуміння включити, крім теорій правосвідомості, правової норми і правозастосування, відповідне вчення про правові інсти-

746 Тарасенко В.Г. Постулати права. – М.: Издательский Дом «Городец», 2009. – 128 с.

747 Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. – М., 1998. – С. 25-26.

748 Тарасенко В.Г. Постулати права. – М.: Издательский Дом «Городец», 2009. – 128с. – С.43.

749

тути та установи, які і виступають частиною базової структури суспільства. В рамках такого праворозуміння можна говорити про з'ясування дійсного співвідношення етики і права, про належне і позитивне у поведінці соціальних суб'єктів і соціальних структур (груп).

Етика, в розумінні В.Г. Тарасенка, тотожна справедливості і містить складну проблему обґрунтування істинного. Ця проблема зачіпає не тільки фундаментальні дослідження (етнос науки), але і соціальні теорії та соціальні орієнтири.

Визнана і одночасно оспорювана багатьма системна криза етичних і правових цінностей, етичної і правової думки, криза концепції традиції (традиції права) у XX – XXI ст.ст. породжують спроби етичного оновлення філософії і правової теорії шляхом включення в предмет етичного і правового достатньо широкої групи теорій, що описують стан соціального⁷⁵⁰.

О.Е. Лейст, у свою чергу зазначає, що найважче в етиці (науці про мораль) – знайти основний, загальний критерій оцінок, що визначає зміст моральних принципів і норм як основи моральної поведінки. Таким критерієм часто називають «справедливість» або «добро і зло». В той же час справедливість вважається основною і загальною для моралі і права категорією.⁷⁵¹

Особливої ваги зазначене набуває у сфері судового правозастосування, де великого значення набуває незалежність судової влади, оскільки лише незалежний суд може прийняти справедливе рішення. На думку В.В. Городовенка, принцип незалежності судової влади є дуальним: це засади функціональної незалежності судів і процесуальної незалежності суддів, яка є складовою суті функціональної незалежності суду.⁷⁵² Так І.Л. Самсін вважає, що незалежність судової влади і неупередженість окремого судді в судовому процесі є сьогодні аксіомами демократичного суспільства.⁷⁵³

Погодимось, що у сучасній теорії права справедливість визнана необхідним елементом, сутнісною невід'ємною характеристикою правосуддя, зокрема справедливість розглядають: базовим елементом концепції верховенства права, яка утверджує визначальну роль права у суспільному житті; принципом правосуддя, засадничим елементом будь-якої діяльності суду із

750 Тарасенко В.Г. Постулати права. – М.: Издательский Дом «Городец», 2009. – 128 с. – С. 45-46.

751 Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. – 288 с. – С. 169.

752 Городовенко В.В. Принципы судебной власти: монография / В.В. Городовенко; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х.: Право, 2012. – 447 с.

753 Самсін І.Л. Судова реформа: актуалізація проблем статусу суддів та судоустрою України: історико-правовий нарис: моногр. / І.Л. Самсін. – Х.: Вид-во ФІНН, 2012. – 224 с.

розгляду й вирішення юридично значущих справ; метою і завданням процесуального законодавства; необхідним елементом змісту судового рішення, в якому відображається результат діяльності суду із захисту й відновлення порушеного або оспорюваного права, захисту інтересів суспільства від незаконних посягань; важливим критерієм оцінки ефективності й легітимності в діяльності судової влади.⁷⁵⁴

Наступною складовою у дослідженні зв'язку справедливості і права є *з'ясування можливостей справедливості як правової цінності*. У зв'язку із цим дослідники обговорюють нормативну і правову природу справедливості.

Поняття цінності вводить у філософію у 18 ст. Воно позначає: 1) цілісну органічну реакцію людини, яка стосується прийняття або неприйняття якихось явищ і яка в подальшому виконує роль мотиву людської поведінки; 2) значущість певних речей або явищ для людини; 3) ті властивості речей або явищ у їх відношенні до людини, які формуються та закріплюються соціальними стосунками між людьми.

Цінність фіксує ті характеристики дійсності, які виявляються через її відношення до людини, на протигагу знанню, яке фіксує властивості та характеристики речей, що виявляються через їх взаємодію; тому цінність протистоїть знанню та факту. Надзвичайно важливим для філософського розуміння людини є те, що у продукуванні цінності беруть участь усі здібності та уподобання, що цінність постає явищем внутрішнього вибору. Тому сфера проявів цінності – це сфера людської свободи: ніхто не може змусити людину цінувати або не цінувати те, що за її внутрішнім вибором таким не постає. Цінність постає виявом екзистенціальних характеристик людини; в кінцевому рахунку в цінності фіксується те, із чим людина ототожнює себе в якомусь відношенні. У сучасній філософії саме цінність виводиться на перший план серед інших регуляторів та чинників людської діяльності.⁷⁵⁵

У науковій літературі, присвяченій аксіологічній проблематиці, виокремлюють декілька значень поняття «цінність», які перетинаються між собою:

1) здатність речей, явищ оточуючого світу впливати на суб'єкта таким чином, що вони сприймаються як блага, спонукають прагнути до них і володіти ними;

754 Городовенко В.В. Принцип справедливості судової влади: загальнотеоретичні аспекти.// Адвокат. – 2012. – № 2(137). – С. 23.

755 Петрушенко Віктор. Тлумачний словник основних філософських термінів. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – 264 с. – С. 186

2) загальні принципи доцільної діяльності, відштовхуючись від якої людина приписує тим чи іншим об'єктам практичну значущість, що спонукає її діяти і поводитися відповідним чином.⁷⁵⁶

Цінністю не є сам предмет (матеріальний або духовний, природний або суспільний), а предмет у його зв'язку з людиною, з точки зору його значущості для людини.⁷⁵⁷

Так, наприклад, Н.Н. Алексєєв, О.Г. Данильян, І.І. Кальной, В.С. Нерсеянц, визнають справедливість основоположною юридичною цінністю (або ключовою цінністю права).

Н.Н. Алексєєв вважає справедливість основною правовою цінністю тому, що вона, будучи деяким об'єктивним ідеальним началом, привносить у свідомість особи уявлення про належний порядок. Сама по собі особа, робить висновок Н.Н. Алексєєв, основною правовою цінністю не є, так як може бути носієм одночасно і добра, і зла⁷⁵⁸.

І.І. Кальной теж, обґрунтовуючи свою позицію, зазначає, що право у своїх витоках метафізичне. Воно укорінене у світопорядку, де космос (порядок) структурної організованості буття людини *nomos* (закон) забезпечує структурну організованість суспільства як одного із рівнів буття у світі. Тому філософія права вивчає не досвід прояви людської активності (це прерогатива теорії права і соціології права), а ідеальні першооснови права, що викликають право до життя в суспільстві людей певного культурно-історичного типу. При цьому такими першоосновами або ключовими цінностями права він називає життя, волю, свободу, формальну рівність і справедливість. Саме справедливість становить онтологічну основу права. Вона охоплює обов'язкову рівність прав людей на здійснення своїх життєвих проєктів, відповідність між вкладеним і отриманим, заслугами та їх визнанням. Вчений погоджується з тим, що справедливість є моральним началом суспільного життя і має розглядатися як попередня умова здійснення усіх інших цінностей, що визначають орієнтири в життєдіяльності людини. Крім того, він визнає нормативну природу справедливості, яку відносить до компетенції практичного розуму. Це означає, що справедливість більш чутлива до відмінностей (розмежувань) і менш універсалізована. Мінімум справедливості в суспільстві гарантується правом. Однак право спирається на «усереднену» норму справедливості.

756 Давыдов Ю.Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология. – М., 1998. – С. 51-52.

757 Поляков А.В. Общая теория права. Курс лекций. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 642 с. – С. 213.

758 Алексєєв Н.Н. Основы философии права. – СПб., 1999. – С. 111-114, 119.

Тому чим більш неоднорідне суспільство, тим більше в ньому відчувається дефіцит справедливості і тенденція до її інверсії у власну протилежність.⁷⁵⁹

Не погоджуються із нормативністю поняття справедливості також О.Е. Лейст, В.П. Малахов. Так, наприклад, О.Е. Лейст покликається на зарубіжний досвід, наприклад, сучасну французьку філософію, яка категорію «справедливість» (equité) трактує через призму внутрішніх відчуттів людини, що проявляються в оцінці окремого конкретного випадку.⁷⁶⁰ А також наводить висновки досліджень белгородських вчених, які намагалися розробити концепцію справедливості в праві і змушені були визнати, що нормативне визначення справедливості є неможливим, воно може виражатися через різні поняття і категорії, часом несумісні.⁷⁶¹ Чи не зводиться воно практично до напівінтуїтивної, емоційної оцінки конкретних життєвих ситуацій і відносин за бланкетним правилом римських юристів «кожному своє». У всякому випадку усі сучасні теоретичні дослідження і визначення справедливості є ідеологічними і кожне з них суперечить усім іншим. Єдине спільне в них – визначення справедливості як відсутності (виправлення, запобігання) несправедливості. І у зв'язку з цим О.Е. Лейст пише, що поняття соціальної (і індивідуальної) справедливості менш визначене, ніж поняття «несправедливість», не тільки з тієї причини, що до справедливості завжди покликаються ображені, але і з тієї, що зло взагалі сприймається конкретніше і чіткіше, ніж благо (добре жили, допоки не почалися епідемії, голод, війна, пожежі, розбої і грабежі).⁷⁶²

Досліджуючи справедливість як цінність, І.І. Кальной також пов'язує її із солідарністю. Солідарне суспільство, на його думку, є одночасно і справедливим суспільством, а криза солідарності є і кризою справедливості. Окрім того, справедливість, на думку І.І. Кального, є основою (підставою) правоздатності. Вона, як і інші ключові цінності, надається людині в силу народження і виступає умовою її майбутньої дієздатності і деліктоздатності. Одночасно ці ключові цінності є і онтологічною підставою оформлення правового простору. В межах правового простору суб'єктивна воля індивіда претендує на форму права, а об'єктивна воля суспільства нагадує про себе комплексом обов'язків. Право і обов'язки виступають у взаємозв'язку на рівні суб'єктивного і об'єктивного права. Набір правових можливостей виступає атрибутом права, а набір обов'язків складає імперативність права.

759 Кальной И.И. *Философия права: Учебник.* – СПб.:Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 259 с. – С. 31-33.

760 Головки Л.В. *Государство и право.* – 2001. – №8. – С. 90.

761 Булгаков В.В. *Концепция справедливости в праве. Автореферат. дисс. канд. юрид. наук.* – Белгород, 2002. – С. 8.

762 Лейст О.Э. *Сущность права. Проблемы теории и философии права.* – М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. – 288 с. – С. 169-170.

Право, на думку І.І. Кальноного, виникає тоді, коли послаблюється дія релігійних і моральних норм, коли посилюється процес диференціації суспільства і ускладнюється його соціальна структура. Це можна продемонструвати у вигляді схеми: відображення соціальної дійсності на рівні буденної свідомості засобами політики, права, моралі як пряме і безпосереднє відображення сутності. Коли політика як «мистецтво управління» дає збій, коли мораль зі своєю ставкою на суспільну свідомість заявляє про своє безсилля, тоді і є затребуваними можливості права.

Але право – це не тільки регулятор суспільного життя, це і надія на гідне життя для індивіда. Витоки цієї надії в ключових цінностях права, природа яких метафізична.⁷⁶³ Тому подальший прояв у праві справедливості визначає ефективність права, у зв'язку з чим можна говорити про функції справедливості у праві.

Як правильно зазначає І.І. Кальной, становлення права як засобу соціальної регуляції приймає різноманітні форми, кожна з яких передбачає існування інших і які реалізують принципи взаємозв'язку, взаємодії і взаємообумовленості. Цей процес проявляється у формуванні природного і позитивного права, релігійного і світського, усного і письмового, реального і ідеального, божественного і людського, публічного і приватного, внутрішнього і міжнародного. І не остання роль, на думку вченого, в таких процесах відводиться справедливості, концентрація якої визначає співвідношення різних проявів права.

Тому можна зробити висновок, що сила права як соціального регулятора поведінки людини залежала від його співвідношення із справедливістю та іншими цінностями, від концентрації в ньому справедливості.

Про справедливість як вищу цінність, яку покликана захищати і культивувати вся система права, веде мову В.А. Бачинін.⁷⁶⁴ Тому справедливість постає як конкретно-історична міра узгодження багатоманітності людських інтересів, що є змінною в часі і просторі, здатна відхилитись в різні боки, то наближаючись до етичного і природно-правового оптимуму, то відхиляючись від нього. Справедливість, з одного боку, є об'єктивною, оскільки виступає якісною характеристикою суцього. З іншого боку, справедливість є суб'єктивною, оскільки співвідносить суще з ідеальним і набуває оціночної спрямованості.

763 Кальной И.И. *Философия права: Учебник.* – СПб.:Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 259 с. – С. 32-33.

764 Бачинин В.А. *Энциклопедия философии и социологии права.* – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с. – С. 769.

Традиція бачити у справедливості, рівності і свободі основоположні юридичні цінності віднайшла, як вважають, свій крайній вираз у лібертарній теорії В.С. Нерсесянца. З його точки зору, справедливість, рівність і свобода – це і є саме право у його всезагальній значущій (і в цьому сенсі – абсолютній) формі.⁷⁶⁵

А.В. Поляков розрізняє правові цінності ейдетичні і соціокультурні. До ейдетичних він відносить цінності самого права, нерозривно пов'язані з ним, що випливають із його ідеї і безпосередньо в ньому проглядаються, незалежно від конкретно-історичного втілення права, від цілей самого законодавця. Але виокремлення правових цінностей є можливим тільки в результаті феноменологічної редукції. В соціальному житті права вони завжди отримують конкретну соціокультурну інтерпретацію і не тільки інтелектуальне, але й емоційне значення, що відповідає специфічним умовам життєвого світу конкретного суспільства.⁷⁶⁶

Якщо право являє собою ціннісне явище, то необхідно визначити, що саме постає в такій якості. І як подальший висновок – основна правова цінність – суб'єктивні права. Оскільки результат дії будь-якого права – встановлення певного порядку, то саме його (порядку) характеристика приводить нас до інших цінностей права, як-от справедливості, бо правовий порядок – це соціально визнаний порядок, тобто заснований на соціально визнаних нормах. В силу цього такий правопорядок є і порядком справедливим. А справедливість є одним із модусів належного. Відповідність належному і є справедливість. Таким чином, правовий порядок, заснований на соціально визнаних нормах належної поведінки, є, в силу цього, порядком справедливим.

При цьому розрізняють справедливість права як єдиного організму, що розвивається, і справедливість певних правових актів (джерел норм права, як-от законів). Право є виразом належного і як таке не може бути несправедливим, якщо самі критерії несправедливості черпати із одноіменної соціокультурної системи (самоідентифікацією якої є право). В протилежному випадку право не було б правом, тобто виразом належного. А от правові акти можуть бути несправедливими і неправовими. Критерієм такого визнання є виникнення чи невиникнення на основі цього акта правових норм і, відповідно, соціально визнаних прав і обов'язків у певних суб'єктах.

Але навіть якщо права і обов'язки виникають, і акт об'єктивно є правовим, то він все одно може розглядатися як несправедливий. Мова йде не про якусь індивідуальну оцінку акту, а про його соціальне сприйняття.

765 Нерсесянц В.С. Философия права. – М., 1997. – С. 58-59.

766 Поляков А.В. Общая теория права. Курс лекций. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 642 с. – С. 219.

І хоча такий акт може розцінюватися як несправедливий, але може зберігати значення правового, тому що, на думку суспільства, «відсутні політичні умови для його відміни», «краще поганий закон, ніж ніякий», «необхідно підпорядковуватися закону до тих пір, поки він не буде відмінений у встановленому для цього порядку». Іншими словами, про один і той же акт можна стверджувати, що він одночасно є несправедливим і легітимним, тобто зберігає в результаті свою соціальну цінність (загальну значущість).

Право, за Поляковим, в його ціннісному аспекті – це справедливо упорядкована свобода. І, відповідно, справедливість і свобода оцінюються як ейдетичні цінності (формально, без їх конкретного змісту).⁷⁶⁷

Дещо іншою стосовно юридичних цінностей є позиція М.Н. Марченка. Визнати юридичні цінності як особливий вид цінностей, вважає він, так само правомірно, як і визнати цінності етичні, естетичні, наукові, релігійні, політичні, національні, матеріальні, духовні і т.д. Класифікуючою підставою є при цьому, на його думку, сфера людської діяльності, яка завжди породжує свої предметні і суб'єктні цінності, але не відносить їх до числа фундаментальних. Будь-яка річ, що входить до складу суб'єктно-об'єктного відношення виникає в рамках якогось виду діяльності, що має на меті засвоєння людиною дійсності. Мова може йти про господарську, етичну, естетичну, релігійну, філософську, наукову, юридичну та інші сфери діяльності. Принциповим, на думку М.М. Марченка, є те, що ціннісно значуща річ повертається до людини тим боком, який її цікавить у процесі того чи іншого виду діяльності. Наприклад, у рамках релігійного засвоєння світу православний храм представ як культова споруда, як релігійна цінність, в рамках естетичного засвоєння світу – як предмет мистецтва, як естетична цінність, в рамках економічної діяльності – як майно Російської православної церкви, як матеріальна цінність, в рамках юридично-владної діяльності – як об'єкт права власності, як юридична цінність.

Стосовно даної класифікації (за сферами діяльності) можна говорити (дуже умовно, звичайно) про базові, постійні цінності, властиві даній сфері діяльності, і цінності для неї вторинні, змінні, привнесені. Наприклад, для етичної сфери діяльності базовими цінностями завжди були: благо, справедливість, свобода, рівність, любов, доброта, щастя, благородство, мужність. Змінною етичною цінністю може бути будь-яка річ, яка стала предметом етичної оцінки. Наприклад, природа, техніка, засоби озброєння, війна, цілком можуть бути розглянуті з етичної точки зору і стати у цьому значенні етичними цінностями.

767 Поляков А.В. Общая теория права. Курс лекций. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 642 с. – С. 223 – 224.

Юридичні цінності складаються у сфері юридично-владної діяльності, там, де люди реалізують себе, задовольняють свої інтереси за допомогою держави і права. При цьому до базових юридичних цінностей М.М. Марченко відносить державу, право і похідні від них явища політико-правової дійсності: владу, юридичні норми, форми держави і права, правопорядок, правовідносини, юридичний процес. Привнесеними цінностями можуть стати будь-які явища, оцінені крізь призму юридично-владної діяльності. Наприклад, справедливість, свобода, рівність, солідарність, патріотизм, розглянуті у світлі юридично-владної діяльності, стають юридичними цінностями.

Отже, базовими юридичними цінностями вважають державу і право, а зовсім не справедливість, рівність і свободу. Держава і право як інститути, як емпірична та ідеальна данність – самодостатні і автономні, як юридичні цінності вони виступають основою самих себе. Справедливість, рівність і свобода – цінності у першу чергу етичні, набувають характеру юридичних тільки у контексті держави і права, поза цими інститутами говорити про юридичний аспект справедливості, рівності і свободи позбавлено всякого сенсу. Тільки така постановка питання дозволяє при філософському осмисленні держави і права залишатися на ґрунті фактів (емпіричних та ідеальних) і не відходити в захмарні висоти беззмисловних абстракцій.

При всій великій значущості для держави і права таких етичних цінностей, як справедливість, рівність і свобода, є цінності більш фундаментальні – наприклад, життя і смерть: життя як прояв свідомості і волі людей, їх інтересів, конфліктів, інститутів і норм і смерть як абсолютне ніщо, як завершення земної життєдіяльності людини. Держава і право існують між цими двома цінностями як між двома полюсами. Держава і право, в кінцевому рахунку, є проявом життя, проявом волі до життя, проявом боротьби за життя. Смерть, знищуючи людину, знищує і її інститути, в тому числі і державу, і право. Смерть, розуміння можливого кінця наповнюють державу і право енергією боротьби за життя. Всі юридичні цінності вторинні щодо життя і смерті, для людини першочергове значення має життя і смерть, держава і право – засіб утвердити і зберегти життя і відвернути смерть.

Саме тому традиція бачити у справедливості, рівності і свободі основоположні юридичні цінності не знайшла підтримки у М.Н. Марченка, оскільки, на його думку, це різновид юридичного фетишизму, погляд юриста-догматика, який нічого не бачить і не хоче бачити, крім права. Якщо встати на таку позицію, то можна подумати, що вищі духовні запити людини покладені не в основу етики і релігії, а у сферу юридичних регламентів, ділових паперів і бюрократичних процедур. У Гегеля, наприклад, свобода також зводиться до

права і держави, але самі ці інститути є лише проміжним етапом у прагненні духу до мистецтва, релігії і філософії.⁷⁶⁸

Ще іншої позиції дотримується Г.Д. Гурвіч. Приймаючи за основу положення, що право завжди є спробою реалізувати справедливість, він зупиняється на з'ясуванні сутності ідеї справедливості. При цьому він також опирається на тезу Л. Бруншвіга, що у всякому судженні про право присутня в цілому вся справедливість.⁷⁶⁹ На його думку, немає різних співвідношень права і справедливості, а є різне розуміння справедливості. У зв'язку з цим він не бачить інших способів для визначення мети ідеї справедливості, крім як пошук її місця в системі цінностей. Безперечно, що ідея справедливості є аксіологічним елементом і лише шляхом протиставлення її іншим цінностям виявляється можливим досягнути її сутність. Беззаперечним є і те, що найбільш близькі до справедливості моральні цінності і їх вищий ступінь – моральний ідеал, що слугує критерієм ієрархії цінностей, а в рамках даної ієрархії, навпаки, для проведення різниці між позитивними і негативними цінностями. Отже, призначення ідеї справедливості полягає в уточненні відносин між справедливістю і моральним ідеалом (при цьому вона рухається за моральним ідеалом).

Зокрема, він вважає, що проблема справедливості виникає тільки тоді, коли допускається можливість конфлікту між рівнозначними моральними цінностями. Справедливість в силу своєї природи передбачає існування конфлікту; вона покликана гармонізувати антиномії: у гармонійному самому по собі порядку, наприклад, у суспільстві ангелів і святих, справедливість не потрібна. Поряд з тим, простого силового конфлікту недостатньо для виникнення проблеми справедливості: для цього потрібно конфлікт між несумісними позитивними і позачасовими цінностями. І тільки принцип синтезу індивідуалізму і універсалізму, в межах якого виключається будь-яка тенденція до редукції апріорних цінностей Цілого і особистісних одна до одної, але постулюється їх рівнозначність, дозволяє зрозуміти проблему справедливості у всій її повноті. І лише в моральному ідеалі синтез індивідуалізму і універсалізму передбачає досконалу гармонію персональних і трансперсональних цінностей, але така гармонія не існує стосовно їх здійснення у реальності – тут і постає питання про справедливість. Тому справедливість

768 Философия права. Курс лекций: учебное пособие: в 2 т. Т.1./ С.Н.Бабурич, А.Г.Бережнов, Е.А. Воротили [и др.]; отв. ред.М.Н.Марченко. – Москва: Проспект, 2011. – 552 с. – С. 323-326.

769 Brunschvicg L. La modalité du jugement.1897.– P. 215. //Ц-ти. за Г.Д.Гурвичем. – С. 126.

покликана до попереднього примирення дійсного конфлікту між персональними і трансперсональними цінностями, що розглядаються як рівнозначні.⁷⁷⁰

Зважаючи на сутність справедливості, як опосередкованої між моральним ідеалом і логічними категоріями сфери, заснованої на загальній значущості і стабільності сфери попереднього примирення діючих конфліктів між моральними ідеалами, Г.Д. Гурвіч окреслює відносини між справедливістю і правом. Такі відносини, на його думку, істотно відрізняються від відносин, які мають місце між моральним ідеалом і емпіричною моральністю, і швидше нагадують відносини між логічною категорією і об'єктом, що характеризується за допомогою цієї категорії. Справедливість, на думку Г.Д. Гурвіча, відіграє роль швидше Логоса права, ніж його ідеалу.⁷⁷¹

У силу такої своєї істотної ознаки, як неможливість повної реалізації, моральний ідеал протистоїть сфері емпіричної моральності і не може знайти своє втілення в рамках останньої; за своєю природою такий ідеал може здійснювати тільки «регулятивну» функцію по відношенню до морального життя. І, навпаки, «справедливість» в силу того, що вона характеризується переважно інтелектуальними елементами, має здатність безпосередньо створювати право: справедливість не протиставляє себе праву в такій мірі, як моральний ідеал, оскільки вона створює право.

Відповідно, справедливість не може слугувати критерієм для критики чи оцінки процесу правозастосування, так як вона є одним зі складових права.

Право, на думку, Г.Д. Гурвіча, у будь-якому випадку повинне бути спробою здійснити справедливість і внаслідок цього повинно бути відділеним від справедливості.⁷⁷²

Зустрічається у науковій літературі спроба довести, що право утворюється із двох гетерогенних, ворожих один одному елементів: ідеї «соціального порядку» (або безпеки) і ідеї «справедливості». Такої позиції дотримується, наприклад, М. Оріу: «Право є певним видом поведінки, що має на меті реалізувати одночасно і соціальний порядок, і справедливість, але соціальний порядок на практиці виявляється більш важливим».⁷⁷³

770 Гурвич Г.Д. *Философия и социология права: Избранные сочинения* / Пер. М.В. Антонова, Л.В.Ворониной. – СПб: Издательский Дом С.-Петербур. гос.ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос.ун-та, 2004. – 848 с. – С.292.

771 Гурвич Г.Д. *Философия и социология права: Избранные сочинения* / Пер. М.В. Антонова, Л.В.Ворониной. – СПб: Издательский Дом С.-Петербур. гос.ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос.ун-та, 2004. – 848 с. – С. 131.

772 Гурвич Г.Д. *Философия и социология права: Избранные сочинения* / Пер. М.В. Антонова, Л.В.Ворониной. – СПб: Издательский Дом С.-Петербур. гос.ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос.ун-та, 2004. – 848 с. – С. 131-132.

773 Орию М. //Цит. За Гурвич Г.Д. – С. 132.

З цим не погоджується Г.Д. Гурвіч, вказуючи на те, що елемент «стабільності», «соціального порядку», «миру», «безпеки», який цілком підставно виявляється у сфері права, зовсім не протиставляється справедливості – він є іманентним елементом самої справедливості. Справедливість, як логізація морального ідеалу, якраз і встановлює «безпеку» і «соціальний порядок» і виступає як спосіб гарантування реалізації такого ідеалу.⁷⁷⁴

Відповідно Г.Д. Гурвіч захищає свою концепцію права як спроби здійснення справедливості. І чітко визначивши для себе справедливість у її відносинах із моральністю, він виводить визначення права та п'яти його істотних ознак. Так, оскільки справедливість є заснованою на принципах всезагальності, стабільності і типовості логізацією морального ідеалу, то і всяка спроба реалізувати справедливість повинна мати ті ж риси. І при цьому Г.Д. Гурвіч наводить ознаки правової норми – жорсткий, чітко визначений характер, відповідність прав одних вимогам інших, багатосторонній і імперативно-атрибутивний характер правової норми, характеристика права як певного порядку, наявність нормативних фактів і можливість примусу.

І, відповідно, під правом Г.Д. Гурвіч розуміє «позитивний порядок, що є спробою реалізації справедливості у певному соціальному середовищі посередництвом системи наділених імперативно-атрибутивним характером багатосторонніх правил, які встановлюють чітко визначену взаємозалежність між корелюючими обов'язками і вимогами, набувають свою зобов'язуючу силу в «нормативних фактах» і які у певних випадках допускають можливість своєї реалізації шляхом примусу, не вимагаючи такого примусу як необхідної умови.

Підсумовуючи можна сказати, що таке тлумачення права Г.Д. Гурвічем об'єднує справедливість із правом позитивним.

Оскільки близькими до поняття цінність є категорії блага і мети, то не дивно, що справедливість розглядають і як мету права.

Мета – те саме, що ціль із наголосом на чомусь позначеному, поміченому.⁷⁷⁵

Ціль – це ідеальний, наперед визначений результат людської діяльності, спрямованої на перетворення дійсності відповідно до усвідомленої людиною потреби. Ціль є безпосереднім спонукальним мотивом людської діяльності.

774 Гурвич Г.Д. *Философия и социология права: Избранные сочинения* / Пер. М.В. Антонова, Л.В.Ворониной. – СПб: Издательский Дом С.-Петербур. гос.ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос.ун-та, 2004. – 848 с. – С. 132.

775 Петрушенко Віктор. *Тлумачний словник основних філософських термінів*. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – 264 с. – С. 97.

Вона як закон визначає і спрямовує цю діяльність, мобілізує волю і енергію людини.⁷⁷⁶

Д. Ллойд зазначав, що існує більш глобальна мета, яка завжди стоїть, або повинна стояти перед правом: ця мета – «справедливість». Ідея права у всі часи асоціювалася з ідеєю справедливості, і якщо погодитися з тим, що це і є той вищий принцип, до здійснення якого повинне прагнути право, то можна прийти до розуміння його мети прямо і безпосередньо, не вдаючись у дискусії про вищі цінності різних людських спільнот з усіма їх суперечностями і невизначеностями. Самі ці цінності, що намагаються знайти своє втілення у законах суспільства, є всього лише окремим проявом, виразом загального прагнення до справедливості.⁷⁷⁷

Д. Ллойд наголошує, що справедливість у значенні правосуддя є всього лише формальним дотриманням принципу рівності. А це тягне за собою диференційоване відношення до всіх із урахуванням їх індивідуальних відмінностей, оскільки у протилежному випадку необхідно присуджувати кожному, хто вчинив, наприклад, вбивство, одну і ту ж міру покарання, незалежно від таких факторів, як душевний розлад або розумова відсталість обвинуваченого. Іншими словами, цей формальний принцип означає необхідність однакового поведіння з подібними один одному, тобто зі всіма особами, віднесеними з тієї чи іншої причини до якоїсь певної категорії. Наприклад, якщо відповідно до виборчого закону правом голосу наділяються всі, хто досяг повноліття, то справедливість вимагає вільного здійснення усіма громадянами, що підпадають під це визначення, наданого їм права голосу. Але принцип справедливості не буде порушений виключенням із числа голосуючих дітей та іноземців.

Інакше кажучи, формальна справедливість вимагає рівного поведіння згідно із класифікацією, встановленою чинними правилами, але вона не дає ніяких вказівок відносно того, яким чином потрібно класифікувати людей і як з ними поводитися. Звідси можна зробити висновок, що формальна справедливість – достатньо абстрактна категорія, яка дещо нагадує категоричний імператив Канта, оскільки якщо їй надати конкретного змісту, то крім принципу простої формальної рівності, доведеться звертатися до інших принципів. Право голосу, надане тільки особам чоловічої статі, за расовою чи релігійною ознакою, може бути формально реалізоване цілком справедливо у тому значенні, що зі всіма, кому воно надане, будуть поводитися однаково;

776 Філософський словник / За редакцією В.І.Шинкарука. Головна редакція УРЕ, Київ, 1973. – 600 с. – С. 569.

777 Деніс Ллойд. Ідея права /Перевод с англійського М.А.Юмашева, Ю.М.Юмашев... научный редактор Ю.М.Юмашев. – М.: «ЮГОНА», 2002. – 416 с. – С. 132.

але цілком інша справа, чи готові ми визнати дану класифікацію на основі вищезгаданих критеріїв.⁷⁷⁸

Д. Ллойд детально аналізує формальну справедливість, яка передбачає три взаємопов'язані концепції: по-перше, повинні існувати норми, які прописують, як потрібно поводитися із людьми в конкретних випадках; по-друге, ці норми повинні бути загальними за своїм характером, тобто передбачати, що будь-яка особа, що потрапляє у сферу їх дії, обов'язково дотримуватиметься їх (іншими словами, ці норми повинні застосовуватися або до всіх і кожного, або до певних категорій громадян, а не вибірково по відношенню до окремих індивідів.). По-третє, справедливість потребує, щоб ці загальні норми застосовувалися безпристрасно, неупереджено, тобто щоб відповідні установи, що їх виконують, застосовували б ці норми без усякої дискримінації, примусу чи, навпаки, поблажок, не роблячи ніяких винятків для тих, хто підпадає під дію цих норм. Наприклад, якщо профспілка постановила, що будь-який працівник чоловічої статі, що досяг 18 років, має право стати членом профспілки (наприклад, металургів), то відмова в такому праві особі іншої професії, що відповідає усім пред'явленим вимогам, не буде суперечити принципу формальної справедливості, точнісінько так само, як і відмова в прийомі у члени такої профспілки жінки-робітниці чи 16-річного юнака. При цьому вчений розмежовує формальну справедливість і реальну. Для досягнення реальної або конкретної справедливості потрібно доповнити формальні вимоги справедливості двояким чином:

- принципом розподільності (як це є в Аристотеля), оскільки потрібно згідно з цим принципом «отримання кожним йому належного» з'ясувати, що особі «належить». Тому не дивно, що коли взяти до уваги, що справедливість – це всього лише ідея раціонального порядку і взаємопов'язаних послідовностей, тому вона діє швидше як процедурний (процесуальний) принцип, ніж за змістом (по суті);
- правом справедливості (існує ще одна складність при зверненні до справедливості).

Як вказував Аристотель, оскільки загальний характер норм означає, що неможливо передбачити і адекватно вирішити кожен конкретну ситуацію, то у ряді випадків тиск формальної справедливості може виявитися особливо сильним. Саме з цієї причини у всіх правових системах відчувалася потреба пом'якшити суворість закону. Таке коректування зазвичай виражається у наданні суддям повноважень в особливо складних випадках на свій розсуд тлумачити закони не у жорсткій відповідності до їх букви, а виходячи із права справедливості, контролюючи і обмежуючи буквально застосування

778 Денис Ллойд. *Ідея права* /Перевод с английского М.А.Юмашева, Ю.М.Юмашев... научный редактор Ю.М.Юмашев – М.: «ЮГОНА», 2002. – 416 с. – С. 136-137.

закона. Це наочно відбилося у висловлюванні «правосуддя повинно бути милосердним», яке означає, що кожен конкретний випадок правосуддя треба співвіднести із правом справедливості. Даний принцип може застосовуватися і в кримінальному праві. Але коли у вигляді єдиного покарання передбачена смертна кара, відсутня можливість застосування права справедливості. І це часом призводить до «несправедливого» виправдання винного присяжними, які вважають, що він не заслуговує смертного вироку.⁷⁷⁹

Наступною складовою дослідження зв'язків справедливості і права є визнання справедливості правовою ідеєю.

Ідея – від давньогрецького – вид, вигляд; 1) у філософській традиції платонізму і у християнській філософії – смислове осереддя будь-чого, зафіксоване у слові та наділене вищим ступенем внутрішньої єдності та цілісності; вічне незмінне божественне первоначало (прообраз) кожної речі та світу загалом; 2) в більшості вчень європейської філософії – духовне утворення, що характеризується повнотою, цілісністю, есенціальністю та інтегральним характером охоплення того явища, яке воно представляє; 3) в науковому пізнанні – інтелектуальне положення, яке не може бути безпосередньо обгрунтоване, але сприймається як виправдане і перспективне, оскільки дає змогу охопити єдиним поглядом певну сукупність або сферу знань; 4) у повсякденному мисленні – задум щодо вчинку чи шляхів реалізації певного задуму.⁷⁸⁰

Так, наприклад Р.З. Лівшиц вважає, що праворозуміння не вичерпується змістом права. Право існує і функціонує в трьох іпостасях: правові ідеї (правова свідомість), правові норми і суспільні відносини, урегульовані правом. Таким чином, для праворозуміння важливий не тільки зміст права, але і його прояв в конкретних формах. Що є право «на виході», в чому втілюється перш за все насилля чи врахування спільних інтересів – в ідеях, нормах чи правовідносинах?⁷⁸¹ І подальші його висновки пов'язані із тим, що найбільш повно і адекватно втілює сутність права ідея справедливості. Проміжне інституційне визначення права у Р.З. Лівшица: право – це певна гуманістична ідея, нормативно закріплена і реалізована в житті. Окрім того, Р.З. Лівшиц вважає, що найближче всього до сутності права підходить ідея справедливості. Ця теза навряд чи може бути доведена, на його думку, ло-

779 Деніс Ллойд. Ідея права /Перевод с англійського М.А.Юмашева, Ю.М.Юмашев... научный редактор Ю.М.Юмашев. – М.: «ЮГОНА», 2002. – 416 с. – С. 239 -243.

780 Петрушенко Віктор. Тлумачний словник основних філософських термінів. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – 264 с. – С. 75.

781 Лившиц Р.З. Теория права: Учебник. – 2-е изд. – М.: Издательство БЕК, 2001. – 224 с. – С. 14.

гічними конструкціями. Вона має швидше концептуальний характер. Справедливість – одна із найбільш гуманних і плідних ідей в історії людства. При цьому справедливість в уявленнях людей завжди пов'язувалась із правом (у римлян – *ius* – право і *justitia* – справедливість.). Такий зв'язок обумовлений правовою природою справедливості. За найбільш загальними уявленнями, справедливість в суспільстві, справедливість для людини – це відповідність того, що людина дає суспільству і отримує від нього, відповідність прав і обов'язків. Права і обов'язки складають основу правової матерії. Тим самим з самого початку ідея справедливості втілюється саме в праві.⁷⁸²

Потім Р.З. Лівшиц детально характеризує саму справедливість, при цьому вважає, що таку характеристику потрібно зробити достатньо простою і доступною, щоб справедливістю дійсно можна було оперувати як вказівником справжнього правового змісту закону, а в якості найбільш загальної вихідної передумови можна розглядати справедливість як забезпечення інтересів і прав людини. Таке розуміння справедливості добре поєднується із правовим регулюванням, із встановленням взаємних прав і обов'язків учасників суспільних відносин. На індивідуальному рівні близькість справедливості і права очевидна. Така ж близькість справедливості і права, вважає Р.З. Лівшиц, простежується на рівні суспільства в цілому. Сучасне суспільство характеризується суперечливими інтересами різних людей, соціальних груп, прошарків. Прийняття справедливого рішення на рівні суспільства полягає в урахуванні різних інтересів і відшуканні компромісів. Соціальна справедливість – це компроміс інтересів окремих людей і соціальних груп. Як вже зазначалося, не пригнічення одних інтересів іншими, не конфронтація людей, а віднаходження згоди, компромісу формують сутність управління суспільством в сучасних умовах. Соціальна справедливість, розуміється як компроміс, і право, що розуміється як компроміс, виявляються близькими. Функції права як засобу соціального компромісу повністю відповідають природі справедливості.⁷⁸³

Ідея справедливості потім все більше деталізується при розробці окремих законів і закріплюється у нормах, що є правовими. Так, справедливість, будучи нормативно закріпленою, втілюється у всі сфери суспільних відносин. Всі галузі законодавства – державне і цивільне, трудове, кримінальне, процесуальне – покликані, згідно з ідеалом, втілювати справедливість у врегульовувані ними суспільні відносини.

782 Лівшиц Р.З. Теория права: Учебник. – 2-е изд. – М.: Издательство БЕК, 2001. – 224 с. – С. 64-65.

783 Лівшиц Р.З. Теория права: Учебник. – 2-е изд. – М.: Издательство БЕК, 2001. – 224 с. – С. 65-66

Справедливість як поєднання прав і обов'язків охоплює всі сфери суспільних відносин. У розподільних відносинах справедливість є відповідністю між діями громадянина, його трудовим внеском і відповідною реакцією суспільства. Це означає, що трудове законодавство, наприклад, покликане встановити механізм справедливої винагороди за працю: той, хто більше і краще працює, повинен більше отримувати. Встановлення такого механізму не є легкою справою. Довгий період часу в нашій країні функціонував механізм централізованого регулювання заробітної плати, коли конкретні розміри оплати праці встановлювалися у московських центральних установах. Це автоматично тягнуло за собою зрівнювання в оплаті праці, оскільки конкретний результат праці може бути визначений і оцінений тільки в місці докладання праці, на конкретному підприємстві. Урівнюваність в оплаті праці несумісна із справедливістю. Урівнюваність означає рівну оплату за нерівну працю, а справедливість вимагає, щоб нерівна праця і оплачувалася нерівно. На сьогодні регулювання оплати праці в основному децентралізоване і наближується до вимог справедливості.

Пенсійне законодавство покликане, в ім'я справедливості, встановити розмір пенсії у відповідності до трудового внеску працівника. Трудовий внесок – це те, що працівник дав суспільству, а пенсія те, що суспільство йому повертає. При визначенні розміру пенсії потрібно оцінити минулу, а не теперішню працю, тому критерії оцінки повинні бути загальними і їх потрібно встановлювати централізовано. Два фактори – стаж і заробіток – визначають трудовий внесок і через нього розмір пенсії.

Інакше проявляється справедливість як співвідношення прав і обов'язків у відносинах відповідальності, примусу. Тут справедливість полягає у відповідності до тяжкості покарання і міри відповідальності, міри покарання. Така відповідність проводиться в нормах кримінального, адміністративного і цивільного законодавства. Всі заходи відповідальності – і кримінальної, і дисциплінарної, і матеріальної – застосовуються тільки за винні дії. Ступінь вини і тяжкість порушення визначають міру відповідальності.⁷⁸⁴

Справедливість – ширша за право. Специфіка права як соціального явища полягає у тому, що воно покликане внести порядок у суспільні відносини і закріпити цей порядок. Іншими словами, в нормативності, обов'язковості правових положень, у можливості їх примусового втілення в життя. Ті справедливі ідеї, які набули нормативного закріплення в законі і були втілені в життя, стали правом. Ті, які не набули нормативного закріплення, лишилися за межами права. Право, у Р.З. Лівшица, є нормативно закріплена і реалізована справедливість. Такий підхід дозволяє використати досягнуті наукові

784 Лівшиц Р.З. Теория права: Учебник. – 2-е изд. – М.: Издательство БЕК, 2001. – 224 с. – С. 66-67.

результати при різних розуміннях права. Розуміння права як системи норм зберігається. Право, як нормативно закріплена справедливість, включає не тільки закони (норми), але й систему урегульованих ними суспільних відносин (права і обов'язки учасників правовідносин, принципи регулювання). Тим самим охоплюється і широке соціологічне розуміння права. На кінець, від ціннісної концепції розмежування права і закону береться її найбільш важлива, прогресивна ідея про те, що право характеризується своїм гуманістичним демократичним змістом. У розумінні права як нормативно закріпленої і реалізованої справедливості, справедливість визначає зміст права, її нормативне закріплення – необхідну форму права.⁷⁸⁵

У свою чергу, Г. Радбрух, визначаючи поняття права, відносить його до понять зі сфери культури, тобто це поняття дійсності, зміст якої слугувати цінності. Відповідно право – це дійсність, зміст якої полягає у тому, щоб слугувати правовим цінностям, ідеї права. Поняття права також прагне до ідеї права.⁷⁸⁶ І при цьому Г. Радбрух посилається на праці іноземних вчених, зокрема Біндера (Binder Rechtsbegriff u. Rechtsidee): «Все, що містить апіорну норму права або ідею права, є правом», Гурвіца (Gurvitch, L'idee du droit Sosial): «Поняття права ...головним чином пов'язане зі справедливістю, право – це завжди – досягнути справедливості», Дель Веччіо (del Vecchio, Filosofia del Diritto): «За логічною формою права ніколи не можна довідатися чітко, що справедливо, а що несправедливо. Вона говорить нам лише про те, яким є зміст певного висловлювання про право і неправу; і це – характерна риса справедливості».

Ідея права не може бути нічим іншим, як справедливістю. При цьому наводять низку аргументів архієпископа К. Гребера (Фрайбург), який у своїй передсвятковій проповіді ще у 1940 році виступив проти вчення, згідно з яким «право – це тільки те, що корисно народу»:

1. таке вчення суміжне із принципом «мета виправдовує засоби»;
2. таке вчення заперечує основоположний факт, що існує Добро і Зло;
3. таке вчення повинне діяти і по відношенню до інших народів – навіть ворожих, і відповідно також виправдовувати вчинюване ними зло для досягнення, в тому числі і загарбницької мети;
4. у кінцевому рахунку приймає рішення про доцільність – успіх;
5. якщо користі народу протистоїть право, наприклад, у формі договору, то виникає запитання, чи не втрачає договір у цьому випадку своєї цінності, а суб'єкт його укладення – своїх моральних якостей, гідності і довіри;

785 Лившиц Р.З. Теория права: Учебник. – 2-е изд. – М.: Издательство БЕК, 2001. – 224 с. – С. 68.

786 Радбрух Густав Философия права. – Пер. с нем. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 240 с. – С. 40.

6. одномоментна користь в майбутньому обертається на зло, то чи не буде тоді право неправом?

Таким чином, в кінцевому рахунку, обговорюване вчення – катастрофа для правового життя». Господь не визнає його як вищий моральний авторитет. Справедливість, а не доцільність – ось ідея права.⁷⁸⁷

Наводять також відому латинську сентенцію-гłosу: «Est autem ius a iustitia, sicut a matre sua, ergo prius fuit iustitia quam ius» – «Право, породжене справедливістю, як матір'ю, оскільки справедливість передувала праву». Тому вважають підставним розглядати справедливість як вихідний пункт, відправної точки.⁷⁸⁸

Але з інших позицій справедливість може бути двоякої природи. Справедливим можна назвати застосування закону, або слідування закону, або ж сам закон. Перший вид справедливості, особливо справедливість судді, точніше було б назвати чесністю. І в цьому випадку мова йде не про ту справедливість, критерієм для якої слугує позитивне право, а про ту, яка сама є для позитивного права критерієм.

Справедливість у цьому випадку означає рівність. Але рівність сама може мати різні значення. З одного боку, залежно від об'єкта, рівність може відноситися до речей і до людей, справедлива винагорода, яка відповідає вартості праці, справедливе і покарання, якщо воно однакове для всіх. З іншого боку, залежно від вибраного критерія, справедливість можна розглядати як абсолютну або відносну рівність: винагорода відповідає праці, але покарання стає важчим пропорційно до вини.

Аналізуючи теорію справедливості Аристотеля, Г. Радбрух доходить висновку, що урівнююча справедливість – це справедливість приватного права, а розподільча – публічного права. Урівнююча справедливість – це справедливість рівноправних. Однак вона передбачає наявність акта розподільчої справедливості, який наділяє учасників рівними правами, рівною правосудністю, рівним статусом. Таким чином, розподільча справедливість – первинна форма справедливості. В ній корениться ідея справедливості, до якої повинно прагнути поняття Права. Проте наведене не варто розуміти як те, що справедливість – єдиний «будівельний матеріал», з якого формується право. Принцип розподільчої справедливості замовчує те, кого вважати рівним, а кого – ні.

---

787 Радбрух Густав *Философия права*. – Пер. с нем. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 240 с. – С. 41-42

788 Про поняття справедливості за M.Rümelin, *Die Gerechtigkeit; del Vecchio, La Giustizia*/ Цит. За Г.Радбрух. *Философия права*. – С. 41.

Для розробки принципів істинного права на основі справедливості її необхідно доповнити іншими основоположними принципами. Справедливість – не єдиний, хоча і специфічний, правовий принцип, принцип, що слугує критерієм для визначення поняття права: Право – це дійсність, цінність якої полягає у тому, щоб слугувати справедливості.⁷⁸⁹

Аналізує Г. Радбрух і проблему правової справедливості, спираючись на праці Аристотеля, зокрема зазначає, що у боротьбі за верховенство в праві «правова» справедливість конкурує з етичною справедливістю. Аристотель в Главі «Про справедливість» в «Нікомаховій етиці» зазначав, що «моральна справедливість» повинна була б бути кращою за справедливість правову і в той же час не повинна була б протиставлятися цій останній, а бути одним із її проявів. Відразу Аристотель вказав на вирішення цієї ділеми: і одна, і друга справедливість – це не різні цінності, а різні шляхи досягнення єдиної правової цінності. Справедливість правова розглядає даний конкретний випадок з точки зору загальної норми, моральна ж вбачає в окремому випадку свій власний закон, який також повинен підвестися до рівня загального закону, як моральна справедливість в кінцевому рахунку теж має узагальнений характер.

Отже, в розмежуванні двох видів справедливості – правової і моральної – виявляється методологічна відмінність між дедуктивним розвитком істинного права із загальних принципів та індуктивного пізнання істинного права із «природи речей». Моральна справедливість – це справедливість окремого випадку.⁷⁹⁰

Сказане вказує на шляхи визначення поняття права, але ще не дає такого визначення.

Деякі вчені зв'язок справедливості і права вбачають у розумінні справедливості як певних уявлень про правопорядок.

С.А. Муромцев вважає, що під справедливістю потрібно розуміти властиву певному часові і певному суспільному середовищу сукупність суб'єктивних уявлень про найбільш досконалий правовий порядок. Суб'єктивний світогляд може належати одній людині або небагатьом людям, але зазвичай індивідуальні відмінності у поглядах на справедливість не бувають особливо різючими

789 Радбрух Густав Философия права. – Пер. с нем. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 240 с. – С. 43-44.

790 Радбрух Густав Философия права. – Пер. с нем. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 240 с. – С. 45.

і тому під справедливістю розуміють сукупність поглядів, як правило, цілого кола людей, інколи ж поглядів усього суспільства.⁷⁹¹

Цілком ймовірно, що достовірною є думка, згідно із якою справедливість первинно означала правовий порядок, якого потрібно прагнути взамін на існуючий. В цьому сенсі справедливе протилежне правому. Потім справедливістю почали позначати взагалі весь порядок, який вважали виразом належного, незалежно від того, чи торкнулася його юридична санкція. В цьому значенні справедливе існує поряд із правовим і частково поєднується із ним: деколи правовий порядок виявляється справедливим, а деколи – несправедливим. Подібна критика застосовувалася до юридичних норм. На суб'єктивний погляд, одні норми є справедливими, інші – несправедливими.

Потрібно, як зазначає С.А. Муромцев, розрізнити дві головні причини, які ведуть до неузгодженості правового порядку зі справедливістю.

Жодне скільки-небудь обширне і розвинуте суспільство не характеризується єдністю поглядів на належне. Але всі існуючі в даному суспільстві погляди можуть бути реалізовані в діючому правовому правопорядку. Цей правопорядок задовольняє бажання, які складають середину між крайніми побажаннями найбільш відсталих частин суспільства і високими стремліннями, найбільш розвинутих і передових. Діючий правовий правопорядок урівноважує різноманіття і розбіжності прагнень та інтересів, виражаючи собою їх середній рівень у даному суспільстві. Групи людей, інтереси й прагнення яких не підходять під цей рівень, – незалежно від того, чи є вони відсталими чи прогресивними членами суспільства – мають власні погляди на належне в праві. В їх очах діючий порядок не узгоджується із справедливістю, тією чи іншою мірою вона відрізняється від нього.

Необхідність певного правового порядку може усвідомлюватися тією більшістю і настільки сильно, що цих умов було б достатньо для підтримання такого порядку, якби він був приведений у дію; але для цього може не вистачати здібних органів. У таких випадках вищезгаданий порядок постає у формі нездійсненої (нереалізованої) справедливості. Невідповідність чинного права справедливості зумовлено недосконалістю правової організації. Недосконалість може розгортатися аж до повної непридатності існуючих органів; так було, наприклад, із законодавчими та іншими установами старої Франції, що полягли під ударами революції; так відбувається і в нас зі старою системою судочинства, на зміну якій приходить нова. Недосконалість може бути окремою – полягати, наприклад, в якихось окремих недоліках або

---

791 Муромцев С.А. Определение и основное разделение права / Вступит. статья, коммент. доктора юридических наук, профессора Ю.И.Гревцова. 2-е изд. Доп. СПб.: Издательский Дом С.-Петербур. гос.ун-та, Издательство юридического факультета СПбГУ, 2004. – 224 с. – С. 146.

помилках чи невідповідних звичках судового персоналу. Так, в цивільному судочинстві держав не завжди існує правильна оцінка моральних збитків внаслідок уявлень суддів.

Згідно із уявленнями, властивими розвинутому праву, завдання судді полягає у тому, щоб зберегти у кожному конкретному рішенні, по можливості, повну гармонію між юридичною нормою, яка застосовується, і випадком, який вирішується. Практика являє собою величезне різноманіття випадків, які надходять для судового вирішення; але юридична норма не в стані передбачити усіх індивідуальних особливостей суб'єкта, об'єкта і самих відносин і формулюється, як правило, з розрахунку на середній тип людей, речей і відносин.

Завдання судді полягає у тому, щоб в кожному конкретному випадку визначити, в якому ступені виявлені у ньому типові властивості, які передбачені нормою, і чи не змінюється у чомусь їх значення внаслідок присутності особливостей, не передбачених нормою. Суддя здійснить справедливість, якщо узгодить своє рішення з усіма особливостями випадку, який розглядається. Він повинен застосувати норму тією мірою, якою даний випадок характеризується типовими властивостями, що слугують підставою норми (індивідуалізація рішень). Але така повна невідповідність легко може відбутися внаслідок умислу судді, а частіше внаслідок його помилки, причому можливості помилки обумовлені або його особистими якостями, або загальними умовами його діяльності.

Аналогічне можна сказати і про діяльність інших державних органів. Щодо них у кожному розвинутому суспільстві існує таке ж мірило справедливості їх рішень, яке стосується і суду.⁷⁹²

Але справедливість не варто плутати із висновками, які формує стосовно того ж предмета наука. Справедливість слугує зазвичай безпосереднім виразом бажань і устремлінь того чи іншого кола людей без відношення до того, наскільки ці бажання і устремління здійснені. Щодо наукових висновків про майбутнє правопорядку звертається увага саме на здійсненість. Наука, будуючи свої передбачення майбутнього, бере до уваги і існуючі уявлення про справедливість, але розглядає їх тільки як фактори, які повинні зіграти свою роль в утворенні майбутнього порядку речей. Наукове передбачення майбутнього легко може стати врозріз з пануючими уявленнями про справедливість; воно може стати врозріз навіть зі справедливістю, як її уявляє сам дослідник, що будує наукове передбачення. Так, наприклад, якісь підстави

792 Муромцев С.А. Определение и основное разделение права / Вступит.статья, коммент. доктора юридических наук, профессора Ю.И.Гревцова. 2-е изд. Доп. СПб.: Издательский Дом С.-Петерб. гос.ун-та, Издательство юридического факультета СПбГУ, 2004. – 224 с. – С. 146-148.

приводять його до висновку, що в даній країні правопорядок рухається регресивно і неминуче наближається до розпаду, стану хаосу і деморалізації – картина, яка зовсім не відповідає поглядам цього дослідника про найбільш справедливий порядок. Основна мета науки полягає у вивченні властивостей і законів явищ. З наведеного видно, що предмет правознавства – правовий порядок – не варто ототожнювати ні з юридичними нормами, ні зі справедливістю, ні з правопорядком майбутнього.

Право в об'єктивному (збірному) розумінні вважають сукупністю правових норм. Але, на думку Муромцева С.А., ми повинні відсунути юридичні норми на другий план, поставивши на їх місце правовий порядок. Юридичні норми потрібно вважати лише деяким атрибутом правового порядку, точніше кажучи фактором в процесі його історичного утворення. Під правом же у збірному значенні потрібно розуміти правовий порядок.⁷⁹³

Правовим поняттям називає справедливість В.П. Малахов. Досліджуючи властивості і проблеми пов'язаності правових понять В.П. Малахов зазначає, що поняття є каналами «проникнення» реальності в раціональне мислення і раціонального мислення в реальність. З філософської точки зору принципово важливо розглянути правову реальність як складну конструкцію, відображену у правових поняттях. Оскільки кожне наше поняття є межею наших знань про явища, предмети, відносини, остільки ясно, що вся сукупність правових понять здатна відобразити право лише в його особливостях, тобто у відмінностях від інших форм суспільної свідомості і життя, хоча і в органічному зв'язку з ними.⁷⁹⁴

Усі правові поняття, на думку вченого, можна розглядати як конкретизацію і раціоналізацію ідеї права. Кожне з них відображає якусь акциденцію права, принципово не будучи здатним виразити думку про сутність права в цілому, яким би широким за змістом не було те чи інше поняття. Точнісінько так само сутність права не виражається і з допомогою певних поєднань, сполучень деяких понять. Тільки у всій своїй багатоманітності і єдності вони здатні відобразити і виразити цю сутність. Особливо В.П. Малахов наголошує на тому, що будь-яка дія, подія, зв'язок, що вбачаються в єдності з іншими діями (тобто в практиці), подіями (тобто у перебігу життя), зв'язками (тобто в системі), мають істотно більше значення, ніж те, яке закладене в них без урахування їх взаємообумовленості.

793 Муромцев С.А. Определение и основное разделение права / Вступит.статья, коммент. доктора юридических наук, профессора Ю.И.Гревцова. 2-е изд. Доп. СПб.: Издательский Дом С.-Петерб. гос.ун-та, Издательство юридического факультета СПбГУ, 2004. – 224 с. – С.149-151.

794 Малахов В.П. Философия права: учеб.пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» (0305010 /В.П.Малахов. – 2-е узд.. перераб. и доп. – М.:ЮНИТИ – ДАНА,2007. – 336 с. – (Серия «Cogito ergo sum»). – С. 127.

Є й інший спосіб уявити зміст якогось поняття чи явища в його цілісності, ніж опис всього об'єму правових понять. Цей спосіб – звернення до основних правових понять, тобто таких, які безпосередньо свідчать про сутність явища, а отже, виражають його у певних особливостях.

До основних правових понять, зазначає В.П.Малахов, зазвичай відносять свободу, рівність, справедливість, закон. Дотримуючись загальноприйнятого постулату, філософсько-правового і юридичного аналізу, В.П. Малахов розкриває зміст і роль саме цих понять у вираженні сутності права. А в рамках вивчення змісту даних понять вчений з'ясовує питання про те, чи є кожне із цих понять власне правовим поняттям, тобто таким, яке насправді здатне висловити специфічний зміст думки про сутність права. І у зв'язку з цим вчений доходить до таких висновків. По-перше, розглядувані поняття мають масу контекстів, і їх нерозмежування, звичайно у науковій літературі, часто призводить до неадекватного розуміння сутності розглядуваних феноменів. Поняття свободи, справедливості, рівності і закону повною мірою можуть бути віднесені до універсальних засобів вираження певних аспектів дійсності. У зв'язку з цим, звичайно, проблема адекватності розглядуваних змістовних одиниць значно ускладнюється.

Але вийти із ситуації дозволяє по можливості повний опис іншої групи властивостей, які пов'язані виключно з характеристикою реальності у визначеній формі (моральній, правовій, політичній). Філософсько-правовий аналіз вказаних понять повинен здійснюватися, з одного боку, на основі принципового розрізнення цих змістовних прошарків, а з іншого – виходячи із їх органічної єдності, що досягається за допомогою діалектики мислення.

По-друге, важливо враховувати, що зміст правових понять визначається не тільки конкретною предметністю, але й загальною логікою дійсної, емпіричної, масової правосвідомості, а не дистильованої, абстрактної моделі правосвідомості.⁷⁹⁵

Підтримує В.П. Малахов і позицію про існування формального аналогу справедливості, оскільки вона має значення не тільки як символ належного суспільного стану, але як і реальний цілеорганізуючий засіб, хоча раціонально-технічно не забезпечений. Це означає, що справедливість є змістовним компонентом не тільки ціннісно-орієнтуючої системи, але і нормативно-регулятивної соціальної системи. Справедливість, на думку вченого, являє собою складну симетрію зусиль і результатів, втрат і здобутків, помислів і дій, злочинів і покарань.

795 Малахов В.П. Философия права: учеб.пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» (0305010 /В.П.Малахов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.:ЮНИТИ – ДАНА, 2007. – 336 с. – (Серия «Cogito ergo sum»). – С. 128-129.

Логіку справедливості складає діалектика загального і окремого моментів у кожній дії, відношенні, наслідку. Саме ця логіка тільки й може бути покладена в основу розуміння того, що таке справедливість. Зокрема, вона дозволяє відрізнити правову справедливість від інших соціальних форм справедливості.⁷⁹⁶

Під правовою справедливістю В.П. Малахов пропонує розуміти такі оціночно-установчі акти, які випливають зі значущості загального в окремому. Правова справедливість не може мислитися як байдужа до змісту, якими, як відомо, у правовій сфері є дії і відносини конкретних, індивідуалізованих суб'єктів. Крім того, В.П. Малахов виокремлює як самостійну і юридичну справедливість як таку відповідність соціальних реакцій установленим правилам, законам, іншим нормативним актам, яка залишається безвідносно до окремоті кожної дії. Хоча юридична справедливість здійснюється в кожній конкретній ситуації, тим не менше, вона має абстрактний, послідовно і повноцінно формальний характер і тому близька за змістом до реалізації рівності. З наведеного випливає, що правова справедливість наділена високим соціальним потенціалом, реалізується в широкому діапазоні умов, впливає зі звичних станів і можливостей, доступних практично всякому суб'єкту. Вона може майже зливатися з елементарною «калькуляцією» дій і відносин на основі встановленої формальної міри, а може наближатися до змістовно наповненої відплати. На кожному із розглянутих рівнів ми маємо справу не тільки із поступовим ускладненням чи спрощенням оцінок і установок, не тільки зі зростанням чи зменшенням значущості дій, скільки з якісно різними критеріями і умовами досягнення чи відновлення справедливості.

Справедливість – не проста співрозмірність правових дій і їх оцінок, а висока внутрішня узгодженість правової міри і того, до чого вона закликає, з чим пов'язує сподівання правової істоти.

«Калькулююча» справедливість у праві розрахована на благорозумність, здоровий глузд, поміркованість, елементарну чесність, визнання і постійність; відплатна справедливість закликає, з одного боку, до милосердя і великодушності, а з іншого – до каяття. Ясно, що правова справедливість має очевидні межі, за якими починається простір або моралізований, або спрощений, якщо не примітивної формалістики. Правовий суб'єкт, звичайно, розраховує на розкаяння того, хто провинився і навіть потребує цього, але він не може виправдати вчиненого тільки на підставі каяття і пробачити винного. Тому справедливість за законом завжди буде відрізнятися від моральної справедливості, як би тісно вони не були пов'язані, як би друга не

---

796 Малахов В.П. Философия права: учеб.пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» (0305010 /В.П.Малахов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.:ЮНИТИ – ДАНА, 2007. – 336 с. – (Серия «Cogito ergo sum»). – С. 157-158.

виправдовувала першу. Та й сама відплата в праві повинна, безумовно, мати реальний, конкретний характер на відміну від відплати морального відношення, неоднозначного за своїм змістом, хоча і прозорого за наслідками.

До ознак правової справедливості В.П. Малахов відносить те, що вона є: справедливістю упорядковуючою; своєрідною протигагою соціальної несправедливості, її «симетричною» стороною; рельним і практично досяжним аналогом міри справедливості.

Думка про правову справедливість має, так би мовити, реактивний характер, тобто вона актуалізується у зв'язку із деякою конкретною несправедливістю незалежно від того, чи має така несправедливість одиничний чи масовий характер. Саме тому правова справедливість виражається у відновленні справедливості (або – що те ж саме – в усуненні несправедливості) в рамках і в формах вже існуючих і визнаних у суспільстві, а не створюваних кожен раз знову, як це відбувається у сфері моралі. Правова справедливість не є таким соціальним орієнтиром, який був би способом гарантування реальних міжлюдських відносин. Думка про правову справедливість, спонукання до неї вичерпуються негативною установкою на порушені, неповноцінні відносини і дії, права і обов'язки. В цьому сенсі правова справедливість може бути охарактеризована як ідентифікуюча, оскільки вона пов'язана із поєднанням конкретного соціального змісту та існуючої загальної форми.⁷⁹⁷

Розглядають також справедливість як сутнісну властивість, якість права. Властивість – філософська категорія, яка виражає один із моментів (аспектів) виявлення сутності речі у відносинах з іншими речами, те, що характеризує її подібність до інших предметів або відмінність від них. Тісно пов'язана із якістю. Кожна окрема річ має багато властивостей, єдність яких виражає її якість. Для того, щоб предмет набув якоїсь якості, він повинен мати певні властивості. Коли предмет втрачає якусь якість, то він втрачає і відповідні властивості, які виражали його сутність.⁷⁹⁸ Категорія якості виражає притаманну речам специфічну визначеність, що тотожна їхньому буттю і відрізняє їх від інших речей у певній системі зв'язків.⁷⁹⁹ Якість – філософська категорія, що відображає існуючу визначеність предмета, завдяки якій він існує як такий, а не інший.⁸⁰⁰

797 Малахов В.П. Философия права: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» (0305010 /В.П.Малахов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2007. – 336 с. – (Серия «Cogito ergo sum»). – С. 180.

798 Філософський словник (За редакцією В.І.Шинкарука). – Київ, 1973. – 600 с. – С. 70.

799 Філософський словник (За редакцією В.І.Шинкарука). – Київ, 1973. – 600 с. – С. 578.

800 Новая философская энциклопедия: В 4 т./Ин-т философии РАН. – М.: Мысль, 2010. – Т. 2– 634 с. – С. 237.

Розуміння права як рівності (як загального масштабу і рівної міри свободи людей) включає в себе з необхідністю і справедливість, зазначає автор лібертарної теорії права В.С. Нерсесянц.⁸⁰¹ Зокрема, він пропонує пояснення цій категорії в контексті розмежування права і закону, а саме: справедливість входить в поняття права, право «з засади речі є справедливим», а справедливість – сутнісна властивість і якість права, категорія і характеристика права, а не позаправова (не моральна, духовна, релігійна і т.п.).

Тому завжди доречним є питання про справедливість чи несправедливість закону, і це, фактично, питання про правовий чи неправовий характер закону, про відповідність чи невідповідність праву. Але така постановка питання є недоречною і не за адресою стосовно права, оскільки воно (вже згідно із поняттям) завжди справедливе і є носієм справедливості в соціальному світі.

Більше того, тільки право і є справедливим. Адже справедливість тому, власне, і справедлива, що втілює у собі і виражає загальнозначущу правильність, а у цьому своєму раціоналізованому і формалізованому вигляді вона означає всезагальну правомірність, тобто сутність і начало права, зміст правового принципу всезагальної рівності і свободи.

І за змістом, і за етимологією справедливість (justisia) сходить до права (jus), означає існування у соціальному світі правового начала і виражає його правильність, імперативність і необхідність.

Латинське слово «юстиція» (justisia), яке міцно укоренилося в багатьох мовах, перекладається російською то як «справедливість», то як «правосуддя», хоча змістовно йдеться про одне і те ж поняття – про справедливість, що включає в себе і правосуддя (і у вихідному значенні судження по праву, і в похідному значенні судового вирішення спору у відповідності до права, справедливо). До речі, всі ці аспекти правового змісту справедливості знайшли адекватне відображення в образі богині Справедливості Феміди із Терезами Правосуддя. Використовувані при цьому символічні засоби (богиня із пов'язкою на очах, терези і т.т.) доволі доступно виражають вірні уявлення про властиві праву (і справедливості) загальну значущість, імперативність, абстрактно-формальну рівність (пов'язка на очах богині означає, що абстрагований від розмежувань однаковий правовий підхід до всіх, незважаючи на особистості, – це необхідна умова і основа для об'єктивного судження про справедливість).

801 Нерсесянц В.С. Философия права: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2009. – 848 с. – С. 44.

Справедливим є те, що виражає право, відповідає праву і відбувається згідно із правом. Діяти справедливо – означає діяти правомірно, відповідно до всезагальних і однакових вимог права.⁸⁰²

Внутрішня єдність справедливості і правової рівності (загальнозначущості і однаковості його вимог щодо всіх, включаючи і носіїв влади, що встановлюють певні правоположення) у коментарях (дігестах) знаменитого римського юриста Ульпіана до одного преторського едикту. Визначним у своїй справедливості є, перш за все, сам едикт, кодифікований Сальвієм Юліаном у першій половині II ст. Зміст едикту – у формулюванні однієї з істотних вимог принципу верховенства рівності у сфері правотворчості і правозастосування, яка звучить так: «Які правові положення хтось встановлює по відношенню до іншого, такі ж положення можуть бути застосовані і до нього самого» (Д.2.2.). Більш розгорнуто ця вимога у наведеному Ульпіаном фрагменті едикту виражена так: «Магістрат або особа, що займає посаду, наділену владою, установивши яке-небудь нове правове положення у справі проти іншої особи, повинен застосувати те ж правове положення, якщо його супротивник пред'явить вимогу. Якщо хто-небудь досягне того, що (на його користь) буде встановлено яке-небудь нове правове положення магістратом чи особою, яка займає посаду, забезпечену владою, то це ж правове положення буде застосоване проти нього, коли в подальшому його супротивник пред'явить вимогу» (Д.2.2.1.).

Коментуючи цей едикт, Ульпіан зауважує: «Цей едикт встановлює положення надзвичайної справедливості і не може викликати чиесь обґрунтоване незадоволення: оскільки хто заперечуватиме, щоб у його справі було винесено таке ж рішення, яке він сам виносить для інших чи доручає винести... Зрозуміло, що те право, яке хтось вважає справедливим застосувати до іншої особи, повинно визнаватися діючим і для себе самого...». Другий, не менш важливий аспект єдності справедливості і рівності як вираз співрозмірності і еквівалентності зафіксований у традиційному природно-правовому визначенні справедливості як відплати рівним за рівне. В такий спосіб В.С. Нерсесянц коментує зв'язки справедливості і рівності.

І як підсумок, він пропонує визнати справедливість як самосвідомість, самовираження і самооцінку права і тому, разом з тим, – правову оцінку всього іншого, позаправового.

Якогось іншого принципу, крім правового, вважає В.С. Нерсесянц, справедливість не має. Заперечення ж правового характеру і змісту справедливості неминуcho веде до того, що за справедливість починають видавати яке-небудь

802 Нерсесянц В.С. Філософія права: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2009. – 848 с. – С. 44-45.

неправове начало – вимоги зрівнялівки або привілей, ті чи інші моральні, релігійні, світоглядні, естетичні, політичні, соціальні, національні, економічні і т.п. уявлення, інтереси, вимоги. Тим самим правове (т.б. всезагальне і рівне для всіх) значення справедливості підмінюється деяким окремим, частковим (індивідуальним, груповим, партійним, клановим і т.п.) інтересом і довільним змістом, партикулярними претензіями.

Із цією проблемою, але дещо під іншим кутом зору ми вже стикалися при розгляді різних напрямків критики принципу правової рівності (і права в цілому) з позицій неправової (і антиправової) «свободи».

При запереченні правової природи справедливості, вважає В.С. Нерсесянц, ми фактично маємо справу з тим же, але вже стосовно справедливості, тобто із неправовою (тобто антиправовою чи позаправовою) справедливістю. Згідно із логікою такого підходу, виходить, що право як таке (право взагалі, а не тільки антиправовий закон) є несправедливим, а справедливість насамперед представлена в тому чи іншому позаправовому началі, правилі, вимозі.

Тут, відповідно, справедливість права, якщо така допускається має похідний, вторинний, умовний характер і поставлена в залежність від підпорядкування права відповідному позаправовому началу. І оскільки такі позаправові начала позбавлені визначеності принципу правової рівності і права в цілому (об'єктивної всезагальності правової норми і форми, єдиного масштабу права, рівної міри правової свободи і т.д.), вони неминучо опиняються під впливом суб'єктивізму, релятивізму, власного (самовільного) розсуду і особистого вибору (індивідуального, групового, колективного, партійного, класового і т.п.) Звідси і множинність невідповідних один одному позаправових уявлень про справедливість і право, односторонніх претензій того чи іншого приватного начала на всезагальне, властиве праву і справедливості.

З позицій правової всезагальності (формально-визначеної всезагальності правової рівності, свободи і справедливості), в рівній мірі значущою для всіх незалежно від їх моральних, релігійних, соціальних, політичних та інших відмінностей, позицій та інтересів, всі ці позаправові начала із вираженими в них особливими потребами, вимогами і т.д. – лише особливі сфери в загальному просторі буття і дії права і правової справедливості, специфічні об'єкти, а не суб'єкти справедливої правової регуляції. У просторі всезагальності і загальнозначущості принципу правової рівності і права як регулятора і необхідної форми суспільних відносин вільних суб'єктів саме правова справедливість виступає критерієм правомірності чи неправомірності усіх інших претензій на роль і місце справедливості у цьому просторі. Віддаючи кожному своє, правова справедливість робить цю єдність можливим, всеза-

гальним і рівним для усіх правовим засобом, який не сприймає привілеї і утверджує свободу⁸⁰³.

Цілком протилежну позицію займає В.М. Сиріх. Піддаючи критиці підхід до справедливості В.С. Нерсесянца і його розуміння справедливості як правової, а не позаправової категорії, В.М. Сиріх наголошує, що справедливість не може бути атрибутом права. Аналізуючи основні положення теорії справедливості у В.С. Нерсесянца, а саме, що справедливість тому, власне, і справедлива, що втілює і виражає загально значущу правильність, а це у своєму раціоналізованому вигляді – всезагальну правомірність, тобто сутність і начало права, зміст правового принципу всезагальної рівності і свободи, і, визнані В.С. Нерсесянцем, як аргументи, – коментар Ульпіана, згідно з яким те право, яке особа вважає справедливим стосовно іншої особи, вона повинна вважати дійсним і для себе самої, і традиційне природно-правове визначення справедливості як «відплати (отримання) рівним за рівне», В.М. Сиріх доходить висновку, що такі аргументи про співвідношення справедливості і права не є правомірними і дійсними. Тобто якщо справедливість є формою відображення деяких правильних загально значущих суджень про право, то вона не може бути самим правом, його властивістю, подібно до того, як ним не є інші форми права (джерела чи правові знання, правовідносини). Безпосередньо право має чіткий і визначений зміст – це норми права, інститути права або галузі права.⁸⁰⁴

Розуміння правової справедливості як деякої форми відображення всезагальної правомірності відповідає її загальноприйнятому традиційному розумінню як сукупності оціночних суджень про право і результати його дії.

Критикує В.М. Сиріх і підхід до справедливості як до рівності. Він вважає, що справедливість – це оціночне судження про зміст норм права, їх здатності задовольняти інтереси суспільства або його частини. Рівність, будучи основоположною властивістю норм права, прямим і безпосереднім чином впливає на зміст оцінок результатів правовідносин як справедливих чи несправедливих. Єдність справедливості і рівності має, на думку В.М. Сиріх, не внутрішній, а зовнішній характер і проявляється як єдність змісту і форми.

У праві в значенні рівноцінності, рівнозначності прав і обов'язків використовується ознака еквівалентності, що наділена всезагальністю і є дійсною ознакою права. Справедливість як суб'єтивне і оціночне судження є компонентом правової свідомості і моралі та знаходиться за межами права.

803 Нерсесянц В.С. Философия права: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2009. – 848 с. – С. 47-48.

804 Сырых В.М. Логические основания общей теории права. Т. 3. Современное правопонимание. – М.: РАП., 2007. – 512 с. – С. 436.

Але В.М. Сирих погоджується з тим, що справедливість можна розглядати як правовий принцип, що вимагає належної, обов'язкової поведінки, як це пропонує В.М. Шафіров.⁸⁰⁵

Але, при цьому В.М. Сирих зазначає, що вимоги вчиняти справедливо ні в Конституції, ні в інших законах немає. Навпаки, в самих законах допускаються ситуації, при яких можуть наступати і несправедливі результати. Окрім того, як підставно зауважувала С.В. Полєніна, в законодавстві відсутні критерії для розмежування справедливих результатів і несправедливих. І, нарешті, значна частина актів застосування юридичної відповідальності незмінно визнаються несправедливими або потерпілими, або винними особами. Відповідно, вимога вчиняти справедливо у подібних ситуаціях унеможливила б і сам правозастосувальний процес.⁸⁰⁶

С.А. Зайцев, теж вважає, що сутність права не вичерпується ідеєю справедливості, оскільки право – це і свобода, і рівність, і законність. Справедливість розглядається не як право в цілому, а як один із його загальних принципів.⁸⁰⁷

Принцип – первоначало, те, що лежить в основі певного явища. В цьому значенні справедливість не тільки взаємодіє з іншими відправними началами, але і може вступати з ними у протиріччя. Наприклад, з позицій справедливості кожен злочинець повинен зазнати кари за вчинене. Однак кримінальному праву відомі такі інститути, як давність у здійсненні правопорушення, амністія, помилування, що дозволяють звільнити винного від покарання повністю або частково. В даному випадку обов'язковість покарання поступається місцем милосердю, а дія принципу справедливості коректується з позицій гуманізму.

Не будучи закріпленою текстуально у в конкретних правових нормах, справедливість впливає із сукупності юридичних приписів, виступаючи одним із критеріїв, що відрізняють правове законодавство від санкціонованого свавілля. Але при цьому виникає питання, що вважати мірилом самої справедливості, якщо уявлення про неї можуть змінюватися не тільки від однієї історичної епохи до іншої, але і від людини до людини. С.А. Зайцев ставить питання, чи існує взагалі об'єктивна основа справедливого, незалежна ні від чийого суб'єктивного погляду? Таким критерієм, на думку вченого, повинна бути сама людина як учасник суспільних відносин. І з цієї точки зору об'єктивно справедливим є все те, що сприяє розвитку людської особистості, її збагаченню і вдосконаленню.

805 Шафіров В.М. Естественно-позитивное право. Введение в теорию. – Красноярск, 2004. – 260 с. – С. 134.

806 Сырых В.М. Логические основания общей теории права. Т. 3. Современное правопонимание. – М.: РАП., 2007. – 512 с. – С. 422.

807 Зайцев С.А. К вопросу о понятии справедливости //Вестник Омского университета. – 1999. – Вып. 4. – С. 148-151.

Звідси справедливість права полягає в його відповідності основним напрямкам соціального прогресу, у забезпеченні поступального руху суспільних відносин шляхом закріплення в праві обов'язків їх учасників, співмірних досягнутому ними рівню.

Закріплення такої співмірності досягається як шляхом законодавства, так і в результаті правозастосування, коли необхідна нормативна база відсутня або існуюче законодавство суперечить юридичним принципам. За таких обставин вирішальна роль відводиться практиці судових органів. Які поки що не наділені у нас правотворчими функціями.

Для будь-якого суспільства найскладніше «приземлити» абстрактну справедливість, проголосити їй вірність, зробити її реальністю. Цьому суперечить недосконалість людини, детермінуюча її схильність до помилок, що, безумовно, властиве і тим, хто здійснює правосуддя.

Соціальна справедливість є метою, до якої рухається всяке суспільство. І навряд чи існує соціум, який вже досяг цієї мети, оскільки рух до соціальної справедливості постійно гальмується людськими колізіями, помилками і навіть злочинами.

Аналізуючи методичні засади нормопроекування, автори монографії про законотворчу політику в Україні зазначили, що справедливий закон і порядок – альфа і омега повноцінної діяльності та перспектив розвитку будь-якої держави.⁸⁰⁸

До відправних правових начал відносить справедливість і Е.В. Скурко, опираючись при цьому на праці У. Блекстона, який у свій час зауважив, що творець наділив людський розум здатністю розпізнавати закони добра і зла, з якими дюдині належить співвіднести свою діяльність, і такими, серед інших, є принципи: чесно жити, нікого не ображати, давати кожному, що йому належить, до яких Юстиніан звів усю доктрину права.⁸⁰⁹

У межах основоположних принципів – засад права досліджує справедливість і С.П. Погребняк. А саме, втілення ідеї справедливості у праві, на його думку, відбувається через реалізацію принципу справедливості в процесі правотворчості і судочинства.⁸¹⁰

А саме, в рамках правової матерії справедливість реалізується через надання їй, з-поміж інших якостей, насамперед статусу загально визнаного

808 Ковальський В.С., Козинцев І.П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 192 с. – С. 71.

809 Скурко Е.В. Принципи права: монографія. – М.: Ось-89, 2008. – 192 с. – С. 18.

810 Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістова характеристика): Монографія. – Х.: Право, 2008. – 240 с. – С. 46.

(всезагального, основоположного) принципу права. Під такими принципами розуміють систему найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні цій системі права, і визначають її характер і напрямки подальшого розвитку.⁸¹¹

Відбираючи ті вимоги, які можуть претендувати на роль основоположних принципів права, послуговуються методикою Дж. Ролза, який сформував свій перелік принципів справедливості. Оскільки Дж. Ролз прагнув знайти ті фундаментальні правила, що можуть бути узгоджені розумними та добре поінформованими людьми, які зацікавлені у плеканні своїх власних інтересів та мають право вибору, то він дійшов висновку, що ніхто не здатний наполягати на тих принципах, що є корисними лише в його конкретній ситуації, а спрацьовують лише ті засади, які стають наслідком чесної угоди (домовленості).⁸¹² За аналогією, С.П. Погребняк виокремлює ті ідеї, на користь яких зроблять вибір усі, перебуваючи у первісній позиції, яка характеризується «запоною незнання», що на них має ґрунтуватися право як загальнообов'язковий соціальний регулятор, а саме: справедливість, рівність, свободу і гуманізм.⁸¹³

Тенденцію визнання справедливості засадою права простежуємо в працях відомих українських вчених. Так, наприклад, проф. Рабінович П.М., прогнозуючи майбутній соціально-демократичний тип права, визначає його як систему формально обов'язкових загальних норм фізичної поведінки, які встановлені або санкціоновані соціально-демократичною державою, виражають волю більшості населення країни – трудівників-власників, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі та загально-соціальних потреб і реально забезпечують максимальне здійснення та захист основоположних прав людини, спільнот і об'єднань на засадах свободи, справедливості, солідарності.⁸¹⁴

Подібною є позиція і колективу авторів Академічного курсу загальної теорії держави і права, які розглядають справедливість як загальновизнаний (всезагальний) принцип права. Дотримуючись основного правового змісту, який отримав принцип справедливості ще за часів Юстиніана – «*Justitia est constans et pertua voluntas suum cuique tribuere*» (справедливість є постійна і не-

811 Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): Монографія. – Х.: Право, 2008 – 240 с. – С. 37.

812 Ролз Дж. Теория справедливости: Пер с англ./Науч.ред и пред. В.В.Целищева. Изд. 2-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 536 с. – С. 25-30.

813 Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): Монографія. – Х.: Право, 2008 – 240 с. – С. 38.

814 Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. Посібник. – Вид. 10-е, доп. – Львів: Край, 2008. – 224 с. – С. 120.

змінна воля кожному дати заслужене)», сучасні правознавці в рамках правової системи суспільства надають йому багато значень. По-перше, справедливість закладена в самому змісті права, в тих суспільних відносинах, формою яких є право. По-друге, самодіяльність суб'єктів права повинна бути пронизана ідеями неупередженості, істинності, правильності, законності, чесності і т.п. (*judex bonus nihil ex arbitrio suo facit, nec propositione domesticate voluntatis, sed juxta leges et jura pronunciet* – хороший суддя нічого не може зробити на власний розсуд або за власним бажанням, а повинен виносити рішення за законом та по справедливості). По-третє, винесені юридичні рішення, що встановлюють права та обов'язки, заходи заохочення і юридичної відповідальності повинні за формою і змістом бути справедливими, тобто враховувати всі обставини і відповідати ступеню вчиненого проступку.⁸¹⁵

Цілком погоджуючись із такою деталізацією, можемо стверджувати, що досліджуваний принцип ставить певні вимоги до усіх видів діяльності держави, а саме: правотворчої, правозастосувальної та правотлумачної. Тому цілком підставним є виокремлення в літературі справедливості як принципу правотворчості. Такі міркування зустрічаємо, наприклад, у відомих російських теоретиків права В.В. Лазарева і С.В. Липня. А саме, вони відзначають, що процес створення нормативно-правових актів у сучасній демократичній державі будується на принципах законності, справедливості, науковості, демократизму і гласності. Розуміння справедливості завжди було різним: колись цілком справедливою вважалися і кровна помста, і принцип талона, і станова нерівність. Сьогодні ж справедливість конкретизується, як правило, вказівкою на ідеї гуманізму, рівності громадян перед законом і т.п.⁸¹⁶

Зупинімося детальніше на характеристиці цього принципу. Основними завданнями, які покладаються на правотворця є такі: сформувати систему суспільних і державних цінностей, гуманістичних ідеалів, визначивши співвідношення правового і неправового (протиправного); задовольнити потреби, інтереси людей, зважаючи на розвиток, динаміку суспільних відносин та окреслити сферу дії права, розмежувавши правову і позаправову матерії.

Як бачимо, розв'язання таких завдань передбачає вимоги до формування правових норм, так би мовити, змістовного характеру. Оскільки йдеться про визначення прийняттого і неприйняттого, співвідношення права і моралі, зважування інтересів приватних і публічних, то мимоволі законодавець

815 Общая теория государства и права. Академический курс в трех томах/ отв.ред. М.Н.Марченко. – 3-е изд., перер. и доп. – М.: Норма, 2007. – Том 2: Право. – 816 с. – С. 106.

816 Лазарев В.В., Липень С.В. Теория государства и права: Учебник для вузов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Спарк, 2000. – 511 с. – С. 278-279.

стикається з категорією справедливості у її розумінні як критерія для таких розмежувань.

Щоправда можна зауважити: нормативність поняття справедливості завжди викликала сумніви. Багато видів справедливості, обговорюваних ще Платоном і Аристотелем, засвідчують умовність цієї категорії. Як зазначає О.Е. Лейст, можливо, поняття справедливості зводиться до напівінтуїтивної, емоційної оцінки конкретних життєвих ситуацій і відносин за банкетним правилом римських юристів «кожному своє»⁸¹⁷. Навіть автори, які намагалися розробити концепцію справедливості, вимушені були погодитися з тим, що нормативне визначення справедливості є неможливим, вона може виражатися через різні поняття і категорії, подекуди несумісні.⁸¹⁸

Можна погодитися із загальним твердженням про те, що усі сучасні теоретичні дослідження і визначення справедливості є ідеологічними і часом суперечливими. Єдиним спільним зазначають у них – визначення справедливості як відсутності (уникнення, виправлення) несправедливості.

Такі міркування навіть, без глибокого аналізу поняття справедливості, дозволяють стверджувати, що категорія справедливості не має і не повинна мати свого нормативного визначення та закріплення, інакше вона втратить здатність належно виконувати свої функції у правотворчому процесі. А саме, дуже часто позитивне право може відставати від суспільних уявлень про справедливість. Проте цей розрив має тенденцію до згладжування: або це відбувається внаслідок того, що уявлення про справедливість із часом руйнують правові норми, які суперечать їм, або право перевиховує існуючу правову мораль.⁸¹⁹ Одним із шляхів розв'язання конфлікту між позитивним правом і справедливістю деколи вбачають революцію.⁸²⁰ В такий спосіб справедливість, як поняття оціночне, зумовлене умовами життя суспільства, його розвитком, надбаннями та досягненнями, задаватиме тон позитивному праву.

Окрім того, з огляду на інтеграційні процеси, зокрема в рамках Ради Європи, визнання державами юрисдикції міжнародних правозастосувальних органів, розуміння справедливості набуває нових масштабів і потребує подальшої імплементації у національну юридичну практику. Наприклад, при аналізі діяльності Європейського суду з прав людини стикаємося із проблемою пошуку «справедливого балансу інтересів громадянина, держави і су-

817 Лейст О.Е. Сущность права. Проблемы теории и философии права. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. – 288 с. – С. 170.

818 Булгаков В.В. Концепция справедливости в праве. Автореф. Дисс. Канд. юрид. наук. – Белгород, 2002. – С. 8.

819 Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): Монографія. – Х.: Право, 2008. – 240 с. – С. 62.

820 Циппеліус Р. Філософія права: Пер. з нім. – К.: Тандем, 2000. – 300 с. – С. 41-42, 46.

спільства» при захисті того чи іншого права, проголошеного Конвенцією про захист прав та основних свобод людини 1950 року, формуванням стандарту права на «справедливий судовий розгляд», категорією «справедлива сатисфакція». Так, наприклад, у рішенні по справі Сорінг (Soering, 89) зазначено, що бажання забезпечити справедливу рівновагу між вимогами загального інтересу колективу і необхідністю дотримуватися основних прав людської особистості пронизує всю Конвенцію в цілому. Ця рівновага виражається у принципі пропорційності обмежень. Це означає, що обмеження, накладені на окрему особу у загальних інтересах, повинні бути співмірні необхідності їх накладення. Потрібно дотримуватися також певної пропорції між вжитими заходами і цілями, які ці заходи переслідують. Принцип пропорційності знаходить своє чітке застосування у наданні права власності або в тому, що стосується заходів обмеження цього права з боку національних органів влади (експропріація, регулювання користування власністю тощо).⁸²¹

Тому не випадковими є міркування представника українського правозастосувального органу – заступника голови Апеляційного суду Миколаївської області, який визначив умови, за яких відбувається застосування національними судами Конвенції про захист прав і основних свобод людини в Україні. До таких віднесено: невідповідність внутрішнього законодавства України положенням вказаної Конвенції та Протоколів до неї; наявність у законодавстві України правових «прогалин»; краще розуміння тих положень законодавства, до яких були внесені зміни або доповнення на підставі прецедентної практики Європейського суду; у випадках використання таких основних принципів Конвенції як «справедливість», «справедлива сатисфакція» або «верховенство права».⁸²²

У зв'язку з цим змістовне бачення Європейським судом категорії «справедливість» висуває певні вимоги до правотворчих органів держав-учасниць даної Конвенції, оскільки його втілення у законодавстві держави дозволить упередити порушення міжнародно-правових зобов'язань держави, а, отже, уникнути ситуації виступати порушницею прав людини на міжнародній арені.

Ще одним фактором, який актуалізує дослідження справедливості в рамках правотворчої діяльності, є поступове входження правових прецедентів в систему джерел права держав романо-германської правової сім'ї. Такі тенденції простежуються, наприклад, в Україні, зважаючи на прийняття у лютому 2006 року Закону «Про виконання рішень та застосування практики

821 Де Сальвіа М. Європейская конвенция по правам человека. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 267 с. - С. 71-72.

822 Паліок В.П. Особливості застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод: (навчально-практичний посібник). – Миколаїв, «Атол», 2003. – 130 с. – С.29.

Європейського уду з прав людини», яким Конвенцію та практику Європейського суду офіційно визнано джерелами права. Таке законодавче формулювання окреслило чимало проблем, пов'язаних із дослідженням статусу практики Європейського суду, яка у певній частині є прецедентною, в рамках національної правової системи. Це зумовлює певну перебудову традиційної правосвідомості суддівських органів, їх нові можливості не лише у правозастосувальній, але й у нормотворчій практиці.

Тому погодимось, що сучасні концепції справедливості є «джерелом ідей визнання й захисту прав людини, верховенства права, а також вирішення суспільних конфліктів у формі спеціальних процедур, визначених законом (процедурна справедливість). Ця функція покладена на судову владу як арбітра, що розглядає й вирішує юридично значущі справи. Окрім того, суд відіграє важливу роль у вирішенні конфліктів, які виникають на ґрунті розподілу матеріальних та інших цінностей».⁸²³

Зважаючи на наведене, можна справедливість розглядати і як засадничу умову правотворчого процесу, яка:

1. ставить вимоги змістовного характеру до правотворчого процесу (на відміну від інших принципів правотворчості, які передбачають формальні вимоги до правових норм);
2. є динамічною, оскільки її зміст визначається умовами життя суспільства, його розвитком, надбаннями та досягненнями, а відповідно, і визначає орієнтири правового розвитку;
3. її дотримання дозволить забезпечити: 1) ефективність правового регулювання на усіх його стадіях, оскільки презюмується первинна справедливість правових приписів; 2) реалізацію міжнародних правових стандартів, що упереджує ситуацію порушення державою основних прав людини; 3) успішне здійснення усіх форм правотворчої діяльності.

Отже, дослідження шляхів взаємодії справедливості і права дозволяє простежити такі можливості справедливості:

1) *обумовлювати право з позицій моралі*, зважаючи на приналежність категорії «справдливості» до сфери моралі, що, відповідно, відображається поняттям «моральність права», «внутрішня мораль права», «мораль, що робить можливим право». У зв'язку із цим формуються підстави для оцінки права і правозастосування, а також найважливіша передумова його ефективності. Окрім того, саме крізь призму моральності повинна проектуватися така властивість права як примусовість.

823 Городовенко В.В. Принцип справедливості судової влади: загальнонотеретичні аспекти.// Адвокат. – 2012. –№2(137). – С. 23.

У цьому аспекті актуалізуються зв'язки справедливості (з огляду на її «моральну приналежність») і Абсолютної ідеї, Світового Розуму і Абсолютних Еталонів, а відповідно, формування поняття Вища справедливість визначають специфіку аксіологічної функції справедливості, зокрема у стосунках із правом. Такі особливості проявляються у суб'єктах оцінювання (люди оцінюють вчинки, поведінку інших людей, і це знаходить свій прояв у праві, і тоді формується поняття правової справедливості, тоді як Вища справедливість, що є наслідком прагнення до Абсолютного Еталону, Морального Ідеалу, виходить за межі людської діяльності, і відповідно, виводить цю категорію зі зв'язки із правом). Виникає висновок про взаємодоповнюваність справедливості і права як явищ конкурентного середовища, залежного від конкретно-історичних умов та ситуацій.

2) *обумовлювати право з позицій цінностей, зважаючи на визнання справедливості правовою цінністю* через: 1) розуміння справедливості як «блага, якого прагне людина», «належності», зважаючи на поняття цінність, обумовлює і відповідне розуміння права; 2) різну класифікацію справедливості як правової цінності, а саме, як: - вищої цінності, «яку покликана захищати і культивувати вся система права» (В.А. Бачинін); - ключової цінності права, яка визначає онтологічну основу права (І.І. Кальной, О.В. Гришук) або основоположної (Н.Н. Алексеев, В.С. Нерсисянц, О.Г. Данильян); - ейдетичної правової цінності (нарівні зі свободою) (А.В. Поляков) у формальному значенні, яка набуває свого соціокультурного змістовного навантаження; - привнесеної (у правову площину зі сфери моралі) цінності (М.Н. Марченко); - такої, що зумовлюється конфліктом інших рівнозначних цінностей і є свідченням різної ролі, яку здатна виконувати справедливість в житті права (Г.Д. Гурвіч).

3) *визначати мету права*. Це виправдано з огляду на методологічну близькість понять «мета», «цінність» і «благо». Саме тому цілком підставним є положення про те, що цінності, які намагаються знайти своє втілення у законах суспільства, є всього лише окремим проявом, виразом загального прагнення людей до справедливості, як відзначав Д. Ллойд. Саме з огляду на мету права розрізняють справедливість формальну і реальну, тобто істинну, справжню, що має важливе практичне значення;

4) *формувати образ права*, зважаючи на потенціал справедливості як ідеї права. Оскільки, за найбільш загальними уявленнями, справедливість – це відповідність того, що людина дає суспільству і отримує від нього, тобто відповідність прав і обов'язків, а саме вони складають основу правової матерії, тому із самого початку ідея справедливості втілюється саме в праві і створює його модель, уявлення про нього;

5) *забезпечувати призначення права*. Під справедливістю часто розуміють сукупність поглядів на належне. Оскільки жодне суспільство не характеризується єдністю поглядів на належне, то всі існуючі в даному суспільстві погляди можуть бути реалізовані в межах діючого правопорядку і, відповідно, урівноважені. Цей правопорядок задовольняє бажання, які складають середину між крайніми побажаннями найбільш відсталих частин суспільства і високими устремліннями найбільш розвинутих і передових. Діючий правовий правопорядок урівноважує різноманіття і розбіжності прагнень та інтересів, виражаючи собою їх середній рівень у даному суспільстві;

6) *конкретизувати та раціоналізувати право*, зважаючи на контекст справедливості як правового поняття. Це дозволяє погодитися із такими дослідженнями логіки справедливості, яка визнає необхідність існування формального аналогу справедливості, оскільки вона має значення не тільки як символ належного суспільного стану, але і як реальний цілеорганізуючий засіб, хоча раціонально і технічно не забезпечений. Тобто справедливість підставно розглядати як змістовний компонент ціннісно-орієнтуючої і нормативно-регулятивної соціальної систем;

7) *виявляти сутність права*, зважаючи на справедливість як його властивість. Оскільки деякі вчені справедливість вводять у поняття права, а право вважають «справедливим із засади речі», то справедливість, відповідно, стає характеристикою правовою, а не позаправовою (не моральна, духовна, релігійна і т.п.);

8) *виявляти першоначало у праві*, зважаючи на якість справедливості бути принципом у праві.

5.2. Рівність як конституційна цінність та принцип недискримінації у праві

5.2.1. Філософські підходи до рівності у праві

Серед низки конституційних цінностей, що є похідними від людської гідності, особливе місце займає рівність. Вважається, що воля як один із структурних компонентів психіки людини визначає свободу самоздійснення права, а право при цьому є соціальним знаком відмежування дозволеного від недозволеного. «Оскільки право є обґрунтуванням і виправданням певної поведінки людини, то в цьому значенні воно є нормативно-ціннісним регулятором. Оскільки право виступає регулятором поведінки людей, то воно визначально претендує на статус контролера за дотриманням «формальної» рівності».⁸²⁴

Загальновизнано, що принцип рівності являє собою поєднання концепцій формальної і фактичної (реальної) рівності, що дозволяє забезпечити у праві справедливу рівність можливостей як провідну сучасну інтерпретацію ідеї рівності. Принцип правової рівності описують за допомогою формули «диференційована рівність з можливостями позитивних дій». Вказана формула виводиться із того, що усі, хто знаходиться в однаковому становищі, мають рівні права, свободи та обов'язки і є рівними перед законом і судом, але права, свободи та обов'язки є різними, коли право враховує розумні й об'єктивні відмінності між людьми або створює тимчасові сприятливі умови для певної категорії осіб з метою компенсації існуючої фактичної нерівності.⁸²⁵

Виділяють такі основні аспекти принципу рівності: рівна повага в межах певної схеми процесу ухвалення постанов – вимога виявляти рівну повагу до думки кожного; об'єктивне ставлення – вимога однакового розгляду однакових випадків; рівність розподілу – вимога отримання кожним рівної частини певного блага; рівність результату – вимога, згідно з якою, індивіди після процедури розподілу повинні опинитися в однакових умовах.⁸²⁶

На думку І.І. Кальноного, визнання різних людей формально рівними є «рівнозначним визнанню їх рівної правоздатності як можливості, яку один індивід може реалізувати, а інший і не намагається цього зробити. Іншими словами, право є рівним для різних людей формальним шляхом до набуття благ, а не роздача цих благ порівну кожному».⁸²⁷ Тому саме існування принципу формальної рівності гарантує статус права як регулятора суспільного життя людей, а відсутність формальної рівності свідчить про відсутність права.

827 Кальной И.И. Философия права: Учебник. – СПб: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 259 с. – с.31.

З точки зору права, рівність передбачає однакові можливості (права і свободи) та обов'язки для всіх людей. На відміну від фактичної рівності, правова рівність полягає у рівності перед правом. Формування ідеї рівності у суспільстві та праві включало і продовжує включати низку важливих чинників, серед яких можна виділити історичні, культурні, релігійні, економічні, політичні та інші. Однак у всі часи і сьогодні право визначається змістом ідеї рівності, а також тією мірою свободи і справедливості, яку вона визначає. Крім того, розвиток ідеї людської рівності також тісно пов'язаний з розумінням природи людини. Тому слушною є думка С. Рабіновича, що рівність людей слід розглядати через призму природи людини, у поєднанні з природним правом та правами людини.⁸²⁸

Рівність і нерівність В.А. Бачинін визнає формальними принципами соціальних взаємовідносин, що є традиційними для історії всієї світової цивілізації та мають соціально-політичний, морально-етичний та правовий зміст. Суспільство не є однорідною масою, «в ньому завжди присутні диференціюючі ознаки, яких є достатньо багато і які можуть проявлятися за різноманітними підставами, демонструючи свої позитивні та негативні функції. Нерівність, взята сама по собі, впливає з такої об'єктивної характеристики всього існуючого як його ієрархічність, котра передбачає взаємозумовленість різних рівнів системи».⁸²⁹

Рівність і нерівність невід'ємні одна від одної, вони існують у кожній соціальній системі як протилежні взаємоврівноважуючі тенденції. В цьому випадку соціальна система перебуває у стані стійкої і водночас динамічної рівноваги. Рівність як один із принципів існування суспільної системи дозволяє утверджувати її стабільність. У свою чергу, нерівність є фактором, що обумовлює місце людини в ієрархічній структурі суспільства, і може бути декількох видів.

Виділяють такі види нерівності:

1. Природна нерівність, що зумовлена фізіологічними, соматичними, психофізичними особливостями людей, їх відмінностями у віці, статі, силі, красі та ін., що завжди існували між людьми і ніколи не зникнуть;
2. Соціальна нерівність виникла разом з розвитком цивілізації, має різноманітні форми і проявляється в різних сферах суспільного життя. Найбільш чітко цей вид нерівності проявляється при розподілі праці на фізичну та розумову; в способах життя в селі і в місті; у різно-

828 Рабінович С. З історії античного праворозуміння: вчення ранніх стоїків та епікурейців про природну справедливість // Юридична Україна. – 2006. – №10 (46). – с. 3-7.

829 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с. – с. 685.

манітних соціальних ролях (професіях, посадах); в рівнях добробуту, розмірах власності; у належності до різноманітних соціальних об'єднань і груп; характері соціальних привілеїв.

3. Культурна нерівність передбачає різницю у рівні освіченості, вихованості, культури, в ступені обдарованості творчими здібностями і талантами. Люди відрізняються між собою за характером потреб, типами світогляду, ідеологічними переконаннями, релігійними віруваннями.⁸³⁰

На думку Е. Дюркгейма, люди від природи не є рівними за ступенем обдарованості тими чи іншими талантами, а соціальний вплив у вигляді навчання, виховання, освіти ще більше загострює таку нерівність. Саме суспільство шляхом різноманітних знаків уваги, виплат, привілеїв по-різному оцінює працю того, хто талановитий і того, хто бездарний.

М. Вебер вказував на три основні різновиди нерівності: майнова нерівність; статусна нерівність, за якої люди різною мірою користуються повагою і визнанням, відрізняються між собою за способом життя, характером одягу, смаку, особливостями мови, манер; нерівність, що зумовлена мірою влади, що знаходиться у розпорядженні різних людей і залежить від походження, багатства, належності до впливових політичних партій та ін.

Вказане свідчить, що абсолютна рівність є неможливою, оскільки суперечить природній, соціальній та духовній сутності людини. Однак відносна (формальна) рівність існує, і потреба в її існуванні не викликає сумнівів. З етичної точки зору формальну рівність закріплює правило, згідно з яким, слід ставитись до інших так, як би людина хотіла, щоб ставились до неї. Таке розуміння рівності має універсальний характер і вимагає однакового ставлення до людей, незалежно від їх особливостей та характеристик. З правової точки зору рівність передбачає однакові можливості – права і свободи, а також однакові обов'язки для всіх людей та соціальних груп.

Аргумент «інтуїтивної рівності можливостей» зустрічаємо у працях Віла Кімлика, який зазначає, що ідеологія рівних можливостей нині видається прийнятною, оскільки визнає, що «долю людей визначає радше їхній вибір, ніж їхні життєві обставини».⁸³¹ Якщо людина досягає певних честолюбних планів у суспільстві, де є рівність можливостей, тоді її успіх або невдача будуть визначені ефективністю її праці, а не належністю до певної раси, класу чи статі. У суспільстві, де ніхто не має ані привілеїв, ані перешкод,

830 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с. – с. 686с.

831 Кімлика Віл. Ліберальна рівність // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – с. 828.

зумовлених соціальними обставинами, успіх чи невдача людей буде результатом їх власного вибору та зусиль. Таким чином, будь-який успіх буде заробленим, заслуженим. Тому цілком справедливо, що люди мають нерівні частки соціальних благ, якщо вони заробили, заслужили цю нерівність, тобто вона є результатом їх дій та вибору.

При цьому слід враховувати наявність таких чинників як природні таланти та соціальні обставини (соціальний клас, раса чи стать). З цього приводу цікавими є міркування Ролза, який зазначає, що на визначення одержуваних при розподілі суспільних часток можуть впливати соціальні випадковості та природжені шанси. «Ніхто не заслуговує ні своєї великої природної здібності, ні сприятливого стартового майданчика в суспільстві».⁸³² Тому Ролз пропонує впорядкувати суспільні відносини таким чином, щоб ці випадковості працювали задля добра менш щасливих.

Рональд Дворкін пропонує два принципи рівності. Перший вимагає, щоб уряд ставився до своїх підданих як до рівних, тобто таких, що мають право на рівну турботу і повагу. Інший принцип вимагає, щоб при розподілі певного ресурсу можливостей, уряд однаково ставився до всіх своїх підданих, чи, в усякому разі, забезпечив такий стан справ, за якого всі вони були б рівними у цьому плані.⁸³³

На думку С.Б. Боднара, сучасна філософія ототожнює дихотомію «рівність – нерівність» із суперечністю «природне – штучне». Соціальні факти демонструють близькість нерівності до природного, а рівності – до штучно створених відносин, що підтверджує самовідтворення нерівності у будь-яких соціокультурних системах, легкість і постійність, з якими нерівність встановлюється у глобальних суспільних формаціях, а також багатоаспектність проблем реалізації принципу рівності. Таким чином, сучасне розуміння концепту «рівність» трактується ним як прояв незалежності й оцінюється сучасною правосвідомістю як обставина, що надає нормативного змісту реалізації самостійності суб'єкта права. «Від держави ж вимагається не тільки подолання юридичних перешкод до розвитку принципу рівності, а й створення конкретних можливостей для найширшого його прояву».⁸³⁴

Слід погодитись з В.В. Левкуличем, що у морально-етичному відношенні рівність – це нормативна вимога еквівалентного взаємного обміну послугами, повагою, благопристойністю тощо. Прикладом рівності може бути

---

832 Rawls J. A Theory of Justice. – London Oxford University Press, 1971. – S. 34.

833 Дворкін Рональд Ліберальна концепція рівності справедливості // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – с. 811.

834 Боднар С.Б. Рівність як категорія філософії права. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Спеціальність: 12.00.12 – філософія права. – Чернівці, 2009. – с. 173.

«золоте правило», яке має універсальний характер. Всі люди, незалежно від їх особливих ознак і якостей, потрапляючи у сферу його дії, перебувають у відносинах етичної рівності. На відміну від нього, правова (юридична) рівність передбачає рівну міру прав і обов'язків у всіх громадян, однаковий для всіх простір соціальної свободи. «У поняття правової рівності входить і рівний ступінь відповідальності осіб перед законом, незважаючи на їх фактичні відмінності за ознаками раси, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Принцип формально-юридичної рівності виключає будь-які не обумовлені законом переваги, привілеї учасників правових конфліктів, судових розглядів».⁸³⁵

Г.М. Комкова⁸³⁶ справедливо зазначає, що рівноправність і соціальна рівність – це два різних поняття. Рівноправність означає рівність людей у їх людській гідності, тобто визнання абсолютною цінністю людської особистості. Під рівноправністю розуміються права і свободи, зафіксовані в міжнародних документах та основних законах держав. Соціальна ж рівність розглядається нею як рівність в соціальних статусах конкретних людей, яку досягти вельми складно. У галузевих правах (виборчих, трудових), в індивідуальних правових статусах людей є певна нерівність, проте це не порушує загальну концепцію справедливості.

Грунтуючись на міжнародних документах щодо ліквідації різних видів дискримінації, вчена дає узагальнене поняття дискримінації як будь-яке розрізнення, виняток, обмеження або перевагу в правах, засноване на якійсь ознаці людини, що має метою або наслідком знищення або применшення визнання, користування або здійснення рівності прав людини та основних свобод. Пропонується автором також антидискримінаційний механізм, який повинен складатися з таких компонентів: переконливого обґрунтування неприйнятності дискримінації як з боку держави в цілому, так і її окремих представників; прийняття і втілення в життя послідовного, науково обґрунтованого законодавства для подолання обставин, всередині яких можуть мати місце різні типи дискримінації; застосування державою ефективних організаційних засобів боротьби з дискримінацією в усіх сферах життя; активної участі інститутів громадянського суспільства у подоланні дискримінації та

835 Левчулич В.В. Морально-етичний та правовий зміст категорії рівність // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2004. – № 39. http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_39/Levkul_1.htm

836 Комкова Г.Н. Конституционный принцип равенства прав и свобод человека и гражданина в России (Понятие, содержание, механизм защиты). Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Специальность: 12.00.02. – конституционное право; муниципальное право. – Саратов, 2002. – 384 с. <http://www.dslib.net/konstitucion-pravo/konstitucionnyj-princip-ravenstva-prav-i-svobod-cheloveka-i-grazhdanina-v-rossii.html>

відвертої нерівності, переважно в соціально-економічній сфері. При цьому наголошується, що саме держава виступає захисником прав громадян від дискримінації, навіть за відсутності їх ініціативи.⁸³⁷

Як вважає М. Цвік, однією з передумов досягнення юридичної рівності є суспільно необхідні взаємні обмеження свободи. На відміну від фактичної рівності, юридична рівність полягає у закріпленні рівності всіх перед законом. «В її рамках передбачаються різні права і обов'язки у різних за правовим статусом груп суб'єктів права, тобто встановлення певної міри рівності. Міра рівності встановлюється і заради уникнення зловживання цим принципом».⁸³⁸ Тому найвища цінність права полягає в його характеристиці як знаряддя соціального прогресу, гарантованості ним всезагальної свободи та рівності.

Конституційний принцип рівності людини і громадянина І.К. Полховська⁸³⁹ визначає як гарантування кожному члену суспільства, незважаючи на будь-які його індивідуальні ознаки (за винятком обставин, передбачених Конституцією й законодавством), однакових можливостей для реалізації конституційних прав і свобод, покладення на осіб, які знаходяться в однаковому правовому становищі, рівних обов'язків, а також забезпечення рівності всіх перед законом і судом. Конституційний принцип рівності особи складається з двох елементів: рівності прав, свобод і обов'язків (рівноправності) й рівності всіх перед законом і судом. Хоча нерівність між людьми є неминучою, що випливає з їх природної сутності, але при цьому важливо зважати, коли така нерівність є результатом об'єктивної реальності, а коли вона має дискримінаційний характер. Не будь-які відступи від вказаного принципу є дискримінацією. «Так, соціальна держава намагається вирівнювати матеріальне становище тих, хто в силу незалежних від них причин не може користуватися рівними з іншими особами правами. Завдяки проведенню виваженої соціальної політики така держава може забезпечити гідний людині рівень життя, що зумовлює гарантування кожному рівних можливостей для використання проголошених Конституцією України прав і свобод».⁸⁴⁰

837 Комкова Г.Н. Конституционный принцип равенства прав и свобод человека и гражданина в России (Понятие, содержание, механизм защиты). Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Специальность: 12.00.02. – конституционное право; муниципальное право. – Саратов, 2002. – 384 с. <http://www.dslib.net/konstitucion-pravo/konstitucionnyj-princip-ravenstva-priv-i-svobod-cheloveka-i-grazhdanina-v-rossii.html>

838 Цвік М. Про сучасне праворозуміння // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – №4 (27). – с. 10.

839 Полховська І.К. Конституційний принцип рівності людини і громадянина в Україні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2006. – 191 с.

840 Полховська І.К. Конституційний принцип рівності людини і громадянина в Україні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2006. – 191 с. – с. 7.

Досліджуючи питання рівності і відповідальності людини, В.К. Гришук стверджує, що кримінальний закон є рівним мірилом кримінальної відповідальності для юридично і фактично рівних суб'єктів злочину. Це рівність суб'єктів, які рівні за своїми кримінально-правовими і соціальними ознаками перед рівними умовами їх кримінальної відповідальності, визначеними у кримінальному законодавстві в широкому його розумінні. Вона запрограмована в чинному законодавстві як рівна для рівних, хоча й ця рівність є відносною, а не абсолютною, оскільки «абсолютна рівність не можлива і навіть шкідлива. Прикладом запровадження такої рівності може слугувати рівність більшовицького типу. Коли йдеться про кримінальну відповідальність, то різною є, наприклад, кримінальна відповідальність неповнолітніх і дорослих, здорових і неповносправних, жінок звичайних і жінок вагітних, пересічних громадян і службових осіб, пересічних громадян і військовослужбовців і т.п. Але за рівності пом'якшуючих і обтяжуючих обставин, особи винного, стану його здоров'я, наприклад, неповнолітні чи вагітні жінки тощо та інші суб'єкти заслуговують на однаковий масштаб кримінальної відповідальності як рівні серед рівних».⁸⁴¹

О.М. Тарасишин вважає, що для правової культури України характерне прагнення розглядати право в тісному взаємозв'язку з рівністю, толерантністю і справедливістю. Відповідно справедливість розуміється як життєво важливий для збереження і розвитку суспільства ціннісно-етичний орієнтир, покликаний служити загальному благу в цілому і окремо взятому індивідууму. Справедливість розглядається як приблизно рівний розподіл вигод і тягот, що виникають із взаємодії в рамках суспільства, безсторонність, істинність. Вона пов'язується з правильністю, обґрунтованістю правового реагування на ту чи іншу діяльність, вирішення суперечок про право і конфліктів, що виникають при цьому. Справедливість також тлумачиться як рівність перед законом і судом, рівноправ'я, відповідність злочину і покарання, відповідність між метою законодавця і обраними ним засобами досягнення. Під толерантністю вчений розуміє одну із чеснот і високих цінностей, що передбачає пошану і визнання рівності, ставлення до іншої людини як до рівнодостоїнної особи. Це виражається у свідомому придушенні відчуття неприйняття, викликаного всім тим, що знаменує в іншому інше, при цьому припускаючи налаштованість на порозуміння і діалог з іншим, визнання і пошану його прав на відмінність. Толерантність передбачає також відмову зведення різноманіття до одноманітності або переважання будь-якої однієї точки зору, а також від домінування, насильства і насильницьких дій проти іншого через визнання

841 Гришук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: Монографія. – Хмельницький: ХУУП, 2013. – 768 с. – с. 554.

в кожній людині рівноцінної істоти, яка має право на власні переконання, визнання різних людських культур, норм поведінки, прав іншого.⁸⁴²

Таким чином, рівність є постійно змінюваним суспільним явищем. У ході історичного розвитку сформувалися декілька значень даного поняття. Перше значення рівності випливає з тези «Бог створив людей рівними, відповідно і всі повинні отримувати однакове» і виражає початкове бачення рівності, не враховуючи індивідуальності кожної людини та зводить ідею рівності до рівності потреб. Наступний підхід у визначенні рівності полягає в тому, що кожна людина має рівні стартові можливості і, використовуючи свої інтелектуальні можливості, може досягнути відповідного життєвого рівня. Ліберальний підхід, відповідно до якого, люди є рівними виключно у своїх правах та рівні перед законом.

5.2.2. Класичні та некласичні підходи до рівності як правової цінності

Сучасна некласична наука заснована на новій парадигмі раціональності, на відміну від класичної науки, яка ґрунтувалася на уявленні про сутність речей як певну абсолютну, незмінну та позасуб'єктивну даність, з якою мають узгоджуватися будь-які людські міркування та практичні дії. Це проявляється в неможливості мати абсолютно незалежне від суб'єкта знання про світ, в людиномірності будь-якого виду людської діяльності, а також у тому, що сутність людини не є чимось напередзаданим та позачасовим, а створюється самою людиною в процесі її суспільно-культурної самореалізації.⁸⁴³ Тому разом із історичною еволюцією природи людини трансформується і ідея рівності в праві, яка переосмислюється залежно від того, наскільки вона відповідає правовій і соціальній реальності та домінуючому праворозумінню.

Ідею рівності в праві можна дослідити, керуючись основними філософсько-правовими типами праворозуміння. *Комплексний підхід до типології праворозуміння, дозволяє простежити розвиток ідеї рівності у класичному (природно-правовому, позитивістському і соціологічному) та посткласичному (некласичному) праворозумінні.* За природно-правового підходу дослідження ідеї рівності у праві представлене світським та релігійним праворозумінням. У межах позитивістського праворозуміння ідея рівності у праві розглядається у межах юридичного позитивізму, психологічного та класового (марксистського) підходів. У посткласичному праворозумінні ідея рівності досліджу-

---

842 Тарасишина О.М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України: автореф. Дис. ... канд. юрид. наук / О.М. Тарасишина. – Одеса: Б.в., 2008. – 19 с.

843 Токарська А.С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – К: Київський національний університет внутрішніх справ, 2008. – 514 с. – С. 17.

ється в межах комунітарного, комунікативного, лібертатно-юридичного та феміністичного підходів.

Зародження філософсько-правового розуміння ідеї рівності пов'язують з епохою Античності, коли було закладено фундаментальні цінності сучасної європейської культури. Філософські праці тієї доби прагнули запропонувати теорії ідеального суспільного устрою, права та держави, базуючись на тогочасних уявленнях про свободу, справедливість та рівність у суспільстві. Ідея рівності, що пропонувалась тогочасними філософами як соціально-правовий ідеал, знаходила своє впровадження як ефективний регулятор різноманітних суспільних відносин. Хоча у філософії того часу було зроблено лише перші кроки щодо обґрунтування і впровадження в суспільну свідомість ідеї рівності в сучасному розумінні, вона вже поступово почала входити до змісту соціальних норм, які регулювали різноманітні сфери суспільного життя. Це стосується сфери права, політики, економічних відносин, а головне – моральних норм.⁸⁴⁴

Розуміння ідеї рівності відповідало розвитку античного суспільства, і його можна вважати початковим етапом ідеї рівності в сучасному її розумінні. Античне суспільство за своєю суттю було рабовласницьким, а тому нерівність між людьми була однією із засад права, моралі та й культури в цілому. Поряд з цим, тогочасне суспільство зробило одну з перших вдалих спроб правової регламентації рівності вільних людей, що знайшло свій прояв у зародженні демократії як форми держави.

Звичайно, що антична демократія – одна з перших спроб правового впровадження ідеї рівності – мала певні недоліки. Першим з них була залежність людини від тиранії більшості, влада ж в різні історичні періоди була в різних соціальних груп, які й встановлювали, насаджували правила поведінки. Крім того, незважаючи на те, що демократія була прямою, вона все ж була обмеженою, оскільки належала лише вільним громадянам. Раби, іноземці та жінки не мали політичних прав.

Слід підкреслити, що історія становлення та розвитку ідеї рівності в праві пов'язана також із правилом таліону, яке виражалось у однаковості заподіяної шкоди і відплати за неї та було спрямоване проти нерівної правової оцінки рівноцінних ситуацій. Тобто рівність розглядалась як вимога певної поведінки у певних ситуаціях, яка забезпечувалась страхом відплати (покарання), що знайшло вираз, зокрема, у філософії Платона та Аристотеля. Хоча, визнаючи рівність оцінки дій людей, Аристотель вважав, що всі люди

844 Більш детально про це: Гришук О.В., Бокало Н.І. Генеза ідеї рівності у класичних та некласичних типах праворозуміння. – Хмельницький, 2018. – 200 с.

мають різну природу і не можуть бути рівними. Платон, посилаючись на Сократа, визнавав рівність за гідністю та чеснотами.

Свій розвиток принцип таліону отримав у «золотому правилі». Вважають, що золоте правило існує у двох формах – негативній («не чини іншим того, чого собі не бажаєш») і позитивній («чини по відношенню до інших так, як ти бажав би, щоб інші чинили стосовно тебе»). Золоте правило як відмінний від таліону принцип ставлення людини до інших людей припускає ініціативність, активність людини, відповідальність, а також їх потенційну взаємність (у тому числі реалізовану через третіх осіб) та надперсональність. Золоте правило пропонує людині певний спосіб співвіднесення себе з іншим, уявну постановку себе на місце іншого. За цими ознаками золоте правило має відмінності порівняно з аналогічними загальними принципами, які історично передували йому (таліон, заповіді любові). Таким чином, через золоте правило ідея рівності набуває нових змістовних ознак, що проявилось у визнанні всіх людей (не лише членів роду) рівними між собою.

У цілому ідея рівності розвивалась здебільшого в межах природного праворозуміння у філософії Демокрита («у всьому прекрасна рівність») та софістів: Протагора (рівність людських чеснот, рівність громадян полісу), Антифонта (загальна рівність за природою), Гіппія (люди рівні й близькі співгромадяни), Алкідаманта (Бог зробив всіх вільними, природа нікого не зробила рабом).

У філософії стародавнього Риму ідея рівності і нерівності набувала іншого звучання у зв'язку з тим, що тогочасне суспільство було рабовласницьким. Тому слід виділити тлумачення ідеї рівності у розумінні повсталих рабів, рабовласницької демократії та рабовласницької аристократії. Не заперечуючи рабства як соціального явища, філософи розвивали ідеї рівності через призму природного права та відстоювання ідеї духовної свободи всіх людей (Сенека), уявлення про державу з рівним для всіх законом, яка правиться відповідно до рівності і рівноправності всіх (Марк Аврелій), тлумачення справедливості, яка полягає в тому, що вона віддає кожному своє і зберігає між людьми рівність (Цицерон), вимоги жити чесно, не чинити шкоди іншому, кожному віддавати те, що йому належить (Ульпіан).⁸⁴⁵

Таким чином, можна констатувати, що в період Античності мало місце зародження філософського обґрунтування ідеї рівності, яке проходило через поступову гуманізацію суспільних відносин на основі природного права від мінімальної рівності в покаранні за шкоду і до визнання духовної рівності всіх

---

845 Гришук О.В., Бокало Н.І. Генеза ідеї рівності у класичних та некласичних типах праворозуміння. – Хмельницький, 2018. – 200 с.

людей. Це знаходило своє відображення і у політичній організації античних полісів, яка поступово набувала ознак демократії.

У період Середньовіччя ідея рівності також розвивалась здебільшого в межах природного типу праворозуміння (зокрема релігійного його підтипу). Визначальне значення у той період мала християнська релігія, завдяки якій люди визнавалися рівним перед Богом (однак ще не поміж собою). Зокрема Августин розцінював прагнення до рівності як протиприродне й відстоював «рівність у нерівності». На думку Томи Аквінського, який продовжив ідеї Аристотеля, люди є рівні у своїй вірі перед Богом, але вони не можуть бути рівними у суспільстві, а досконалість Всесвіту вимагає, щоб у речах була присутня нерівність.

В епоху раннього Нового часу ідея рівності не пов'язувалась з природним правом, а з формою правління у державі. Так, Н. Макіавелі відстоював республіку як форму держави, для якої необхідний принцип рівності, яка може розвинути здібності людей, викликати у них повагу до суспільного блага й інші громадянські чесноти. Утопісти Т. Мор та Т. Кампанела вважали, що рівність можлива за умови знищення приватної власності.

Природно-правове тлумачення ідеї рівності знайшло своє відображення у філософії Т. Гоббса (природа створила людей рівними, однак це породжує ворожість «війну всіх проти всіх», що є нормальним станом суспільства); Д. Локка (у природному стані люди мають рівні права, однак у них різні здібності, вони не однаково працьовиті, а тому виникає відмінність у власності та нерівність майнова); Ш.Л. Монтеск'є (виділяє природну рівність, яка існує лише у досуспільному стані і забезпечується звичаями і політичну рівність, за якої люди стають рівними тільки завдяки законам); Ж.Ж. Руссо (виділяв фізичну та політичну нерівність, яку засуджував); Ф.М. Вольтера (бути вільним серед рівних визнавалось за природне життя людини, відстоював рівність правового статусу громадян); М. Робесп'єра (вважав економічну рівність химерою, на його думку держава повинна була боротися лише проти крайніх проявів нерівності); Д. Юма (ідею рівності людей розглядалась як передумова першопочаткового договору і випливає з чесноти справедливості. Рівність, як визначальна характеристика свободи людини визначається як єдина підстава взаємного обмеження свободи для досягнення миру і порядку у суспільстві); А. де Токвіля (вважав рівність відмінною ознакою епохи, що настала, складовою частиною демократичного способу організації суспільного життя). Вперше у цей час природно-правове тлумачення ідеї рівності отримало своє закріплення в позитивному праві («Білль про права», «Декларація прав людини і громадянина», «Конституція США»).⁸⁴⁶

846 Гришук О.В., Бокало Н.І. Генеза ідеї рівності у класичних та некласичних типах праворозуміння. – Хмельницький, 2018. – 200 с.

Особливе місце у формуванні ідеї рівності у філософії права в межах світського типу природно-правового праворозуміння посідає також Німецька класична філософія. Один із засновників цієї філософії І. Кант визнавав вихідну рівність всіх людей як розумних істот, які суверенно і свідомо обирають свою поведінку. З цього випливає, «категоричний імператив»: «чини завжди так, щоб максима твоєї волі могла мати також і силу всезагального закону». Таким чином, обираючи певний тип поведінки, людина повинна припускати можливість такої ж поведінки стосовно будь-кого і стосовно себе самої. Кант вважав рівність основною ознакою права. На його думку, рівність можлива лише у свободі, що передбачає відсутність привілеїв у сфері права.

Г. Гегель визнавав «рівність абстрактних осіб як таких», обґрунтовуючи тим самим формальну, правову рівність людей (люди рівні як вільні особистості, рівні в однаковому праві на приватну власність). Реальний обсяг власності є сферою особливого, де немає місця рівності: «особливість наявна там, де знаходить своє місце нерівність і рівність була б тут не правом». На думку С.Пуфендорфа, у природному стані панує мир, природна свобода і рівність людей, а створюючи державу люди добровільно відмовляються від частини свободи і рівності.

Ідея рівності у позитивістському праворозумінні представлена у теоріях, які засновані на філософсько-позитивістській парадигмі, яка була характерна для XIX - початку XX ст.ст. Згідно з цим типом праворозуміння, емпіричний досвід є фундаментом наукового знання, а теорії лише впорядковують факти. Слід виділити такі концепції рівності у позитивістському праворозумінні: юридично-позитивістська (легізм); психологічне праворозуміння; класова (марксистська) теорія права.

Юридично-позитивістське праворозуміння, що знаходить джерело пізнання права в правотворчій діяльності держави, розглядає право як систему формально обов'язкових правил поведінки, які встановлені державою та передбачає рівність громадян правопорядку (правова рівність як необхідна умова свободи (Д.С. Мілль), принцип юридичної рівності (Г. Кельзен), примусова рівність (Г. Харт)). Поряд з цим, у концепції О. Конта ідея рівності розглядається шляхом заперечення через закон соціальної нерівності, яка передбачала принцип ієрархії між людьми відповідно до їх здібностей та виконуваних соціальних функцій. Г. Кельзен розглядає принцип юридичної рівності як такий, що означає формальну законність і є сумісним з фактичною нерівністю.⁸⁴⁷

847 Гришук О.В., Бокало Н.І. Генеза ідеї рівності у класичних та некласичних типах праворозуміння. – Хмельницький, 2018. – 200 с.

Основою психологічної теорії права стала теза Л. Петражицького: де діє принцип формальної рівності, там є правове начало і діє право, де немає принципу формальної (правової) рівності, там немає права (розуміння права як рівності, як міри свободи людей). Поряд з цим, вчений підкреслював, що навіть за умов формальної рівності, слабкий розвиток усвідомлення власних прав та правосвідомості особи призводить до психологічних недоліків і робить неможливою її рівність з іншими.

Ідея рівності у психологічному праворозумінні у той час розроблялась також через теорію натовпу. Так, один із засновників психологічного праворозуміння Г. Тард вважав, що вивчення психології натовпу має практичну, соціально-політичну основу, яка заснована буржуазними революціями і масовими виступами. Г. Лебон вважав, що вирішальну роль у соціальних процесах має не розум, а емоції, а тому виступав проти ідеї соціальної рівності і демократії, доводив, що всі досягнення цивілізації є результатом діяльності еліти. Е. Канетті підкреслював, що всередині натовпу панує рівність, яка є абсолютною й не підлягає обговоренню і сама маса ніколи не ставить її під сумнів. Крім того, натовпу потрібен напрямок, який є спільним для усіх і поглиблює відчуття рівності. Е. Фромм звертав увагу на потребу людини належати до спільноти, без чого її пригнічує відчуття власної нікчемності. Рівність у свободі, яку людина придбала в порівнянні з людиною доіндустріального суспільства, поставила її перед важким вибором: або звалити на себе тягар відповідальності, або позбутися свободи шляхом нового підпорядкування. На його думку, важливо те, щоб не було надмірної розкоші чи злиднів, однак рівність не повинна зводитися до кількісного урівнювання в розподілі всіх матеріальних благ.

Ідея рівності стала наріжною у класовій (марксистській) теорії права, яка стверджувала, що у комуністичному суспільстві не буде приватної власності, експлуатації людини людиною, держава й право поступово відімруть, поступившись громадянському самоуправлінню. Згідно з цією філософією, класи повинні бути знищені, а згодом повинні зникнути національні відмінності, розбіжності між розумовою та фізичною працею, містом і селом, праця стане життєвою необхідністю, запанує повна соціальна рівність. Основою соціального життя марксистів вважали принцип «від кожного – за здібностями, кожному – за потребами». На їх думку, людство здійснить стрибок з царства необхідності до царства справжньої свободи, де вільний розвиток кожного стане умовою вільного розвитку всіх.

Ідея рівності у соціологічному праворозумінні XIX-XX ст., виводить її джерело з суспільства, розглядає право як соціальне явище, що відбиває закономірні умови соціального буття і відносно незалежне від держави. Право розглядається як результат суспільних відносин між вільними і формально

рівними суб'єктами. Так, філософія Г. Спенсера глибоко індивідуалістична (суспільство існує для блага своїх членів, а не члени його існують заради суспільства). Вчений запропонував закон «рівної свободи», згідно з яким всі люди повинні користуватися таким обсягом свободи, який узгоджується з рівною свободою інших людей. Держава як вільна організація, що охороняє вільних людей, а головне її завдання – здійснення правосуддя і забезпечення дотримання закону рівної свободи.

З іншого боку, у межах соціологічного праворозуміння того часу заперечується ідея абсолютної рівності, а натомість пропонується принцип ієрархічності для пояснення соціальної нерівності. Це знайшло своє відображення у філософії Е. Дюркгейма (вважав, людей нерівними від природи залежно від ступеня обдарованості та зважаючи на особливості суспільного розподілу праці. Поряд з цим, вчений відстоює ідею органічної суспільної солідарності, яка може існувати лише на засадах формальної (правової) рівності його членів та запропонував концепцію «справедливої нерівності»), М. Вебера (розуміння вченим соціальної нерівності виходило з існування і взаємодії трьох типів стратифікаційних ієрархій (майно, статус, влада), які значною мірою незалежні одна від одної і на різних принципах упорядковують і стабілізують поведінку членів суспільства), П. Сорокіна (обґрунтував неминучість соціальної нерівності і пояснив її такими факторами: внутрішні біопсихічні відмінності людей; навколишнє середовище, яке об'єктивно ставить індивідів у нерівне становище; спільне колективне життя індивідів, яке вимагає організації відносин і поведінки і викликає розшарування суспільства на керованих і керуючих. Виділив три види соціальної нерівності: економічна, політична та професійна), Т. Парсонса (вважав, що сутністю стратифікації в будь-якому суспільстві є відносна моральна оцінка та моральні цінності. Вчений виділив такі ознаки, що диференціюють нерівне становище людей у суспільстві: характеристики, якими володіють від народження; ознаки, пов'язані з виконанням соціальних ролей; елементи володіння), К. Девіса та У. Мура (головна функціональна необхідність, яка пояснює універсальне існування стратифікації, пов'язана з необхідністю розміщення індивідів і стимулювання їх усередині своєї соціальної структури).

Ідея рівності у ХХІ сторіччі продовжує розвиватись як у межах класичних типів праворозуміння, так і у посткласичному праворозумінні. У сучасних концепціях природного права вчені концентрують свою увагу на розкритті змісту ідеї рівності у праві.

Сучасне розуміння ідеї рівності у природно-правовій концепції істотно відрізняється від розуміння рівності епохи антифеодальних революцій. Хоча великою мірою природно-правове вчення базується на ідеології лібералізму, основними принципами якого є: «абсолютна цінність особистості, її людської

гідності, прагнення до свободи, право на самобутність, самореалізацію, усвідомлення своєї відповідальності за власні дії перед собою і суспільством, поєднання індивідуалізму і корисних дій; прийняття невід'ємних прав людини (право на життя, свободу, власність); укладання договору між індивідом і державою, який є обов'язковим для обох сторін (цей принцип втілено в конституціях у сучасних суспільствах; обмеження сфери втручання держави в економічне і соціальне життя. Держава має підтримувати елементарний порядок, створювати належні умови для свободи економічної діяльності й захищати країну від зовнішніх небезпек».⁸⁴⁸

Поряд з цим, на протигагу доктринам минулого, філософія права розглядає людину не як відособленого індивіда, а як учасника різноманітних суспільних зв'язків. Абсолютним природним правом оголошується начало справедливості, «природним правом зі змінним змістом», яке включає моральні і духовні цінності конкретного суспільства чи народу. Це начало почало сприйматися як вимога справедливості й відповідного застосування права до цінностей існуючого суспільства. В даному історичному періоді існує думка про те, що не можна заперечувати природне право, якщо бачити в ньому й критерій для права позитивного як настанови законодавцю. Крім того, вчення про природне право, розвиваючи традиції філософського осмислення права, утворило кілька філософських течій – неокантіанство, неотомізм, персоналізм та ін., які зближуються в його трактуванні.⁸⁴⁹

Зокрема, видатним представником неотомізму є французький філософ Жак Марітен, який запропонував власне розуміння природного права у своїй роботі «Природний закон». Вчений розрізняв три елементи у природному законі: онтологічний, гносеологічний і розум Бога. При цьому *онтологічний елемент природного права полягає в тому, що існує людська природа, однакова, рівна у всіх людей*. Людина прагне до визначеної нею мети, однак, будучи частиною онтологічної структури природи, є підлеглою необхідності. Людині постійно потрібно приводити саму себе у відповідність із своєю метою, яка однакова для всіх, а обумовлений нею онтологічний порядок людських дій є написаним законом, або природним правом, який і є тим нормальним станом функціонування, яким річ, рослина, тварина або людина, внаслідок своєї особливої організації, «повинні» проявлятися або використовуватися. «Природний закон для людини – це моральний закон, тому що людина підкоряється або не підкоряється йому вільно, а не через необхідність й тому що поведінка людини належить до певного вищого порядку, що не зводиться до

848 Вереш М.М. Політологія // http://pidruchniki.ws/19620801/politologiya/osnovni_politichni_ideologiyi_suchasnosti

849 Нерсесянц В.С. Общая теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов. – М.: Норма, 2001 – 552 с.

загального порядку космосу і який прагне до кінцевої мети, вищої відносно загального блага космосу.⁸⁵⁰ Отже, в онтологічному аспекті природний закон визначає ідеальний порядок людських дій, що задає критерій розходження між належним та неналежним, і залежить від людської природи. При такому розумінні природне право збігається з усією сферою природних моральних законів а його онтологія структурована таким чином, що закони повинні відповідати природному праву.⁸⁵¹

*Гносеологічний елемент природного права припускає, що ми ставимося до «природного права як до пізнаваного і як оцінюючого у реальному житті практичний розум людини, що є мірилом людських дій».*⁸⁵² Однак, оскільки природний закон не є писаним і люди усвідомлюють його по-різному й різною мірою, тобто постійно ризикують неправильно його зрозуміти, його пізнання є утруднене. Тому єдиним самоочевидним принципом цього природного закону є знання того, що людина повинна робити добро й уникати зла. Однак добро і зло є також не до кінця визначеними, тому цей принцип є всього лише передумовою природного права.

Марітен вважав, що природне право виникає із природного закону як того універсального порядку, що визначений Творцем для Всесвіту, а «людина має право завдяки праву, що належить Богові, котрий є чиста Справедливість».⁸⁵³ Орієнтація природного права на справедливість особливо необхідна в тих випадках, коли позитивне право дає збій, і стає необхідним створити нові юридичні норми. Про це яскраво свідчить Нюрнберзький процес, центральною ідеєю легітимності якого було переконання в існуванні природних прав, «прав первинних і вищих стосовно писаного законодавства й угод між урядами, прав, які громадянське суспільство повинне не дарувати людині, але визнавати й утверджувати як універсально цінних і які жодна суспільна необхідність не може змусити нас скасувати або ігнорувати хоча б на мить».⁸⁵⁴

За Марітеном, філософія демократичного позитивного права ґрунтується на засадах персоналізму, а демократія майбутнього має стати плюралістичною і персоналістичною. Люди, які мають різні філософські і релігійні погляди,

850 Марітен Ж. Человек и государство / Ж. Марітен; пер. Т. Лифинцевой. – М.: Идея-пресс, 2000. – 196 с. – с. 84-85.

851 Гришук О.В., Гелеш А.І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права 2013. – 288 с.

852 Марітен Ж. Человек и государство / Ж. Марітен; пер. Т. Лифинцевой. – М.: Идея-пресс, 2000. – 196 с. – с. 86.

853 Марітен Ж. Человек и государство / Ж. Марітен; пер. Т. Лифинцевой. – М.: Идея-пресс, 2000. – 196 с. – с. 92.

854 Марітен Ж. Человек и государство / Ж. Марітен; пер. Т. Лифинцевой. – М.: Идея-пресс, 2000. – 196 с. – с. 93.

можуть і повинні співпрацювати в ім'я загальних цілей і загального блага, підтримуючи загальну людську віру у свободу. Марітен вважав, що демократичне право має включати права і свободи людини та симетричні їм форми відповідальності; взаємні права та обов'язки соціальних груп і держави; управління народом, самим народом і для народу; моральні зобов'язання влади щодо справедливих законів і Конституції; виключення можливості політичних переворотів у суспільстві; рівність людей, справедливості у відносинах, громадянська згода та ідеал братерства, релігійна свобода, взаємна терпимість і взаємоповага, громадянська любов до Батьківщини, повага до її історії та спадщини; зобов'язання кожної особистості відносно блага політичного суспільства і зобов'язання кожних націй відносно загального блага цивілізованого людства, необхідність усвідомлення єдності світу у співпраці народів.⁸⁵⁵

Таким чином, за Ж. Марітеном, *онтологічний елемент природного права полягає в тому, що існує людська природа, яка є рівною (однаковою) у всіх людей*. Права людини, які відповідають абсолютній вимозі природного закону є природними в прямому значенні цього слова, оскільки впливають з природи людини як рівної з поміж рівних, вільної та духовної істоти. Марітен вважав, що демократичне право має включати права і свободи людини та симетричні їм форми відповідальності на засадах рівності людей, справедливості у відносинах, громадянської згоди, братерства, релігійної свободи, взаємної терпимості і взаємоповаги.

Пошук підстав справедливого суспільства і постановка проблеми обґрунтування моралі, виходячи з поняття раціональності, стали головною темою філософії Джона Роулза, який бажав пояснити принципи справедливості притаманні сучасній ліберальній демократії не з принципів утилітаризму, а суспільного договору. Він писав: «Я не вірю в здатність утилітаризму забезпечити задовільне витлумачення основних прав і свобод громадян, як вільних і рівноправних осіб... Я удався до загальнішого й абстрактнішого подання ідеї суспільного договору, виходячи на неї через ідею первісної позиції».⁸⁵⁶

У своїй «Теорії справедливості» вчений, говорячи про справедливості, пов'язує її із формальною рівністю. «Всі первинні суспільні блага – свобода і можливості, доходи і багатства, а також умови самоповаги – мають бути розподілені порівну, якщо тільки нерівний розподіл яких-небудь або всіх цих благ не служить благу найменш процвітаючої частки суспільства». Із

855 Шестопад С.С. Неотомістський напрямок у французькій філософії права: концепція Жака Марітена.: Автореферат дис... канд. юрид. наук: 12.00.12. – Харків, 2009. – 26 с. – с. 16.

856 Ролз, Джон Теорія справедливості / Пер. з англ. О.Мокровольський: – К: «Основи», 2001. – 822 с. – с. 12.

спільної концепції далі виводяться два конкретніші принципи справедливості: кожен індивід повинен володіти рівним правом відносно спільної системи рівних основних свобод, які співвідносяться зі свободою всіх; соціальна та економічна нерівність має бути організована таким чином, щоб вони одночасно: служили благу найменш процвітаючої частки суспільства відповідно до принципу справедливих заощаджень; позиції і посади, відкриті для всіх при умові чесної рівності можливостей.⁸⁵⁷

Роулз пропонує також два правила пріоритету. Перше правило пріоритету стверджує, що перший принцип справедливості має лексичний пріоритет в порівнянні з другим. Це означає, що він має бути задоволений раніше, ніж другий. Друге правило пріоритету встановлює пріоритет між двома частками другого принципу. Принцип чесної рівності можливостей має пріоритет в порівнянні з принципом відмінності. Перший означає, що свобода не може бути куплена ціною добробуту. Свобода може бути обмежена тільки в ім'я самої свободи. Наприклад, свобода преси може бути обмежена для того, щоб домогтися неупередженого суду.⁸⁵⁸

Згідно з Роулзом, ми можемо очікувати, що розумна людина, яка знаходиться у «вихідному положенні» і, відповідно, не усвідомлює свою природну обдарованість, і власні ресурси, обов'язково зробить вибір на користь ліберальних політичних прав. Ніхто при таких умовах не обрав би суспільство без політичної свободи. Крім того, Роулз говорить, що розумна людина у «вихідному положенні» обрала б суспільство, де матеріально уражені індивіди ніколи не були б віддані в жертву заради переваг людей, що живуть в кращих матеріальних умовах.⁸⁵⁹ «Природною тут видається та відповідь, що на рівну справедливість мають право якраз моральні особи».⁸⁶⁰

Таким чином, Джон Роулз запропонував принцип рівної справедливості, який притаманний сучасній ліберальній демократії, виходячи з теорії суспільного договору. На його думку всі первинні суспільні блага мають бути першопочатково порівну розподілені між членами суспільства, а кожна людина повинна володіти рівними правами і свободами, які співвідносяться із свободою інших. При цьому він підкреслював, що право на рівну справедливість мають моральні особи, а соціальна і економічна нерівність має

857 Роулз Дж. Справедливість як чесність: політична, а не метафізична // Лібералізм. Антологія. – К., 2002. – 1122 с.

858 Барбежкіна З.А. Справедливость как социально-философская категория. – М., 1983. – 203 с.

859 Скомаровський В.О. Деякі думки до «теорії справедливості» Джона Роулза // http://www.rusnauka.com/8_NIT_2008/Tethis/Politologia/27858.doc.html

860 Роулз Д. Теорія справедливості / Пер. з англ. О.Мокровольський: – К: «Основи», 2001. – 822 с. – с. 682.

бути організована таким чином, щоб служити благу найменш процвітаючої частки суспільства.

Д. Роулз відносить рівність до «первинних благ», які забезпечують людині самоповагу. Розвиваючи цю ідею, вчений запровадив також принципи справедливого розподілу (вимога, щоб кожна людина мала основні права і свободи та вимога рівності як рівного володіння свободою і рівним розподілом благ, або принцип рівних можливостей, що покликаний усунути природну чи соціальну нерівність).

Захисту і оновленню ліберальних ідей, але в іншому ніж у Роулза сенсі, присвячені роботи відомого американського філософа права Рональда Дворкіна. На противагу позитивістським та герменевтичним філософсько-правовим концепціям, він наполягає на можливості і необхідності дати змістовне етичне обґрунтування права, яке спирається на концепцію обов'язку та належного. Дворкін розрізняє такі поняття як правила і принципи. Правила – це конкретні норми; принципи містять в собі загальні правові положення (такі як людська гідність, справедливість і рівність). І принципи, і правила мають телеологічну структуру, тобто вони пов'язані з цілями.⁸⁶¹ Таким чином, філософ розглядає рівність як один із принципів права.

Рональд Дворкін запропонував оригінальну політичну концепцію ліберального егалітаризму, в системі якої поняття рівності, свободи та особистої відповідальності не знаходяться в непереможному конфлікті, а вирішують різні завдання, доповнюють і взаємозаміняють один одного. Це сполучення, засноване на принципах толерантності та плюралізму, складає фундамент сучасної ліберальної практики.⁸⁶² Філософ пише: «Головним нервом лібералізму є певна концепція рівності, яку я називаю ліберальною».

Р. Дворкін висунув ліберальний пакет соціальних програм: «для простоти я буду називати «лібералами» тих, хто дотримується цих позицій. У своїй економічній політиці ліберали висувують вимоги зменшити нерівність за багатством, використовуючи програми соціального забезпечення та інші форми перерозподілу на основі прогресивного податку. Вони виступають за рівність між расами і схвалюють обмеження, що вводяться урядом з метою забезпечення цієї рівності і спрямовані проти дискримінації при прийомі до навчальних закладів, наймі на роботу і у вирішенні житлових питань».⁸⁶³ На думку Дворкіна, завдяки концепції рівності, що складає ядро сучасного

861 История философии: Запад-Россия-Восток (книга четвёртая. Философия XX в.). – М.: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1999. – 448с. – с. 379.

862 Игнаткин О.Б. Проблема «либерального равенства» в концепции Рональда Дворкина. Дис... канд. юрид. наук: 23.00.01. – Москва, 2005. – 178 с. – с. 7.

863 Дворкин Р. Либерализм // Современный либерализм: Ролз, Бераин, Дворкин, Кимлика, Сэндел, Тейлор, Уолдрон / Пер. с англ. Л.Б. Макеевой. – М., 1998. – С. 52-53.

лібералізму, можна здійснювати перевірку того, що ж насправді є ліберальним (твердженням, гаслом, вчинком, діяльністю). Лібералізм, на його погляд, є визнання принципу приблизної рівності з метою надання кожному однакової частки благ, за допомогою яких людина може реалізовувати свої прагнення.⁸⁶⁴

Право на рівність Дворкін вважав визначальним у системі прав людини, оскільки суб'єктивні права утворюють принципи і критерії, які слід враховувати при оцінці права з точки зору справедливості. Вчений закликав розрізняти два принципи, для яких рівність є політичним ідеалом: перший полягає в тому, щоб уряд ставився до всіх своїх підданих як до рівних, тобто таких, що мають право на рівну турботу і повагу; другий принцип вимагає, щоб при розподілі певного ресурсу можливостей уряд однаково ставився до всіх своїх підданих, тобто принцип приблизної рівності. Перший з цих принципів, стверджував Р. Дворкін, є визначальним, а другий похідним. Таким чином, ідея рівності, в розумінні вченого, є основою моралі лібералізму, яка вимагає офіційного нейтрального ставлення до уявлень про те, що є важливим у житті.⁸⁶⁵

«Уряд повинен ставитись до людей як до рівних не тому, що для політичної моралі не існує ні справедливості, ні несправедливості, а тому, що саме таке ставлення є справедливим. ... Концепція рівності – це той принцип політичної організації, якого вимагає справедливість, а не спосіб життя окремих людей».⁸⁶⁶

Дворкін детально відповідав на критику юристів і філософів, які дотримуються «реалістичної» позиції. Він ввів поняття «інтегральність», наполягаючи на тому, що співтовариство реально інтегрує своїх членів там і тоді, коли реально визнає їх вільними і рівними один одному. Іншими словами, існування правової держави містить в собі доказ інтегрованості, цілісності сфери права.⁸⁶⁷

Слід погодитись, що теорія Рональда Дворкіна, заснована на сполученні ліберальних і соціалістичних підстав, свободи і рівності, являє собою поєднання теорії природних прав і деонтологічної концепції справедливості.

864 Сморгунова В.Ю. Англо-американский либерализм как основание западной модели гражданского общества: теоретико-правовой анализ <http://cyberleninka.ru/article/anglo-amerikanskiy-liberalizm-kak-osnovanie-zapadnoy-modeli-grazhdanskogo-obschestva-teoretiko-pravovoy-analiz/pdf>

865 Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 464 с. – с. 417.

866 Дворкін Р. Ліберальна концепція рівності // Лібералізм. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2002. – С. 811.

867 История философии: Запад-Россия-Восток (книга четвёртая. Философия XX в.). – М.: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1999. – 448с. – с. 379.

В основі його ліберальної теорії лежить концепція рівності ресурсів, заснована на поєднанні ліберального і соціалістичного підходу. Теорія Дворкіна знаходиться на просторі фундаментальних ідей ліберальної думки другої половини ХХ ст. – теорії ціннісного лібералізму І. Берліна, що ставить у центр плюралізм співіснування різних цінностей (свободи та рівності) та теорії політичного лібералізму Дж. Роулза, заснованої на центральній категорії справедливості. Концепція рівності ресурсів доповнюється також концепцією індивідуальних прав, в якій кожен індивід володіє певним рівнем свобод.⁸⁶⁸

Таким чином, Р. Дворкін дає моральне обґрунтування принципу рівності як права на рівну повагу, використовуючи поняття інтегральності (суспільство реально здійснює інтеграцію своїх членів лише тоді, коли визнає їх вільними і рівними). Він запропонував оригінальну концепцію ліберального егалітаризму, в межах якої ідеї рівності, свободи та особистої відповідальності доповнюють і взаємозаміняють одна одну на принципах толерантності та плюралізму. На думку Дворкіна, завдяки концепції рівності, що складає ядро сучасного лібералізму, можливе надання кожному однаковою частки благ, за допомогою яких людина може реалізовувати свої прагнення.

Велике значення ідея рівності займає у філософії Мілтона Фрідмана, яке тлумачиться, зокрема через поняття негативної свободи (свободи від). Філософ називає три концепції рівності, які послідовно змінювали одна одну в західному політичному дискурсі: особиста рівність, або рівність перед Богом; рівність можливостей, яка конкретизує перший вид рівності; та рівність результатів, яка зайняла лідируюче положення в останній третині ХХ сторіччя. З цих трьох видів рівності з ідеалом свободи, на думку Фрідмана, сумісні тільки рівність перед Богом і рівність можливостей: «Рівність можливостей, як і особиста рівність не суперечить свободі: навпаки, вона представляє собою істотну складову частину свободи».⁸⁶⁹ Різко негативно філософ оцінює рівність результатів, відповідно до якої надання свободи недостатньо, свобода повинна бути забезпечена набором необхідних для нормального розвитку індивіда соціальних благ.

Таким чином, суспільство, яке ставить рівність (в сенсі рівності результатів) вище свободи, в результаті втратить і рівність, і свободу. Якщо заради досягнення рівності воно вдасться до сили, то це знищить свободу, а сила, застосована спочатку в ім'я найкращих цілей, виявиться в руках людей, що використовують її у своїх власних інтересах. На протипагу цьому, суспільство, яке ставить свободу понад усе, здобуде, навіть не ставлячи перед собою

868 Игнаткин О.Б. Проблема «либерального равенства» в концепции Рональда Дворкина. : Дис... канд. юрид. наук: 23.00.01. – Москва, 2005. – 178 с. – с. 147.

869 Фридмен М. О свободе // Фридмен Милтон, Хайек Фридрих. О свободе. –М., 2003. – С. 79.

це завдання, і велику свободу, і більшу рівність. І хоча більша рівність і є в цьому випадку ненавмисним результатом свободи, його досягнення аж ніяк не випадкове. Система вільної конкуренції вивільняє енергію та здібності людей, даючи їм можливість переслідувати свої власні цілі, і при цьому захищає їх від перешкод і свавілля з боку їхніх співгромадян або влади. «Вона не створює перешкод для досягнення деякими людьми привілейованого становища, але перешкоджає перетворенню цих привілеїв у закріплені законом або традицією виняткові права, бо, поки існує свобода, буде існувати і конкуренція з боку інших, більш здібних і цілеспрямованих людей. Свобода це відсутність не тільки уніфікації, але й раз і назавжди встановленої ієрархії. У тих, хто сьогодні знаходиться в самому низу соціальних сходів, завжди існує перспектива завтра піднятися на самий її верх, і в цьому процесі майже перед кожною людиною відкривається, завдяки свободі, можливість прожити більш повне і насичене життя».⁸⁷⁰

М. Фрідман тлумачить ідею рівності через призму «свободи від» і виділяє три концепції рівності, які послідовно змінювали одна одну в західному політичному дискурсі: особиста рівність, або рівність перед Богом; рівність можливостей, яка конкретизує перший вид рівності; та рівність результатів. Різко негативно філософ оцінює рівність результатів, відповідно до якої, надання свободи є недостатнім, свобода повинна бути забезпечена соціальними благами. На його думку, суспільство, яке ставить рівність результатів вище свободи, в результаті втратить і рівність, і свободу.

На думку Ф. фон Хайека, ліберальна вимога свободи спрямована на усунення штучних перепон індивідуальним зусиллям, але не містить претензій до держави чи суспільства з вимогою надання певних благ.⁸⁷¹ Вільні люди, які прагнуть досягти своїх індивідуальних цілей, повинні здійснити коригування своїх планів і вчинків, а для цього необхідно визначити сферу, повністю підвладну людині, яку вона може контролювати і упорядкувати (сфера приватного права).

За ознакою спонтанності і організованості правопорядку Хайек ділить суспільства на номократичні (вільні) і телеократичні) невольні. На його думку, тільки у вільних суспільствах одночасно зі спонтанним розвитком правопорядку відбувається і розгортання принципів правління права, звернених до норм, створюваних державою. Вимоги правління права у Хайека в загальному не оригінальні: закон повинен бути загальним, абстрактним і не допускати винятків, хоча такі норми теж обмежують свободу. Разом з тим, ці обмеження істотно відрізняються від тих, які виникають з довільних,

870 Фрідман М., Хайек Ф. О свободі – <http://mreadz.net/new/index.php?id=6417&pages=1>

871 Хайек Ф. Либерализм // Фрідмен Милтон, Хайек Фридрих. О свободі. – М., 2003. – С. 148.

неправових наказів, бо вони в рівній мірі поширюються на всіх. Оскільки ніхто не отримує привілеїв і не виключається з-під дії закону, то це цілком сумісне із збереженням свободи – звідси впливає принцип рівності всіх перед законом. Цей принцип, за Хайском, навіть більш значний, ніж принцип загальності: «велика мета боротьби за свободу – це встановлення рівності перед законом». Встановлення рівності перед законом держави об'єктивно виникає з рівності сторін у приватноправових відносинах, де цей принцип абсолютний.⁸⁷²

Хайек різко виступав проти соціалізму, який, на його думку, витіснив лібералізм і став доктриною, якої дотримується сьогодні більшість прогресивних діячів. На його думку, демократія, будучи за своєю суттю індивідуалістичним інститутом, завжди знаходилася із соціалізмом в непримиренній суперечності. Краще за всіх зумів розгледіти це де Токвіль, який писав, що демократія розширяє сферу індивідуальної свободи, а соціалізм її обмежує. Демократія стверджує найвищу цінність кожної людини, соціалізм перетворює людину на засіб. Демократія і соціалізм не мають між собою нічого спільного, крім одного слова – рівність. Але якщо демократія прагне до рівності у свободі, то соціалізм – до рівності в рабстві і примусі.⁸⁷³

Таким чином, Хайек розглядає ідею рівності через призму демократії і соціалізму, які, на його думку, не мають між собою нічого спільного, крім одного слова – рівність (різниця полягає в тому, що демократія прагне до рівності у волі, а соціалізм тяжіє до рівності в рабстві). Філософ відстоює принцип рівності перед законом, який, на його думку, є метою боротьби за свободу.

Слід погодитись, що під впливом природно-правової школи ідея рівності втілювалася в принцип рівноправності і зійшла на сторінки конституційних текстів, реалізувалася в діяльності судових та інших правозастосовних органів.⁸⁷⁴ Поряд з цим, природно-правова теорія права, яка великою мірою ґрунтувалася на ідеології лібералізму, зазнає справедливої критики. Висуваються альтернативні лібералізму стратегії правової ідеології, серед яких важливу роль відіграє комунітаризм. «Особлива увага до комунітаризму наприкінці ХХ сторіччя зумовлена розчаруванням у сучасному лібералізмі.

872 Козлихин И. Ю. Правопонимание Ф.А. Хайека /И.Ю. Козлихин. //Правоведение. – 1992. – № 5. – С. 67-75.

873 Хайек Ф. Дорога к рабству. – М: Новое издательство, 2005. – 264 с. – с. 50.

874 Бырдин Е.Н. Правовое равенство граждан и его обеспечение в Российском государстве. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01: теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. – Москва, 2002. – 158 с. – <http://www.dslib.net/teoria-prava/pravovoe-ravenstvo-grazhdan-i-ego-obespechenie-v-rossijskom-gosudarstve.html>

Комунітаризм виникає як реакція на процес універсалізації ліберальних цінностей і починається з критики ліберальної концепції індивідуалізму». ⁸⁷⁵

Сучасні дослідники фіксують потребу в новій соціальності, яка, не применшуючи особистісну і групову автономію, поєднувала б її з соціальним обов'язком і поняттям соціального блага. Відповіддю на цю потребу стали ідеї комунітаризму, які виникли наприкінці ХХ століття на Заході. Комунітаристські концепції пропонують ідейно-теоретичну парадигму, відповідно до якої, досліджуються можливості оздоровлення суспільства та зміцнення його стабільності. Залишаючись в цілому на позиціях ліберальної громадської думки, комунітаристи критикують ті її базові положення, які не відповідають потребам сучасного етапу суспільного розвитку, а саме, тези про самодостатність ринку і про необмежену індивідуальну свободу. Головною ідеєю комунітаризму є необхідність турботи про співтовариство нарівні зі свободою та рівністю. Комунітаристи вважають, що цінність спільноти недостатньо визнана в ліберальних теоріях справедливості чи в суспільній культурі ліберальних суспільств. ⁸⁷⁶

Головним в ідеї рівності та соціальної справедливості комунітаристів є відмова від принципу природного відбору найсильніших і виключення з суспільного життя слабких. Один із засновників комунітарного руху А. Етционі вважає, що справедливість і рівність полягає в наданні кожному члену спільноти допомоги в тому, щоб він міг повністю використовувати свої здібності, виконувати відповідну соціальну роль, відчувати себе корисним суспільству і отримувати підтримку з боку останнього. ⁸⁷⁷

Комунітаристська ідея спільноти будується на моралі, на розумінні складних взаємодоповнюючих відносин держави, ринку і співтовариств. За Етционі, головною метою суспільства є здійснення моральної солідарності в її повноті. На його думку в «доброму товаристві» слідування індивідуальному інтересу як абсолюту є згубним для ринку, політики та суспільного життя. Натомість філософ підкреслює важливість відкритого вираження моральних вимог, включаючи їх дискусійність, що є кроком на шляху розуміння не тільки правової, але й моральної рівності. В «доброму товаристві» відповідальність тлумачиться не в термінах закону, а в термінах виправдання очікувань співто-

875 Красногорова Ю. Дилема лібералізму і комунітаризму // Віче. – 2008. – №2. – <http://www.viche.info/journal/814/>

876 Баранов Н. Политические идеологии. Коммуитаризм. – http://nicbar.narod.ru/ideologii_10.htm

877 Etzioni A. The New Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society. – N.Y., 1996. – P. 41.

вариства. Коли закон тотально покриває поле відповідальності розглядається вченим як соціальна криза.⁸⁷⁸

Таким чином, Етционі розкриває ідею рівності через моральну солідарність, яка, на його думку, є головною метою суспільства. Філософ підкреслює важливість відкритого вираження у суспільстві моральних вимог, що є кроком на шляху розуміння рівності не лише правової, але й моральної. Головним в його розумінні ідеї рівності є відмова від принципу природного відбору найсильніших і виключення з суспільного життя слабких. Рівність за Етционі полягає у наданні кожному допомоги, щоб він міг повністю використовувати свої здібності та виконувати відповідну соціальну роль.

Комунітарна критика лібералізму виникла одразу після виходу в світ книги Джона Роулза «Теорія справедливості». Так, Майкл Сендел у своїй книзі «Лібералізм та межі справедливості»⁸⁷⁹ критикує два основні принципи першопочаткового стану людей, що суперечать один одному: з одного боку, вони вимагають рівних прав для всіх, а з іншого – допускають нерівність в умовах, створюючи преференції найменш привілейованим членам суспільства. Критикуючи другий принцип стосовно розподілу соціальних благ, Сендел досліджує мотивацію поведінки людини. На його думку, готовність індивіда віддавати частину своєї власності на користь іншого й брати до уваги позицію інших людей під час прийняття рішень може бути виключно в суспільстві, якому властивий особливий кодекс цінностей. Таке суспільство, за Сенделом, у жодному випадку не може бути контекстно незалежним, яким воно видається в Роулза.⁸⁸⁰

М. Сендел стверджує про пріоритетність справедливості над іншими соціальними цінностями, в той же час зазначаючи, що справедливість ґрунтується на індивідуальних правах, які рівні для всіх. Пріоритет справедливості означає певний моральний пріоритет, а також привілейовану форму обґрунтування. На думку філософа, право має пріоритет перед добром не тільки тому, що його вимоги йдуть попереду, а й тому, що вони мають незалежне походження. Це означає, що, на відміну від інших практичних настанов, принципи справедливості обґрунтовують у спосіб, який не залежить від того чи іншого розуміння добра. Навпаки, право, маючи незалежний статус, обмежує добро і визначає його межі. «Пріоритет справедливості означає:

878 Галкин Д.В. Этциони. Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. – 2003. – <http://voluntary.ru/dictionary/568/word/yetcioni-etzioni-amiatia>

879 Sandel M. *Liberalism and the Limits of the Justice: Philosophical Papers. Vol. 2.* – Cambridge, 1985.

880 Красноглова Ю. Дилема лібералізму і комунітаризму // Віче. – 2008. – №2. – <http://www.viche.info/journal/814/>

цінність морального закону полягає не в тому, що він сприяє досягненню певної мети, яку вважають за добро. Навпаки, він є самодостатньою метою, якій віддають перевагу перед усіма іншими цілями, й виконує щодо них регулятивну функцію».⁸⁸¹

Так, М. Сендел критикує основні принципи природного стану людей, як такі, що суперечать один одному (рівність прав всіх людей і нерівність у розподілі соціальних благ, на основі підтримки соціально незахищених членів суспільства). Готовність людини віддати частину своєї власності на користь суспільства може відбуватися лише у такому суспільстві, де існує особлива ієрархія цінностей. З точки зору комунітаризму, соціальна структура суспільства забезпечена суспільною мораллю і сприяє формуванню автентичності людини. Така ідентичність визначається самим суспільством, а нерівність пов'язують із суспільним уявленням про честь, що також виконує функцію об'єднання суспільства. Крім того, філософ визнає пріоритет справедливості над іншими цінностями, оскільки вона ґрунтується на індивідуальних правах, які є рівними для всіх.

Серед комунітаристських концепцій також цікавою є теорія Майкла Волцера, яка ґрунтується на двох центральних тезах: тезі сфер і тезі недомінування. Теза сфер передбачає, що соціальні блага поділяються на сфери, керовані різними дистрибутивними принципами: ці принципи визначають прийнятну нерівність у кожній сфері. Теза недомінування стверджує, що нерівності в одній сфері не повинні визначати нерівності в інших сферах.⁸⁸²

М. Волцер відстоює розподільчу систему складної рівності. «Рівність – це складне відношення між особами, що опосередковується благами, які ми створюємо, поділяємо та розділяємо між собою... рівність вимагає розмаїття розподільчих критеріїв, яке відображало б розмаїття соціальних благ... Формально кажучи, складна рівність означає, що ніякого поводження громадянина в одній сфері чи відносно одного соціального блага не можна досягти через привілеї, пов'язані з його положенням в іншій сфері чи відносно якогось іншого блага... Жодне соціальне благо Х не повинно розподілятися серед людей, що володіють деяким іншим благом Y – лише через те, що вони володіють Y, безвідносно до значення X».⁸⁸³

На зміст критеріїв розподілу соціальних благ, на його думку, суттєво впливає характер розподілених благ і сфера їх використання. До згаданих

---

881 Сендел М. Моральний суб'єкт: лібералізм і межі справедливості // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – с. 256.

882 Walzer M. Spheres of Justice. A Defence of Pluralism and Equality. – New York, 1983.

883 Волцер М. Складна рівність / М. Волцер // Лібералізм: антологія. 2-е вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 934-939.

критеріїв М. Волцер відносить принципи вільного ринку, заслуги та потреби. При цьому робиться застереження, що кожен критерій відповідає загальному правилу в межах власної, а не іншої, сфери. Це впливає з правила: «різні блага – різним групам чоловіків та жінок, з різних міркувань та згідно з різними процедурами».⁸⁸⁴

У роботі «Сфери справедливості» М. Волцер критикує деякі догми «спрощеного розуміння справедливості і рівності». Філософ висловлює незгоду з усталеними в соціальній філософії твердженнями, що: багаті і заможні верстви автоматично отримують найбільшу політичну владу; доступ до найбільш якісної і престижної освіти неодмінно отримують люди, що мають високий майновий і соціальний статус; люди, що володіють найкращими технічними експертними знаннями, завойовують і найбільшу політичну владу. На зміну спрощеному розумінню справедливості, яке ставить у центр нібито автономного суб'єкта і ідеально-нормативним чином вимагає дотримуватися принципів справедливості і рівності, повинна прийти складна концепція, що враховує безліч факторів. У їх числі і фактичну нерівність людей, і неспроможність спрощеного егалітаризму, і історичний підхід до розуміння справедливості, і те, що реальні носії рівності – це соціальні групи, а не індивіди. У результаті соціальна філософія та етика зобов'язані мати справу не з якимись абстрактними і нібито загальними нормами і принципами, а з плюралізмом цінностей, не підпорядкованих один одному. Завдання сучасної соціальної науки полягає, зокрема, в тому, щоб ретельно вивчити різноманіття соціальних практик відповідних їм цінностей і норм.⁸⁸⁵

Таким чином, на думку Волцера, концепція соціальної рівності повинна враховувати такі фактори як: фактичну нерівність людей; неспроможність спрощеного егалітаризму; історичний підхід до розуміння справедливості; реальними носіями рівності є соціальні групи, а не індивіди. Крім того, його концепція ґрунтується на тезі сфер (соціальні блага поділяються на сфери, керовані різними принципами, які визначають прийнятну нерівність у кожній сфері) і тезі недомінування (нерівності в одній сфері не повинні визначати нерівності в інших сферах).

Не менше значення для розуміння поглядів філософів права комунітаристського напрямку має теорія справедливого устрою суспільства філософа-комунітариста А. Макінтайра. Справедливе суспільство, вважає вчений, – це суспільство, в якому справедливим вважається те, що дозволяє віддавати

884 Рабінович С.П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія / С.П. Рабінович. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 576 с. – с. 504.

885 История философии: Запад-Россия-Восток (книга четвёртая. Философия XX в.).- М.: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1999. – 448 с. – с. 389.

громадянам відповідно до їх заслуг у здійсненні загального комунального проекту. Через поняття заслуги визначається і значення покарання в рамках спільноти.⁸⁸⁶

На відміну від ліберально-егалітарної теорії Джона Роулза, в якій основою концепції справедливості є рівність усіх членів суспільства, комунітарна концепція справедливості Макінтайра припускає ієрархічно організовану групу. Ієрархія членів суспільства та їх положення визначаються на підставі оцінки їх заслуг перед групою та оцінки їх внеску в загальне благо. Соціальні практики ієрархізовані відповідно до їх користі для суспільства на підставі цінності тих чи інших видів діяльності і їх сприянню збільшенню загального блага.⁸⁸⁷

Таким чином, згідно з концепцією Макінтайра, розподіл суспільних благ має визначатися заслугами людей, а тому не може бути рівним. Справедливими соціальними інститутами визнаються ті, що направляють взаємодії між членами суспільства згідно з ціннісними орієнтирами, які вони поділяють. Справедливість розглядається як відповідність уявленням про правильний розподіл благ у суспільстві і визнається головною чеснотою соціальних інститутів, оскільки є запорукою їх легітимності та стійкості.

Ідея рівності досліджувалась і комунітарістом Ч. Тейлором, основою теорії якого стали «автономія» і «визнання», які в епоху модерну визнані фундаментальними людськими потребами. Філософ також надає великого значення ідентичності, яка стає можливою в результаті визнання іншими автентичності та оригінальності особи. Його мультикультуралізм не обмежується боротьбою індивідів за визнання, але поширює вимогу визнання оригінальності, своєрідності і рівнозначності на ідентичність груп.⁸⁸⁸

На думку Тейлора, спроби чітко висловити і посилити спільні погляди про рівність здатні послабити буденні моральні зобов'язання і ту взаємну солідарність, з якої вони виникають. В англomовному світі, пише він, існує сімейство теорій лібералізму, які розглядають суспільство як асоціацію індивідів, кожен з яких має власне уявлення про добродесне і гідне життя і відповідний план життя. Функція суспільства має полягати у максимальному сприянні цим життєвим планам відповідно до деякого принципу рівності, тобто сприяння не повинно мати дискримінаційний характер. Однак це викликає питання, чи повинно це сприяння прагнути до рівності результатів, ресурсів, можливостей, здібностей або чого-небудь ще. Більшість авторів, стверджує Тейлор, згодні в тому, що принцип рівності або відсутності дискримінації

---

886 Макінтайр А. После добродетели: Исследования теории морали. – М., 2000.

887 Кроль М. Теория справедливости. – <http://www.cloudwatcher.ru/analytics/5/view/26/>

888 Taylor Ch. Multiculturalism and the "Politics of Recognition". – Princeton, 1992.

був би порушений, якби саме суспільство підтримувало ту чи іншу концепцію добродесного життя. «Це було б рівнозначно дискримінації, оскільки ми допустили, що в сучасному плюралістичному суспільстві існує широкий спектр поглядів на добродесне життя. Будь-який погляд, підтриманий суспільством в цілому, був би поглядом однієї частини громадян. У підсумку, інші громадяни, погляди яких не користуються офіційним визнанням, були б ущемлені в порівнянні з тими, хто дотримується встановлених поглядів».⁸⁸⁹

Таким чином, на думку Ч. Тейлора, спроби чітко висловити і посилити спільні погляди про рівність здатні послабити буденні моральні зобов'язання і взаємну солідарність, з якої вони виникають. Принцип рівності або відсутності дискримінації був би порушений, якби саме суспільство підтримувало ту чи іншу концепцію добродесного життя, оскільки погляд, підтриманий суспільством в цілому, був би поглядом лише частини громадян.

Центральна ідея теорії У. Кімліки полягає в справедливості наявності у індивідів нерівних часток соціальних благ, якщо індивіди заслужили ці нерівності, тобто якщо ці нерівності є результатом вибору та індивідуальних дій. Філософ також вважає, що класичні ліберальні принципи відповідають вимогам зовнішнього захисту меншини перед рішеннями більшості в суспільстві. Кімліка обґрунтовує це тим, що класичні ліберальні погляди припускають наявність свободи всередині меншини і рівності між більшістю і меншістю.⁸⁹⁰

У працях Кімліки зустрічаємо аргумент «інтуїтивної рівності можливостей», який зазначає, що ідеологія рівних можливостей нині видається прийнятною, оскільки визнає, що «долю людей визначає радше їхній вибір, ніж їхні життєві обставини».⁸⁹¹ Якщо людина досягає певних честолюбних планів у суспільстві, де є рівність можливостей, тоді її успіх або невдача будуть визначені ефективністю її праці, а не належністю до певної раси, класу чи статі. У суспільстві, де ніхто не має ані привілеїв, ані перешкод, зумовлених соціальними обставинами, успіх чи невдача людей буде результатом їх власного вибору та зусиль. Отже, будь-який успіх буде заробленим, заслуженим, а тому цілком справедливо, що люди мають нерівні частки

889 Тейлор Ч. Пересечение целей: спор между либералами и комунитаристами. – <http://kant.narod.ru/taylor.htm>

890 Волкова Т.П. Теория мультикультуризма как синтез философских концепций либерализма и комунитаризма Специальность – 09.00.03. – история философии Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата философских наук. – Мурманск, 2006. – 22 с. – с. 17.

891 Кімліка Віл. Ліберальна рівність // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – с. 828.

соціальних благ, якщо вони заробили, заслужили цю нерівність, тобто вона є результатом їх дій та вибору.⁸⁹²

Таким чином, У. Кімліка наводить аргумент інтуїтивної рівності можливостей, який означає, що ідеологія рівних можливостей нині видається прийнятною, оскільки визнає, що долю людей визначає їхній вибір, а не життєві обставини. Тобто справедливість полягає у володінні нерівними частками соціальних благ, якщо індивіди заслужили ці нерівності, тобто якщо ці нерівності є результатом вибору та індивідуальних дій.

Поряд з цим, слід погодитись, що сучасне суспільство, яке розвивається в умовах глобалізації, являє собою сукупність різних культур, існуючих в єдиному світовому просторі. У процесі побудови права багатокультурного суспільства відбуваються значні зміни в його філософській концепції. Згідно суспільних, змін трансформуються і підходи до розуміння правової реальності та ідеї рівності зокрема. Однією з нових філософських концепцій глобального суспільства, які розпочинають свій розвиток є теорія і практика мультикультуралізму, основа якої – ідея інтеграції різних культур, що дозволяє зберегти ці культури і забезпечити їх взаємодію і взаємозбагачення в умовах рівноправного діалогу. «У філософському плані мультикультуралізм являє собою досить широке поняття. Крім концепції визнання культурного різноманіття, мультикультуралізм – це філософська теорія, що являє собою синтез ідей лібералізму і комунітаризму. Мультикультуралізм, як філософська концепція виник в результаті тривалої дискусії між представниками лібералізму і комунітаризму, яка протягом багатьох десятиліть залишалася однією з основних у філософській науці».⁸⁹³

Таким чином, суспільними ідеалами комунітаристів є не свобода, як для лібералів, а справедливість і рівність. Справедливим комунітаристи вважають такий суспільний устрій, в якому забезпечений баланс між автономією особи і соціальним порядком. При цьому комунітаристська теорія влади полягає в забезпеченні рівної участі громадян у визначенні повноважень влади та заснована на демократичній формі правління.

Комунікативна (діалогічна) теорія права, заперечуючи суб'єкт - об'єктні відносини в праві, розглядає право як особливу форму комунікації, специфіка котрої виражається в засобах і формах, тобто в правових текстах і опосередковуючих їх нормативних правах і обов'язках учасників соціальної

---

892 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О. В. Гришук. – К.: Атіка, 2007. – 432 с. – с. 117.

893 Волкова Т.П. Теория мультикультуризма как синтез философских концепций либерализма и комунитаризма Специальность – 09.00.03. – история философии Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата философских наук. – Мурманск, 2006. – 22 с. – с. 3.

взаємодії. Право розглядається як таке, що представляє собою ідею і факт, норму і правовідносини, імперативно-атрибутивні переживання і соціалізовані цінності, текст і діяльність з його інтерпретації та реалізації. Фактично право виступає посередником між двома світами: світом повсякденності і світом офіційно встановлених норм належного.⁸⁹⁴

У моделюванні суспільних процесів важливими є ідея рівності та її передача засобами комунікації. Існування такої символічної сутності як рівність та її прояв в комунікації складає основу для дискурсивних систем. Дискурсивну систему розглядають як ідеальну модель раціональної комунікації, яка передбачає рівних і вільних суб'єктів, раціональну дискусію і раціональні процедури ухвалення рішень.

Слід погодитись, що демократичне формування громадської думки і прийняття політичних рішень в дискурсивній моделі реалізується на теоретичних засадах етики ідеальної комунікативної ситуації в перспективі ідеальної комунікативної спільноти. «Інститут публічного дискурсу, закладений на таких передумовах ідеальної комунікації як свобода думок, рівність шансів в їх висловленні, намагання бути зрозумілим та ін., в площині якого легітимуються усі інші соціальні інститути, править за метаінститут, тобто інститут інститутів. У практиці відкритого універсального громадського дискурсу передбачається подолати прірву між мораллю і політикою».⁸⁹⁵ Так у своїй «Теорії комунікативної дії» Ю. Габермас, зокрема, захищає ідею згідно з якою сучасне право потребує морального обґрунтування справедливості норм на практиці, тому право не можна представляти у вигляді повністю раціоналізованого феномена.⁸⁹⁶

Габермас пов'язує початок становлення комунікативного процесу де-ліберачії з національною державою. У попередній період, на його думку, гору взяв захисний варіант ліберальної демократії, який не враховував, що сучасна модель взаємин держави і громадян має вибудовуватися не за традиційним принципом суб'єкт-об'єктних відносин (керуючі-керовані), а на механізмах «комунікативної поведінки», тобто суб'єкт-суб'єктних відносин, на принципах визначення рівноправності як людини державної, так і людини «приватної». Головною демократичною процедурою за таких умов

894 Скоробагатов А.В. Современные концепции правопонимания: учебно-практическое пособие. – Казань, 2010. – 158 с. – с. 24.

895 Буруківська Н.В. Теорія суспільства крізь призму комунікативної етики // Вісник академії адвокатури України – 2009. – число 1 (14). – с. 26-31. – с. 27.

896 Скоробагатов А.В. Современные концепции правопонимания: учебно-практическое пособие. – Казань, 2010. – 158 с. – с. 24.

стає «діалогова комунікація» державної влади і вільної громадськості, а наслідком – досягнення компромісу.⁸⁹⁷

Габермас відстоює принцип народного суверенітету, який проявляється, на його думку, у правах на комунікацію і на участь і «які забезпечують публічну автономію громадян держави, панування закону – у тих класичних основних правах, що гарантують приватну автономію громадян суспільства. Таким чином, право легітимізується як засіб рівномірного забезпечення приватної та публічної автономії».⁸⁹⁸

Права людини, які роблять можливим здійснення народного суверенітету, не можуть бути накладені на цю практику як обмеження ззовні. Однак це міркування безпосередньо очевидне лише для політичних громадянських прав, тобто прав на політичну комунікацію і на участь у політиці, але не для класичних прав людини, які гарантують приватну автономію громадян. «Тут ми, в першу чергу, маємо на увазі фундаментальне право на максимально можливу міру рівних суб'єктивних свобод дій, але також і основні права, що конституують статус громадянина держави, так само як і всеосяжну охорону індивідуальних прав. Ці права, покликані кожному гарантувати в цілому рівні шанси при здійсненні своїх життєвих цілей, мають внутрішню цінність, яка в будь-якому разі не зводиться до їх інструментальної цінності для формування демократичної волі».⁸⁹⁹

Великого значення Габермас надає ідеї рівності через призму демократії, яка розглядається на рівні з політичною самоорганізацією суспільства. На його думку, громадяни суспільства свідомо, з власної волі утворюють асоціацію вільних носіїв прав. Права громадян держави на участь у політичному житті набувають форми позитивних свобод, завдяки чому вони можуть брати участь в управлінні суспільством та стають відповідальними суб'єктами суспільства. При цьому перебіг демократичного волевиявлення відбувається у формі етично-політичного саморозуміння. Тобто Габермас підкреслює, що в республіканській моделі демократії держава виконує іншу функцію, ніж згідно з ліберальною концепцією.⁹⁰⁰ «Виправдання існування

897 Колодій А. Процес деліберації як складова демократичного врядування // Демократичні стандарти врядування й публічного адміністрування. Матеріали науково-практичної конференції. ЛРІДУ НАДУ при Президентіві України, 4 квітня 2008 р. – Львів, 2008. – С. 106-110.

898 Габермас Ю. Залучення іншого. Нариси політичної теорії. – <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/307/24.pdf>

899 Габермас Ю. Залучення іншого. Нариси політичної теорії. – <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/307/24.pdf>

900 Щетініна І.М. Концепт деліберативної політики Юргена Габермаса // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2004. – № 40. – http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_40/Shtchetin.htm

держави полягає передусім не в оберіганні рівних суб'єктивних прав, а в забезпеченні відкритого для всіх процесу формування суспільної думки та волі, в ході якого вільні та рівні громадяни досягають взаєморозуміння стосовно того, які цілі та норми становлять спільний для всіх інтерес. Тим самим від громадянина республіканської держави вимагається більше, аніж постійна орієнтація на власний інтерес»⁹⁰¹.

На думку Габермаса, діалектика розмежування лібералізму і радикальної демократії впирається в питання, як можливо поєднати рівність зі свободою, єдність з плюралізмом, множинністю або права більшості з правами меншості. Ліберали починають з того, що інституціоналізує в правовому відношенні рівні свободи для всіх і розуміють ці свободи як суб'єктивні права. Для них права людини володіють нормативним пріоритетом перед демократією, а Конституція має перевагу перед волею демократичного законодавця. З іншого боку, прибічники егалітаризму розуміють колективну практику вільних і рівних людей як формування суверенної волі. Для них права людини виникають з суверенної волі народу, а конституція, яка розділяє різні форми влади, зобов'язана своїм походженням освіченій волі демократичного законодавця.⁹⁰²

Крім того, дискурс про свободу і рівність, на думку Габермаса, триває і на іншому рівні в суперечці соціалізму з лібералізмом, де критика суспільної нерівності спрямована проти соціальних наслідків політичної нерівності. З часом місце політичної нерівності зайняла інша нерівність, яка розвинулася разом з приватно-правовою інституціоналізацією рівних свобод. «Мова тепер йде про соціальні наслідки нерівного розподілу такої влади, яка здійснюється не політично, а економічно. Аргументи, за допомогою яких Маркс і Енгельс викривали буржуазний правопорядок як юридичне вираження несправедливих виробничих відносин, були запозичені ними з політичної економії... У світлі зміни перспективи виявилось можливим побачити функціональну залежність між класовою структурою і правовою системою. А це, у свою чергу, зробило можливим критику правового формалізму, тобто змістовної нерівності таких прав, які формально, тобто за буквою закону, рівні.»⁹⁰³

Таким чином, на думку Ю. Габермаса, головною демократичною процедурою у сучасному світі має бути діалогова комунікація державної влади і вільної громадськості, яка має вибудовуватися на механізмах комунікативної поведінки, тобто суб'єкт-суб'єктних відносин та визначення рівноправності

901 Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. – СПб., 2001. – с. 385.

902 Хабермас Ю. Философский спор вокруг идеи демократии. – // <http://kant.narod.ru/habermas.htm>

903 Хабермас Ю. Философский спор вокруг идеи демократии. – // <http://kant.narod.ru/habermas.htm>

людини державної і людини приватної. Поряд з цим, потреба в існуванні держави пояснюється не забезпеченням рівних суб'єктивних прав, а забезпеченням відкритого для всіх процесу формування суспільної волі, в ході якого вільні та рівні громадяни досягають взаєморозуміння стосовно спільних цілей та норм. Крім того, філософ виступає з критикою правового формалізму, тобто змістовної нерівності таких прав, які формально (відповідно до закону) рівні.

Марк ван Хук вважає, що соціальні моделі легітимації, засновані на соціологічній необхідності або потребі у праві, вказуючи два важливі аспекти легітимації: прийняття базового принципу рівності всіх людей як учасників процесу легітимації і визнання того, що легітимація є соціальним конструктом. Крім того, навіть процедурні норми права з необхідністю мають підставу в змістовних принципах, таких як рівність, справедливість, розумність, а право без форми, яка включає змістовні принципи, за визначенням, не можливе. Більше того, на рівні змістовної легітимації закону необхідно також визнати цінності, принципи та їх сумісність із законом.⁹⁰⁴

Марк ван Хук велике значення у встановленні справедливості судом (конкретизованої справедливості) відводить комунікативній аргументації, що веде до встановлення конкретизованої справедливості. Така справедливість враховує специфічні характеристики конкретного випадку, а не загальної справедливості, яка дає широкі і завжди однакові визначення у всіх випадках, підтримуючи «рівність» і «юридичну визначеність». Тут і «рівність», і «юридична визначеність» мають, на його думку, різне значення. Рівність розглядається з позиції не формального, а змістовного підходу (наприклад, позитивна дискримінація). Відповідно, відкидається традиційна опозиція між рівністю і загальною справедливістю, а також між індивідуальною справедливістю і конкретизуючою справедливістю.⁹⁰⁵ Тобто вибір між волею законодавця і адекватним рішенням конкретної справи також пов'язаний з вибором між двома видами справедливості: загальною справедливістю і індивідуальною справедливістю. Тракувати ідентичні справи однаково є виразом принципу рівності, або принципом недискримінації, який записаний в багатьох конституціях і в деяких міжнародних договорах з прав людини. Відхилення від даного принципу рівності у конкретній справі, на думку ван Хука, наражає на небезпеку принцип загальної справедливості. Разом з тим, індивідуальна справедливість визнається ним важливою правовою цінністю,

904 Марк ван Хук *Право как коммуникация* / Пер. с англ. М.В. Антонова и А.В. Полякова. – СПб.: Издательский дом С.-Петербур. гос. ун-та, ООО «Университетский издательский консорциум», 2012. – 288 с. – с. 266.

905 Марк ван Хук. *Право как коммуникация* / Пер. с англ. М.В. Антонова и А.В. Полякова. – СПб.: Издательский дом С.-Петербур. гос. ун-та, ООО «Университетский издательский консорциум», 2012. – 288 с. – с. 279.

яка націлена на належний результат судовою справи, не беручи до уваги інші справи. Тому індивідуальна справедливість може іноді не збігатися із загальною справедливістю.

Таким чином, на думку Марка ван Хука соціальні моделі легітимації, засновані на соціологічній необхідності або потребі у праві через прийняття базового принципу рівності всіх людей як учасників процесу легітимації. Ним відкидається традиційна опозиція між рівністю і загальною справедливістю. Виразом принципу рівності (принципу недискримінації) під час судового розгляду є тлумачення ідентичних справ однаково, який записаний в багатьох конституціях і в деяких міжнародних договорах з прав людини.

На думку А.В. Полякова, ейдетично (сутнісно) рівність у праві може мати значення тільки як формальна рівність. Це проявляється у тому, що суб'єкти у праві рівні остільки, оскільки вони є правовими суб'єктами, учасниками певного правопорядку, носіями взаємних прав і обов'язків. Формальна рівність, на його думку, має місце також там, де одні й ті ж суб'єкти підпадають під дію одних і тих же правових норм, але в цьому значенні формальна рівність не розглядається як цінність, оскільки є логічною умовою дії права. У цьому аспекті рівність є у будь-якій правовій системі, навіть у такій, яка заснована на соціальній нерівності, однак суб'єктами такої рівності є тільки члени одного класу, стану або касты.

Інше значення ідея правової рівності отримує у разі її ідеологічної інтерпретації як необхідності наділення всіх людей рівною правосуб'єктністю, тобто рівними правами і обов'язками. «Така вимога ґрунтується на ціннісному світогляді, відповідно до якого всі люди рівні між собою, тому що всі вони, наприклад, як тварі Божі, рівноцінні. Ця ідея лежить в основі всієї західноєвропейської культури, що формувалася не без впливу християнства, але вона може бути чужою іншим системам культури. Наприклад, якщо звернутися до іншого джерела тієї ж західноєвропейської цивілізації – стародавніх Греції та Риму – то легко переконатися, що там домінувала ідея природної нерівності людей, в силу якої тільки греки (римляни) могли володіти правами, але аж ніяк не варвари, незнайомі з полісної життям».⁹⁰⁶

Таким чином, А.В. Поляков виділяє ейдетичну (сутнісну) та ідеологічну рівність у праві. Ейдична рівність може мати значення тільки як формальна рівність, яка проявляється у рівності правових суб'єктів, учасників правопорядку, носіїв взаємних прав і обов'язків. Формальна рівність, на його думку, має місце також там, де одні й ті ж суб'єкти підпадають під дію одних і тих же правових норм, але в цьому значенні формальна рівність не розглядається як

906 А.В. Поляков Введение в общую теорию права и государства. – <http://ex-jure.ru/law/news.php?newsid=101>

цінність, оскільки є логічною умовою дії права. Ідеологічна рівність розглядається ним як необхідність наділення всіх людей рівною правосуб'єктністю, тобто рівними правами і обов'язками.

На думку А.С. Токарської, комунікація – це складний і багатоаспектний феномен, який у праві асоціюється на рівні таких понять, як свобода, мораль, рівність, справедливість, автономність, совість. «Це не лише атрибут забезпечення прав і свобод людини. Тому доволі актуальною виявляється не лише суто інтеракційна її «місія», але й її переважна зорієнтованість на правову раціоналізацію суспільного буття».⁹⁰⁷

У природно-цивільних відносинах через комунікативний акт має відбуватися «встановлення, підтримання та відновлення балансу інтересів, благ та взаємодій». Такі відносини є водночас і природно-приватними, і якщо вони істотно не зачіпають цінностей та інтересів суспільства, то як і природно-цивільні спрямовані на досягнення синергетичної рівноваги у комунікативних діях і правовому дискурсі. Якщо ж такі відносини попереджають завдання шкоди чи порушення прав іншості і забезпечують охорону інтересів усього суспільства, то комунікативні дії не можуть (як і самі відносини) вважатися приватними. Основи рівності на суттєвому рівні знаходяться у так званій «метафізичній площині». Засади рівноправності сформовані як «всезагальними зобов'язаннями» незалежних автономних індивідів, так і соціально-рольовими відносинами (у цивільному праві), основою яких є власне координаційний тип інтеракцій. Проте рівноправність у цих відносинах не означає дозволеність вседозволеності, у тому числі і у зв'язку із нерівністю індивідів, що навпаки, зобов'язує їх до «взаємоузгодженої свободи», як природної основи цивільно-правової рівності.⁹⁰⁸

Таким чином, на думку А.С. Токарської, комунікація розглядається як складний і багатоаспектний феномен, який у праві асоціюється з формальною рівністю (рівністю прав). Засади рівноправності у праві сформовані всезагальними зобов'язаннями незалежних автономних індивідів та соціально-рольовими відносинами, основою яких є координаційний тип інтеракцій. Проте рівноправність у цих відносинах не означає дозволеність вседозволеності, у тому числі і у зв'язку із нерівністю індивідів, що навпаки, зобов'язує їх до взаємоузгодженої свободи, як природної основи цивільно-правової рівності.

---

907 Токарська А.С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – К: Київський університет внутрішніх справ, 2008. – 514 с. – с. 31.

908 Токарська А.С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – К: Київський університет внутрішніх справ, 2008. – 514 с. – с. 177.

Отже, представники комунікативного типу праворозуміння наполягають на інтерсуб'єктивній сутності права, яка проявляється у комунікації (діалозі) формально-рівноправних суб'єктів. При цьому деонтологічний зміст права не виводиться з природи людини, оскільки вона розглядається як суб'єкт вільного вибору способу самостворення чи саморуйнації власної природи.

Важливим етапом у посткласичному розвитку ідеї рівності в праві стала лібертарно-юридична концепція права. Так, на думку засновника цієї концепції В.С. Нерсесянца, в основі різних ціннісних підходів до права лежать різні типи розуміння і трактування права як особливого соціального регулятора, його значення в суспільному житті. Саме тип праворозуміння визначає парадигму, принцип і зразок пізнання права, а також його ціннісної оцінки. Визначальна роль типу праворозуміння обумовлена науково-пізнавальним статусом і значенням поняття права в рамках послідовної, систематично обґрунтованої теорії. Вчений виділяє три типи праворозуміння та відповідного правового розуміння держави: легістський (позитивістський), природно-правовий та лібертарно-юридичний⁹⁰⁹ (авторський, в основу якого покладений принцип формальної рівності).

Поняття «рівність» за В.С. Нерсесянцем, являє собою певну абстракцію, тобто розглядається як результат свідомого, (розумового) абстрагування від тих відмінностей, які притаманні зрівнюваним об'єктам. Врівноваження припускає відмінність зрівнюваних об'єктів і неістотність даних відмінностей (тобто можливість і необхідність абстрагуватися від таких розходжень) з точки зору підстави (критерія) зрівнювання. Підставою і критерієм правового зрівнювання різних людей, на його думку, є свобода індивіда в суспільних відносинах, визнана і затверджена у формі його правоздатності і правосуб'єктності.

Правова рівність у свободі як рівна міра свободи означає, на думку вченого, і вимогу відповідності, еквівалента у відносинах між вільними індивідами як суб'єктами права. Правова рівність розглядається ним як рівність вільних і незалежних один від одного суб'єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою, рівною мірою. Правова рівність тлумачиться також як рівність вільних і рівність у свободі, загальний масштаб і рівна міра свободи індивідів. «Право говорить і діє мовою і засобами такої рівності і завдяки цьому виступає як загальна і необхідна форма буття, вираження і здійснення свободи в спільному житті людей. У цьому сенсі можна сказати, що право – математика свободи».⁹¹⁰

909 Нерсесянц В.С. Право как необходимая форма равенства, свободы и справедливости // Социологические исследования. – 2001. – №10. – с. 3-15.

910 Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. – М.: Норма, 2005. – 656 с. – с. 17.

Під сутністю права В.С. Нерсесянц розуміє принцип формальної рівності, який являє собою єдність трьох взаємозалежних сутнісних властивостей права – загальної рівної міри регулювання, свободи і справедливості. Така триєдність сутнісних властивостей права (три компоненти принципу формальної рівності) розглядаються ним як три модуси єдиної субстанції, оскільки властива праву загальна рівна міра – це саме рівна міра свободи і справедливості, а свобода і справедливість неможливі поза і без рівності (загальною рівної міри).

Взаємозв'язок і смислова єдність цих трьох компонентів принципу формальної рівності, за В.С. Нерсесянцем, полягають у тому, що правовий тип взаємовідносин людей – «це відносини, що регулюються за єдиним абстрактно-загальним масштабом і рівною мірою (нормою) дозволів, заборон, відплати і т.д. Цей тип (форма) взаємовідносин людей включає в себе: 1) формальну рівність учасників (суб'єктів) даного типу (форми) взаємовідносин (фактично різні люди зрівняні єдиною мірою і загальною формою); 2) їх формальну свободу (формальну незалежність один від одного і разом з тим підпорядкування єдиній рівній мірі, дія за єдиною загальною формою); 3) формальну справедливість у їхніх взаєминах (абстрактно-загальна, однаково рівна для всіх міра і форма дозволів, заборон і т.д., що виключає будь-чий привілей)»⁹¹¹

За В.С. Нерсесянцем, рівність, свобода і справедливість як властивості правової сутності та складові принципу формальної рівності мають формально-змістовний характер і є формально-правовими категоріями, які входять у поняття права. Компоненти принципу формальної рівності (рівна міра, свобода і справедливість) відносяться ним до сфери права, а не до сфери моралі чи релігії, оскільки неправові сфери і властиві їм форми регулювання мають обмежений характер, неформалізований зміст і позбавлені властивої лише праву абстрактно-загальної формалізованої форми, в якій тільки й можна висловити їх зміст. Це дозволяє характеризувати право як загальну, необхідну і єдину форму буття і вираження рівності, свободи і справедливості в соціальному житті.⁹¹²

Таким чином, під сутністю права В.С. Нерсесянц розуміє принцип формальної рівності, який являє собою єдність трьох взаємозалежних сутнісних властивостей права – загальної рівної міри регулювання, свободи і справедливості. Рівність, свобода і справедливість як властивості правової сутності та складові принципу формальної рівності мають формально-змістовний

911 Нерсесянц В.С. Право как необходимая форма равенства, свободы и справедливости // Социологические исследования. – 2001. – №10. – с. 3-15.

912 Нерсесянц В.С. Право как необходимая форма равенства, свободы и справедливости // Социологические исследования. – 2001. – №10. – с. 3-15.

характер і є формально-правовими категоріями, які входять у поняття права. Правова рівність розглядається ним як рівність вільних і незалежних один від одного суб'єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою та рівною мірою.

Послідовницею цих ідей стала В.В. Лапаєва, яка вважає, що ідея формальної рівності як невід'ємної ознаки права, тою чи іншою мірою притаманна всім основним типам праворозуміння. Так, легізм визнає рівність суб'єктів права перед законом і судом. В основі системи природних прав людини лежить уявлення про те, що люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Всі серйозні концепції соціологічного та антропологічного праворозуміння також включають у свої теоретичні конструкції принцип рівності. Однак, не вважаючи рівність сутнісною ознакою права, ці підходи до розуміння права демонструють, на її думку, обмеженість своїх можливостей у справі захисту права.⁹¹³

В.В. Лапаєва вважає, що вироблений в рамках лібертарного праворозуміння критерій правового начала (принцип формальної рівності) є тим принципом, на основі якого можна діалектично «зняти» суперечності між різними концепціями праворозуміння. З позиції даного критерія як позитивне право (у трактуванні легістів), так і природне право (у трактуванні юснатуралістів) – це право остільки й тою мірою, оскільки і якою мірою вони відповідають критеріям правового закону. Аналогічним чином і живе право, і соціальне право, і порядок суспільних відносин, і психічні переживання імперативно-атрибутивного характеру є правом лише остільки, оскільки відповідають принципу формальної рівності.⁹¹⁴

Коли ми говоримо про рівність, на думку В.В. Лапаєвої, мова йде про теоретичну абстракцію, яка в чистому вигляді не існує в реальності, оскільки явища фізичного чи соціального світу не можуть бути тотожні нічому іншому, крім самих себе. Рівність – це логіко-математичне поняття, яке відповідає найвищому рівню теоретичної абстракції і відноситься не до конкретного цілого, а лише до певних аспектів його зовнішнього вираження (форми). Коли мова йде про людину як про соціальну істоту, то можна зрівнювати людей лише за певною їх характеристикою, абстрагуючись при цьому від інших її якостей і отримати рівність за обраним параметром.

За В.В. Лапаєвою формальна рівність як сутність права – це не задана раз і назавжди «чиста» рівність між діянням і відплатою, а набагато складніша,

913 Лапаєва В.В. Различные типы правопонимания: анализ научно-практического потенциала // Законодательство и экономика. – 2006. – № 4.

914 Лапаєва В.В. Правовой принцип формального равенства // Журнал российского права. – 2008. – №2. – <http://teoria-prava.hse.ru/library/41-article/63-lapayeva-the-legal-principle-of-formal-equality>

історично мінлива модель рівності, зміст якої уточнюється в міру правового розвитку людства. На даному етапі такий підхід дозволяє поєднати поняття правової і соціальної держави, позначивши кордони правової природи сучасної соціальної держави, в рамках яких воно постає не як суб'єкт благодійності, а як гарант формальної правової рівності в його більш глибокому розумінні. Одним із завдань юридичної науки є наповнення правового принципу формальної рівності адекватним даному історичному контексту соціальним змістом.

Таким чином, В.В. Лапаєва вважає, що ідея формальної рівності як невід'ємної ознаки права, притаманна всім основним типам праворозуміння. Формальна рівність, як сутність права, розглядається не як задана раз і назавжди рівність між діянням і відплатою, а як історично мінлива модель рівності, зміст якої уточнюється в міру правового розвитку людства.

Важливе питання, яке постає у зв'язку з проблемою правової рівності, полягає не в тому, чи є рівність теоретичною абстракцією чи фактом реального життя, тобто розуміння абстрактного принципу формальної рівності в частині рівної міри. Тут зустрічаємо розбіжності між засновником лібертарної концепції права В.С. Нерсесянцем та його послідовником В.А. Четверніним, який виходить з того, що правова рівність завжди є рівність людей перед єдиною для всіх нормою, не відкоректована з урахуванням їх соціальних і біологічних відмінностей. З цих позицій він вважає, що сутністю соціального законодавства є привілеї, пільги і переваги, або так звана позитивна дискримінація.⁹¹⁵

На дуку В.А. Четверніна, «соціальна система, яка була б побудована виключно за принципом формальної рівності, неможлива логічно і ніколи не існувала історично. Правове регулювання ... завжди доповнюється неправовим – зрівняльно-перерозподільним. Зокрема, в умовах західного соціал-капіталізму, з одного боку, люди визнаються рівними у свободі самореалізації, з іншого – домінуюча ідеологія проголошує кожному людину гідною мати якийсь мінімум соціальних благ – навіть у тому випадку, коли людина не в змозі отримати її власними зусиллями в умовах рівної для всіх свободи; його розмір є величиною невизначеною і невизначуваною – будь-яке його визначення є довільним. Це ідеологія зрівняльно-перерозподільна: незаможні отримують мінімум соціальних благ за рахунок заможних, тобто мають споживчі привілеї; але, оскільки ця ідеологія виникла в контексті правової культури, її риторика маскується під правову... У підсумку перерозподіл стає функцією публічної влади, поряд з функцією забезпечення правової свободи,

---

915 Четвернін В.А. Лекции по теории права. Вып. 1. – М., 2000. – С. 48.

з правовими інститутами держави конкурують інститути перерозподільні, тобто силові».⁹¹⁶

На думку В.А. Четверніна, права людини є інструментальними щодо задоволення потреб, а правова свобода визнається необхідною, але не достатньою умовою придбання соціальних благ і є цінністю більш високою, ніж споживче благополуччя кожної людини. Навпаки, егалітаризм, що використовує юридичну риторичку, що не заявляє відкрито про пріоритет споживчого благополуччя для всіх, але вважає за краще говорити про соціальну справедливість. Лібертаризм вказує, що перерозподільна функція передбачає цілий клас бюрократії і уряд, що володіє такими силовими ресурсами, що державні інститути вже не гарантуватимуть свободу, хоча ніколи правлячі групи не дбали про соціально слабких всупереч інтересам соціально сильних.⁹¹⁷

Таким чином, за В.А. Четверніним лібертаризм являє собою культуру, в якій свобода є вищою цінністю, що відрізняє його від егалітаризму, ідеології зрівнювання фактичних можливостей використання рівних прав. Юридичний лібертаризм визначає право як необхідну форму свободи (рівність у свободі, або формальну рівність). Формальна рівність означає визнання людей рівними, тобто такими, що мають формально рівні можливості вільної самореалізації в суспільстві і державі, незважаючи на фактичні відмінності між ними.

Лібертарну теорію у літературі часто порівнюють з правовою аксіологією природно-правової концепції. Це зумовлено тим, що в обох теоріях в основу правової дійсності покладено певні цінності, що відрізняє їх від методологічних установок наукового позитивізму та соціологістських концепцій праворозуміння. Проте між ним є суттєві відмінності:

1. природно-правова традиції до XIX ст. не ставила питання про те, є та чи інша цінність правовою чи моральною, релігійною і т.д. У лібертарному підході основний акцент зроблено на виділенні виключно правових цінностей;
2. розуміння природи цінностей. У природно-правовому підході цінності, які визначають сутність права, розглядаються як об'єктивно існуючі, тобто природне право діє об'єктивно, незалежно від волі і свідомості людей. У лібертарному підході цінності правові. Щоб почати діяти, мають бути закріплені в позитивному законі, тобто не можуть діяти об'єктивно, без участі законодавця, вони повинні стати

916 Четвернин В.А. Исторический прогресс правовой свободы и цивилизационно-историческая типология. – <http://www.teoria-prava.hse.ru/nersesyants-conferece/3/57-chetvernin-abstracts>

917 Четвернин В.А. Исторический прогресс правовой свободы и цивилизационно-историческая типология. – <http://www.teoria-prava.hse.ru/nersesyants-conferece/3/57-chetvernin-abstracts>

частиною чинного закону;

3. природно-правові цінності побудовані на вірі в можливість досягнення абсолютної справедливості, а природне право сприймається як досконале і здатне вирішити всі проблеми суспільства. Лібертарно-юридичний підхід говорить не про абсолютну рівність, а про рівність у юридичних можливостях, при цьому досконалість регулювання суспільних відносин є недосяжною;
4. природно-правова філософія розглядає правові цінності в статиці, тобто вони сприймаються як даність природи, що не змінюється. У лібертарно-юридичному підході стверджується, що цінності формальної рівності, свободи та справедливості історично змінюються у своєму масштабі.⁹¹⁸

Важливим етапом у посткласичному розвитку ідеї рівності в праві стала лібертарно-юридична концепція права, яка ґрунтується на розмежуванні права і закону, а також тлумаченні права як рівної міри свободи. Під сутністю права представники даної концепції (В.С. Нерсесянц, В.В. Лапаєва, В.А. Четвернін) розуміють формальну рівність, яка тлумачиться ними як єдність трьох складових: всезагальної рівної міри регулювання суспільних відносин, свободи і справедливості.

Великого значення ідея рівності набула у феміністичному (гендерному) підході до права. Феміністична юриспруденція є складовою юриспруденції, яка базується на ідеї політичної, економічної, соціальної рівності статей, що виникла у США у 1960-х рр. Феміністична юриспруденція визначила гендерні компоненти та гендерні наслідки законодавства і юридичної практики з питань працевлаштування, розлучення, репродуктивних прав, зґвалтування, побутового насильства, сексуальних домагань та ін. Американська феміністична юриспруденція обертається навколо двох центральних проблем: співвідношення лібералізму та його принципів з проблемами фемінізму та гендерна експертиза чинного законодавства, яке, як вважається, слабко відповідає потребам жінок, і повинне бути змінене.⁹¹⁹

Сфера досліджень феміністської школи в юриспруденції різноманітна. Однак у феміністок є деякі загальні установки і погляди: у політичному відношенні вони виступають за рівність між чоловіком і жінкою; з аналітичної точки зору вони вважають стать категорією аналізу з метою пере-

---

918 Михайлов А. Либертарно-юридическая аксиология. – <http://blog.pravo.ru/blog/theory/29228.html>

919 Завальнюк В.В. Феміністична та гендерна юриспруденція як складові юридичної антропології // Правове життя сучасної України. Матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького складу, присвяченої 15-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одеської школи права – Том 1. – Одеса: Фенікс, 2012. – с. 42.

будови юридичної практики, яка виключає інтереси жінок; методологічно вони використовують жіночий досвід для опису світу з тим, щоб намітити необхідні перетворення.⁹²⁰

На думку Беббіт Ф., існує багато людей доброї волі, які вважають, що фемінізм – позитивний рух, що бореться за рівні права для жінок і викорінення дискримінації. Словникові визначення фемінізму – це «віра в рівні права для жінок» і відчуття, що кожен, хто вірить в демократію, міг би називати себе феміністом. Прототипом феміністок були суфражистки, які боролися за право голосу і право розпоряджатися власністю. Проте сучасний фемінізм пішов далеко від відстоювання рівних прав та більше стурбований тим, як рівність має бути досягнута. Рівність визначається не просто як права, рівні можливості або рівний доступ, але визначається в рівних результатах, тобто результати в різних областях життя чоловіків і жінок повинні бути однаковими.

Ідеологія феміністської юриспруденції, на її думку, сьогодні йде далеко позаду ліквідації легальних бар'єрів, які, можливо, в минулому перешкоджали жінкам досягненню рівних можливостей. Сучасний фемінізм вважає, що переважаюча культура є «патріархальною», тобто структурою в якій домінують чоловіки, і тому феміністське завдання дня полягає не в досягненні рівності для всіх, а в перерозподілі влади від домінуючого класу чоловіків до підлеглого класу жінок.⁹²¹

Існують три основні школи феміністичної юриспруденції:

- традиційний (ліберальний) фемінізм стверджує, що жінки настільки ж раціональні, як чоловіки, і тому їм мають бути надані рівні можливості, щоб зробити свій вибір. У царині юридичної практики визначне місце належить судді Верховного Суду США Дж. Р. Гінзбург, яка оформила думку більшості суддів Верховного Суду у справі «США проти штату Вірджинія» (1996), яким практика зарахування до Вірджинського військового інституту тільки чоловіків була визнана неконституційною;
- інша школа феміністичної правової думки фокусується на відмінностях між чоловіками і жінками і вітає ці відмінності. Після дослідження психолога К. Гілліган, ця група мислителів стверджує, що жінки підкреслюють важливість відносин, контекст і примирення суперечливих міжособистісних позицій, тоді як чоловіки підкреслюють абстрактні принципи права і логіки. Метою цієї школи у правовій сфері є рівне визнання думки жінок щодо громадських цінностей;
- радикальний або домінуючий фемінізм фокусується на нерівності. Представники цієї школи стверджують, що чоловіки, як клас, домі-

920 Феминистская юриспруденция. – <http://education.gender-az.org/Files/4.8.2rus.pdf>

921 Беббит Ф. Теория права по феминизму – <http://menalmanah.narod.ru/fvf/legal.html>

нували над жінками, як класом, створюючи гендерну нерівність. Для радикального фемінізму гендер є питанням про владу. Радикальні феміністки стверджують, що рівність статей має бути побудована на основі відмінностей між жінкою та чоловіком, а не бути просто пристосуванням до цієї різниці.⁹²²

У вітчизняній філософії права мова йде не стільки про феміністичну, скільки про гендерну юриспруденцію. При цьому гендерна рівність розглядається як така, що передбачає однакове справедливе ставлення до жінок і чоловіків. Знищення будь-якого типу дискримінації, включаючи соціальну, економічну, політичну й культурну, є обов'язковою передумовою забезпечення прав людини і сприяння підвищенню добробуту кожного громадянина.⁹²³

Т. Мельник під рівністю чоловічої та жіночої соціальних статей розуміє «рівність їх соціального статусу, загальну участь у всіх сферах суспільного, державного та особистого життя на основі самоусвідомлення особистісних потреб і інтересів, подолання ієрархічності, відповідно до якої історично чоловіки вважалися як істоти вищі, а їх діяльність і її результати – більш суспільно значущі, аніж дії та їх результати, що виконували жінки».⁹²⁴

Лазар І.Г. розглядає гендерну рівність як процес справедливого ставлення до жінок і чоловіків, як рівні права та рівні можливості для жінок і чоловіків у суспільстві, рівні умови для реалізації прав людини, участі в національному, політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку; отримання рівних винагород.⁹²⁵

Левченко К. тлумачить гендерну рівність як рівні права і рівні можливості для жінок і чоловіків у суспільстві, рівні умови для реалізації прав людини, участь в національному, політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку, отримання рівних винагород за результатами участі.⁹²⁶

922 Завальнюк В.В. Феміністична та гендерна юриспруденція як складові юридичної антропології // Правове життя сучасної України Матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького складу, присвяченої 15-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одеської школи права – Том 1. – Одеса: Фенікс, 2012. – с. 43.

923 Крочук М.І. Філософсько-правовий вимір гендерної рівності. Дис... канд. юр. наук. Спеціальність 12.00.12. – філософія права. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 175 с. – с. 43.

924 Мельник Т.М. Міжнародний досвід гендерних перетворень. – К.: Логос, 2004. – 320 с. – с. 273.

925 Лазар І.Г. Гендерна політика: поняття, визначення, управлінські підходи: словник-довідник. – Львів: Ліга-Прес, 2005. – 142 с. – с. 15.

926 Левченко К.Б. Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління: монографія / К.Б. Левченко. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 344 с. – с. 306.

В цілому гендерна рівність у контексті суспільних перетворень розглядається як умова рівності перед законом, рівних можливостей щодо вираження своїх інтересів незалежно від статі людини. В даному контексті рівність передбачає, що чоловіки й жінки мають свободу обирати соціальні ролі і кінцеві результати відповідно до своїх намірів, цілей, бажань та переваг.⁹²⁷ Підкреслено, що правове вирішення проблеми гендерної рівності спрямоване на можливість створити такі суспільні структури, які б забезпечували збалансованість владних, управлінських та інших суспільних відносин між жінками та чоловіками, долали соціальну ієрархію між ними, сприяли б конструюванню нових форм взаємовідносин.⁹²⁸

Завадська Л. визначає у гендерній рівності такі параметри:

1. права людини як універсальний стандарт політичних, громадянських, економічних, соціальних і культурних прав і свобод для жінок і чоловіків, що визнаються основоположним принципом політики;
2. права людини як права жінок. Визнання цих прав пов'язане з порушенням рівності, його ідеології та практики реалізації у звичайному житті;
3. права, свободи, обов'язки, відповідальність, за допомогою яких вимірюється стандарт рівності як у позитивному праві;
4. рівні можливості як основний елемент гендерної рівності, що відображає ступінь реалізації та ступінь гарантованості стандарту рівності, який міститься у законодавстві.⁹²⁹

На думку М.І. Крочук, гендерна рівність як філософсько-правова категорія охоплює багато структурних компонентів, а саме: рівність прав – законодавче наділення однаковими правами осіб чоловічої та жіночої статей у всіх сферах життя; рівність можливостей – забезпечення (гарантії) на практиці рівних умов щодо рівного розподілу, використання політичних, економічних, соціальних та культурних цінностей, які виключають дискримінацію та обмеження будь-якої статі, що негативно впливають на життєдіяльність і самовираження; забезпечення рівних умов для реалізації прав та можливостей; гендерна симетрія – стан, при якому принцип рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків реалізований на практиці; гендерна мобільність – здійснення дій, спрямованих на вирівнювання соціального статусу людини, не погіршуючи при цьому чинного становища жінок і чоловіків; гендерна

927 Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. – 2-е вид., допов., уточ. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2003. – 129 с. – с. 6

928 Международный опыт государственного обеспечения равенства женщин и мужчин: материалы междунар. конф. (30 июня – 1 июля 2003 г.). – Киев, 2004. – 298 с. – с. 274.

929 Завадская Л. Опыт проведения гендерной экспертизы законодательства России // Рівність жінок і чоловіків в Україні: правові аспекти: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (20-21 листоп. 2000 р., м. Київ). – К., 2001. – С. 61–79.

адекватність – забезпечення адекватного ставлення суспільства до природних особливостей чоловіка і жінки.⁹³⁰

Т.І. Фулей виділяє цілі, що ведуть до утвердження гендерної рівності, серед яких: розвиток і поліпшення представницької демократії, яка не може собі дозволити бути «гендерно сліпою». Жінки і чоловіки, беручи рівномірну участь у прийнятті всіх рішень у суспільстві, залучали б відмінний життєвий досвід, що є важливим для стійкого розвитку суспільства загалом; індивідуальна економічна незалежність, яка призводить до закріплення рівної оплати, рівного доступу до кредитів, рівних умов на ринку праці, а також до рівного розподілу майна; освіта, яка впливає на способи трансформації суспільних норм, знань і вмінь; визнання необхідності усунення розбалансованості в суспільстві та спільна відповідальність чоловіків і жінок за її досягнення.⁹³¹

Отже, представники феміністичного (гендерного) підходу до ідеї рівності відстоюють рівність чоловіка і жінки як представників статі, взаємне проникнення обох статей у традиційно закріплені за іншою статтю сфери діяльності, а також вимагають рівного представництва чоловіків і жінок у політичному управлінні.⁹³²

Підсумовуючи, зауважимо, що ідея рівності через призму посткласичного праворозуміння досліджується в межах комунітарного, комунікативного, лібертатного, та феміністичного підходів. Зокрема, комунітарний підхід щодо ідеї рівності виникає як критика ліберальної індивідуалістичної концепції, що знайшло своє відображення у працях А. Етціоні, М. Сендела, М. Волцера, А. Макінтайра, Ч. Тейлора, У. Кімліки та ін. Таким чином, суспільними ідеалами комунітаристів є не свобода, як для лібералів, а справедливість і рівність.

Представники комунікативного типу праворозуміння наполягають на інтерсуб'єктивній сутності права, яка проявляється у комунікації (діалозі) формально-рівноправних суб'єктів. При цьому деонтологічний зміст права не виводиться з природи людини, оскільки вона розглядається як суб'єкт вільного вибору способу самостворення чи саморуйнації власної природи (Ю. Габермас, Марк ван Хук, А.В. Поляков, А.С. Токарська).

930 Крочук М.І. Філософсько-правовий вимір гендерної рівності. Дис... канд. юр. наук. Спеціальність 12.00.12. – філософія права. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 175 с. – с. 152.

931 Фулей Т.І. Основи гендерної рівності: навчально-методичний посібник для суддів. – К.: Тютюкін, 2010. – 240 с. – с. 27.

932 Гришук О.В., Бокало Н.І. Генеза ідеї рівності у класичних та некласичних типах праворозуміння. – Хмельницький, 2018. – 200 с.

Лібертатно-юридична концепція права ґрунтується на розумінні права як рівної міри свободи. Під сутністю права представники даної концепції (В.С. Нерсисянц, В.В. Лапаєва, В.А. Четвернін) розуміють формальну рівність, яка тлумачиться ними як єдність трьох складових: всезагальної рівної міри регулювання суспільних відносин, свободи і справедливості.

Феміністичний (гендерний) підхід до ідеї рівності є особливо розробленим у філософії права, оскільки тлумачить цю проблему через рівноправність статей (Ф. Беббіт, К. Гілліган, Дж. Р. Гінзбург, Л. Завадська, В. Завальнюк, М. Крочук, К. Левченко, І. Лазар, Т. Мельник Т. Фулей та ін.). Представники цього напрямку відстоюють рівність чоловіка і жінки як представників статі, взаємне проникнення обох статей у традиційно закріплені за іншою статтю сфери діяльності, а також вимагають рівного представництва чоловіків і жінок у політичному управлінні. Як наслідок, все частіше норми про гендерну рівність чоловіка і жінки стають частиною позитивного права.

5.2.3. Регламентация ідеї рівності у позитивно-правовому вимірі

У західній культурі ідея рівності присутня з часів античності і протягом сторіч вона поступово збагачувалась новим змістом, однак лише у ХХ ст. виникли передумови, щоб констатувати виникнення цієї ідеї на міжнародному рівні. Специфіка розвитку міжнародного права полягає в тому, що його норми створюються шляхом узгодження позицій різних держав, при чому жодна держава світу не може самостійно створити норми міжнародного права, які виражають загальну позицію держав. Оскільки в міжнародних відносинах беруть участь держави з різним соціальним устроєм, рівнем економічного розвитку, національними та історичними традиціями, то всі ці фактори впливають на формування міжнародного права.⁹³³

Крім того, як правильно зазначає професор Е.А. Лукашева, в процесі створення міжнародних принципів і норм визначальний вплив має внутрішнє право держав. Учасники міжнародних відносин не можуть, як правило, піти на узгодження і прийняття таких норм, які б суперечили їх конституціям і іншим основоположним законодавчим актам, що закріплюють принципи їх економічного і політичного ладу, права і свободи громадян».⁹³⁴

Особливе місце в розвитку прав і свобод людини займає міжнародне право. Ідеї непорушності прав і свобод, їх рівності та невід'ємності відображають прагнення людства до співіснування, заснованого на принципах

933 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: монографія / О.В. Гришук. – Л.: ЛьвДУВС, 2007. – 428 с. – с. 227.

934 Общая теория прав человека / под ред Е.А.Лукашевой – М.: Издательство НОРМА, 1996. – 509 с. – с. 127.

справедливості, гуманізму, рівності та демократизму. Проте існує проблема стосовно встановлення природи даних прав та їх змісту, що зумовлюється думкою про те, що держави із різним соціально-економічними системами не в змозі виробити універсальне поняття прав та свобод людини у зв'язку з існуванням відмінностей в соціальних умовах та деформацією в ході історичного розвитку.⁹³⁵

Внутрішнє право визначає поведінку держави в міжнародних відносинах та характер розвитку міжнародного права. Тому цей процес, як правило, займає довгий час і характеризується значною складністю та суперечністю, проте «створює умови для забезпечення і розвитку стійких та стабільних міждержавних відносин».⁹³⁶ Саме в ХХ ст. держави узгодили і закріпили на правовому рівні багато нових принципів і норм, які визнають рівність невід'ємною характеристикою відносин між людьми, яка необхідна для нормального розвитку суспільства.

Одним із перших кроків на шляху юридичної регламентації ідеї рівності було прийняття Статуту ООН, «котрий заклав її правове та концептуальне підґрунтя».⁹³⁷ Вже у преамбулі Статуту йдеться про рішуче прагнення народів Об'єднаних Націй утвердити віру в основні права людини, гідність і цінність особи, рівноправність чоловіків і жінок та рівність прав великих і малих націй. Ст. 1 визначає мету ООН здійснювати міжнародне співробітництво у розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру та в сприянні і розвитку поваги до прав та основних свобод людини незалежно від її раси, статі, релігійних переконань, мовних ознак.

Зміст принципу рівності, як впливає з названих вище документів, включає такі основні положення: рівність – це рівність у правах; держава зобов'язана забезпечувати на засадах рівності фундаментальні права всім, хто знаходиться під її юрисдикцією; закон має бути однаковим для всіх; усі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний захист їх перед законом; держава зобов'язана надати людині засоби дієвого захисту проти будь-якої дискримінації; при здійсненні прав і свобод людини держава встановлює законом такі обмеження, які мають забезпечити належне визнання і повагу прав і свобод інших, а також справедливих вимог моралі, суспіль-

---

935 Гришук О. Принципи співвідношення міжнародного та внутрідержавного права щодо прав людини // Вісник Львівського університету. – Випуск 42: Серія юридична. – 2006. – С.3-9.

936 Права человека как фактор стратегии устойчивого развития. человека / под ред Е.А.Лукашевой – М.: Издательство НОРМА, 2000. – 320 с. - с. 262.

937 Антонович М. Міжнародне публічне право. – Київ: Видавництво «Алерта», 2003. – 307 с. – С. 110.

ного порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві; права, проголошені в пактах, мають здійснюватися без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політ. чи інших переконань, нац. чи соціального походження, майн. стану, народження чи інших обставин.⁹³⁸

Розвиток ідеї рівності відбувається через визнання принципу недискримінації, який гарантує однакове ставлення до людей, незалежно від їхньої національності, статі, расової належності чи етнічного походження, релігії або вірувань, фізичних вад, віку чи сексуальної орієнтації. Загальновизнано, що принцип недискримінації означає заборону необґрунтованого відмінного ставлення, встановлення розрізень, винятків, обмежень чи переваг до осіб, які знаходяться в однаковій ситуації чи однакового підходу до осіб, які знаходяться в різних ситуаціях. Оскільки дискримінація призводить до обмеження або унеможливлення в користуванні чи здійсненні прав і свобод усіма людьми на рівних підставах, то її заборона розглядається як один із шляхів забезпечення рівності всіх людей. Право на захист від дискримінації є одним із фундаментальних прав людини, яке визнане міжнародним правом і має бути забезпечене сучасними державами.

Термін «дискримінація» означає також неправомірне проведення відмінностей за тією або іншою ознакою, тобто різне поводження з людьми, групами людей або організаціями, що знаходяться в рівному становищі, але відрізняються певною характеристикою.⁹³⁹

Одним із проявів дискримінації є ксенофобія (з грецької нав'язливий страх перед чужими; неприязнь, нетерпимість до представників іншої культури, віри, раси або до чужого, незнайомого). Ксенофобію розуміють, як негативне емоційно насичене, ірраціональне за своєю природою (але таке, що прикривається псевдорациональним обґрунтуванням) ставлення суб'єкта до певних людських спільнот та до їх окремих представників (чужинців, інших, не наших).⁹⁴⁰

Проявляється ксенофобія в конкретних соціальних установках суб'єкта, стереотипах, а також у світогляді у цілому. У свідомості індивіда формується стійкий образ ворога, який для нього є джерелом небезпеки. Ксенофобію можна розглядати на індивідуальному, груповому та загальносуспільному рівнях, і це стосується як суб'єкта, так і об'єкта. Провідну роль у формуванні даної характеристики відіграють ідеологія, звичаї, традиції, соціально-економічні,

938 Свінтов В.І. Принцип рівності та недискримінації. – <http://zakony.com.ua/juridical.html?catid=44188>

939 Осипов А.Г. Этническая дискриминация: профили и практика (пример Ставропольского края)// Россия и современный мир. – 2009. – № 4. – С. 62-76.

940 Кроз М.В., Ратинова Н.А. Социально-психологические и правовые аспекты ксенофобии. – М.: Academia, 2007. – 52 с.

політичні процеси, демографічна ситуація та позиція суспільно-політичних лідерів та засобів масової інформації.⁹⁴¹

Дискримінація за ознакою раси, релігії, гендеру, етнічної приналежності, походження, національності, сексуальної орієнтації заборонена у багатьох міжнародних документах, а також національному законодавстві України. Зокрема, у Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенції МОП про дискримінацію в галузі найму і праці, 1958 р., Конвенції ООН про запобігання дискримінації в галузі освіти, 1960 р. та ін.

Поряд із загальною системою міжнародних механізмів, що регламентують принцип рівності, функціонують і регіональні системи, які відображають особливості культури, правової свідомості, регіональної ідентифікації, що впливає на координацію і розвиток державних інститутів у певному регіоні⁹⁴², зокрема у європейському регіоні. На думку Т. Присяжнюк, ефективна дія регіональних механізмів зумовлена тим, що в них беруть участь держави з близькими історичними, культурними традиціями, з приблизно однаковим рівнем економічного і політичного розвитку.⁹⁴³ Тому за допомогою цих регіональних процедур захист ідеї і принципу рівності здійснюється більш ефективно, ніж у всесвітньому просторі.

Однією з таких організацій є Рада Європи, яка також регламентує принцип рівності. Так ст. 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. забороняє дискримінацію за будь-якою ознакою при користуванні визнаними в ній правами та свободами. Зокрема вказано, що користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою.

Визначальне місце в механізмі захисту ідеї рівності в межах Ради Європи займає Європейський суд з прав людини (далі Суд), який є особливим надна-

---

941 Калмикова О.С. Деякі питання участі ЄС у боротьбі з дискримінацією – http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Yurystukr/2012_3/13Kalm.pdf

942 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты. – М.: Юркнига, 2003. – 288 с. – с. 242.

943 Присяжнюк Т. Система Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини – унікальний інструмент захисту порушених прав //Право України. – 2001. – № 6. – С. 33-35. – С.34.

ціональним юрисдикційним органом, який забезпечує конкретну реалізацію прав, передбачених Конвенцією та застосування її норм.⁹⁴⁴

Тут слід підкреслити, що згода суверенних держав дозволити наднаціональному суду здійснювати перегляд рішень національних судів та зобов'язання держав виконувати рішення цього суду є історичним і безпрецедентним кроком у міжнародному праві.⁹⁴⁵ Особливо при цьому слід враховувати ризик того, що держава може бути поставлена перед необхідністю змінити своє законодавство та виплатити відшкодування. Рішення Суду є обов'язковими для держав-учасниць, а за їх виконанням наглядає Комітет міністрів Ради Європи. Тому створений механізм є своєрідною «наднаціональною владою. Її заснування вимагає від держав-учасниць Ради Європи відмовитись від стереотипів, що склалися, а також від абсолютизації державного суверенітету».⁹⁴⁶

Практика Суду вказує на те, що стаття 14 Конвенції не діє окремо від інших її норм. Однак вона може відігравати важливу автономну роль, доповнюючи і уточнюючи їх, надаючи особам гарантії від будь-якого роду дискримінації при здійсненні ними своїх прав і свобод, викладених у інших статтях Конвенції. Дія, яка має несумісний зі статтею 14 дискримінаційний характер, порушує тим самим відразу дві статті Конвенції, взяті разом. Іншими словами, стаття 14 складає невід'ємну частину будь-якої юридичної норми, що забезпечує права і свободи (рішення від 23 липня 1968 по справі «Про мови в Бельгії», а також рішення у справі Національної профспілки поліції Бельгії від 27 жовтня 1975 р.). Згідно із судовою практикою Суду, відмінності мають дискримінаційний характер, якщо «відсутня мета і розумне виправдання» їх існування, тобто якщо такі відмінності не пояснюються «правомірними цілями» або якщо відсутня «розумна співмірність між використовуваними засобами і метою, яку необхідно досягти».⁹⁴⁷

Стаття 14 Конвенції стосується усіх прав, передбачених самою Конвенцією або протоколами до неї, однак на неї не можна посилалися з приводу того чи іншого права, яке визнане Конвенцією і щодо якого відповідна держава внесла застереження або стосовно того чи іншого права, яке надається протоколом, що не був ратифікований відповідною державою. Положення ст. 14 Конвенції не надає захисту щодо права, не визнаного Конвенцією. Для того, щоб ст. 14 Конвенція могла діяти, необхідно, щоб оскаржувані факти нале-

944 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: монографія / О.В. Гришук. – Л.: ЛьвДУВС, 2007. – 428 с. – с. 291.

945 Бюлетень центру інформації та документації Ради Європи в Україні. – К: Центр інформації та документації Ради Європи в Україні, 1998. – 63 с. – с. 14.

946 Общая теория прав человека / под. ред. Е.А.Лукашевой. – Москва: НОРМА, 1996. – 520 с. – с. 481.

947 Справа Маркс проти Бельгії. – <http://www.echr.ru/documents/doc/2461417/2461417.htm>

жали до сфери гарантованого права або до сфери дозволених заходів, яких живають для обмеження того чи іншого права. Тому перш ніж з'ясувати, чи відмінне поводження було свавільним, необхідно спочатку визначити, чи підпадає питання щодо вияву такої відмінності під дію права, визнаного Конвенцією.⁹⁴⁸

З іншого боку, Суд також визнав автономність ст. 14 Конвенції у Бельгійській мовній справі (рішення від 23.07.196 р.). Він установив, що рішення національного органу, яке саме по собі відповідає вимогам статті Конвенції, що закріплює право, може, однак, порушувати цю статтю у поєднанні зі ст. 14 Конвенції через його дискримінаційний характер. Тому може мати місце порушення ст. 14 Конвенції без порушення іншої статті Конвенції. Крім того, заявник може скаржитися на дискримінацію, не посилаючись при цьому на порушення того чи іншого гарантованого права. Проте Суд може як констатувати спільне порушення ст. 14 та статті, що гарантує відповідне матеріальне право, так і утриматися від констатування порушеного права, взятого окремо. Також Суд визнавав у своїй практиці наявність дискримінації щодо права, яке прямо не гарантується, але яке можна імпліцитно вивести з тексту Конвенції. Передумовою повної автономізації ст. 14 Конвенції стало те, що Суд інколи констатував наявність дискримінації щодо здійснення прав, які не гарантуються Конвенцією, а закріплюються іншими актами Ради Європи, зокрема, Європейською соціальною хартією.⁹⁴⁹

У Протоколі № 12 до Європейської Конвенції встановлюється загальна заборона дискримінації (ст. 1): «держави-члени Ради Європи, які підписали цей Протокол, беручи до уваги основоположний принцип, відповідно до якого, всі особи є рівними перед законом і мають право на рівний захист за законом; будучи сповненими рішучості вжити подальших заходів для сприяння рівності всіх осіб шляхом колективного застосування загальної заборони дискримінації за допомогою Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 р. домовилися», що «здійснення будь-якого передбаченого законом права забезпечується без дискримінації за будь-якою ознакою, наприклад, за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національної меншини, майнового стану, народження або за іншою ознакою [та що] ніхто не може бути

---

948 Дудаш Т.І. Практика Європейського суду з прав людини: навч.-практ. посібник / Т.І. Дудаш. – К: Алерта, 2013. – 368 с. – с. 279.

949 Дудаш Т.І. Практика Європейського суду з прав людини: навч.-практ. посібник / Т.І. Дудаш. – К: Алерта, 2013. – 368 с. – с. 298.

дискримінований будь-яким органом державної влади за будь-якою ознакою, наприклад за тими, які зазначено в пункті».⁹⁵⁰

Європейський суд з прав людини при розгляді спорів про дискримінацію досліджує питання: про наявність дійсної відмінності в ставленні за аналогічної ситуації; про виправданість відмінності в ставленні до осіб, що знаходяться в аналогічній ситуації. Виходячи із практики Суду відмінність у ставленні повинна мати об'єктивне і розумне обґрунтування, тобто мати легітимну мету; про дотримання розумної співмірності між засобами, що використовуються, і метою, що досягається. Ця вимога впливає з принципу пропорційності та передбачає справедливий баланс між захистом публічного інтересу і повагою до основних прав людини. Відповідь на ці питання дозволяє відокремити розрізнення, які є правомірними, від тих, які є неприйнятними, і таким чином констатувати наявність чи відсутність дискримінації.

У практиці Європейського суду з прав людини ідея рівності пов'язується також із ідеєю верховенства права. Зокрема, у постанові в справі «Партія благоденства («Рефах») проти Туреччини» Європейський суд зазначив, що верховенство права означає, що всі люди рівні перед законом, як у своїх правах, так і у своїх обов'язках. Проте законодавство повинне враховувати розходження між людьми й ситуаціями за умови, що такі розходження мають об'єктивну й розумну підставу, переслідують правомірну мету, погоджуються із принципами, яких зазвичай дотримуються демократичні суспільства, і пропорційні цим принципам. Однак не можна сказати, що у світському суспільстві забезпечується верховенство права, коли групи осіб піддаються дискримінації тільки за те, що вони належать до іншої статі або мають інші політичні чи релігійні погляди. Суспільство не дотримується верховенства права й тоді, коли для таких груп створюються зовсім інші правові системи.

Сьогодні європейська інтеграція та вступ до Європейського Союзу України є офіційним політичним вибором нашої держави. Основними цінностями Європейського Союзу є повага до людської гідності, прав, свобод, демократії, рівності та верховенство права. Зокрема Хартія Європейського Союзу про основні права 1961 р. (3 глава) включає в себе низку статей, об'єднаних спільним завданням забезпечення рівності, і підпорядкована логіці закріплення загальних складових принципу рівності: рівність перед законом (ст. 20), неприпустимість дискримінації (ст. 21 – з подальшою конкретизацією його проявів у праві на культурне, релігійне і мовне розмаїття (ст. 22), у рівності чоловіків і жінок (ст. 23). Хартія особливо виділяє таких специфічних адресатів цього принципу як діти (ст. 24), люди похилого віку (ст. 25) та інваліди

950 Протокол № 12 до Європейської конвенції про основні права людини та основоположні свободи. – Електронний режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_537

(ст. 26). У цій главі рівність розглядається як загальний основоположний принцип, що пронизує кожне право або свободу і сприяє забезпеченню всього комплексу прав і свобод, а з іншого боку – як механізм створення умов для реалізації прав і свобод менш «самостійних верств суспільства, які нездатні своїми силами здійснити свої права в повному обсязі».

У праві Європейського Союзу закріплено і принцип недискримінації. Так, ще до підписання Амстердамського договору, який доповнив Договір про заснування Європейського Співтовариства, зазначений принцип було закріплено щодо таких відносин: недискримінації за національною ознакою; рівноправності чоловіків та жінок; недискримінації між виробниками та споживачами сільськогосподарської продукції. Опосередковано передбачала застосування принципу недискримінації ст. 90 Договору, яка заборонила встановлювати додаткові податки щодо імпортованих товарів і тим самим спричиняти дискримінацію між національними та закордонними виробниками.⁹⁵¹

Стаття 13 Договору, що засновує Європейське співтовариство, передбачає вжиття заходів, потрібних для боротьби проти дискримінації на підставі статі, раси, етнічного походження, релігії чи віри, психічних чи фізичних вад, віку, сексуальної орієнтації. Відповідно до ст. 13 Договору, в ЄС було запроваджено стратегію боротьби з дискримінацією, яка, зокрема, відображена в: Директиві Ради Європейського Союзу 2000/43/ЄС від 29 червня 2000 р., яка імплементує принцип рівного ставлення до людей незалежно від расового або етнічного походження; Директиві Ради Європейського Союзу 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 р., яка встановлює загальні засади рівного ставлення у сфері зайнятості та професійної діяльності; Директиві Ради Європейського Союзу 2004/113/ЄС від 13 грудня 2004 р. про імплементування принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок у питаннях доступу до товарів і послуг та їх надання; Директиві Європейського парламенту і Ради 2006/54/ЄС від 5 липня 2006 р. про імплементування принципу рівних можливостей і рівного ставлення до чоловіків і жінок у питаннях зайнятості та професійної діяльності; Рамковій стратегії Спільноти щодо гендерної рівності (2001-2005) і «Дорожній карті» для досягнення рівності між жінками і чоловіками 2006-2010, прийнятій Європейською комісією 1 березня 2006 р.; Програми дій Спільноти на 2001-2006 роки по боротьбі з дискримінацією на всіх підставах, перелічених у ст. 13.

Слід погодитись, що перелік підстав, на основі яких заборонено дискримінацію, не є вичерпним. «Застосовувати обмеження можна, але тільки на основі закону і тільки з підстав, прийнятних у демократичному суспільстві. Адже необмежене застосування принципу рівності може призвести до ство-

951 Гарет Дейвис. Право внутрішнього ринку Європейського Союзу: Учеб. пособ. – К., 2004. – с. 233

рення ситуацій несправедливості. Рівність і свобода особи – два важливі компоненти демократії, їх треба органічно поєднувати».⁹⁵²

Таким чином, принцип недискримінації є важливою частиною сучасного права, а рівність можливостей є необхідною основою ефективного функціонування права. На сучасному етапі у демократичному суспільстві визнається за необхідне існування норм права, які передбачають ефективні гарантії проти дискримінації, що є важливим кроком на шляху розвитку ідеї рівності в праві.

Знайшла свої відображення ідея рівності і у Конституції України, яка у ст. 24 встановлює, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

У рішеннях Конституційного Суду України також закріплена ідея рівності. Як вірно зазначив В.І. Темченко, Конституційний Суд визначив теоретичну конструкцію інтегративного праворозуміння, що потребує впровадження у теорію і практику. «Право легітимоване суспільством – джерелом права є суспільство, а закон лише одна із його форм існування, що роз'яснює, зокрема, положення статті 5 Конституції. Сутнісні (якісні) характеристики права зумовлені ідеологією справедливості, свободи, рівності (ідеї права). Зміст права – єдність верховенства права у правотворчій та правозастосовній діяльності. Іншими словами, – єдність писаного і неписаного права. Форма права – право поряд із законодавством (одна із форм) включає і інші соціальні регулятори (форми): мораль, звичаї, традиції тощо».⁹⁵³

Зокрема у Рішенні Конституційного Суду України у справі про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 міститься визначення поняття «верховенство права», яке розглядається як панування права в суспільстві. «Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема, у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті, передусім, ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо». Таким чином, Конституційний Суд України визнає рівність поряд із свободою і справедливістю як змістоутворюючу ідею права.

952 Євінгов В.І. Принцип рівності та недискримінації. – <http://zakony.com.ua/juridical.html?catid=44188>

953 Темченко В.І. Верховенство права у практиці Євросуду та Конституційного Суду України. – http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum./naukma/law/2007_64/03_temchenko_vi.pdf

Наступним етапом утвердження ідеї рівності у праві України стало прийняття Закону України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (далі – Закон № 3477-IV), у ст. 17 якого визначено обов'язок судів України при розгляді справ застосовувати Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права.

Важливим кроком запобігання дискримінації в Україні стало прийняття Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»,⁹⁵⁴ визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії дискримінації з метою забезпечення рівних можливостей щодо реалізації прав і свобод людини та громадянина. Зазначено, що законодавство України ґрунтується на принципі недискримінації, що передбачає, незалежно від певних ознак: забезпечення рівності прав і свобод осіб та/або груп осіб; забезпечення рівності перед законом осіб та/або груп осіб; повагу до гідності кожної людини; забезпечення рівних можливостей осіб та/або груп осіб.

Зазначено, що дискримінація – це рішення, дії або бездіяльність, спрямовані на обмеження або привілеї стосовно особи та/або групи осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (далі – певні ознаки), якщо вони унеможливають визнання і реалізацію на рівних підставах прав і свобод людини та громадянина.

Відповідальність за дискримінацію передбачена також Кримінальним кодексом України. Стаття 161 цього Кодексу «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії» як одну з форм цього злочину передбачає пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Кримінальна відповідальність передбачена за умисні дії, що полягають у прямому чи непрямому обмеженні прав або встановленні прямих чи непрямих привілеїв громадян залежно від ознак, що згадуються. Проте висловлюються міркування, що ця кримінально-правова норма має переважно декларативний характер, її застосування на практиці фактично відсутнє.⁹⁵⁵

---

954 Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2013. – № 32. – ст. 412.

955 Левченко К.Б. – Дискримінація: правове визначення поняття. –http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nashp/2011_2_1/Levchenk.pdf

Таким чином, позитивно-правовий вимір ідеї рівності пов'язаний із утворенням та діяльністю міжнародних організацій (ООН, Ради Європи, Європейського Суду з прав людини), а також юридичною регламентацією у законодавстві України. Розвиток ідеї рівності у позитивному праві сьогодні відбувається через визнання принципу недискримінації, який забезпечує однакове ставлення до людей, незалежно від їхніх фізичних чи соціальних особливостей. Ідея рівності пов'язується також із ідеєю верховенства права, що означає, що всі люди рівні перед законом, як у своїх правах, так і в обов'язках.

5.3. Свобода як конституційна цінність через призму відповідальності

5.3.1. Антропо-соціальні засади зародження і розвитку ідеї свободи у праві

Вихідною точкою в дослідженні свободи як конституційної цінності у філософсько-правовому аспекті є вирішення питання про співвідношення свободи і відповідальності, свободи і необхідності, оскільки вони є невіддільними і найбільш універсальними регуляторами поведінки людини. Свобода виражається в пануванні людини над природою, суспільством, над самою собою та знаходить свій вияв в можливості людини приймати різні рішення, котрі оцінюються і порівнюються через призму необхідності, певних умов, потреб та інтересів. Стосовно людини, свобода означає не просто можливість вибору вольового, усвідомленого, а, головне, відповідального варіанту поведінки.⁹⁵⁶ В правовій сфері свобода і відповідальність, поряд із справедливістю, виступають основними елементами вирівнювання, оскільки виражають найбільш значущі правові цінності для людини і суспільства.⁹⁵⁷

З цього приводу розгорнулася дискусія, оскільки одні вчені вважають, що філософський аналіз відповідальності особи, який не йде далі взаємозв'язку категорій свободи і відповідальності є малоефективним, оскільки не досліджується об'єктивний механізм і соціальна природа відповідальності. Дослідники, котрі розвивають цю ідею, стверджують, що для наукового пізнання актуальність може мати, в першу чергу, не категорія свободи, а відносини залежності, надаючи категоріального значення поняттю відповідальна залежність.⁹⁵⁸

Однак ми підтримуємо точку зору А.Н. Данилова, що відповідальність є функцією свободи, а не залежності, а прогресивна лінія історичного розвитку йшла і сьогодні йде шляхом подолання залежності через досягнення незалежності й утвердження взаємозалежності.⁹⁵⁹ Подібної точки зору дотримується А.І. Ореховський, який вважає, що свобода і відповідальність органічно пов'язані категорії, оскільки відповідальність суб'єкта за дії передбачає реальну свободу вибору серед можливих варіантів поведінки. «Відповідальність як система взаємних вимог найтісніше переплетена із свободою суб'єкта. Питання співвідношення свободи і необхідності є кардинальними в системі

959 Данилов А.Н. Социология власти: теория и практика глобализма / А.Н.Данилов. – Минск, Университетское, 2001. – 447 с. – с. 44.

соціального регулювання. Один із найважливіших критеріїв відповідальності – це міра реалізації своєї свободи суб'єктом».⁹⁶⁰

Розгляд відповідальності поза свободою, на думку Г.І. Іконнікової, В.П. Ляшенко, робить біднішим розуміння цього феномену, оскільки відповідальність є нерозривною зі свободою людини як творчого суб'єкта. Людина, а також інші соціальні суб'єкти, діє не інстинктивно, а свідомо, тобто розум, в тому числі юридично оформлений, не дозволяє людині робити що завгодно. Свобода є можливістю вибирати спосіб життя в межах, що допустимі соціальними нормами, тобто вибирати між добром і злом, справедливим і несправедливим, моральним і аморальним, реалізувати себе як особу і відповідати за такий вибір перед суспільством і самим собою. Тому філософсько-правовий розгляд відповідальності дозволяє «глибше розкрити сутність юридичної відповідальності як правовідносини (суб'єктно-суб'єктні відносини), в яких кожна із сторін зобов'язана відповідати за дії перед іншою стороною, а, в кінцевому рахунку, перед державою і суспільством».⁹⁶¹

В історії філософії категорія свободи розглядалась в контексті свободи волі, як метафізично-антропологічного атрибуту людини, що зумовлює її здатність бути першопричиною, аутодетермінантою своїх соціальних дій та моральних вчинків. На думку В.А. Бачиніна, особа, котра наділена свободою волі, може здійснювати вибір між добром і злом, легальною і кримінальною поведінкою, приймаючи на себе всю відповідальність за наслідки свого вибору. Проблема свободи волі передбачала різні концептуальні підходи: Демокрит, Гоббс, Спіноза, Гольбах, Маркс вважали, що природа людини виключає свободу волі, оскільки на неї тиснуть природні і соціальні детермінанти; Фіхте, Штирнер, Ніцше, Сартр, Камю вважали, що людина в силу своєї природи наділена свободою волі, що складає її сутність; Кант вважав, що людина є унікальною істотою, котра існує одночасно у світі жорстких причинових залежностей природно-фізичного характеру і в просторі моральної свободи.⁹⁶²

Філософсько-правові дослідження свободи сягають ще античності, проте не втратили своєї актуальності і сьогодні. Хоча й сучасна наука не може дати відповідь на питання, коли людина відчула необхідність свідомо контролювати свої дії. Висловлюються припущення, що об'єктивні умови існування первісного суспільства створили жорстку детермінацію поведінки, що не

960 Ореховский А.И. Ответственность и ее социальная природа: методологический аспект. – Томск, 1978. – с. 30.

961 Философия права: учебник / Г.И. Иконникова, В.П. Ляшенко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2010. – 315 с. – с. 254.

962 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридически центр Пресс», 2006. – 1093 с. – с. 776.

допускає відхилень: дії, вчинки окремої людини зумовлювались колективною волею та природними потребами.⁹⁶³

Завдяки давньогрецьким мислителям було зроблено перехід до раціонально-логічного способу пізнання і пояснення навколишнього світу та суспільних явищ. У багатоманітності форм філософсько-правових уявлень давньогрецьких мислителів, можна прослідкувати всі ідеї, які пізніше розвиваються і стають визначальними у сучасній філософії права. Особливо велика цінність античної філософії права полягала у тому, що вона оформилася і розвивалася, як ідеологія вільних людей. Свобода була фундаментальною цінністю, головною метою зусиль і стержневою ідеєю всього давньогрецького права. Хоча античне розуміння свободи не поширювалося на всіх людей і всі суспільні відносини. Так, виробничо-трудова і сімейні сфери знаходилися, згідно з тодішніми уявленнями, поза сферою свободи і, відповідно, поза політикою, як відносинами свободи. Відносини рабовласника і раба, глави сім'ї та інших її членів, будучи відносинами панування і підпорядкування, трактувалися як неполітичні відносини. В цей період формується також ідея протиставлення свободи і деспотизму, при чому уособленням ідеї свободи був поліс, еллінське політичне життя, а як приклад несвободи розглядалось життя «варварів».⁹⁶⁴

Сучасні дослідження філософії свободи і відповідальності людини тісно пов'язані з політико-етичним вченням Аристотеля, який прагнув теоретично обґрунтувати ідеал філософського знання шляхом критичного переосмислення ідейно-міфологічного розуміння світу, розробленого Платоном. У розробці етико-політичної теорії орієнтувався на історично сформовану державу, одним з головних завдань якої є виховання вільного громадянина і моральної добродетності.⁹⁶⁵

Філософ вважав змістом і ціллю людського буття не чуттєві насолоди і пристрасті, що руйнують саму людину і цивілізоване середовище навколо неї, а добродетельне і законслухняне існування. Бути добродетельним означає слідувати не поклику пристрастей, а вимогам просвітленого і вихованого розуму. Згідно з Аристотелем, три фактори роблять людей добродетельними: природа як можливість народитися з необхідними тілесними і духовними якостями; звички як здатність розвинути природжені якості в кращий бік, та надійно закріпити їх в способі життя і соціальної поведінки; розум, як

963 Сперанский В.И. Основания ответственности: методологический и праксиологический аспекты. – Новосибирск: Изд. СибГУТИ, 2003. – 69 с. – с. 5.

964 Гришук О.В., Романинець М.Р. Формування та розвиток ідеї відповідальності людини в праві: [монографія]. / Гришук О.В., Романинець М.Р. – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 268 с.

965 Аристотель. Соч. в 4-х томах. – т.4. – М.: Мысль, 1967. — 830 с. – С. 85-95

здатність підпорядковуватися його голосу, а не поклику почуттів, бажань і пристрастей.⁹⁶⁶ Свобода, за Аристотелем, є передумовою вияву чеснот і досягнення блага.⁹⁶⁷ Він вважав, що існують варвари і раби «за природою». Кожен, хто не здатен контролювати себе, сам приречений бути під контролем інших і належати до рабів «за природою», тобто бути рабом невідання та пристрастей. Люди ж стають такими, якими вони є завдяки «трьом чинникам: природі, звичаям, розуму». Водночас звичай здатні змінювати людську природу, і люди «часто чинять всупереч набутиим звичкам і природі, прислухаючись саме до розуму».⁹⁶⁸

Ідея свободи Аристотеля набуває соціального і громадянського втілення в сенсі набуття людиною низки чеснот-цінностей, взаємно поділених суспільно. Свобода – це стан, якого людина набуває за умов громадянської соціальності, хоча природа людини вже розглядається як така, що надається «для внутрішньої зміни характеру».⁹⁶⁹ Таким чином, свобода, моральна відповідальність, справедливість і праця розглядаються Аристотелем у політичній площині як самостійні цінності. Еллінська філософська думка звертає увагу на те, що розуміння окремими людьми полісу свободи і моральної відповідальності залежить значною мірою від усвідомлення корисного, потрібного для людського життя. Тлумачення Аристотелем свободи і моральної відповідальності ґрунтується на їх тісній єдності з добродійністю. Ідеї свободи і моральної відповідальності не існують самі по собі, вони «не частина добродійності, а добродійність в цілому».⁹⁷⁰

У грецькій філософії після Аристотеля моральність людини відривається від її громадянського, політичного життя, що відповідним чином відбивається на розумінні відповідальності людини перед суспільством і перед власним сумлінням. «В етичних системах скептицизму, стоїцизму та епікуреїзму індивіду надається самоцільне значення, він розкриває свої можливості і досягає блаженного стану не інакше як через протиставлення, заперечення, відсутність інтересу до дійсного світу. Вони прагнуть довести, що особа може знайти щастя лише у внутрішньому спокої».⁹⁷¹

966 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридически центр Пресс», 2006. – 1093 с. – с. 92.

967 Макінтайр Е. Після чесноти: дослідження з теорії моралі / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – 436 с. – с. 278.

968 Аристотель. Політика. – К.: Основи, 2000. – 239 с. – с. 201.

969 Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неокласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів, 2003. – 520 с.- с. 13.

970 Климончук С. Суспільно-політична думка стародавньої Греції про свободу і моральну відповідальність – http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuuv/PSF/2009_12/Klymonchuk.pdf

971 Гусейнов А.А. Введение в этику. – М., 1985. – с. 62.

Ці процеси знайшли своє відображення у вченні Епікура, котрий великого значення надавав проблемі індивідуальної свободи людини. На його думку, свобода людини – це її відповідальність за розумний вибір свого способу життя. Свобода визначається в результаті з'ясування того, що залежить від людини і не підлягає плануванню. Вона є поза необхідністю, оскільки «необхідність не підлягає відповідальності. Необхідність є нещастя, але немає ніякої необхідності жити з необхідністю».⁹⁷²

Епікур вперше увів категорію випадковості для обґрунтування свободи людини. Визнаючи необхідність, і випадковість, Епікур у загальних законах природи вбачав підставу свободи й щастя. Філософ вважав, що лише ідучи за природою, людина стає вільною. Навпаки, стоїки (Сенека, Марк Аврелій), як послідовні детерміністи, вважали, що в природі немає нічого, крім необхідності. Отже, людина не вільна ні в чому, крім свого ставлення до законів і сил, які її визначають.⁹⁷³ Стоїки одні з перших висунули формулу: «свобода є пізнана необхідність». І в цьому питанні вони вже різко розійшлися з кініками, для яких свобода означала потурання своєму «я», своїм амбіціям і гордині. Разом з тим, таке розуміння свободи за умови, що від долі не втечеш, обертається повною покірністю обставинам, які людина змінити не може. Таким чином, таке ставлення до свободи обертається своєю протилежністю – фаталізмом.⁹⁷⁴

У цілому, античні мислителі вбачали соціальну цінність людини в тому, що вона народжується вільною, що, у свою чергу, означало можливості користування привілеями громадянства, тобто брати участь у зборах, служити загальному благу. При цьому свобода громадянина означала його відповідальність, адже громадянин не лише міг, але й зобов'язаний був здійснювати свої права. Саме у філософії античності віддзеркалювалось двоєдине розуміння свободи: по-перше, як проблема громадянської свідомості, відповідальності індивіда за свої вчинки; по-друге, – як проблема створення соціально-політичних інституцій (зокрема правосуддя), які змогли б оборонити її від зазіхань тиранії. Крім того, «античне поняття свободи спиралось на античний політеїзм, який не вбачав в кожній людині неповторної індивідуальності.

972 Материалисты Древней Греции. – М.: Наука, 1955. – с.219.

973 Донченко О.П. Свобода як категорія права. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Спеціальність 12.00.12 – філософія права. – Одеса: Одеська національна юридична академія. – 193 с. – с. 15.

974 Мареев С.Н., Мареева Е.В. История философии (общий курс): Учебное пособие. – М.: Академический Проект, 2004. – 880 с. – с. 143.

Це була свобода абстрактна, споглядальна, слабо зорієнтована на природні інтереси людини, на її самозахист, на пізнання нею сенсу життя».⁹⁷⁵

Розуміння античними філософами свободи набуває нового глибинного змісту у контексті християнської духовності, згідно з якою, життя людини лише тоді є буттям, коли свобода складає її сутність. Тому з принципів єдиного буття, котре розуміється як абсолютне добро, повинна бути виділена система умов і форм буття людської свободи.⁹⁷⁶ Ці ідеї отримали закріплення у Новому Заповіті, де було трансформовано та інтегровано «уявлення щодо прав людини, поєднавши їх із релігійно-моральними цінностями. Вимагалось поважати кожну людину як творіння Бога за його образом і подобою. Таке походження людей зумовлювало, згідно із християнським вченням, принципу рівність і свободу кожного у духовному вимірі – перед Богом (однак ще не поміж собою)».⁹⁷⁷

Християнство вчинило переворот у ставленні до людини, проголосивши рівність людей перед єдиним Богом, незалежно від соціального положення і національності. Поворотним пунктом у християнстві, що вплинув на західну правову традицію, була в XI-XII ст.ст. григоріанська реформація. Вона породила «нове канонічне право», в якому відбулося, як вважає англійський правознавець Г.Дж. Берман, з'єднання іудейської теології, старогрецької філософії і римського приватного права. Наслідками були відділення канонічного права від теології, посилення рецепції римського права, розробка формально-логічних інститутів схоластики, систематизація релігійних і правових текстів, уточнення ієрархії текстів і джерел права. У політичній сфері зміцнилися позиції папства і дуалізм духовної і світської властей, обмежувалася роль імператорів. Багато в чому, завдяки цьому перевороту, каноністика і діяльність церкви сприяли усвідомленню людиною своєї свободи і прав, а також обмеженню свавілля світської влади стосовно підданих.⁹⁷⁸

Слід погодитись, що християнська дійсність поряд з грецькою та римською належить до найвпливовішого чинника, що історично визначив (спроєктував) зміст свободи та прав людини. Саме «християнська інтерпретація свободи виводить її досягнення поза чисто політичну і державну сфери. Утримання

975 Донченко О.П. Свобода як категорія права. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Спеціальність 12.00.12 – філософія права. – Одеса: Одеська Національна юридична академія. – 193 с. – с. 16.

976 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – 428 с.- с. 21.

977 Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. – К.: Атіка, 2004. – 464 с. – с. 24.

978 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты: Учебное пособие. – М.: ИКФ «ЭКМОС», 2003. – 288 с. – с. 75.

від політичної активності і кар'єри визнаються передумовою для набуття правдивої свободи, що є безпосередньою умовою спасіння від гріховності людини». ⁹⁷⁹

Зокрема свобода розглядалась через призму вищої Божої справедливості у творах Аврелія Августина. Головною ідеєю його релігійної філософії є пізнання Бога і Божої любові як мети і змісту людського духу. Свободу Августин інтерпретує як основу і початок самої людини та джерело блага в суспільстві. Особливо наголошується, що людина повинна мати сумління, функціональне призначення якого «контролювати людську поведінку зсередини, а отже, бути своєрідним моральним законом, який Бог викарбував у людському серці». ⁹⁸⁰ На думку філософа, кожна істота є добра в своїй основі. «Все, що існує – добре, а зло, джерела якого я шукав, – це не субстанція, бо коли б воно було субстанцією, то було б добром». ⁹⁸¹ Причинами зла є слабкість волі людини, її хибний духовний вибір.

Основною проблемою середньовічної морально-релігійної філософії була суперечність між ідеєю божественного провидіння та принципом свободи волі людини, яка обмежує свободу волі Бога. Однак якщо божественна воля є абсолютною, то тоді люди є маріонетками, а Бог є відповідальним за їх думки, емоції, поведінку. Августин вирішував цю суперечність тим, що визнав за людиною можливість порушення божих заповідей, що тягнуло за собою її відповідальність. При цьому найвищим призначенням людини визнавалось спасіння, яке неможливе без релігійної моралі. Логічним наслідком такої християнської філософії стала одна з найважливіших рис процесу формування середньовічної людини, що полягала у відмові від себе. «Людина, яка у процесі самопізнання усвідомлювала себе особистістю, спрямовувала свої внутрішні сили на применшення власної індивідуальності. Натомість слід було виявляти в собі типове, стандартне, чим наблизитись до Абсолюту. Це перетворило прагнення загальної схожості на масовий процес, який набував ознак масової епідемії. У випадку порушення цих вимог, людина підлягала не лише зовнішнім жорстоким тортурам, які здійснювала церква, але й внутрішнім випробуванням, яких вона зазнавала, усвідомлюючи свою унікальність та неповторність». ⁹⁸² Людина середніх віків мала свободу лише в любові до Бога, що проявлялася у гіпертрофованій відповідальності, аж

979 Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неокласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів, 2003. – 520 с. – с. 29.

980 Сливка С.С. Природне та надприродне право: У 3-х частинах. – Ч.1: Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атака, 2005. – 224 с. – с. 85.

981 Святий Августин. Сповідь/ Пер. з латини. – К.: Основи, 1996. – 319 с. – С. 118.

982 Омельчук О.М. Особливості поєднання віри і розуму у концепції правової поведінки доби Середньовіччя // Науковий вісник Хмельницького інституту регіонального управління і права. – Хмельницький, 2011.

до ігнорування самої себе. Це пояснювалося тим, що два гради створені двома родами любові: земний – любов'ю до себе, доведеною до презирства до Бога, а небесний – любов'ю до Бога, доведеною до презирства до себе.⁹⁸³

Тома Аквінський найбільш очевидною ознакою суспільного статусу особи вважав свободу, яка має бути підпорядкована чесноті і не повинна існувати лише сама для себе, оскільки це вело б людину хибним шляхом безвідповідальності і вседозволеності.⁹⁸⁴ Свобода витікає з раціональності, котра притаманна людині «за природою». Щоб досягти спільного блага, людина повинна йти за задумом власної розумної природи, котра обумовлює її свободу волі. При цьому людина мусить керуватись предвічним законом, ідеєю божественної премудрості, котра призначена для управління усіма діями і рухами. Предвічний закон не може бут пізнаний у всій його повноті людиною, вона може пізнати лише його випромінювання. Тому природний закон є відбитком предвічного закону в людині. Всі істоти несуть на собі цей відбиток, але різним чином. Відбиток вічного закону на людині є глибшим і більш явним, ніж на інших створіннях природи – тому людина є причасна до предвічного закону не зовнішнім, а внутрішнім чином. Людина не лише керується цим законом, але і сама управляє, сама передбачає свою долю.⁹⁸⁵

Ансельм Кентерберійський вважав, що пізнання для християнина починається з акту віри, оскільки факти, які він хоче зрозуміти, дані йому в Одкровенні. На цій тезі засноване його тлумачення свободи волі: слід не розуміти, щоб вірити, а вірити, щоб розуміти. «Будь-яка розумна істота прагне або до корисного, або до справедливого. Перше прагнення невіддільне від волі: все корисне бажане, друге віддільне. Справедливість – це правильний (справжній, тобто належний) напрямок волі, який зберігається заради нього самого, а не чогось іншого, скажімо, користі. Правильний напрямок волі полягає в тому, щоб бажати тільки того, чого бажає Бог. Поки людина зберігає правильний напрямок волі, вона вільна, інакше кажучи, свобода є свобода від гріха. Як істота розумна людина має здатність вибору. Вибір гріха (при

983 Писарев В.Г. Розуміння маргінальної особистості у філософській думці Стародавнього світу // Львівський державний університет внутрішніх справ. – 2009. – №3. – С. 1-10. – С. 8.

984 Котусенко В. Тома Аквінський і його філософія. Передмова // Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / Пер. з латини. – К.: Основи, 2000. – 794 с. – с. 22.

985 Алексеев Н.Н. Основы философии права. – СПб.: Издательство «Лань», 1999. – 256 с. – с. 37.

гріхопадінні) означає втрату свободи, яка може бути відновлена тільки з допомогою благодаті».⁹⁸⁶

Кентерберійський ставить питання, як узгоджуються людська свобода і божественне всевідання, зумовленість і вільна воля, благодать та особисті заслуги, а також де місце відповідальності людини в її волі в контексті всезнання і всемогутності Бога. У своїй роботі «Про згод»», філософ відповідає на них так: «Якщо якась подія трапляється без необхідності, то Бог, який знає наперед будь-яку подію майбутнього, знає і це. Значить, необхідно, щоб щось сталося без необхідності». Таке пояснення допомагає філософу зробити перехід до думки про два плани божественного призначення: у вічності, де ніщо не проходить; і в часі, де можливо випадкове, однак можлива і відповідальна поведінка людини. Його не може припинити навіть Всевишній без того, щоб не анулювати. Мета, заради якої була створена людина, і її перевага над усім створеним. Все вищесказане не означає, що людина самодостатня і може досягти мети без допомоги Бога.⁹⁸⁷ Головним залишається божественний дар, однак вірність цьому залежить від людини, від її сили, що утримує людину від падіння. Оскільки благодать і свобода знаходяться в злагоді, то звідси необхідність згоди, висхідного руху душі.

Таким чином, у Середньовіччі людина вперше розглядалась як особистість, котра наділена свободою волі, оскільки вона створена за образом та подобою Бога і їй дарована здатність розумного пізнання Бога. Зміст свободи волі пов'язувався не з підпорядкуванням необхідності, а з детермінацією поведінки людини її сумлінням.⁹⁸⁸ Морально-правова свідомість того часу підготувала перехід до епохи Нового часу, яка стала епохою свободи людського духу і розуму. Характерною особливістю розуміння ідеї свободи стала моральна реабілітація людини, обґрунтування її суверенності як морального суб'єкта і утвердження її права на задоволення своїх потреб. Ця епоха «опускає моральність на землю, включає її в сукупність мотивів живого індивіда, намагається пов'язати в один вузол, з одного боку, індивідуальні

986 Столяров А.А. Ансельм Кентерберийский. Доказательства бытия Бога./История философии. Запад-Россия-Восток. Книга первая. Философия древности и средневековья. – М.:Греко-латинский кабинет, 1995 – С. 360-362. – <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000004/st122.shtml>

987 Гришук О.В., Романинець М.Р. Формування та розвиток ідеї відповідальності людини в праві: [монографія]. / Гришук О.В., Романинець М.Р. – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 268 с.

988 Філософія: навч. посібник для студентів і курсантів вищих навчальних закладів МВС України / авт. кол.; за ред. М.П. Гетьманчука. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 344 с. – с. 76.

вимоги, потреби, прагнення до щастя, а з іншого – суспільні зобов'язання, обов'язок».⁹⁸⁹

Переломним періодом у розвитку ідеї свободи у праві виявилась епоха Відродження, духовною основою якої став гуманізм. Саме тоді відбулось повернення до античного розуміння людини, ідеї самоцінності людини. Епоху відродження характеризують соціокультурні зміни, серед яких: зміна моделі всесвіту з середньовічної картини кінцевого всесвіту на модель нескінченного космосу; зміна моделей культури, людина стає центром світобудови, теоцентризм змінюється антропоцентризмом; з'явився новий тип особи, яка до самореалізації та самоствердження; розширився простір соціальної свободи.⁹⁹⁰ В той час було закладено основи сучасного розуміння прав людини як норм взаємовідносин особи та влади, ідеї про те, що держава спирається на природні закони.⁹⁹¹

Реформація була знаковим етапом переходу від теологічно-корпоративної спрямованості права до його доктринального розуміння, формування юридичного світогляду і першим масовим проривом у правосвідомості. Декларована реформаторами свобода віри спричинила появу нових принципів свободи людини на нових моральних і соціальних орієнтирах. Реформатори проголошували нові теологічні постулати, серед яких: особисте ставлення кожної людини до Бога; можливість індивідуальних пошуків віри; священство всіх віруючих; заперечення станового відокремлення священнослужителів від мирян. Було проголошено невідчужуваність прав і свобод людини, котрі сприймалися не через призму антично-римської правової традиції чи ідеологію хартиї і вольностей, а через релігійний рух, який був спрямований проти авторитаризму феодалів та католицької церкви.⁹⁹²

На людину епохи Нового часу великий вплив мав християнський та стоїчний індивідуалізм, тому велике значення мало природне право як таке, що тлумачило людину не як соціальну істоту, а як індивіда. Індивідуалізм передбачав наявність рівності і свободи, а людина, котра створена за образом і подобою Бога, вважалась діяльним вмістилищем розуму. Природний стан виявлявся логічно передуючим свідомому і політичному життю, в яких розглядалася окрема людина. Держава більш не виводилась у вигляді

989 Букреев В.И., Римская И.Н. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению: Учеб.п. – М.: Юрайт, 1998. – 336 с. – с. 122.

990 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридически центр Пресс», 2006. – 1093 с. – С. 716.

991 Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. – К.: Атіка, 2004. – 464 с. – с. 26.

992 Копієвська О.Р. Право як культурно-історичний феномен. – http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2010_4/31.pdf

часткового цілого з гармонії загального цілого як така, що дарувала Богом. Державу тлумачать виходячи не з людської сукупності, а як суверенну, індивідуальну самодостатню Державу, яка ґрунтується на впорядкованому за допомогою природного права об'єднанні індивідуальних людей в общину, наділену верховною владою.⁹⁹³ Взаємовідносини людини і суспільства залишилися базуватись на принципі підпорядкування, однак це підпорядкування розглядалось як розумне та діяльне.

Висловлюються міркування, що у Новий час було створено модель, що побудована на «дихотомії» природного і громадянського станів, при чому засобом переходу від одного стану до іншого був суспільний договір. Теоретичний задум цієї моделі вчиняв реальний вплив на свідомість і поведінку людей, людина, перебуваючи під враженням нової дійсності і надихаючись цією картиною, своїми вчинками змінює соціальний світ, користуючись при цьому символами і категоріями проекту. Так і природно-правове мислення перетворило політико-філософську систему, докорінно змінило практику державно-правового життя.⁹⁹⁴ Це проявилось у «Біллі про права», «Декларації прав людини і громадянина» та «Конституції США», котрі відображають ці ідеї. Більшість прогресивних мислителів цієї доби виступають з ідеєю невідчужуваних прав і свобод особистості, правової організації державної влади. Поряд з цим, правове мислення було спрямоване на захист і ствердження юридичного праворозуміння, відповідно до якого людина-атом повинна мати державу і закони, які служать їй, тобто правову державу і правові закони.⁹⁹⁵

У філософії Нового Часу сформувалися два підходи до рішення питання про свободу та необхідність: детермінізм і лібертаризм. З'ясування природи свободи, обмежень, причин, зовнішніх і внутрішніх меж поведінки людини в суспільстві вимагало дослідження соціальної необхідності, детермінізму. Соціальна відповідальність розглядалася як засіб необхідного обмеження вільної волі людини, накладення – ззовні або зсередини – меж, умов, що перешкоджають безконтрольному прояву її волі. Для прибічників крайнього детермінізму було очевидним, що недоліком теорії було виправдання злочинності: якщо людина не могла вчинити інакше, то немає підстав притягувати її до відповідальності за скоєне. Для найбільш крайнього напрямку лібертариз-

---

993 Дюмон Л. Ессе об індивідуалізме. – Дубна: Изд. Центр «Феникс», 1997. – С. 94.

994 Максимов С. Природно-правове мислення // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – №4 (27). – с. 158.

995 Братасюк В.М. Інтелектуальний консенсус епохи і розвиток правового мислення. – http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Pfp/2003_1/116%20Bratasiuk.pdf

му, який проголошував абсолютність свободи, було очевидним, що свобода обмежується практикою конкретного соціального життя.⁹⁹⁶

Основною метою, яка найповніше відповідала інтересам буржуазії, яка приходила до влади в той час, було ослаблення залежності від станової держави, посилення самостійності окремої людини, розпорядження нею своїми здібностями та майном.⁹⁹⁷ Ця мета була відображена в працях філософів, зокрема Томаса Гоббса, який вважав, що особисті здатності людини, а не заслуги предків, не захист общини повинні стати мірилом цінності людини. Визначальним мотивом людської поведінки, за Т. Гоббсом, є корисливість, що регулюється бажаннями і розумом, а «всі великі і вільні людські суспільства мають своїм джерелом не взаємну доброзичливість, а взаємний страх людей».⁹⁹⁸ Саме взаємний страх визначає природну рівність людей. Свобода ж розглядається у співвідношенні з необхідністю, оскільки все у світі взаємопов'язане. Філософ вважав, що воля є необхідною причиною добровільних дій, проте через її пов'язаність з іншими речами всі добровільні дії обумовлені необхідними причинами і є вимушеними.⁹⁹⁹

Тому свобода – це не відсутність необхідності, а відсутність будь-яких перешкод для дії, оскільки вони перебувають у природі і внутрішніх якостях людини. Найповнішу свободу людина може отримати у державі, без неї свобода не дає користі, бо «всі потерпають від того, що кожному прийде на гадку. Коли ж виникає держава, кожен громадянин зберігає за собою стільки свободи, скільки потрібно для спокійного і благодатного життя, відбираючи в інших її лише стільки, аби їх не боялися».¹⁰⁰⁰ В той же час філософ визначає *природне право* як свободу будь-якої людини використовувати свої сили на власний розсуд для збереження своєї природи, тобто як свободу робити все, що для цієї мети прийнятне.

Джон Локк, як це зробив до нього Гоббс і після нього Ж.-Ж. Руссо, припускає природний стан, в якому жили люди, не знаючи ні законів, ні суспільних установ. Однак цей природний стан не є станом боротьби, як це уявляв Гоббс, і не дикий стан, як його уявляв Руссо, – це стан свободи, котра

996 Парамонова И.М. Социальная ответственность: генезис, сущность, структура и стратегия развития (Системный анализ) [Электронный ресурс]: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 – М.: РГБ, 2005 (Из фондов Российской государственной библиотеки) – 110 с. – с. 31

997 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – 428 с. – с. 33.

998 Гоббс Т. Сочинения в 2т. Т.1 / Пер. с лат. и англ. – М.: Мысль, 1989. – 685. – с. 287.

999 Гоббс Т. О свободе и необходимости / Гоббс Т. Сочинения в 2т. Т.1 / Пер. с лат. и англ. – М.: Мысль, 1989. – с. 574-612. – с. 582.

1000 Гоббс Т. О свободе и необходимости / Гоббс Т. Сочинения в 2т. Т.1 / Пер. с лат. и англ. – М.: Мысль, 1989. – с. 574-612. – с. 373.

не обмежена нічим, і дякуючи цій свободі – стан абсолютної рівності між людьми. Свобода розглядається Локком як природний стан, оскільки людина народжується істотою вільною, так само як вона народжується й істотою розумною. Отже, свобода є однаковою для всіх, вона існує чи не існує тому, що немає законів, які обмежують її та встановлюють правила користування нею. З цього випливає істотний висновок – якщо люди за своєю природою є вільними, то всі люди за природою рівні між собою: рівні за правом, хоча можуть бути і не рівні за силою. На його думку, свобода і рівність є умовами, на яких ґрунтуються права людини.¹⁰⁰¹

Локк вважав, що стан, який притаманний усім людям за природою, – це стан повної свободи в керуванні своїми діями, порядкуванні власним майном та особою так, як вони вважають за потрібне в межах закону природи. Природний стан повної свободи Локк розглядає як стан рівності, з якого виводяться принципи справедливості та милосердя і стан взаємної любові. Станові природи притаманний закон природи, а розум, який є цим законом, навчає людство дотримуватися закону природи, що полягає в збереженні миру і безпеки людини і людства.¹⁰⁰² Розмежування природної свободи і свободи людини в суспільстві полягає в тому, що в першому випадку особа є вільною від будь-якої влади людини, тоді як в другому – вона повинна визнавати ту законодавчу владу, що встановлена за згодою всіх.¹⁰⁰³

Свобода в суспільстві відповідає створеному спільно законодавству, це свобода чинити за власною волею в усіх діях, коли це не суперечить загально встановленим правилам добровільності і визнання гідності особи. Визнання гідності Локк пов'язує зі схильністю шукати спілкування й товаришувати з іншими, вважаючи її першою причиною об'єднання людей у політичні суспільства. Свобода людини і свобода діяти згідно зі своєю волею ґрунтується на тому, що людина має розум, що здатен навчити її закону, яким вона повинна керуватись, й примусити її зрозуміти, якої мірою в неї залишається свобода на власну волю. Надати людині необмежену свободу перш ніж вона матиме розум, здатний керувати нею, не означає надати їй привілей бути вільною за своєю природою. Таким чином, свобода є сила діяти чи не діяти, згідно з приписами розуму. Сила спрямовувати здібності до дії в одних випадках на те, щоб викликати рух, а в інших спокій називається воля. Локк наголошує, що оскільки «люди за своєю природою всі вільні, рівні й незалежні, то

1001 Франк А.Д. Філософія уголовного права в популярному изложении // Філософія уголовного права. / Под. Ред. Проф. Ю.В.Голика. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2004. – 348 с. – с. 79.

1002 Лок Дж. Два трактати про врядування. – К.: Основи, 2001. – 265 с. – с. 135.

1003 Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неокласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів, 2003. – 520 с. – с. 71.

нікого не можна вивести з цього стану й підкорити політичній владі іншого без його на те згоди».¹⁰⁰⁴

Тривалий час у науковій літературі свободу пов'язували з дією об'єктивної необхідності та її пізнанням відповідно до започаткованої Бенедиктом Спінозою традиції, яку в подальшому підтримали Г. Гегель і Ф. Енгельс. Раціоналізм Спінози базувався на тезі, що все існуюче пов'язане логічною необхідністю. Дійсність у всіх формах її проявів, у тому числі соціальна, на думку філософа, є розумною і не випадковою, оскільки якщо у світі існує випадковість, тоді неможливо вести мову про закономірності. Вчений стверджував, що в такому логічно впорядкованому світі Бог прирівнюється до природи, тим самим проповідуючи пантеїстичний світогляд. Спіноза прагнув по-новому тлумачити людську свободу, висуваючи на перший план свободу від пристрастей, оскільки, на його думку, в міру поглиблення пізнання речей пристрасті втрачають силу.¹⁰⁰⁵

На думку Спінози, право на існування з формального боку означає лише свободу застосування належної індивіду могутності на збереження власного існування, а з матеріального боку – воно може набувати будь-якого змісту залежно від того, наскільки могутнім є конкретний індивід та його здібності. Перехід від природного до позитивного права філософ пояснює за допомогою моделі внутрішньої генези самого права, яке, крім індивідуального, набуває ще й колективного виміру. В цьому процесі відбувається: конкретизація змісту формально визначеного природного права на існування, яка спричиняє виникнення системи прав людини (право на життя, право на свободу думки, право на власність тощо); юридична формалізація права в системі державних законів.¹⁰⁰⁶

Спіноза вважав, що «свобода – це усвідомлена необхідність», яка виражається через пізнання закономірностей існування життєвого світу для узгодження дій людини з об'єктивними законами природи і суспільства. Спіноза показав відрив між уявленням про те, що зазвичай називають свободою і тим яка вона є насправді. Філософ зробив центральним і домінуючим в онтологічному плані питання про свободу волі, нерозривно пов'язуючи його з принципом детермінізму і категорією необхідності.¹⁰⁰⁷

1004 Лок Дж. Два трактати про врядування. – К.: Основи, 2001. – 265 с. – с. 180.

1005 Філософія права. Навч. посібник./ О.Г. Данільян, Л.Д. Байрачна, С.І. Максимов та ін., за заг. ред. О.Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с. – с. 79.

1006 Прокопов Д.Є. Природне право як предмет аналізу в європейській новочасній філософсько-правовій думці. – http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vknu/FP/2010_100/p_039_044.pdf

1007 Донченко О.П. Свобода як категорія права. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Спеціальність 12.00.12 – філософія права. – Одеса: Одеська Національна юридична академія. – 193 с. – с. 17.

Продовжуючи цю думку, Жан-Жак Руссо писав: «відмовитися від своєї свободи – значить, відмовитися від своєї людської гідності, від прав людини, навіть від обов’язків... такий підхід несумісний з людською природою».¹⁰⁰⁸ Філософ критикував сучасні йому суспільні порядки, що не відповідали принципам рівності, справедливості. Руссо вважав можливою і необхідною зміну людини, шляхом зміни суспільного середовища. При цьому в його поглядах поєднувалося визнання природних прав людини з можливістю впливати на неї ззовні з метою її поліпшення.¹⁰⁰⁹ Згідно з вченням Руссо, через суспільний договір людина втрачає свою природну свободу та необмежене право на все, що її приваблює і чого вона спроможна досягнути, замість чого вона отримує громадянську свободу та право власності. Загальна свобода є наслідком людської природи, з якої випливає турбота про самозбереження «і як тільки людина досягає розумного віку, вона стає єдиним суддею засобів, придатних для її самозбереження».¹⁰¹⁰

Поль Анрі Гольбах визначав свободу як можливість робити для свого щастя все, що допускає природа людини, яка живе у суспільстві. Соціальну необхідність, яка пронизує свободу кожного індивіда, він вбачав у вихованні, законі та суспільній думці, що є причинами, які повинні змінювати людей, впливати на їх волю, примушуючи сприяти загальному благу. На думку Гольбаха, коли говорять, що природа створює всіх людей вільними, цим зовсім не хочуть сказати, що люди народжуються незалежними один від одного. Як тільки між людьми встановлюються певні взаємини, вони підкоряються твердим нормам або регламентації; все своє життя вони підвладні законам, що наказують їм природою і розумом; нарешті, на них поширюються закони суспільства, які, якщо вони справедливі, є не чим іншим як вірним тлумаченням законів природи і розуму. Коли ці закони справедливі, вони представляють громадянам можливість насолоджуватися настільки повною свободою, наскільки це можуть допустити природа і розум відповідно до потреб і умов життя суспільства. Таким чином, свобода – це можливість робити для свого щастя все, що допускає природа людини, котра живе в суспільстві. Це визначення дозволяє, на думку філософа, відрізнити дійсну свободу від тієї повної, але нездійсненої незалежності, яка не була долею людини; воно показує наскільки свобода відрізняється від безрозсудного

1008 Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты: Учебное пособие. – М.: ИКФ «ЭКМОС», 2003. – 288 с. – с. 91.

1009 Букреев В.И., Римская И.Н. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению: Учеб. пособие. – М.: Юрайт, 1998. – 336 с. – с. 129.

1010 Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре: трактаты / Ж. Ж. Руссо; пер. с фр. А. Хаютина, В. Алексеева-Попова; послесл. А. Филиппова; коммент. В. Алексеева-Попова, Л. Борщевского. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб; КАНОН-пресс-Ц, 2000. – 544 с. – с. 137.

свавілля, прояв якого може принести лише шкоду.¹⁰¹¹ Раціональний сенс цих міркувань полягає в спробі довести, що свобода неможлива без усвідомлення необхідності, однак Гольбах не просто обмежив суть свободи лише підпорядкуванням необхідності, але й підкреслив її творчу особливість.

Таким чином, слід погодитись, що Гоббс, Локк, Спіноза дотримувалися точки зору, що детермінація в суспільстві і в природі тотожні, вони не заперечували свободи взагалі, але вважали, що свобода полягає лише в здатності розумно діяти відповідно до необхідності. Збіг свободи і необхідності в поглядах матеріалістів принципово відрізняється від учення стоїків: в стоїків природна необхідність відповідає об'єктивним законам, які потрібно пізнати; в матеріалістів природна необхідність ототожнювалась з долею.¹⁰¹²

Таким чином, з розвитком суспільних відносин і філософської думки складається виразне розмежування понять громадянської чи зовнішньої і моральної чи внутрішньої свободи. Однак головним досягненням розвитку філософсько-правової думки Нового часу було визнання того, що в обох випадках єдиним суб'єктом свободи є людина. «Визнавалася громадянська рівність за кожною людиною у суспільстві в прагненні зберегти свою свободу, щоб, стикаючись, вони мінімально заважали один одному, всі в рівній мірі відмовлялися від своєї свободи на користь суспільства. Це було єдиним, задовільним поясненням вторгнення суспільства в справи індивіда і називалося теорією суспільного договору».¹⁰¹³

Німецька класична філософія пов'язана з новим теоретичним обґрунтуванням, запропонованим Гегелем, Гете, Кантом, Фейєрбахом, Фіхте, Шеллінгом, Шопенгауером, котрі прямо чи опосередковано досліджували категорію свободи в розрізі необхідності. Свобода, розглянута поза рамками необхідності, розглядалась як така, що породжує свавілля, уседозволеність, волюнтаризм.

Для Канта характерним є ствердження свободи людини, дії якої зв'язуються з вищою моральною вимогою – категоричним імперативом. Така моральна вимога містить приписи щодо вчинку, який виступає засобом для досягнення результату як цілі і є продуктом здатності людини до свободи дії на основі

1011 Гольбах П.А. О свободе/ П.А. Гольбах// Избранные произведения в 2-х т./ П.А. Гольбах.; [пер. с фр.] – М.: Соцэґиз, 1963. – Т. 2. – 1963. – С. 337-379. – С. 339.

1012 Парамонова И.М. Социальная ответственность: генезис, сущность, структура и стратегия развития (Системный анализ) [Электронный ресурс]: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 – М.: РГБ, 2005 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) – 110 с. – с. 33.

1013 Парамонова И.М. Социальная ответственность: генезис, сущность, структура и стратегия развития (Системный анализ) [Электронный ресурс]: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 – М.: РГБ, 2005 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) – 110 с. – с. 42.

вищих безумовних принципів. «Що ж це за закон, уявлення про який, навіть безвідносно до очікуваного від нього результату, має визначити волю, щоб остання могла вважатися неодмінно і безумовно доброю?» – запитує Кант і відповідає: «це значить: я завжди повинен діяти тільки так, щоб я також міг бажати перетворення моєї максими в загальний закон»¹⁰¹⁴. Це є об'єктивним принципом та імперативом як формою відповідно до якої повинна діяти людина. Уявлення про об'єктивний принцип, який розглядається Кантом як примусовий для волі, називається велінням розуму, а формула веління – імперативом. «Всі імперативи виражені через обов'язок і цим визначають відношення об'єктивного закону розуму до такої волі, яка за своїм суб'єктивним характером не визначається цим з необхідністю (примусом)».¹⁰¹⁵

Кант розумів волю, як здатність визначати саму себе до здійснення вчинків відповідно з уявленнями про ті чи інші закони. Вільна свобода волі опосередкована категоричним імперативом є моральною свободою, свободою доброї волі. «Автономія волі є єдиний принцип всіх моральних законів... Автономія волі є така якість волі, завдяки якій вона для себе закон (незалежно від будь-яких властивостей предметів веління)»¹⁰¹⁶. Якщо воля шукає закон, який її буде визначати, то це спричиняє гетерономію. Воля в цьому випадку не сама дає собі закон, а її дає об'єкт через своє ставлення до волі. Моральний закон, вважає І Кант, виражає не що інше, як автономію чистого практичного розуму, тобто свободи, що сама є формальною умовою всіх максим, лише за якої максими й можуть бути відповідні вищому практичному закону.¹⁰¹⁷

Моральна свобода людини полягає в усвідомленні і виконанні обов'язку перед собою й іншими людьми, коли існують свобода волі і воля, підпорядкована моральним законам.¹⁰¹⁸ Кант вважав, що для того, хто звик до свободи, немає більшого нещастя, ніж бути відданим у владу такої ж істоти, що може примусити людину відмовитися від своєї волі. Автономія людини визначається у свободі від зовнішнього примусу, насильства, неволі чи маніпуляції та від внутрішніх мотивацій, спонуканих бажаннями, пристрастями чи упредженнями. Свобода є відсутністю зумовленості як такої, що діє в природі

1014 Кант И. Основы метафизики нравственности // Сочинения в 6-ти т. – Т. 4. Ч. 1. / Под общ. ред. В.Ф. Асмуса, В. Гульги, Т.И. Ойзермана. – М.: Мысль, 1965. – 544 с. – с. 238.

1015 Кант И. Основы метафизики нравственности // Сочинения в 6-ти т. – Т. 4. Ч. 1. / Под общ. ред. В.Ф. Асмуса, В. Гульги, Т.И. Ойзермана. – М.: Мысль, 1965. – 544 с. – с. 251.

1016 Кант И. Основы метафизики нравственности // Сочинения в 6-ти т. – Т. 4. Ч. 1. / Под общ. ред. В.Ф. Асмуса, В. Гульги, Т.И. Ойзермана. – М.: Мысль, 1965. – 544 с. – с. 283.

1017 Бакштановский В.И., Согомонов Ю.В. Социология морали: нормативно-ценностные системы // Социол. исслед. – 2003. – № 5. – С. 351.

1018 Общая теория прав человека. / Под. ред. Лукашевой Е.А. – М.: НОРМА, 1996. – 520 с. – С. 55.

як форма детерміністичних взаємозв'язків чи законів. Вільна людина вчиняє дії, що є наслідком її вибору, основою якого є розум.¹⁰¹⁹

Слід погодитись, що визначення свободи Канта має подвійний характер. З одного боку – це визнання прагнення людини до самовияву і самореалізації, з іншого – це певний ідеал чи принцип, з яким повинні узгоджуватися вчинки особи. Однак самі вчинки набувають «ознак необхідності або ж належності до правильного вибору», тобто свобода як повинність залишається лише формальним виявом людської здатності до неї. Якщо формально свобода виявляється у формі прав людини, то реально вона може бути реалізована чи здійснена лише будучи пов'язаною практичними діями та правовою відповідальністю перед іншими.¹⁰²⁰

До ідей Канта співзвучні філософсько-правові погляди Й.Г. Фіхте, який вважав, що люди не можуть існувати разом, доки кожен з них не обмежить свою свободу свободою інших людей. Якщо збирається разом мільйон людей, то кожна окрема особистість може побажати для себе стільки свободи, скільки це взагалі можливо. Проте людина об'єднує волю всіх в одному понятті, і сума можливих свобод ділиться на рівні частини. Тобто щоб вільними були всі разом, свобода кожного була обмежена автономією всіх інших людей. Саме це обмеження, завдяки якому реалізується єдина воля всіх, здійснюється за допомогою юридичних норм.¹⁰²¹

Далі своїх попередників пішов Г. В. Ф. Гегель, який вважав, що одичне підкоряється загальному, інтереси особи підкоряються інтересам суспільства. Людина може бути лише тоді вільною, коли й інша людина також вільна і визнається нею вільною. «Ця свобода одного в іншому з'єднує людей внутрішнім чином: тоді як, навпаки, потреба і необхідність зводить їх разом тільки зовнішньо. Тому люди повинні прагнути до того, щоб найти себе один в одному. Однак це не може статись до того часу, доки вони залишаються під владою своєї безпосередності, своєї природності, оскільки ця остання є якраз тим, що роз'єднує їх і перешкоджає їм бути один стосовного іншого вільними».¹⁰²²

Гегель виходить з того, що людина повинна бути більш ніж щасливою, вона повинна бути вільною. Свобода відноситься філософом до сутнісних

1019 Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неокласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів, 2003. – 520 с. – с. 150.

1020 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – 428 с. – с. 44.

1021 Гайденок П. П. Парадоксы свободы в учении Фихте / П.П. Гайденок. – М.: Наука, 1990. – 129 с.

1022 Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Часть 3. Философия духа // Сочинения. – М., 1974. – Т.3. – с. 241.

основ буття людини, вона має більш важливе значення навіть ніж щастя, оскільки щасливою особа може бути або не бути, прагнути до нього чи ні, а от позбутися свободи вона може лише разом із своєю сутністю. У визначенні свободи Гегеля, важливим є не просто можливість чогось бажати і отримувати бажане, а те на що це бажання направлене, що воно собою стверджує. Свобода є не просто нічим не утиснута свобода волі, а і змістом бажання, те, що воно несе у собі. Якщо свавілля є теж нічим не утиснуте воління, але воно несе у собі хибний зміст, є не розумним, порушує свободу і права інших і тому свободою не є. Інакше кажучи, свобода – це не лише форма, а й зміст, який повинен бути розумним. Для Гегеля важливим є не тільки зміст свободи, а й його форма, оскільки людина повинна не лише мислити як вільна особа, а й діяти у відповідності до свободи, проявляти цей зміст у зовні, тільки поєднання форми і змісту становить справжню свободу. Справжня свобода волі виражається не тільки у свободі бажання, а і в розумному самообмеженні. Свобода волі особи може як відмовитися від всяких меж, так і їх встановити, – і перше, і друге буде проявом свободи. Свобода волі повинна увесь час співвідносити свою суб'єктивність із загальним, тільки у їх гармонійному поєднанні може бути свобода взагалі. Таке співвідношення виражає самоконтроль, самооцінка особи щодо своїх бажань та прагнень, щодо відповідності своєї суб'єктивної волі загальній.¹⁰²³

Висловлюються міркування, що у філософії Гегеля право, мораль, традиція, соціальна і державна організація є наукою про свободу волі. Усвідомлення свободи формується у переходах від права до моралі, а від неї – до конкретної моралі, і, нарешті, до держави. Важливим тут є ствердження, що тільки свобода волі може задовольнятися, усвідомивши, що вона шукає і завжди знаходить свободу у загальній і розумній організації свободи. Свобода є позитивною і діє тільки у тій мірі, у якій об'єктивно вона розумна, тобто є загальною: конкретна свобода – це не свавілля індивіда, яке неможливо усвідомити, неможливо здійснити, і людина вільна в тій мірі, в якій вона бажає свободи людини у вільній спільноті.¹⁰²⁴ Свобода – це закон у тій мірі, в якій закон є розумним, у тій мірі, у якій він виражає зміст індивідуальної розумної волі, у тій мірі, у якій, він постає як осмислений принцип, який, відповідно, може визнаватися і признається громадянами.

У моральності свобода набуває своєї загальності, а індивідуальна воля визнає її існування і цінність. Гегель зазначає, що якби воля не була загальною, то не існувало б ніяких дійсних законів, нічого, що могло б дійсно

1023 Павлова Т.С. Сфера права як сфера свободи у філософії Гегеля. – http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_39/Gileya39/F16_doc.pdf

1024 Вейль Э. Гегель и государство / Э. Вейль. – СПб. : «Русский Мир», «Владимир Даль», 2009. – 283 с. – С. 61-63.

зобов'язувати всіх. Кожен міг би чинити так, як йому заманеться, і не звертати увагу на свободу інших. Те, що воля є загальною, витікає з поняття її свободи. Свобода як раз і є у невизначеності волі, інакше кажучи, у тому, що воля не має всередині себе ніякої природної визначеності. Воля сама по собі відповідно є загальна воля.¹⁰²⁵ Саме завдяки усвідомленню цінності загальної волі стає можливим зобов'язання і відповідальність, оскільки загальність волі включена до її поняття.

Суб'єктивна розумна воля людини не виступає як дещо протилежне загальній волі або свободі, вона теж складає її зміст. Таке взаємне визнання суб'єктивної і загальної волі набуває особливого значення щодо найважливіших питань суспільного життя. Ці питання регулює право, тому гармонійне поєднання суб'єктивної і загальної волі має місце і необхідне саме у праві, оскільки у ньому діють формально визначені зобов'язання. Свобода виступає як сутність людини, вище її право, однак вона також є частиною загальної свободи і процесу її розвитку у навколишньому світі та як розвитку об'єктивного духу. Свобода може бути пізнана не через свою абстракцію, а через конкретні об'єктивні форми свого прояву. На прикладі людини свобода може бути втіленою у її вчинках, на прикладі розвитку об'єктивного духу – у праві, яке і є реалізованою свободою. Завдяки своїй універсальності, воно відноситься до всіх, хто йому підпорядкований, і у той же час може застосовуватися до кожного окремого випадку. Гегель зазначає, що істина робить дух вільним, а свобода робить його істинним.¹⁰²⁶ Свобода виступає необхідною умовою істинності духу, у свободі проявляється його сутність.

Право, яке Гегель називає свободою, постає як система підпорядкування. Свобода є знанням і усвідомленням такого підпорядкування. При цьому Гегель виділяє три основні форми конкретизації поняття свободи і права: абстрактне право, мораль і моральність. У сфері абстрактного права воля безпосередня, це право абстрактно вільної особи для себе. Визначеність свободи волі постає тут як самосвідомість про себе в якості абстрактного і вільного «я». Така одинична воля є особливою. Абстрактне право має своїм змістом те, що в основі права лежить свобода окремої людини. За Гегелем основна заповідь права є такою: «будь особою і поважавай інших як осіб».¹⁰²⁷

Ф.В. Шеллінг паралельно з Гегелем опускає свободу на землю, переводить її в конкретну історичну площину і ставить питання її реалізації. Детальний аналіз співвідношення свободи і необхідності філософ здійснює через

1025 Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: в 2 т. Т. 2 / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1971. – 630 с. – с. 27–28.

1026 Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: в 3 т. Т. 3 : Философия духа / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1977. – 471 с. – с. 25.

1027 Гегель. Сочинения. В восьми томах. – Т. 7. – М.-Л., 1934. – с.65.

діалектику свідомого і безсвідомого. Необхідність, на відміну від свободи, на думку Шеллінга, є безсвідомим виявом абсолюту, тоді як свобода – це свідомий акт розуму. Безсвідоме не можна звести до некерованого розумом зрізу свідомості окремої людини, який проявляється в інстинктах та афектах. Безсвідоме виявляється об'єктивною закономірністю, яка є основою свободи – суб'єктивного прояву сваволі. Суб'єктивність свободи обумовлюється ще й тим, що її не можна пояснити за допомогою об'єктивних законів. Гармонію між необхідним і вільним забезпечує вище начало, яке є загальним джерелом розуму і свободи.¹⁰²⁸

Шеллінг розробив «філософію тотожності» у якій, на відміну від дуалізму Канта і Фіхте, зосереджує увагу на діалектичному характері взаємозв'язку свободи і необхідності, розкриваючи не лише умови їх протилежності, але й можливість і важливість їх гармонії. Свобода існує «виключно як внутрішнє явище, тому ми і стаємо такими, проникаємося внутрішнім переконанням, в тому, що нам дана свобода, незважаючи на те, що свобода наша в її здатності проявлятися, тобто в тій мірі, в якій вона стає частиною об'єктивного світу, так само підкоряється законам природи, як і будь-яка інша подія».¹⁰²⁹ Шеллінг стверджує, що кожний окремих вчинок людини впливає з внутрішньої сутності як вільної істоти, а тому людина сама виявляється необхідністю. У ній здійснюється ототожнення абсолютної свободи з абсолютною необхідністю, оскільки лише те має свободу, що діє лише відповідно до законів своєї власної сутності і не визначається нічим іншим, ні зовнішнім, ні внутрішнім.¹⁰³⁰

Підсумовуючи дослідження ідеї свободи в Німецькій класичній філософії слід погодитись, що питання про свободу залишається відкритим, якщо навіть соціальне мислення кожної людини буде «клонowane» правовою діалектикою (за Гегелем), що зв'язує поняття свободи з ієрархією моральних соціальних цінностей шляхом самого розуму (за Кантом), необхідність присутності та реалізації якого також генерує уявлення про «зв'язаність» людини, людської спільності фундаментальною ідеальною якістю. Отже, питання про свободу є питанням про причину (для одних природно, а для інших штучно) порушеної цілісності самого суб'єкта соціального запитування, про можливість та наслідки міжсуб'єктної взаємодії в контексті початкової невпевненості кожного з суб'єктів у стихії власного дискретного існування, що повністю

1028 Швейцер А. Культура и этика /А. Швейцер. – М.: Прогресс, 1973. – 343 с.

1029 Шеллинг Система трансцендентального идеализма. – М., 1936. – С. 355-356.

1030 Наконечна О.П., Приходько І.В. Проблема свободи: сучасний контекст – http://www.nbuv.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vnuvgrp/2009_3_3/v47182.pdf

не зникає навіть тоді, коли самі індивіди в своїй сукупності з іншими усе ж таки визначають для себе правила гри з назвою свобода.¹⁰³¹

Німецький класичний ідеалізм активізував питання про свободу як про постулат морально-творчої відповідальності. У цей час поняттю свободи надається особливого значення, загальноприйнятною стає думка, що у проблемі свободи фокусуються усі інші філософські проблеми. Експлікативний простір свободи позначений з'ясуванням таких концептуально важливих понять як свобода, необхідність, фаталізм, причина, випадковість, свобода волі, сваволя та ін. Метафізична традиція підкреслює думку, що людина створює світ, у якому все детерміновано, усе розвивається за необхідними законами, але саме цей світ і є світом її свободи. Свобода не перекреслює сферу необхідного, не діє всупереч законам природи.¹⁰³² Це обґрунтовує думку про межі свободи, оскільки свобода реалізує себе у сфері можливого. Природна необхідність не диктує людині свої умови, а людина створює власний порядок у світі необхідності на основі реалізації свободи. Суперечлива сутність свободи знаходить свій вияв у протистоянні негативної та позитивної свободи, що означені як свобода «від» і свобода «для». Однак, попри усі намагання класичної філософії зберегти раціональні межі реалізації людської свободи, метафізичний дискурс виявився неспроможним експлікувати певні позиції, що окреслилися в межах класичної раціональності.

У XIX ст. європейське суспільство епохи класичного капіталізму пережило декілька глибоких криз. Вони змусили філософів по-новому осмислити людину, її можливості, місце в природі і соціумі, а також подальші шляхи розвитку цивілізації. В цей час на основі основних напрямів класичної філософії склалися нові школи і концепції, які в одних питаннях виявилися схожими, а в інших зайняли протилежні, взаємовиключні позиції. Цей період характеризується виникненням гострої полеміки між двома протилежними способами розуміння світу – раціоналізмом та ірраціоналізмом.¹⁰³³

У цей час виникає певна обмеженість розуміння свободи як усвідомленої необхідності. Індустріальне суспільство та капіталістичний спосіб виробництва «суттєво змінили характер фізичної та інтелектуальної праці, похоронивши надію на гармонійний розвиток людини з орієнтиром на рівновагу між її внутрішнім світом і зовнішнім світом її існування».¹⁰³⁴ Розвиток ідеї свободи

1031 Костенко О.Б. Свобода як евристичний принцип право розуміння // Проблеми філософії права. – 2006-2007. – Том IV-V.- С. 93-97. – С. 93.

1032 Бойко В.І. Сутність феномена «свобода» у філософсько-культурологічній традиції. – http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_39/Gileya39/F2_doc.pdf

1033 Орлов С.В. История философии. – СПб.: Питер, 2009. – 192 с. – С. 119.

1034 Кальной И.И. Философия права: Учебник. – СПб: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 259 с. – С. 26.

у цей час пов'язують із іменами таких вчених, як: Д. Бентам, Д.С. Мілль, Г. Спенсер, Ф. Енгельс, К. Маркс, К.О. Неволін, В.С. Соловйов, П.І. Новгородцев, С. К'єркегор, Е. Гуссерль, М. Хайдеггер, Г. Марсель, А. Камю та ін.

Так думку Д.С. Мілля, у сфері, що стосується самої людини, її свобода, за правом, є абсолютною. Тому свобода включає в себе: внутрішні володіння свідомості, що вимагають свободи совісті, свободи думки й почуттів, абсолютної свободи міркувань та ставлення щодо будь-яких предметів – практичних чи теоретичних, наукових, моральних чи теологічних; свободу смаків і занять, свободу формувати плани свого життя, що відповідає характеру людини, свободу робити те, що людина хоче і приймати можливі наслідки без жодних перешкод з боку інших людей, доки це не заподіє їм шкоди, «навіть якщо така поведінка здається їм дурною, збоченою чи хибною»; свободу сукупності індивідів, тобто свободу об'єднуватися з будь-якою метою, що не завдає шкоди іншим.

Жодне суспільство, за Міллем, де немає цих свобод загалом, не є вільним, хоча би якою й не була його форма правління; і не є повністю вільним суспільство, де вони не існують в абсолютній і безумовній формі. «Свобода заслуговує на своє ім'я лише тоді, коли досягнення нашого блага відбувається у наш власний спосіб – доки ми не намагаємось позбавити інших людей їхніх благ або перешкодити їхнім зусиллям тих благ досягти».¹⁰³⁵ Таким чином, людина не повинна звітувати перед суспільством за свої власні дії, доки вони не стосуються інтересів інших. При цьому суспільство може виражати своє незадоволення поведінкою людини через поради, переконання та ін. «За дії, що шкодять інтересам інших, індивід несе відповідальність і може зазнати соціального чи судового покарання, якщо суспільство вважає, що воно повинне вжити для власного захисту перше чи друге».¹⁰³⁶

Г. Спенсер розкрив поняття свободи через концепцію справедливості, яку побудував, базуючись на етичних позиціях утилітаризму, що оцінює поведінку людей з точки зору індивідуальної та суспільної корисності. Для вченого основа справедливості і права полягає в корисності, що розуміється ним як прилаштування внутрішніх умов організму до зовнішніх умов існування. Саме право є найбільш повним виразом цієї біологічної рівноваги, що повільно досягається шляхом еволюції. Мета права у своїй сутності є утилітарною і полягає у підтримці оптимальних умов для вільної діяльності людей, а метою правової норми є індивідуальна свобода. В праві Спенсер виділяє дві частини: позитивну, що включає права будь-якого індивіда на вільний розвиток особи, на вільну діяльність і на користування її резуль-

---

1035 Мілль Д. Стюарт Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 426.

1036 Міл Джон Стюарт Про свободу: Есе / Пер. з англ. – К: «Основи», 2001. – 463 с. – С. 106.

татами; негативну, що включає обмеження цих прав, які встановлені через повагу до свободи інших.¹⁰³⁷

На думку Спенсера, справедливість можна виразити формулою «кожен вільний робити все, що хоче, припускаючи, що він не порушує такої ж свободи іншого».¹⁰³⁸ Запропонована формула «повинна об'єднати позитивний елемент з негативним. Вона повинна бути позитивною, оскільки в ній стверджується стосовно кожної особи, що їй слід надати можливість діяти, адже кожен повинен зазнати добро і зло, що витікає з його дій. Формула має бути негативною, оскільки в ній розуміється, що кожному слід дозволити діяти не інакше як при обмеженнях, що покладає на нього присутність інших осіб, які мають такі ж претензії на діяльність».¹⁰³⁹ Обмеження свободи філософ пов'язує з правами людини, які «є наслідком із закону рівної свободи».¹⁰⁴⁰

До 40-х років XIX століття відбулися буржуазні революції в Нідерландах, Англії, Франції, Північній Америці, що підготували ґрунт для швидкого розвитку капіталізму в цих країнах, який супроводили економічні кризи та загострення класової боротьби. У 30-х роках розвернувся потужний рух чартистів в Англії, загострилася класова боротьба у Франції і Німеччині. На цьому соціально-політичному фоні виникає марксизм як ідеологія міжнародного пролетаріату. Марксистське вчення про право з'явилося як наступник революційних течій, що розвивалися до нього і втілило у собі мрію про свободу, рівність та соціальну справедливість.¹⁰⁴¹

У філософії марксизму необхідність не вичерпує уявлення про свободу, оскільки йдеться не просто про пізнання необхідності, а про практичну діяльність на базі такого пізнання і про «здатність приймати рішення із знанням справи». Отже, навіть виходячи з традиційних марксистських уявлень, пізнання й усвідомлення необхідності є лише передумовою людської свободи і в жодному разі не вичерпують її власну сутність. Пізнання потрібне на

1037 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – 428 с. – С. 125.

1038 Спенсер Г. Опыты научные, философские, политические // Антология мировой правовой мысли. В 5 т. Т. III. Европа. Америка: XVII-XX вв. / Под ред. Г.Ю.Семигина. – М.: Мысль, 1999. – 829 с. – С. 476.

1039 Спенсер Г. Опыты научные, философские, политические // Антология мировой правовой мысли. В 5 т. Т. III. Европа. Америка: XVII-XX вв. / Под ред. Г.Ю.Семигина. – М.: Мысль, 1999. – 829 с. – С. 475.

1040 Спенсер Г. Опыты научные, философские, политические // Антология мировой правовой мысли. В 5 т. Т. III. Европа. Америка: XVII-XX вв. / Под ред. Г.Ю.Семигина. – М.: Мысль, 1999. – 829 с. – С. 478.

1041 Цыбульская М.В. История политических и правовых учений. /Московский международный институт эконометрики, информатики, финансов и права. – М., 2003. – 111 с.- С. 71.

практиці саме для того, щоб позбутися рабської залежності від тих чи інших речей або явищ і навчитися використовувати їх у власних цілях. Таким чином, усвідомлення необхідності розкриває свій справжній сенс лише в перспективі набуття людиною свободи дії – свободи реалізувати свої наміри, досягати власної мети, використовуючи потрібні для цього знаряддя та засоби. До свободи дії примикає свобода творчості – право людини втілювати свої мрії й задуми, створювати щось нове, підвладне лише власним законам. Свобода самореалізації постає своєрідним спільним знаменником обох зазначених різновидів свободи. Можливість бути собою, реалізувати своє життєве призначення становить основу невід’ємних прав людини.¹⁰⁴²

Поряд з цим, свобода розглядалася як шлях до вивільнення особи через подолання правом індивідуалізму. Ф. Енгельс у роботі «Анти-Дюрінг» розглядав свободу як продукт історичного розвитку і як умову відокремлення людини з тваринного світу. На його думку свобода полягає в заснованому на пізнанні необхідності природи пануванні над людьми і над зовнішньою природою, тому вона є необхідним продуктом історичного розвитку. «Люди, які першими відокремились з тваринного царства, були такі ж невільні як і тварини, але кожен крок вперед на шляху культури був кроком до свободи».¹⁰⁴³

К. Маркс вважав, що свобода реалізується в цілому як звільнення людини від усіх видів експлуатації та пригнічення, тобто розглядалась виключно в соціальному вимірі. Людина стає вільною по мірі того, як вона вчиться володіти як силами природи, так і закономірностями суспільного розвитку. «Не в уявній незалежності від законів природи полягає свобода, а в пізнанні цих законів і в можливості, що ґрунтується на цьому знанні, планомірно спрямовувати закони природи діяти для досягнення певних цілей».¹⁰⁴⁴

З іншого боку, якби людина в процесі своєї життєдіяльності не замикалась на суспільстві, то її свобода була б лише виразом її волі і дорівнювала б сваволі. Поєднання волі, свободи та сваволі є небезпечним для людського співжиття, де свобода однієї людини передбачає свободу інших людей. У межах суспільства свобода проявляється не лише як самовизначення, хоча існує думка, що саме воно ототожнює свободу з самокерованістю, тобто «з реальним здійсненням керівництва над своїм життям».¹⁰⁴⁵ Значною мірою свобода проявляється і як міра відповідальності за таке самовизначення.

1042 Малахов В. А. Етика: Курс лекцій: Навч. посібник. – 6-те вид. – К.: Либідь, 2006. – 384 с. – С. 261.

1043 Энгельс Ф. Анти-Дюринг: переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом / Ф. Энгельс; [пер. с нем.] – М.: Политиздат, 1988. – 482 с. – С. 112.

1044 Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 20. – С. 116.

1045 Тейлор Ч. Що негаразд із негативною свободою // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 605.

Саме у співвідношенні «самовизначення і відповідальності проявляється парадокс феномена свободи. Свобода одночасно вимагає самоствердження і самообмеження». ¹⁰⁴⁶

XIX ст. характеризується також появою нової парадигми, що тлумачить людину через відмінність від самої себе, яка отримала назву екзистенціалізм – філософія існування людини, її буття на межі, буття в пограничних станах. Витоки екзистенціалізму слід шукати в антрополого-персоналістичному підході. Найбільший вплив на виникнення та розвиток екзистенціалізму мали праці датського релігійного філософа середини XIX ст. С. К'єркегора. Філософ, намагаючись прояснити шляхи людини до Бога, висуває екзистенціальну діалектику – діалектику людського існування, діалектику свободи, основний сенс якої полягає у розв'язанні сумнівів людини і породженні віри. Ввівши категорію страху у філософію, Керкегор пояснює його як стан людини, яка підійшла до своїх меж і готується вийти за ці межі, що є провісником змін в її душевному і тілесному бутті. ¹⁰⁴⁷ Філософ розуміє свободу як передумову і чинник духовного самореалізації людини, оскільки як тільки почуття стає абсолютно позаособистісним, відтворюючим можливе, людина віддаляється від свого Я, ризикуючи втратити його остаточно. Тому свобода і характеризується ним як «відображення можливості і тремтіння співучасті у всьому творінні людської істоти». ¹⁰⁴⁸

На думку Керкегора, дух людської істоти і її майбутнє виявляється як страх. Оскільки можливе цілком відповідає майбутньому, то для свободи можливе є майбутнє, а для часу майбутнє є можливе. В індивідуальному житті їм обом відповідає страх, який визначається філософом як самовияв свободи в можливості, коли предметом страху є дещо визначене. Осягнення свободи в межах екзистенціального за допомогою феноменів страху, провини має у своєму підґрунті реальні підвалини людської психології та гносеологічні особливості. Сутність останніх полягає у тому, що самоспостереження, яке виступає основою психометафізики С. К'єркегора, потребує інших методів, ніж спостереження (пізнання) зовнішнього світу. В даному випадку філософ реалізував тезу Платона, який стверджував, що для пізнання внутрішнього світу людської істоти потрібно «розкрити очі душі». З іншого боку, свобода

1046 Кальной И.И. Философия права: Учебник. – СПб: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 259 с. – С. 27.

1047 Хамітов Н.В., Гармаш Л.Н., Крилова С.А. Історія філософії. Проблема людини та її меж. – К.: Наукова думка, 2000. – 272 с. – С.158-162.

1048 Кьєркегор С. Страх и трепет. – М., 1993. – 384 с.

тлумачилась філософом як «жива можливість», негативні наслідки якої передбачаються у страху, а позитивні – в надії.¹⁰⁴⁹

Концепція самоактуалізації стала організаційним ядром, яке об'єднало зусилля екзистенціальних філософів щодо нового виміру свободи людини постіндустріальної доби, яка дає простір для втілення свободи, проте не вказує шляху, як до неї дійти. Гуманістична філософія наголошує на наявності і бажаності людської свободи тому, що кожна історична доба базується на певному наборі цінностей. Для сучасної доби такими цінностями, на думку екзистенціальних філософів, є цінності, які несе в собі концепція самоактуалізації. Позитивна роль екзистенціальної філософії в тому, що вона несе в собі потужний стимул до самоусвідомлення, особистісного росту, вчить не зупинятися на досягнутому. Важливим є також такий аспект цієї концепції, що вона дієво втілюється на практиці, зокрема в новому підході до розуміння свободи.

Розвиток філософсько-правової думки ХХ століття відбувався під впливом суперечливих соціально-політичних процесів: людство пережило дві світові війни, соціальні революції, протистояння політичних систем, світова цивілізація позбавилася колоніалізму, мільйони людей пережили тоталітаризм, наполегливо відстоювали свої права і свободи як найвищі цінності буття. Тому слід погодитись, що в оцінці філософсько-правової думки цього періоду необхідно застосовувати конкретно-історичний підхід, що дає можливість розширити тематику філософсько-правових досліджень, стимулювати нові пошуки у сфері права. Намагаючись дати ретроспективну оцінку філософії права ХХ ст., слід підкреслити, що вона, «з одного боку, продовжила розробку ряду плідних ідей у сфері права, поставлених попередньою філософською думкою, якби випередивши подальший розвиток на Заході цілого ряду ідей і напрямків, з іншого боку, висунула безліч сміливих і нових ідей, що вдало конкурують із старою «класичною» філософською системою».¹⁰⁵⁰

Утвердженням особистісного начала, творчої ролі людини через визнання її свободи (а творча сила людини, згідно з цим принципом, розвертається не лише по детерміністичному сценарію і людині складно передбачити наслідки

1049 Шевченко С.Л. Поняття свободи як визначального чинника людського буття у філософії датського мислителя Сьорена Керкегора. – <http://www.newacropolis.org.ua/ru/study/conference/?thesis=4658>

1050 Философия права: Учебник / О.Г. Данильян, Л.Д. Байрачная, С.И. Максимов и др., Под ред. О.Г. Данильяна. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 416 с. – С. 144.

своїх рішень і вчинків) спричинило те, що соціальна відповідальність виступає стримуючою і направляючою силою для суб'єкта свободи.¹⁰⁵¹

Австрійський філософ А. Адлер виокремив три значення свободи: ситуативна свобода самореалізації як вибір того, що хоче людина; набута свобода як спроможність людини вибору на ціннісній основі; природна свобода, базована на відповідальності перед іншими. При цьому «свобода вимагає відповідальності не лише перед собою, суспільством, державою, а й перед усім світом, в якому живе людина».¹⁰⁵² Крім того, Адлер запропонував концепцію творчого Я, згідно з якою визначальним є стиль життя людини, який формується під впливом творчих здібностей людини. Кожна людина має можливість вільно створювати свій власний стиль життя, будучи при цьому відповідальною за те, ким вона стає і як себе поводить. Творча сила відповідає за стиль життя людини, визначає методи досягнення цілей і сприяє розвитку соціального інтересу, а також робить людину вільною.¹⁰⁵³

С.Л. Франк пов'язував свободу, відповідальність і творчість людини з її життєвим внутрішнім досвідом, що розуміється як «досвід спілкування з людьми», «моральний досвід», «релігійний досвід», «естетичний досвід», «досвід спілкування з Богом». Співвідношення свободи і відповідальності розглядається через призму гріха. Під гріхом розуміється дещо неналежне, від чого слід утриматись, при вчиненні чого людина відсуває вину. Гріх, свобода і відповідальність, на думку вченого, є однією проблемою, оскільки «грішити здатна лише істота, наділена свободою, – в якомусь загальному сенсі здатна і утриматись від гріха».¹⁰⁵⁴ Однак, і в такому розумінні, свобода являє собою вибір між добром і злом, вибір цілі і засобів її досягнення. Як творець людина повинна бути вільною і відповідальною. Багато мислителів підкреслювало, що творчість передбачає висування певних вимог до її результатів, тобто є відповідальною за природою. Якщо людина не є творцем, вона не вільна, а відповідальність за свої дії прагне покласти на інших людей.¹⁰⁵⁵

Екзистенціалісти пов'язують справжнє існування світу з визнанням свободи іншого поряд з власною свободою, яка розуміється як свобода вибору.

1051 Родионова Е.В. Юридическая ответственность как разновидность социальной ответственности: современные проблемы [Электронный ресурс]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – М.: РГБ, 2007. (Из фондов Российской Государственной Библиотеки). – 188 с. – С. 17.

1052 Етика та естетика: навч. посіб / авт. колектив; під заг. ред. проф. М.П. Гетьманчука. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 320 с. – С. 54.

1053 Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности: основные положения, исследования, применение. – <http://psylib.org.ua/books/hjelz01/index.htm>

1054 Франк С.Л. Реальность и человек. – М., 1997. – С. 225

1055 Философия права: учебник / Г.И. Иконникова, В.П. Ляшенко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2010. – 315 с. – С. 254.

При цьому детермінізм відкидається, як такий, що знімає відповідальність людини за свою поведінку. Важливим принципом філософії екзистенціалізму є те, що людина робить, формує себе сама і ніяка зовнішня сила не несе за це відповідальності. Кожна людина сама будує свою мораль, а моральний вибір розглядається як акт вільної творчості. Однак свобода означає також і відповідальність перед своїм Я, що може провокувати страх, песимізм, вибір неналежного існування, котрі часто є характерними для людства з позицій екзистенціалізму.¹⁰⁵⁶

Свобода, на думку визначного німецького філософа-екзистенціаліста Е. Фромма, є перемогою людини особисто над собою, це шлях боротьби з будь-яким проявом зла. Вчений вважав, що свобода є важливою передумовою для розвитку любові до життя. При чому «свобода від» політичних оков не є достатньою передумовою. Повинна мати місце «свобода для», свобода творити і будувати, дивуватися і на щось відважитися. «Така свобода передбачає, що індивід є активним і повним усвідомлення відповідальності, що він не є рабом чи добре змазаною деталлю в машині».¹⁰⁵⁷ Свобода означає здатність слідувати голосу розуму, здоров'я, благополуччя і сумління проти голосу ірраціональних пристрастей.

Свобода не є константним атрибутом, котрий людина має чи не має, оскільки свободи не існує в тому сенсі як існує річ. Свобода є абстрактно, натомість існує лише одна реальність – акт самозвільнення в процесі рішення. В цьому процесі обсяг здатності людини обирати постійно залежить від її життєвої практики. «Кожний крок, що укріплює мою самовпевненість, цілісність, мужність і переконаність, укріплює також мою здатність обирати бажану альтернативу, при чому мені все тяжче помилитися в моєму рішенні. Крім того, якщо я проявлю свою покірність і страх, я стаю все слабшим, це, в свою чергу, відкриває дорогу наступним діям зі страху, поки на кінець я не втрачу свою свободу».¹⁰⁵⁸ Обсяг свободи рішення змінюється в ході життєвої практики щомоментно. Якщо людина Володіє високою мірою свободи робити вибір на користь добра, то цей вибір вартує менше зусиль. Якщо ступінь свободи незначний, то це вимагає значних зусиль, допомоги оточуючих і сприятливих обставин.

Свобода одночасно є даром і тягарем, людина може прийняти її чи відмовитись від неї. Кожна людина сама вирішує питання про ступінь своєї свободи, роблячи власний вибір: діяти вільно, тобто раціонально, чи відмовитись від свободи. Багато хто втікає від свободи, вибираючи шлях найменшого опору.

1056 Зав'ялова Г.И. Экзистенциальные трансформации свободы// Вестник Оренбургского государственного университета. – 2005. – №7. – С.98-104. – С. 98.

1057 Фром Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – С. 13-108.

1058 Фром Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – С. 13-108.

Це відбувається не одразу, а поступово визначаючи цілісну структуру характеру, в котру кожен вибір робить свій внесок. У результаті такого процесу, одні люди стають вільними, а інші залежними. Слід погодитись, що в цих ідеях закладене подвійне тлумачення свободи. «Перше значення свободи – це вихідна свобода вибору, свобода вирішувати, приймати свободу у другому значенні чи відмовитись від неї. Свобода у другому значенні – це структура характеру, що виражається в здатності діяти на основі розуму. Іншими словами, щоб обрати свободу, людина вже повинна володіти вихідною свободою і здатністю зробити цей вибір розумним чином».¹⁰⁵⁹

Фромм підкреслює, що свобода є динамічним станом, за якого лише чітке усвідомлення всіх аспектів ситуації вибору допомагає зробити оптимальний вибір. Вчений виділяє основні аспекти, що вимагають усвідомлення: що добре, а що погано; спосіб поведінки в даній ситуації, що призведе до досягнення цілі; власні неусвідомлені бажання; реальні можливості в конкретній ситуації; наслідки кожного з можливих рішень, недостатність усвідомлення, бажання діяти всупереч очікуваним негативним наслідкам. Таким чином, свобода розглядається як «дія, що витікає із усвідомлення альтернатив та їх наслідків, розмежування реальних та примарних альтернатив».¹⁰⁶⁰

Великий вплив на розвиток екзистенціональних уявлень про свободу і відповідальність мала творчість Ж.П. Сартра, який стверджував, що людина завжди є вільною, оскільки свобода пронизує всю людську діяльність, думки і надії. Свобода виражає розрив з необхідністю, оскільки людина сама обирає своє майбутнє, а отже, несе відповідальність за нього. Людина «засуджена бути вільною», при чому абсолютна свобода повертається відповідальністю перед самою собою. Людина може впасти у відчай і тоді світ для неї буде безпристрасним, таким, що нічого не виражає. Вийти з такого стану можна лише у випадку, якщо людина відважиться на бунт, повстання проти обставин, тоді світ оживе в акті самоствердження людини. Зовнішні факти не можуть самі примусити людину до дії проти її волі, тому людина є відповідальною за світ і за себе, за свій спосіб буття. За Сартром людина не має готової конструкції свободи, вона повинна конструювати себе і свою свободу постійно.¹⁰⁶¹

1059 Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности. Психологический журнал. – Том 21. – 2000. – №1. – http://www.psylib.ukrweb.net/books/_leond01.htm

1060 Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности. Психологический журнал. – Том 21. – 2000. – №1. – http://www.psylib.ukrweb.net/books/_leond01.htm

1061 Зав'ялова Г.И. Экзистенциальные трансформации свободы// Вестник Оренбургского государственного университета. – 2005. – №7. – С. 98-104. – С. 102.

Сартр створив оригінальну концепцію свободи, яка пронизує людське буття. Під необхідністю у соціальному світі він розуміє усю сферу «обробленої матерії», а також об'єктивні соціальні відносини й об'єктивний хід історичного процесу. У вигляді матеріальних засобів дії й опредметнених результатів праксису необхідність входить як обов'язковий компонент у будь-яку людську діяльність. Оскільки без матеріалізації проекти не могли бути реалізованими, то матеріальна необхідність не заважає праксису бути вільним самовираженням людини. Тому царство необхідності є «неорганічний образ» вільного «праксису» людей.¹⁰⁶² Свобода, за Сартром, є єдиним фундаментом суспільних цінностей. Люди посилаються на детермінізм, щоб виправдати свої вчинки, зняти свої гріхи, звільнитися від страху ризику за свій вибір, від відповідальності. Людина завжди має вибір, тому вона завжди вільна. Однак свобода є не тільки благом для людини, але й важким знаменням долі. Людина не може позбавитися свободи, бо завжди мусить відповідати за свої дії і не може перекласти відповідальність на природу, на історію або на Бога. Людина приречена на свободу, що викликає у неї тривогу й почуття самотності, прагнення втечі від свободи.¹⁰⁶³ Таким чином, міра свободи людини визначалась філософом мірою її відповідальності.

На думку австрійського вченого Фрідріха Гаєка (1899-1992), соціальна свобода є станом, в якому людина не зазнає примусу внаслідок сваволі інших. Різноманітні види свободи «є не різними видами одного й того ж роду, а цілком відмінними умовами, що часто взаємно суперечать, і які тому слід чітко розрізняти. І хоча в кількох інших розуміннях можна на цілком законних підставах говорити про різні типи свободи, про «свободу від» і «свободу для», в нашому розумінні свобода є лише одна – коли змінюватись може ступінь, а не тип. У цьому сенсі «свобода» стосується виключно відносин людей з іншими людьми, і єдиним зазіханням на неї є примус, здійснюваний людьми».¹⁰⁶⁴ Тобто свобода розглядається як гарантована людині приватна сфера, у яку інші люди не можуть втручатися. Крім того, така свобода означає, що людина має і можливість, і тягар вибору, а тому повинна відповідати за наслідки своїх дій і отримувати за них похвалу чи догану. «Свобода і відповідальність є нероздільними. Вільне суспільство не зможе функціонувати чи підтримувати себе, якщо його члени не вважатимуть правильним, щоби

1062 Гришук О.В., Романинець М.Р. Формування та розвиток ідеї відповідальності людини в праві: [монографія]. / Гришук О.В., Романинець М.Р. – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 268 с.

1063 Наконечна О.П., Приходько І.В. Проблема свободи: сучасний контекст. – http://www.nbuv.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vnuvgrp/2009_3_3/v47182.pdf

1064 Гаєк А. Фрідріх Цінність свободи // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 491.

кожен індивід займав ту позицію, яка є наслідком його дій, і приймав її як належну за свої власні дії».¹⁰⁶⁵

Таким чином, «саме індивідуальна відповідальність є необхідним атрибутом та супроводжуваним фактором соціальної свободи».¹⁰⁶⁶ У межах суспільства свобода проявляється не лише як самовизначення, хоча існує думка, що саме воно ототожнює свободу з самокерованістю, тобто «з реальним здійсненням керівництва над своїм життям».¹⁰⁶⁷ Значною мірою свобода проявляється і як міра відповідальності за таке самовизначення. Саме у співвідношенні «самовизначення і відповідальності проявляється парадокс феномена свободи. Свобода одночасно вимагає самоствердження і самообмеження».¹⁰⁶⁸

Таким чином, головна ідея соціальних концепцій середини ХХ століття виражалась у затвердженні неповторності особи, особистої свободи і особистої відповідальності не перед суспільством, а перед власним «Я», перед собою в творенні майбутнього.

Крім того, проблема свободи і відповідальності у ХХ ст. впритул пов'язана з вибором людини, при чому не лише із самим вибором, а й з відповідальністю за його реалізацію. Пізнаючи свободу, людина одночасно пізнає і обмеженість, яка виявляється у світі речей і фізичних сил, що змушують людину діяти. Втримати внутрішню гармонію можна лише у випадку повноцінного усвідомлення себе вільною. Свобода кожної людини неодмінно супроводжується прагненням до самоствердження, самореалізації, а також усвідомленням необхідності стати всім, узгодити світ з особистою волею. Тому свобода фактично є руйнуванням кордонів внутрішнього світу¹⁰⁶⁹. Лише за умови, що сила свободи розвивається повноцінно, розвивається і сама людина, а тому світ і людина можуть досягти гармонії і єдності, ідеального стану співіснування.

1065 Гаск А. Фрідріх Цінність свободи // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 520.

1066 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – 428 с. – С. 132.

1067 Тейлор Ч. Що негаразд із негативною свободою // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 605.

1068 Кальной И.И. Философия права: Учебник. – СПб: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 259 с. – С. 27.

1069 Етика та естетика: навч. посіб / авт. колектив; під заг. ред. проф. М.П.Гетьманчука. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 320 с. – С. 57.

5.3.2. Сучасне філософсько-правове обґрунтування свободи як конституційної цінності

Свобода є однією з соціальних та філософсько-правових цінностей, яка характеризується найбільшою мірою невизначеності і належить до метафізичних проблем. «Про жодну ідею, – зауважував Гегель, – не можна з таким правом сказати, що вона невизначена, багатозначна, доступна великим непорозумінням і тому дійсно їм підлягає, як про ідею свободи, і про жодну не говорять з такою малою мірою розуміння її»¹⁰⁷⁰.

Оскільки свобода пов'язана з ціннісними орієнтаціями людини, то не лише різні культури, соціуми, соціальні групи мають власне тлумачення свободи, а своє розуміння свободи має кожна людина. Поняття свободи набуває певного змісту лише у зв'язку з конкретними умовами існування особи. Людина стає вільною по мірі того, як вона вчиться володіти силами природи, закономірностями суспільного розвитку. «Не в уявній незалежності від законів природи полягає свобода, – зазначав Ф. Енгельс, а в пізнанні цих законів і в можливості, що ґрунтується на цьому знанні, планомірно спрямовувати закони природи діяти для досягнення певних цілей».¹⁰⁷¹ Таким чином, свобода в її філософському розумінні «є визначена об'єктивними обставинами можливість діяти зі знання справи, відповідно з вимогами реальної дійсності, закономірностями розвитку природи і суспільства».¹⁰⁷²

На думку Б.С. Волкова, діалектико-матеріалістичне розуміння свободи підкреслює, перш за все, гносеологічний аспект цього поняття, оскільки цілевизначальна діяльність людини визначається межами усвідомлення об'єктивних закономірностей зовнішнього світу. Людина не може досягти цілі, якщо вона не узгоджується з вимогами об'єктивної дійсності, закономірностями розвитку природи та суспільства. Знання робить поведінку людини вільною і визначає межі свободи поведінки. Людина опосередковує у своїй свідомості все те, що спонукає її до діяльності. Розширюючи своє розуміння світу, відкриваючи нові явища і встановлюючи їх об'єктивне співвідношення, знання надає поняттю свободи іншого змісту.

Разом з тим, гносеологічний аспект не вичерпує змісту свободи, оскільки пізнання необхідності є лише першою умовою свободи людини. Людина може усвідомлювати необхідність своєї поведінки, але для того, щоб вчинити вольовий акт, вона повинна мати свободу діяння. Свобода волі передбачає

1070 Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – Часть 3. Философия духа // Сочинения. – М., 1974. – Т.3. – С. 291.

1071 Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 20. – С. 116.

1072 Волков Б.С. Детерминистическая природа преступного поведения: Монография. – М.: Узд-во РУДН, 2004. – 128 с. – С. 52.

не лише можливість здійснення суб'єктивних прагнень, але й об'єктивну можливість дії. Поведінка людини «є результатом її волі, яка, в кінцевому рахунку, детермінована соціальними умовами її життя та діяльності».¹⁰⁷³

Свобода характеризується як різні варіанти можливостей та способів реалізації вчинків людини. Людина без свободи втрачає сенс свого буття, однак, свобода не може бути абсолютною, оскільки між свободою та сваволею тонка грань. Тому ефективним засобом контролю є право, яке визначає розумну міру допустимої свободи і чітко вказує, які дії виходять за межі розуміння свободи суспільством і державою. Цінність права полягає якраз у тому, що воно є проміжною ланкою між свободою і сваволею (негативною свободою). Однак, самим примусом право не може утримати рівновагу між негативною та позитивною свободою, оскільки потрібна ще й добровільність, як ознака позитивної правової відповідальності людини. Право вказує, яких дій людина не повинна допускати, тобто ідеться про таку властивість людини, як вміння відповідати за свої вчинки. Людина повинна вміти не лише нести відповідальність за вже скоєні правопорушення, а й прогнозувати свої дії наперед, що потребує високого рівня розвитку людини та вміння до самообмеження там, де її дії торкаються прав чи інтересів іншої людини. Для того, щоб свобода здійснювалась у межах права, вона має бути прийнята людиною як особиста цінність.¹⁰⁷⁴

Свободу розуміють як пізнану необхідність і як можливість вибору. Залежно від історичного етапу розвитку суспільства, у праві закріплюються різні варіанти свободи. Коли громадянин вважає норми права справедливими, він ставиться до них як до особистісних правил, відповідно свобода виступає для нього як можливість вибору, проте, коли він не приймає ці норми, він усе-таки змушений їх дотримуватись, тоді вже його свобода виступає у формі пізної необхідності.¹⁰⁷⁵

Інтерес представляє втілення абсолютистського, ліберального і тоталітарного розуміння свободи. Абсолютистське розуміння свободи розуміється як можливість робити те, що не заборонено законом, і не робити того, що закон не зобов'язує (чим менше законів – тим більше свободи). У ліберальному розумінні свобода – це незалежність від будь-чєїї волі, де закон охороняє від свавілля інших людей і влади. При тоталітарному розумінні свобода

1073 Волков Б.С. Детерминистическая природа преступного поведения: Монография. – М.: Узд-во РУДН, 2004. – 128 с. – С. 54.

1074 Гришук О.В., Соломчак Х.Б. Детермінанти позитивної правової відповідальності людини: філософсько-правовий вимір. – Хмельницький, 2016. – 347 с.

1075 Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз): автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 12.00.12 / О.О. Бандура; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – С. 17.

зводиться до підпорядкування своєї і тільки своєї волі до загальної волі (у покорі загальній волі і є свобода).¹⁰⁷⁶

Свобода буває внутрішня і зовнішня. Право регламентує лише зовнішню свободу. Дану класифікацію можна провести відповідно до західної та східної культури світу, де Захід шляхом створення численного середнього класу розкріпачив людину зовнішньо, а Схід піклувався про внутрішню свободу. Також свободу можна поділити на позитивну (як можливість самовираження) та негативну (як відсутність обмежень).¹⁰⁷⁷ Негативну свободу ще також називають «свободою від» або хаосом, а позитивну – «свободою для» або космосом.¹⁰⁷⁸

Свободу неможливо розуміти як абсолютну незалежність від держави і це повинна розуміти людина з розвиненою правосвідомістю, для якої правові обмеження не завдають жодних незручностей або страждань. Цивілізована людина мириться з правовими обмеженнями, так само, як наприклад, мириться з існуванням земного тяжіння, що не дозволяє їй літати.¹⁰⁷⁹

Питання свободи набуває особливої актуальності в умовах соціальних перетворень та загострення відносин між людиною як «мірою всіх речей» і суспільством. Разом з тим, «історичний досвід свідчить, що свобода – вічна цінність для людини, її основоположна сутнісна характеристика... Будь-яке посягання на свободу людини є формою її вбивства, перетворення на тварину. Будь-яка відмова від свободи є демонстрацією духовного самогубства».¹⁰⁸⁰ Саме тому «у процесі розвитку людства свобода стає однією з абсолютних, вищих соціальних цінностей і принципом життєдіяльності людини».¹⁰⁸¹

Кожний історичний етап розвитку суспільства і права наповнюється новими ідеями стосовно свободи людини. «Як свобода, так і ідеї про неї не є застиглими, абстрактними категоріями: вони розвиваються збагачуються, вдосконалюються в процесі розвитку людини і суспільства, виступають по-

1076 Шилов В.Н. Политическая аксиология: монография / В.Н. Шилов. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2005. – С. 35.

1077 Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз): дис. ... д-ра філос. наук: 12.00.12 / О.О. Бандура; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – С. 97,99.

1078 Мишина И.Д. Нравственные ценности в праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Мишина И.Д. – Екатеринбург, 1999. – С. 73.

1079 Єфремова І.В. Свобода як морально-правовий феномен: соціально-філософський аспект проблеми / І.В. Єфремова // Філософія науки: традиції та інновації. – 2011. – № 1 (3). – С. 255-256.

1080 Кальной И.И. Философия права: Учебник. – СПб: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 259 с. – С. 25.

1081 Селіванов В. Право як сфера свободи // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – №1 (24). – С. 20.

казниками цивілізації».¹⁰⁸² Тому всесвітня історія є прогресом усвідомлення свободи, який пізнається в його необхідності.

Історія розвитку уявлень про свободу сягає античності, де свобода розумілась як колективне право здійснювати суверенітет общини, як право членів общини підлягати управлінню для більш повного задоволення їх інтересів. У Середньовіччі община продовжує здійснювати функцію охорони суспільних інтересів, однак тут людина розглядається як індивідуальність – творіння Бога. Засобом спасіння людини і переходу її в царство свободи (царство небесне) християнство визнає любов до Бога і до свого ближнього.

В епоху Відродження проблему свободи пов'язують з обґрунтуванням земного призначення людини. «Підставою свободи вважається гідність людини і її самоствердження. Людина є вільною. Вона може піднятися до захмарних висот і спуститись до тваринного стану».¹⁰⁸³

В епоху Нового часу свобода починає набувати чітко вираженого нормативного характеру і розуміється як «усвідомлена необхідність». Локк, як це зробив до нього Гоббс і після нього Ж.-Ж. Руссо, припускає природний стан, в якому жили люди, не знаючи ні законів, ні суспільних установ. Однак цей природний стан не є станом боротьби, як це уявляв Гоббс, і не дикий стан, як його уявляв Руссо, – це стан свободи, котра не обмежена нічим, і завдяки цій свободі – стан абсолютної рівності між людьми. Свобода розглядається Локком як природний стан, оскільки людина народжується істотою вільною, так само як вона народжується й істотою розумною. Отже, свобода є однаковою для всіх, вона існує чи не існує тому, що немає законів, які обмежують її та встановлюють правила користування нею. З цього випливає істотний висновок: якщо люди за своєю природою є вільними, то всі люди за природою рівні між собою – рівні за правом, хоча можуть бути і не рівні за силою. На його думку, свобода і рівність є умовами, на яких ґрунтуються права людини.¹⁰⁸⁴

На думку Гегеля, людина може бути лише тоді вільною, коли й інша людина також вільна і визнається нею вільною. «Ця свобода одного в іншому з'єднує людей внутрішнім чином: тоді як, навпаки, потреба і необхідність зводить їх разом тільки зовнішньо. Тому люди повинні прагнути до того, щоб знайти себе один в одному. Однак це не може статись до того часу, доки

1082 Мороз С.П. Свобода як джерело ідеї прав людини в політико-правовій думці // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. – 2005. – №4 (24). – С. 87.

1083 Кальной И.И. Философия права: Учебник. – СПб: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 259 с. – С. 26.

1084 Франк А.Д. Философия уголовного права в популярном изложении // Философия уголовного права. / Под. Ред. Проф. Ю.В.Голика. – СПб.: Изд. «Юридический центр Пресс», 2004. – 348 с. – С. 79.

вони залишаються під владою своєї безпосередності, своєї природності, оскільки ця, остання, є якраз тим, що роз'єднує їх і перешкоджає їм бути один стосовно іншого вільними».¹⁰⁸⁵

Однак вже в XIX сторіччі виникає певна обмеженість розуміння свободи як усвідомленої необхідності. Індустріальне суспільство та капіталістичний спосіб виробництва «суттєво змінили характер фізичної та інтелектуальної праці, похоронивши надію на гармонійний розвиток людини з орієнтиром на рівновагу між її внутрішнім світом і зовнішнім світом її існування»¹⁰⁸⁶. Реальність відчуження перетворила людину на суспільну функцію, значною мірою позбавивши її цілісності та індивідуальності.

На думку Джона С. Мілля, сфера поведінки, за яку людина несе відповідальність перед суспільством зумовлена інтересами інших людей. У сфері, що стосується самої людини, її свобода, за правом, є абсолютною. Тому свобода включає в себе:

1. Внутрішні володіння свідомості, що вимагають свободи совісті в найвичерпнішому розумінні, свободи думки й почуттів, абсолютної свободи міркувань та ставлення щодо будь-яких предметів – практичних чи теоретичних, наукових, моральних чи теологічних;
2. Свободу смаків і занять, свободу формувати плани свого життя, що відповідає характеру людини, свободу робити те, що людина хоче і приймати можливі наслідки без жодних перешкод з боку інших людей, доки це не заподіє їм шкоди, «навіть якщо така поведінка здається їм дурною, збоченою чи хибною»;
3. Свободу сукупності індивідів, тобто свободу об'єднуватися з будь-якою метою, що не завдає шкоди іншим.

Жодне суспільство, за Міллем, де немає цих свобод загалом, не є вільним, хоча би якою й не була його форма правління; і не є повністю вільним суспільство, де вони не існують в абсолютній і безумовній формі. «Свобода заслуговує на своє ім'я лише тоді, коли досягнення нашого блага відбувається у наш власний спосіб – доки ми не намагаємось позбавити інших людей їхніх благ або перешкодити їхнім зусиллям тих благ досягти».¹⁰⁸⁷ Таким чином, людина не повинна звітувати перед суспільством за свої власні дії, доки вони не стосуються інтересів інших. При цьому суспільство може виражати своє незадоволення поведінкою людини через поради, переконання та ін. «За дії,

1085 Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Часть 3. Философия духа // Сочинения. – М., 1974. – Т.3. – С. 241.

1086 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: [монографія]. / Гришук О.В. – Київ: Атіка, 2007. – 432 с.

1087 Мілля Д. Стюарт Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда// Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 426.

що шкодять інтересам інших, індивід несе відповідальність і може зазнати соціального чи судового покарання, якщо суспільство вважає, що воно повинне вжити для власного захисту перше чи друге».¹⁰⁸⁸

У сучасній філософії багато уваги приділяється проблемі свободи, де вона розглядається в широкому діапазоні, починаючи зі свободи «від» свавілля, насильства, порушення прав і до свободи як притаманної людині характеристики.

Так, Г. Спенсер розкрив поняття свободи через концепцію справедливості, яку побудував, базуючись на етичних позиціях утилітаризму, що оцінює поведінку людей з точки зору індивідуальної та суспільної корисності. Для вченого основа справедливості і права полягає в корисності, що розуміється ним як прилаштування внутрішніх умов організму до зовнішніх умов існування. Саме право є найбільш повним виразом цієї біологічної рівноваги, що повільно досягається шляхом еволюції. Мета права у своїй сутності є утилітарною і полягає у підтримці оптимальних умов для вільної діяльності людей, а метою правової норми є індивідуальна свобода. В праві Спенсер виділяє дві частини: позитивну, що включає права будь-якого індивіда на вільний розвиток особи, на вільну діяльність і на користування її результатами; негативну, що включає обмеження цих прав, які встановлені через повагу до свободи інших.

У результаті такого розуміння, право постає як сукупність етичних норм, що встановлені суспільством для захисту свободи індивідів. Запропонована формула справедливості, на думку Спенсера, «повинна об'єднати позитивний елемент з негативним. Вона повинна бути позитивною, оскільки в ній стверджується стосовно кожної особи, що їй слід надати можливість діяти, адже кожен повинен зазнати добро і зло, що витікає з його дій. Формула має бути негативною, оскільки в ній розуміється, що кожному слід дозволити діяти не інакше як при обмеженнях, що покладає на нього присутність інших осіб, які мають такі ж претензії на діяльність».¹⁰⁸⁹ Очевидно, що позитивний елемент виражає собою вимогу, котра становить умову життя взагалі. Негативний елемент обмежує цю вимогу потребами суспільства. Тому в даному випадку йдеться про точне визначення обмежень, що зазнає свобода

1088 Міл Джон Стюарт. Про свободу: Есе / Пер. з англ. – К: «Основні», 2001. – 463 с. – С. 106.

1089 Спенсер Г. Опыты научные, философские, политические // Антология мировой правовой мысли. В 5 т. Т. III. Европа. Америка: XVII-XX вв. / Под ред. Г.Ю.Семигина. – М.: Мысль, 1999. – 829 с. – С. 475.

кожного. Це можна виразити формулою «кожен вільний робити все, що хоче, припускаючи, що він не порушує такої ж свободи іншого».¹⁰⁹⁰

Спенсер дійшов висновку, що основний закон, згідно з яким розвивалось життя від найнижчого ступеня, полягає в тому, що кожна доросла особа повинна відчувати наслідки своєї власної природи і своїх дій, результатом чого буде виживання найбільш підготовлених. Тому під необхідністю розуміється повна свобода дій, що утворює позитивний момент у формулі справедливості, оскільки без повної свободи дій відносини між поведінкою і наслідками не можуть бути дотриманими. Такий висновок можна підтвердити, користуючись прикладом стадних тварин, свобода дій яких повинна бути обмежена, бо це запобігає зіткненням, що суперечать стадності. Незважаючи на порівняно низький розумовий розвиток, стадні тварини застосовують покарання за порушення необхідних обмежень. Цей факт показує, яким чином повага до обмежень свободи склалась несвідомо як умова тривкого суспільного життя. Таким чином, обмеження свободи можна пов'язати з досвідом всіх живих істот та визнати, що воно є свідомою відповіддю на необхідні співвідношення у природі.

Діяльність людини є різноманітною, а відносини, що є її наслідком – складними. Відтак для того, щоб загальна формула справедливості могла діяти, необхідно враховувати різні обставини, в які потрапляє особа і яких саме обмежень вона зазнає. Якщо допустити, що кожна людина повинна мати певну обмежену свободу, то слід визнати, що це відбувається згідно з правом. Оскільки людина вільна у своїх діях до певної межі, то по праву її свобода і визначена таким чином. Отже, різні конкретні випадки можуть обґрунтовано отримати назву прав даної людини. Саме тому обмеження свободи Спенсер пов'язує з правами людини, які «є наслідком закону рівної свободи».¹⁰⁹¹

Як було показано вище, Спенсер, характеризуючи свободу, користується поняттями рівності та справедливості, намагаючись при цьому розкрити сутність права і прав людини. Слід погодитись із вченим, що саме завдяки свободі, справедливості та рівності природне право, права людини існують та визнаються як регулятори суспільного життя. Проте спірним видається розуміння справедливості як закону рівної свободи, який Спенсер вважає «кінцевим етичним принципом». Якщо розглядати питання таким чином, то деякою мірою втрачається розуміння цінності свободи, справедливості та

1090 Спенсер Г. Опыты научные, философские, политические // Антология мировой правовой мысли. В 5 т. Т. III. Европа. Америка: XVII-XX вв. / Под ред. Г.Ю.Семигина. – М.: Мысль, 1999. – 829 с. – С. 476.

1091 Спенсер Г. Опыты научные, философские, политические // Антология мировой правовой мысли. В 5 т. Т. III. Европа. Америка: XVII-XX вв. / Под ред. Г.Ю.Семигина. – М.: Мысль, 1999. – 829 с. – С. 478.

рівності як незалежних засадничих цінностей, на яких ґрунтується суспільний устрій, соціальні норми, право. Безумовно, наведені цінності є близькими та багато в чому взаємообумовленими, проте вважаємо за доцільне глибше дослідити зміст кожної з них, їх особливості як необхідні елементи, що розкривають природу людини, характеризують людську гідність та взагалі роблять можливим існування суспільства як узгодженої цілісної системи.

Якщо говорити про соціальні умови саме свободи, то при цьому виділяють, що, по-перше, розвинена свобода вимагає певного самоусвідомлення, в якому стають зрозумілими прагнення автономії та самопроводу; по-друге, такого усвідомлення неможливо досягнути самотужки, оскільки людська ідентичність деякою мірою визначена спілкуванням з іншими людьми або спільним розумінням, що лежить в основі функціонування суспільства.¹⁰⁹²

Тобто ідентичність соціального індивіда, котрий визначає сам себе, вимагає певного соціального середовища, яке особливостями свого функціонування визнає право на автономні рішення людини. В літературі виділяють різні рівні (різновиди) свободи, де може бути реалізована ідентичність людини:

1. Громадянська свобода, що розглядається як право кожної людини на те, щоб з нею поводитись відповідно до закону. Людина, яка не має юридичних прав, стає цілком залежною від інших людей та суспільства, а тому є рабом. Перший крок до свободи полягає у вимозі запровадити закони, що звільняють людину від страху перед свавільною агресією і примусом. Тому це є єдиним можливим способом домогтися свободи для всього суспільства і лише в такому розумінні така свобода матиме сенс;
2. Фіскальна свобода, яка означає стабільність оподаткування і визначеність податків загальним і безстороннім законом. Свобода в цій сфері означає обмеження виконавчої влади через закон і постійний нагляд;
3. Особиста свобода, в основі якої лежить свобода думки, тобто свобода від осуду щодо суджень, які людина сама сформулювала своїм розумом. З ним тісно пов'язана свобода обмінюватися думками, оскільки думка є здебільшого суспільним продуктом і супроводжується свободою слова, друку, мирних дискусій;
4. Соціальна свобода від обмежень, що викликані ієрархічною (кастовою) структурою суспільства;
5. Економічна свобода, що включає в себе свободу контракту і особисту

1092 Тейлор Чарльз. Атомізм // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 253.

відповідальність за свої дії, а також право на свободу об'єднань¹⁰⁹³ на основі домовленостей про спільні дії для реалізації спільних інтересів;

6. Домашня свобода, яка передбачає рівність чоловіка та дружини, укладання шлюбу на контрактній основі та забезпечення фізичного, розумового та морального виховання дітей;
7. Місцева, національна та расова свобода;
8. Міжнародна свобода, яка спрямована проти використання сили і ґрунтується на принципі невтручання;
9. Політична свобода, яка ґрунтується на суверенітеті народу та праві брати участь в управлінні суспільними справами.¹⁰⁹⁴

Таким чином, свобода є простором об'єктивних можливостей, всередині якого людина може реалізувати свої прагнення до самоутвердження і самореалізації. Тому виділяють свободу вітальну, соціальну та духовну свободу.¹⁰⁹⁵ Вітальна свобода виходить від природного «рефлексу свободи» та являє собою здатність живої істоти рухатися в фізичному просторі, долаючи перешкоди, що заважають задоволенню її органічних потреб, пристосовуватись до вимог навколишнього середовища. В основі вітальної свободи є воля до життя у вигляді інстинктивного прагнення до продовження роду. Вітальна свобода є несвідомою і не виходить за межі природних причинних зв'язків, а також є позанормативною, тобто дана людині раніше від усіх соціальних норм і може проявлятися всупереч їх вимогам.

Соціальна свобода є притаманною індивідам, які живуть в суспільстві; вона пов'язана з потребою в соціальному просторі для дій щодо суспільного самоствердження людини. Її суб'єктивною умовою є воля до соціальної самореалізації, тобто воля до успіху, багатства, влади. Соціальна свобода є нормативною і передбачає наявність морально-правових обмежень, що регулюють її прояви. Свобода людини стосовно суспільства, за В.А. Бачиним, включає такі можливості: прагнення удосконалити, гармонізувати дійсність, орієнтуючись на універсальні ідеали як моделі зверх нормативної поведінки, що відкривають простір для творчого ставлення до реальності; можливість прояву репродуктивної активності, що дозволяє зберігати дійсність в її справжньому статусі, не вносячи особливих нововведень, але і не роблячи регресних змін; можливість деструктивної активності, шлях деформацій, що супроводжується зневагою до норм моралі і права.

1093 Фрідман Мільтон Взаємозв'язок між економічною та політичною свободою // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 490.

1094 Гобгауз Т. Леонард. Апологія свободи // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 459.

1095 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с. – С. 769.

Отже, соціальна свобода може набувати значення лише в межах суспільної системи і належить до тієї сфери, в якій людина може обирати між альтернативними способами дій. Людина є вільною настільки, наскільки їй дозволяється обирати собі цілі і засоби, потрібні для їх досягнення. Тому така «свобода людини найсуворіше обмежена законами природи, а також законами праксеології. Вона не може досягати цілей, що несумісні одна з одною».¹⁰⁹⁶ Людина не може одночасно користуватися перевагами від мирної співпраці і здійснювати антисоціальну поведінку. Вона повинна обирати між дотриманням правил поведінки в суспільстві (соціальних норм) і можливими наслідками порушення цих норм.

Соціальну свободу розуміють також як свободу діяча чи діячів, свободу від певного примусу чи обмеження, втручання чи перешкод робити або не робити щось, ставати чи не ставати чимось. При цьому виділяють три необхідні компоненти соціальної свободи, пропонуючи формулу « x вільний (невільний) від y робити (не робити; ставати, не ставати) z », де x позначає суб'єкта дії (людину), y – такі запобіжні умови, як примус, обмеження, втручання і різні перешкоди, а z – дії або умови характеру або обставин.¹⁰⁹⁷

На думку Фрідріха А. Гаєка, соціальна свобода є станом, в якому людина не зазнає примусу внаслідок сваволі інших. Різноманітні види свободи «є не різними видами одного й того ж роду, а цілком відмінними умовами, що часто взаємно суперечать, і які тому слід чітко розрізняти. І хоча в кількох інших розуміннях можна на цілком законних підставах говорити про різні типи свободи, про «свободу від» і «свободу для», в нашому розумінні свобода є лише одна – коли змінюватись може ступінь, а не тип. У цьому сенсі «свобода» стосується виключно відносин людей з іншими людьми, і єдиним зазіханням на неї є примус, здійснюваний людьми».¹⁰⁹⁸ Тобто свобода розглядається як гарантована людині приватна сфера, яка передбачає набір обставин, у котрі інші люди не можуть втручатися.

Крім того, така свобода означає, що людина має і можливість, і тягар вибору, а тому повинна відповідати за наслідки своїх дій і отримувати за них похвалу чи догану. «Свобода і відповідальність є нероздільними. Вільне суспільство не зможе функціонувати чи підтримувати себе, якщо його члени не вважатимуть правильним, щоби кожен індивід займав ту позицію, яка

1096 Мізес Людвіг фон. Капіталізм, ринок і свобода // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 476.

1097 Маккелем Джеральд К. Негативна і позитивна свобода // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 569.

1098 Гаєк А. Фрідріх Цінність свободи // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 491.

є наслідком його дій, і приймав її як належну за свої власні дії». ¹⁰⁹⁹ Таким чином, саме індивідуальна відповідальність є необхідним атрибутом та супроводжуючим фактором соціальної свободи.

Духовна свобода є можливістю культурної свідомості рухатись у просторі-часі універсалу світової культури, у світі пізнавальних, художніх, моральних, екзистенціальних цінностей. Вона виникає як плід власних духовних зусиль людини і її основою є воля до духовного удосконалення, орієнтована на вищі ідеали. Духовна свобода є зверхнормативною, тобто передбачає наявність необмеженої перспективи для духовного розвитку людини. В ній домінує цільова детермінація, в результаті якої духовне «Я», виходячи з власних мотивів, прагне створених ним же цілей. Саме духовна свобода здатна протистояти жорсткому натиску зовнішніх природних і соціальних обставин. Яскравим прикладом прояву духовної свободи є Сократ, «який міг заявляти, ніби він – вільна людина, дарма, що ув'язнений, бо ніколи не міняв свого статусу на статус раба». ¹¹⁰⁰

Для права свобода є цінністю і ціллю, що перебуває поза ним, тобто є зовнішньою причиною чи цільовою причиною. Завданням права, на думку вченого, є забезпечення необхідних цивілізаційних умов для прямого впливу цієї цільової причини на людський дух. Людина повинна не просто знати, що вона вільна, але й чітко уявляти ту міру свободи, яка є оптимальною в правовому просторі цивілізованого суспільства. ¹¹⁰¹

Таким чином, історико-філософський аналіз феномена свободи підтверджує її метафізичний характер і опосередковано свідчить про суперечності у відносинах людини та суспільства. Тому, на думку І.І. Кального, аксіома «не можна жити в суспільстві і бути вільним від суспільства» допускає три тлумачення:

1. У суспільстві, як і в природі, свобода, в принципі, неможлива. Суспільство володіє абсолютним пріоритетом стосовно людини, і його закони практично не відрізняються від законів розвитку природи. В цьому випадку соціальна детермінованість обертається необхідністю;
2. Можливе існування відносної свободи. Таке тлумачення передбачає можливість помірної свободи, однак на практиці справжня свобода підміняється тут ілюзорною. У цьому розумінні свобода заявляє про

1099 Гаск А. Фрідріх Цінність свободи // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 520.

1100 Грей Джон Про негативну і позитивну свободу // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 588.

1101 Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с. – С. 773.

себе як умова самовиразу через вибір одного варіанту з багатьох і прийняття відповідальності за цей вибір;

3. Поряд із соціальною детермінацією свобода можлива, але лише за межами суспільства. Це тлумачення зорієнтоване на співіснування соціального світу та внутрішнього духовного світу людини. Тут відкривається можливість здійснення гармонії у відносинах людини та суспільства. Однак реальним повноцінним соціальним устроєм є такий, який, будучи зорієнтованим на цей ідеал, постійно долає стан природної дисгармонії.

Якби людина в процесі своєї життєдіяльності не замикалась на суспільстві, то її свобода була б лише виразом її волі і дорівнювала б сваволі. Поєднання волі, свободи та сваволі є небезпечним для людського співжиття, де свобода однієї людини передбачає свободу інших людей. У межах суспільства свобода проявляється не лише як самовизначення, хоча існує думка, що саме воно ототожнює свободу з самокерованістю, тобто «з реальним здійсненням керівництва над своїм життям».¹¹⁰² Значною мірою свобода проявляється і як міра відповідальності за таке самовизначення. Саме у співвідношенні «самовизначення і відповідальності проявляється парадокс феномена свободи. Свобода одночасно вимагає самоствердження і самообмеження».¹¹⁰³

Самообмеження пояснюється тим, що неможливо задовольнити одразу всі інтереси, а тим більше протилежні, «без жертвування певними цінностями, які стають вищими – вдовольняють глибші потреби, ніж особиста свобода, визначена певним стандартом, не просто суб'єктивним, а стандартом, який претендує на об'єктивний статус».¹¹⁰⁴ Тобто міра свободи людини виявляється у виборі нею таких життєвих цілей і такого життя, яке вона хоче, а тому людина має зважити між багатьма цінностями, такими як рівність, справедливість, безпека та ін. Тому свободу сильного, незалежно яка це сила – фізична чи економічна, – слід обмежувати. Такий висновок стає можливим, оскільки повага до свободи однієї людини тягне за собою необхідність поваги до свободи інших людей, їх об'єднань, суспільства в цілому.

Тут слід погодитись з В. Селівановим, який вважає, що людина, в силу свого безумовного значення, має невід'ємне право на існування і вдосконалення, право бути в суспільстві вільною особистістю. Проте для того, щоб це право було гарантоване у процесі своєї реалізації, воно має бути

1102 Тейлор Ч. Що негаряд із негативною свободою // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 605.

1103 Кальной И.И. Философия права: Учебник. – СПб: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 259 с. – С. 27.

1104 Берлін Ісайя. Два концепти свободи // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 520.

захищеним від зовнішніх випадковостей і свавілля інших. А це «передбачає певне обмеження особистої свободи або природних прав людини, підкорення особистісного начала вимогам загального блага, надособистісного значення публічних інтересів, що виникають із потреби забезпечення і захисту цілості і динаміки суспільної форми життя, яке передбачає розвинуту і вільну від егоїзму індивідуальність. Тобто таке обмеження має, по суті, не стільки зовнішній, довільний характер, скільки внутрішній, об'єктивно обумовлений закономірностями організації суспільної комбінованої співпраці і співжиття багатьох. Певне обмеження особистої свободи індивіда – передумова певної свободи інших».¹¹⁰⁵ Якщо людина бажає скористатися тією мірою свободи, яку забезпечує суспільство, то вона повинна виконувати ті вимоги, що зумовлені загальним суспільним інтересом, метою якого є забезпечення свободи і цілісності суспільства.

На думку М. Цвіка, зміст права і водночас його мету становить поєднання свободи кожного із свободою всіх. Характер такого поєднання залежить від особливостей суспільних відносин, які склалися в конкретно-історичних умовах. «Право виступає як відповідна характеру цих відносин міра свободи. Ця міра має бути легітимована, тобто відображати інтереси і волю суб'єктів суспільних відносин».¹¹⁰⁶

Оскільки право є фактором, що реально забезпечує форми, види і межі реалізації людиною свободи, то свобода стає сутністю права, «але свобода не будь-яка, а певним чином визначена і забезпечена. Та свобода, яка складається з можливості робити все, що забажається, є ілюзією свободи, свавіллям».¹¹⁰⁷ Справжня свобода пов'язана з необхідністю та об'єктивними законами розвитку суспільства, а тому реалізується відповідно до цих законів. Право «можна назвати тим простором – соціальним, духовним, політичним, в якому людина реалізує свою свободу, не порушуючи свободи інших суб'єктів суспільного життя».¹¹⁰⁸

За словами Адама Сміта, всі соціальні системи, що «або надають переваги, або запроваджують обмеження, спіткає певний занепад, і тоді сама собою, без жодного примусу чи сприяння, утвердиться очевидна й проста система

1105 Селіванов В. Право як сфера свободи // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – №1 (24). – С. 20.

1106 Цвік М. Про сучасне праворозуміння // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – №4 (27). – С. 9.

1107 Мороз С.П. Свобода як джерело ідеї прав людини в політико-правовій думці // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. – 2005. – №4 (24). – С. 87.

1108 Андрусак Т.Г. Проблема прав людини в працях вчених-правників наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали другої регіональної наукової конференції. – Львів: Видавництво ЛДУ, 1996. – С. 97.

природної свободи. Кожна людина, поки не порушує законів справедливості, має повну свободу задовольняти свої інтереси тим способом, який їй до вподоби».¹¹⁰⁹

Зазначена формула отримала заперечення з боку Фрідріха фон Хайека, оскільки в ній «невиправдано встановлено зв'язок між аргументами на користь особистої свободи та егоїзмом чи себелюбством».¹¹¹⁰ На думку вченого, найкращою умовою досягнення цілей людини є свобода кожного використовувати свої знання для досягнення власних цілей, що може бути обмежена лише вимогами справедливості. Така система може бути досягнута і збережена, якщо примус з боку будь-якої влади, включаючи волю народної більшості, буде обмежено загальними принципами, що встановило для себе суспільство. Лише тому, що ці принципи спрямовували суспільну думку, «стало можливим збереження свободи протягом тривалих періодів часу».¹¹¹¹

Таким чином, відштовхуючись від висновку про належність людини одночасно до природного, соціального та духовного світів, можна зробити висновок про те, що на соціальному рівні людина реалізує соціальну свободу через співвідношення з інтересами інших людей та суспільства в цілому. Свобода тут визначається рівнем гуманізму, демократичності суспільства, а межі свободи визначаються духовністю, культурою суспільства. На рівні вітального буття людина підпорядковується законам природи. На рівні духовного буття людина є вільною, перш за все, долаючи себе, досягаючи самовизначення, автономності, індивідуальності і таким чином здобуваючи свою гідність. Саме духовна свобода приводить внутрішній світ людини до стану гармонії, забезпечуючи єдність ірраціонального та раціонального в людині.

Поєднання духовної свободи людини з духовними надбаннями соціуму, його культурою, системою соціальних цінностей забезпечує можливість гармонійного розвитку людини. Свобода заявляє про себе через поведінку людини як свобода сумління, як вираз людського в людині. Без свободи людина не може бути людиною. Саме свобода є елементом формування цілі життя людини, надає змісту її буттю та визначає стиль життя людини. Свобода є потенційною можливістю людини, яку вона може реалізувати або відмовитись від реалізації такої можливості, а разом з тим і від частини своєї

1109 Сміт Адам Система природної свободи // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – С. 630.

1110 Хайек Фридрих фон. Право, законодавство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 644 с. – С. 74.

1111 Хайек Фридрих фон. Право, законодавство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 644 с. – С. 74.

сутності. Свобода є однією з тих ключових, фундаментальних цінностей, які випливають з самої сутності людини – людської гідності і, таким чином, знаходить свій вираз в духовності соціуму, його культурі, а отже, і у праві.¹¹¹²

Крім того, свобода не може бути безвідповідальною. Відповідальність обмежує свободу, оскільки людина не завжди здатна оцінити свої можливості. Тому суспільство і держава створюють чіткі правила поведінки (моральні, правові норми), котрі, з одного боку, захищають людину, а з іншого – утримують її від порушень свободи і прав інших людей. Такі правила не повинні бути зорієнтовані лише на свободу, а повинні враховувати моральні цінності суспільства, його традиції, ментальність, релігійні та культурні особливості.

Свобода розглядається як соціально-правова цінність, ідеал, мета розвитку суспільства, зміст та сутність якої складають права та свободи людини і громадянина. Свобода тлумачиться як основа загального блага, тому індивідуальна свобода обмежується відповідальністю, щоб забезпечити соціальну, правову свободу. Підставою такої свободи є право, яке, через взаємозв'язок з відповідальністю, і робить можливим існування свободи. Ми не заперечуємо важливості інших соціальних норм у гарантуванні свободи, а навпаки, підкреслюємо, що весь комплекс соціальних норм забезпечує свободу, проте найбільш дієвими з них є норми права, оскільки чітко окреслюють її межі, встановлюють формально обов'язкові правила поведінки, можна сказати, формалізують відповідальність.

Тому підставно розглядати правову свободу як можливість поведінки суб'єкта права, яка виникає на підставі правових норм, забезпечується державою і суспільством та обмежується правовою відповідальністю на засадах справедливості і формальної рівності. Свобода без рівної міри, без відповідальності та справедливості перетворюється на свою протилежність – свавілля, а право – на безправ'я.¹¹¹³

Природне право, яке охоплює моральні і правові цінності, базується на розумінні права як міри свободи і відповідальності, що ґрунтуються на справедливості. Ідея справедливості передбачає визнання пріоритету загальнолюдських цінностей та реалізується у суспільних (правових) відносинах між формально рівними суб'єктами права. Справедливість у праві є критерієм оцінки суспільних відносин, вказує на співмірність співвідношення відповідальності і свободи суб'єктів права.

1112 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: [монографія]. / Гришук О.В. - Київ: Атіка, 2007. – 432с.

1113 Гришук О.В., Романинець М.Р. Формування та розвиток ідеї відповідальності людини в праві: [монографія]. / Гришук О.В., Романинець М.Р. – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 268 с.

Таким чином, через призму людської гідності, свобода стає базовою соціальною цінністю, а у взаємозв'язку із справедливістю та формальною рівністю становить фундамент суспільної організації в цілому, є необхідним та визначальним елементом духовності (культури) суспільства, формує індивідуальну духовність, культуру, систему цінностей та сприйняття світу кожної людини. Саме людська гідність як визначальна, вихідна соціальна цінність та філософсько-світоглядна ідея формує розуміння справедливості, формальної рівності та свободи як таких цінностей, що роблять можливим нормальне і гідне існування та розвиток людини у суспільстві. Велику роль вказані цінності відіграють при формуванні соціальних норм, серед яких важливе місце відводиться нормам права. Більше того, людська гідність, а також справедливість, свобода та формальна рівність, що є похідними від неї, виступають онтологічною основою, підґрунтям права як ефективного регулятора суспільних відносин та є базовими цінностями громадянського суспільства та правової держави.

5.4. Демократія як конституційна цінність і принцип

5.4.1. Гносеологічні засади демократії у праві

Демократія як конституційна цінність створює умови для реалізації природжених, невід’ємних і невідчужуваних прав людини, вона контролює забезпечення поваги до людської гідності, реалізацію справедливості, свободи, рівності, вона гарантує незалежне правосуддя, вільне висловлення думок і політичних поглядів, а також покликана забезпечити втілення в суспільне буття верховенства права.

Демократія у філософсько-правовому вимірі актуалізує її переосмислення, оскільки: по-перше, у зв’язку із сутнісною трансформацією сучасної демократії – волею народу, яка відображає свободу і рівність, уявлення про глобалізаційні зміни із поняттями справедливості і потреби суспільного розвитку, проєвропейську спрямованість ідей, бажань і цінностей людини. По-друге, завданням держави є закріплення зміненого феномена демократії в законі в умовах новосформованого громадянського суспільства, тобто створення таких нормативних інструментів, які б відповідали сучасним потребам та інтересам народу. По-третє, актуальність розуміння демократії не обмежується легітимністю державної влади, а передбачає певну сукупність вимог до норм права, які потребують сутнісних змін та їх уніфікації щодо європейського права.¹¹¹⁴

Незважаючи на значну зацікавленість, науковцями окресленими питаннями, демократія як конституційна цінність (принцип) сьогодні залишається мало дослідженою. Існують різноманітні погляди щодо її розуміння, характерні ознаки, особливості, закономірності, сфери застосування, роль у формуванні правової держави та утвердження громадянського суспільства. На практиці це призводить до того, що складаються здебільшого поверхневі уявлення про особливості демократії як конституційної цінності (принципу).

В юридичній науці принцип демократизму у праві справедливо включається багатьма сучасними вченими до переліку основних загальноправових, загальнолюдських (загальносоціальних) принципів права, його пов’язують із принципом народовладдя, своє закріплення він знаходить у правотворчості (законотворчості), конституційному праві, міжнародному праві, праві Європейського Союзу, застосування – у місцевому самоврядуванні, державному управлінні, державотворенні загалом. Цей принцип цілком відповідає традиціям українського державотворення і знаходить свій вияв у сучасних

принципах формування органів державної влади, в їх системі, структурі та основних засадах функціонування.¹¹¹⁵

Принцип демократизму у праві полягає в тому, що законодавчі акти повинні відображати інтереси максимально більшої кількості населення країни. Він впливає із принципу народовладдя, відповідно до якого «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» (стаття 5 Конституції України). Свобода при цьому розкривається через вільне формування політичних поглядів та переконань, а також вільне волевиявлення на виборах та шляхом референдуму, яке гарантується державою. З іншого боку, принцип демократизму як необхідний елемент відповідного політичного режиму передбачає фіксацію в юридичних нормах такого правового становища людини, яке б максимально закріплювало її автономію і мінімізувало втручання держави у суспільні справи.¹¹¹⁶

Вважається, що фундаментом принципу демократизму є народовладдя, яке тлумачиться як належність усієї суспільної влади, в тому числі державної, народові, вільне здійснення народом цієї влади відповідно до його суверенної волі в інтересах як всього суспільства, так і кожної людини. Тому головною передумовою утвердження демократії є народовладдя, наявність конституційноправової основи демократичної держави і демократичного суспільства.¹¹¹⁷

Вдосконалення конституційно-правового регулювання забезпечення народовладдя в Україні є визначальною умовою становлення демократичної держави та громадянського суспільства. Це означає, що мають утверджуватися, всебічно реалізовуватися партнерські засади діяльності державної влади та громадянського суспільства. Відповідно, мають бути конституційно забезпечені умови участі народу в управлінні державою, а також зобов'язання держави щодо охорони прав і законних інтересів громадян. Оскільки держава є виконавцем волі народу, то це означає, що пріоритети діяльності держави мають визначатися мірою сформованості громадянського суспільства, його структур як уособленням і виразником волі та інтересів україн-

1115 Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія / Л.Р. Наливайко. – Х.: Право, 2009. – 598 с.

1116 Донченко О.П. Свобода як всезагальний принцип права / О.П. Донченко // Проблеми філософії права. Том III. – № 1-2. – Київ-Чернівці: Рута, 2005. – 480 с.

1117 Скрипнюк О.В. Верховенство права і демократія: специфіка взаємозв'язку / О.В. Скрипнюк // Демократія та право: проблеми взаємовпливу і взаємозалежності: Матеріали міжнар. наук. конф. (26 жовт. 2007 р., м. Київ); За ред. акад. АПрН України О.В. Скрипнюка. – Х.: Право, 2008. – С. 39–43; Скрипнюк О.В. Державний лад України: ознаки, принципи, гарантії / О.В. Скрипнюк // Вісник ЦВК. – 2008. – № 4 (14). – С. 46–51.

ського народу.¹¹¹⁸ Тобто демократія як конституційна цінність означає, що право адекватно відображає волю народу та формується через демократичні інститути народовладдя.¹¹¹⁹

Демократія безпосередньо пов'язана із народовладдям, коли вищим джерелом влади є народ, який здійснює її через органи державної влади та органи місцевого самоврядування з метою охорони прав і законних інтересів громадян. При цьому держава, з одного боку, повинна створити умови для безпосередньої участі населення в управлінні справами держави, а з іншого – закріпити в юридичних нормах права і свободи людини.

Принцип демократизму означає: по-перше, народ є єдиним джерелом влади і в цьому аспекті принцип народного суверенітету і принцип народовладдя збігаються; по-друге, державна влада формується народом і є підзвітною йому; по-третє, народ має право і визначені законом механізми зміни цієї влади, якщо остання не виконує волю народу або виходить за межі повноважень, які делеговані їй народом.

У теорії держави і права значний внесок у дослідження демократії у праві зробили Т.І. Фулей, С.П. Погребняк, В.О. Котюк, М.С. Кельман, М.В. Цвік, А.М. Колодій та інші.

Аналізуючи зміст принципу демократизму у праві, Т. Фулей наголошує на тому, що він як загальнолюдський принцип права розкривається шляхом відображення у праві: по-перше, загальних для всього суспільства інтересів, по-друге, узгоджених інтересів більшості соціальних груп, по-третє, певних мінімальних гарантій інтересів меншості – з метою унеможливлення ситуації, за якої інтереси певної групи суб'єктів мали б пріоритет над інтересами усіх інших груп населення. Демократизм має важливе значення як принцип юридичної діяльності, надаючи можливість усім зацікавленим суб'єктам брати участь у прийнятті рішення та сприяючи його досягненню з урахуванням інтересів громадян, шляхом компромісу, а не застосування сили.¹¹²⁰

На думку Т. Фулей, принцип демократизму у праві відноситься до принципів-вимог до змісту нормативно-правових актів – результатів правотворчості. Він означає вивчення соціальних інтересів і можливості їх вираження у сфері

1118 Мірошниченко Ю.Р. Конституційно-правове забезпечення народовладдя в Україні: монографія / Ю.Р. Мірошниченко; за ред. О.Л. Копиленка. – К.: «Фенікс», 2012. – 360 с.

1119 Общая теория права и государства: учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2001. – 520 с.

1120 Фулей Т.І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Тетяна Іванівна Фулей. Львів: нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2003. – 24 с.

правотворчості, врахування суспільної підтримки проектів цих актів.¹¹²¹ Характерною рисою принципу демократизму є також поєднання і взаємопов'язаність двох аспектів: внутрішньодержавного та міжнародно-правового. Принцип демократизму у праві потребує, щоб міжнародний і внутрішній правопорядки спирались на загальні демократичні засади, оскільки лише на цій основі можна забезпечити необхідний рівень стабільності людської цивілізації. Демократичне і правове міжнародне співтовариство повинне складатися з демократичних і правових держав. Тому даний принцип зобов'язує держави забезпечити відповідність їх національних правових систем загальноприйнятим стандартам демократії.¹¹²² Сьогодні принцип демократизму, як загальнолюдський принцип права, одержав необхідну конкретизацію у Конституції та Законах України, а також застосування у практиці Конституційного Суду України.

М. Цвік розглядав принцип демократизму як загальнолюдський принцип права, що відображає низку незаперечних вимог до держави і суспільства. Він знаходить свій вияв в обов'язковій легітиматії державної влади – приведенні її змісту у відповідність до суспільних ідеалів. Найважливішими проявами цього принципу є залучення громадян у різних формах до участі у вирішенні державних та суспільних справ і забезпеченні широти, непохитності, гарантованості прав і свобод громадян. На думку вченого, розкриття змісту принципу демократизму і особливостей демократичного політичного режиму є невід'ємною частиною характеристики демократії загалом.¹¹²³

А. Колодій віднесла принцип демократизму до загальносоціальних принципів права, сутність якого зводиться до необмеженої дії та обов'язкового його врахування органами державної влади, як при виконанні ними своїх обов'язків, так і під час реалізації повноважень органів влади у відносинах з іншими суб'єктами права.¹¹²⁴

Отже, в теорії права принцип демократизму розглядають як загальнолюдський принцип права, що відображає низку незаперечних вимог до держави і суспільства. Він знаходить свій вияв в обов'язковій легітиматії державної влади. Найважливішими проявами цього принципу є надання можливості

1121 Фулей Т.І. Співвідношення загальнолюдських принципів права та принципів правотворчості / Т.І. Фулей // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Випуск 37. – С. 37–43.

1122 Фулей Т. Загальнолюдські (загальноцивілізаційні) принципи права: деякі теоретичні аспекти / Т. Фулей // Право України. – 2003. – № 7. – С. 24–29.

1123 Цвік М.В. Теорія демократії / М.В. Цвік // Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. спец. виш. навч. закл. освіти / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова [та ін.]; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – С. 99–113.

1124 Теорія держави і права: навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К., 2004. – 368 с.

громадянам приймати відповідні рішення шляхом голосування; залучення громадян у різних формах до вирішення державних та суспільних справ; забезпечення непохитності, гарантованості прав і свобод громадян.

Сьогодні одним із напрямків розвитку політичної системи є зростаюча активність громадян у вирішенні державних і суспільних проблем. У правотворчості це особливо яскраво реалізується шляхом ухвалення найважливіших законів. Незважаючи на окремі організаційні недоліки, притаманні інститутам безпосередньої демократії, референдум дозволяє максимально врахувати і виразити в законі народне волевиявлення.

У правотворчості принцип демократизму досліджували такі науковці як О.В. Богачова, Т.Д. Климчук, Ю.М. Глущенко, О.Ф. Скакун, Н.М. Пархоменко, В.В. Сухонос, П.М. Рабінович, М.Н. Марченко, В.К. Бабаєв, А.Б. Венгерів, Р.Т. Мухаєв, С.А. Комаров, А.В. Малько, В.А. Гуревич, З.Г. Галєєв, В.М. Баранов, Р.Б. Головін, С.О. Денисов та інші.

У правотворчості принцип демократизму у праві виражається в участі народних депутатів, трудових колективів, громадських об'єднань, громадян загалом у вдосконаленні законодавства та формуванні правової політики. Показником рівня демократизму є порядок утворення та діяльності правоохоронних та правозастосовних органів, ступінь їх доступності для громадян, рівень юридичної допомоги населенню. Широко розвивається всенародне обговорення проектів нормативних актів в засобах масової інформації. У разі надходження зауважень та пропозицій на проекти, вони узагальнюються правотворчим органом і, у випадку необхідності, в проекти нормативно-правових актів вносяться відповідні зміни. Відтак, неможливо створити закон, який відображає інтереси держави, суспільства, людей і при цьому не відповідає принципу демократизму у праві.

Демократизм як принцип права передбачає закріплення в нормах права правового становища людини, участь народу у створенні й удосконаленні законодавства.¹¹²⁵ Всі члени суспільства мають однакову моральну компетенцію брати участь в обговоренні суспільних проблем, зокрема тих, які стосуються питань права та справедливості, бути учасниками прийняття особливо важливих рішень.¹¹²⁶ Будучи правовою цінністю, демократія є одним з найважливіших способів самозахисту, неодмінною умовою реалізації прав і свобод людини і громадянина і, насамперед, свободи – «свободи брати

1125 Кириченко В.М., Куракін О.М. Теорія держави і права модульний курс. Навчальний посібник / В.М. Кириченко, О.М. Куракін. – 264 с.

1126 Циппеліус Р. Філософія права / Пер. з нім. Є.М. Причепій [та ін.]; ред. пер.Є.М. Причепій. – К.: Тандем, 2000. – 300 с.

участь спільно з іншими громадянами у визначенні законів і правил, яких повинна дотримуватися особистість».¹¹²⁷

Тобто принцип демократизму у праві здійснює регулюючий вплив на правотворчість ще до його формального закріплення у законодавстві. Демократизм як принцип права передбачає здійснення правотворчих повноважень і дій або безпосередньо народом, або через представників в органах державної влади та органах місцевого самоврядування; демократичні процедури розробки, обговорення, прийняття та оприлюднення правотворчих рішень.¹¹²⁸

О.В. Богачова зазначає, що загальновідомою є формула правової демократичної держави: «суспільство має право, а держава – зобов’язана». Відтак державна влада в будь-яких проявах має контролюватися суспільством і бути залежною від нього. З іншого боку, цей обов’язок також розповсюджується і на повноту представлення суспільних інтересів у законах держави. У цьому значенні принцип демократизму постає як вираження у законах держави волі більшості населення, врахування інтересів різних соціальних груп, а також забезпечення прозорості, відкритості та доступності законотворення, залучення громадян до підготовки та публічного обговорення проектів законодавчих актів.¹¹²⁹ Проявами цього принципу під час законотворчості, на думку науковця, є: можливість проведення референдуму, народного голосування, накладення народного вето; наявність інституту звернень громадян; внесення громадськістю своїх пропозицій та зауважень щодо законодавчого процесу; участь громадськості у парламентських, комітетських та громадських слуханнях; всенародне обговорення законопроекту; наявність механізму проведення громадської експертизи законопроектів; інститут народної законодавчої ініціативи.

Ю.М. Глущенко зазначає, що принцип демократизму у праві передбачає, щоб правотворча діяльність спиралася на загальні демократичні засади, оскільки лише на цій підставі можна забезпечити необхідний рівень стабільності і добробуту на відповідній території. Зміст демократизму як принципу правотворчості розкривається у тому, що повинні вивчатися та максимально враховуватися загальні соціальні інтереси суспільства, розповсюджуватися практика публічного обговорення проектів законів, закріплення правотворчої ініціативи тощо. Окрім цього, принцип демократизму у праві має важливе значення і як принцип юридичної діяльності органів держави, надаючи можливість громадянам, політичним партіям, громадським організаціям, органам місцевого самоврядування брати участь у прийнятті рішення, внесенні

1127 Нудненко Л.А. Теория демократии / Л.А. Нудненко. – М.: Юристь, 2001. – 95 с.

1128 Теорія держави і права: підручник; За ред. В.К. Бабаєва. – М.: МАУП, 2003. – 592 с.

1129 Богачова О.В. Деякі питання участі громадян у законотворенні / О.В. Богачова // Наукові записки Інституту законодавства Верховної ради України. – 2011. – № 3(6). – С. 5–7.

до нього змін, сприяти його досягненню з урахуванням інтересів жителів відповідної території, шляхом компромісу, а не застосування примусу.¹¹³⁰

Отже, у правотворчості принцип демократизму виявляється в участі народних депутатів, трудових колективів, громадських об'єднань, громадян загалом у вдосконаленні законодавства та формуванні правової політики держави. Він передбачає наявність незаперечних вимог, що виражають сутність правотворчої діяльності. Серед них найважливішими є: відображення у законах держави волі більшості населення; забезпечення прозорості, відкритості та доступності законотворення; залучення громадян до підготовки та публічного обговорення проектів законодавчих актів; закріплення правотворчої ініціативи, внесення громадськістю своїх пропозицій та зауважень щодо законодавчого процесу; можливість проведення референдуму, народного голосування, накладення народного вето; наявність інституту звернень громадян; наявність механізму проведення громадської експертизи законопроектів тощо.

У конституційному праві принцип демократизму є також предметом дослідження. Зокрема, Н. Боброва визначила принцип демократизму як розуміння мети, процесу і результату діяльності держави, що орієнтується на інтереси свого народу. Демократизм – узагальнене визначення незліченних спроб налагодити механізм впливу суспільства на владу і, навпаки, механізм, що змушує владу рахуватися із суспільством. Цей механізм повинен відповідати рівню розвитку суспільства, а не абстрактним загальнолюдським цінностям і чужорідному досвіду.¹¹³¹

О.Г. Румянцев вважає, що принцип демократизму розкривається в таких підвалинах конституційного ладу, як народовладдя і політичний плюралізм, а формою його реалізації виступає республіканська форма правління з поділом і взаємодією влади, розвиненою системою народного представництва. Принцип демократизму, на думку вченого, слід закріпити таким чином: 1) носієм державного суверенітету може виступати тільки один суб'єкт – багатонаціональний народ – єдине джерело державної влади; 2) народ здійснює свою владу безпосередньо, а також через державні органи та місцеве самоврядування. Вищим проявом безпосередньої влади народу є референдум і вільні вибори. Вибори державних органів та органів місцевого самоврядування передбачені у Конституції, проводяться на основі загального,

1130 Глушенко Ю.М. Принципи правотворчої діяльності місцевих державних адміністрацій / Ю.М. Глушенко // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 66–72.

1131 Боброва Н.А. Конституционный строй и конституционализм в России: монография / Н.А. Боброва. – М., 2003. – 264 с.

рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.¹¹³² Політичний плюралізм передбачає, що демократія здійснюється на основі політичної та ідеологічної багатоманітності, багатопартійності, вільної участі громадян у політичному житті; дії державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, суспільних і релігійних об'єднань, посадових осіб і громадян, що ведуть до усунення багатопартійності, незаконного обмеження діяльності суспільних і релігійних об'єднань, встановлення неправомірних переваг для окремих з них, караються законом.¹¹³³

У доктрині конституційного права також вважається, що принцип демократизму передбачає не лише участь громадян в управлінні державними справами, а й плюралізм системи влади. Принцип демократизму у праві зумовлює інституалізацію політичної опозиції та забезпечення права на протест, передбачає політичну конкуренцію, досягнення політичної згоди, укладення політичних угод, партійну відповідальність та дисципліну. Його завданням є розвиток інститутів і механізмів, що здатні обмежити монополію політичних партій в державі.

Одним з важливих елементів демократичної організації влади визначають принципи демократизму, тобто ті керівні ідеї та положення, які визначають основні способи та методи врядування, вказують на засоби та інструменти реалізації державної влади, задають загальні параметри взаємодії держави і громадянина. На сьогодні до таких принципів належать принципи народного суверенітету, поділу державної влади, політичної свободи, рівноправності громадян, виборності органів державної влади та підтримання ними постійного зв'язку з народом, плюралізму тощо. Кожен з перелічених принципів закріплюється відповідними правовими нормами (нормами конституційного права України), правовими гарантіями та інститутами тощо. Але для своєї практичної й ефективної реалізації всі вони мають бути закріплені в правовій свідомості громадян. Інструментом такого закріплення в сучасних умовах визнається правова ідеологія.¹¹³⁴

М. Савчин вважає, що Конституція України закріплює принцип демократизму як засаду організації державної влади (стаття 1) і складову народного суверенітету (стаття 5). Таке конституційне регулювання принципу демо-

1132 Румянцев О.Г. Основы конституционного строя России (понятие, содержание, вопросы становления) / О.Г. Румянцев. – М., 1994. – 285 с.

1133 Румянцев О.Г. Основы конституционного строя России (понятие, содержание, вопросы становления) / О.Г. Румянцев. – М., 1994. – 285 с.

1134 Толстенко В.Л. Принципи демократії в структурі сучасної правової ідеології / В.Л. Толстенко // Демократія та право: проблеми взаємовпливу і взаємозалежності: Матеріали міжнар. наук. конф. (26 жовт. 2007 р., м. Київ); За ред. акад. АПрН України О.В. Скрипниока. – Х.: Право, 2008. – С. 25–28.

кратизму визначає правові основи легітимації влади – громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (стаття 38). Гарантією цього права є конституційна державність.

Конституційний Суд України в рішенні від 5 жовтня 2005 р. у справі про здійснення влади народом роз'яснив, що положення частини другої статті 5 Конституції України «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» треба розуміти так, що в Україні вся влада належить народові. Влада є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення через вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії у порядку, визначеному Конституцією та законами України, через органи державної влади, сформовані відповідно до Конституції та законів України. Результати народного волевиявлення у визначених Конституцією та законами України формах безпосередньої демократії є обов'язковими. Відповідно до Конституції України, народ здійснює владу в двох формах: 1) безпосередньо; 2) через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (частина 1 статті 5); пряме народовладдя здійснюється шляхом виборів (статті 69, 70, 71), референдумів (статті 69, 72, 74, 156) та інших форм безпосередньої демократії (стаття 69). Таким чином, суверенітет українського народу втілюється через реалізацію кожним громадянином своєї волі в політичному житті країни.

Таким чином, принцип демократизму у праві розглядають як один з основних принципів державного ладу України. У конституційному праві він передбачає визнання народу носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні, а також конституційне закріплення загальнолюдських цінностей та їх визнання. Принцип демократизму визначає зміст взаємовідносин держави, суспільства, особи, виявляється в основних засадах здійснення державної влади в цілому. Реалізація державної влади в Україні передбачає гласність і відкритість роботи парламенту та інших органів держави, що зумовлює, зокрема, громадський контроль за діяльністю відповідних органів, а також участь громадськості в розробці, обговоренні та експертизі соціально вагомих рішень.

Ключовим аспектом організації роботи органів місцевого самоврядування є принципи, на яких ґрунтується їх робота. Саме тому увага багатьох фахівців державно-управлінської, політико-правової та муніципальної думки зосереджена на дослідженні принципів місцевого самоврядування. Одним з головних принципів функціонування органів місцевого самоврядування є принцип демократизму. Сутність, побудова та життєздатність складових частин місцевого самоврядування визначаються саме закономірностями і

відносинами суспільно-політичної природи, які в свою чергу забезпечуються виконанням принципів місцевого самоврядування. Останні є тими положеннями, які закріплені правом і знаходять своє застосування як в теорії місцевого самоврядування так і у практичній діяльності.

О.В. Батанов зазначає, що цілісний характер системи місцевого самоврядування знаходить свій вияв у низці принципів. Принцип демократизму у місцевому самоврядуванні виявляється через певні вихідні ціннісні, ідейні та правові засади його організації та діяльності. У цьому аспекті значення принципів місцевого самоврядування полягає у їх нормативно-регулятивному характері, взаємоузгодженості та взаємодії, сутнісній природі, ефективності впливу принципів на процеси формування місцевого самоврядування в Україні. Такі принципи знаходять свій вияв у процесі організації та діяльності місцевого самоврядування, виявляючи загальносоціальні стандарти поведінки, певні цінності суспільства.¹¹³⁵ З науково-теоретичної та прагматичної точок зору доцільно виділяти принципи місцевого самоврядування через призму основоположних засад державного ладу та політичної системи суспільства, які «забезпечують організацію і діяльність держави, її органів, а також є основою вдосконалення і оцінки рівня й ефективності реалізації завдань та функцій держави».¹¹³⁶ Так, у системі державного ладу серед конституційних принципів, які мають відношення до політичної системи суспільства, виділяють принцип демократизму у праві.¹¹³⁷

Принцип демократизму у місцевому самоврядуванні полягає в тому, що воно повинне забезпечити самостійність населення у вирішенні питань місцевого значення. Однією з вимог самоврядування є створення умов для неформальної участі жителів окремої території в управлінні справами місцевого значення. Зазвичай виділяють два основні способи реалізації права громадян на місцеве самоврядування: форма прямого волевиявлення (референдум, вибори, зібрання, самоорганізація громадян тощо) та непрямого – опосередкованої участі громадян в управлінні місцевими справами (через виборні та інші органи місцевого самоврядування). Принцип демократизму у здійсненні місцевого самоврядування виявляється також у тому, що конкретні форми здійснення місцевого самоврядування, структура органів місцевого

1135 Батанов О.В. Принципи місцевого самоврядування як ціннісний вимір муніципального права та сучасного муніципалізму в Україні / О.В. Батанов // Вісник Дніпропетровського ун-ту ім. А. Нобеля. Серія «ЮРИДИЧНІ НАУКИ». – 2012. – № 1 (2). – С. 61–66.

1136 Наливайко Л.Р. Державний лад України: поняття, система, гарантії: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л.Р. Наливайко. – Х., 2010. – 40 с.

1137 Батанов О.В. Принципи місцевого самоврядування як ціннісний вимір муніципального права та сучасного муніципалізму в Україні / О.В. Батанов // Вісник Дніпропетровського ун-ту ім. А. Нобеля. Серія «ЮРИДИЧНІ НАУКИ». – 2012. – № 1 (2). – С. 61–66.

самоврядування визначаються населенням самостійно. Будучи сформованими «знизу», місцеві органи не перебувають у відносинах підлеглості з органами державної влади і не зобов'язані виконувати їх директивні вказівки, якщо ті виходять за межі наданих їм повноважень.¹¹³⁸ Таким чином, в демократичному суспільстві взаємозв'язок самоврядних структур та органів державної влади має двосторонній характер. З боку органів місцевого самоврядування відбувається делегування влади регіональним і державним органам, політичне самообмеження, що полягає в юрисдикції місцевої влади з питань місцевого значення, а також контроль за владою, що здійснюється від імені держави. Державна влада, зі свого боку, покликана створити необхідні політичні і правові умови для створення самоврядних структур, для розширення прав громадянського суспільства.

Принцип демократизму розглядається як базовий у діяльності територіальних органів місцевого самоврядування. Згідно з цим принципом, місцеве населення має брати широку участь в ухваленні рішень місцевого значення. Конституційна норма «...носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» і «народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування», стало нормативною й методологічною базою для конституювання і правової ідентифікації публічної влади та її інституціалізації на публічну державну і публічну самоврядну (муніципальну) влади.¹¹³⁹ Отже, дія принципу демократизму передбачає участь громадськості у місцевому розвитку та вирішенні поточних справ місцевого самоврядування.¹¹⁴⁰ Закріплення принципу демократизму в місцевому самоврядуванні допомагає зміцнити основи народовладдя та дозволяє стабілізувати політичну систему країни починаючи з місцевого рівня.

Таким чином, принцип демократизму у місцевому самоврядуванні виявляється через певні вихідні ціннісні, ідейні та правові засади його організації та діяльності. Він передбачає врахування при здійсненні місцевого управління загальносоціальних стандартів поведінки, певних ідей, уявлень та цінностей місцевого населення. Принцип демократизму у місцевому самоврядуванні передбачає самостійність людей у вирішенні питань місцевого значення,

1138 Мавлюдов А.А. Местное самоуправление как составная часть демократического общественного устройства / А.А. Мавлюдов // Вестник ТИСБИ. – 2000. – № 1. – С. 97–101.

1139 Багмет М.О., Євтушенко О.Н. Базові принципи діяльності територіальних інститутів управління в контексті Європейської хартії місцевого самоврядування // Наукові праці МДГУ. – Миколаїв, 2007. – Т. 69, вип. 56. – С. 56–60.

1140 Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства: Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А.Ф. Колодій. – Л., 2002. – 275 с.

участь в ухваленні рішень шляхом власного волевиявлення (прямого чи опосередкованого).

Принцип демократизму має важливу роль в міжнародному праві. В юридичній літературі до загальноновизнаних принципів міжнародного права, насамперед, відносять принципи, визначені в Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права стосовно дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй» від 24.10.1970 р., Загальній декларації прав людини ООН 1948 р., міжнародних пактах про права людини 1966 р., Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., Віденській конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р., в конвенціях про попередження геноциду 1948 р., про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 р., про права дитини 1989 р. та багатьох інших міжнародних правових актах.

Однією з найбільш типових ознак сучасного міжнародного права є утвердження в ньому прав і свобод людини. При цьому мова йде не лише про проголошення прав, а й про такий рівень їх реалізації, який сприяв демократизації багатьох національних правових систем і створив безпрецедентний механізм взаємодії міжнародного та внутрішнього права в цій сфері. Демократизація національних систем формує сприятливі умови для функціонування міжнародного права¹¹⁴¹.

Слід зазначити, що в Декларації тисячоліття ООН підкреслюється особливе значення демократії.¹¹⁴² Генеральна Асамблея ООН підкреслила, що *«демократія – це універсальна цінність, заснована на вільному волевиявленні народу, який визначає свої політичні, економічні, соціальні та культурні системи»*. Віденська всесвітня конференція з прав людини 1993 року визнала принцип демократизму принципом Статуту ООН.

Згідно з принципом демократії, діяльність держави повинна відповідати демократичним нормам, закріпленим у міжнародному праві. Демократія усвідомлюється як важливий засіб забезпечення індивідуальних і колективних інтересів, оптимального функціонування національних інститутів та інтернаціонального співтовариства. Тому важливе значення має Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 22.12.2003 р., яка утверджує повагу принципів національного суверенітету і багатоманіття демократичних систем у процесі виборів як важливого елемента заохочення і захисту прав люди-

1141 Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Академ. правовой ун-т. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 432 с.

1142 Декларация тысячелетия ООН / Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей. 55 сессия. Пункт 60b повестки дня. 18.09.2000. [www.un.org].

ни. У Резолюції з посиланням на Статут ООН, Декларацію про принципи міжнародного права підтверджується право на самовизначення, на підставі якого всі народи можуть вільно визначати свій політичний статус і вільно здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток. Визнається множинність і багатоманіття демократичних політичних систем і моделей для вільних і справедливих виборів у світі з урахуванням національних і регіональних особливостей. Зазначена Резолюція підтверджує право народів визначати методи і створювати інститути, пов'язані з виборами, оскільки не існує єдиної моделі демократії чи демократичних інститутів, і що держави повинні мати всі необхідні механізми і засоби для сприяння повній та ефективній участі населення в цих процесах, та засуджує будь-який акт військової агресії чи застосування сили проти народів, обраних ними урядів чи законних представників. Отже, принцип демократизму вказує, що права та обов'язки держави мають реалізовуватися демократичним способом, тобто через інституції безпосередньої чи опосередкованої демократії і що процедура набуття таких прав і обов'язків має бути прозорою і чітко визначеною законом.¹¹⁴³ Слід також враховувати, що розуміння демократії не є однаковим у різних державах, а тому не можна нехтувати небезпекою зловживання принципом демократизму.

На думку І. Лукашука, згідно з принципом демократизму, кожна держава повинна відповідати закріпленим міжнародним правом демократичним стандартам. Принцип демократизму має не тільки внутрішній, а й міжнародний аспект. Він вимагає рівної поваги до суверенних прав держав незалежно від існуючих між ними відмінностей. Принцип демократизму у праві пронизує всі основні принципи міжнародного права. Він – одна з гарантій незастосування сили, необхідна умова реалізації права на самовизначення, права вільно обирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи. Принцип поваги прав людини може бути реалізований тільки в умовах демократії. Отже, *одним з основних прав людини є право на демократію*.¹¹⁴⁴ Таким чином, тільки демократична держава здатна дотримуватись норм сучасного міжнародного права, сумлінно виконувати зобов'язання та бути повноправним членом міжнародного співтовариства.

Поряд із загальною системою міжнародних механізмів захисту прав людини функціонують і регіональні системи, які відображають особливості культури, політико-правової свідомості, регіональної ідентифікації, що впливає на координацію і розвиток державних інститутів у певному регіоні.

1143 Куян І. Проблема співвідношення принципів міжнародного права і національного суверенітету / І. Куян // Публічне право. – 2011. – № 3. – С. 27–34.

1144 Лукашук І.И. Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Академ. правовой ун-т. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 432 с.

Одним з найбільш дієвих є Європейський механізм охорони і захисту основних прав людини.¹¹⁴⁵

Європейська ідея була і залишається невід'ємною складовою розвитку континенту. Ідеї гуманізму та свободоловства, толерантності та терпимості, плекання творчості та незалежного розвитку особистості, інші християнські чесноти стали засадничими цінностями Європи. Саме вони утворюють інтелектуальне та духовне обличчя європейця, складають фундамент європейських демократичних організацій.¹¹⁴⁶

На переконання А. Лейпхарта, розширення Ради Європи, становлення Європейського співтовариства і перетворення його на Європейський Союз зумовлено закладенням в основу їх ідеологій спільних демократичних принципів (цінностей). «В тіні цих подій відбувається зовні майже непомітне поширення окремих демократичних прийомів та установ по всьому світу, а також повсюдне, хоча і нерівномірне, поглиблення демократії як політичної системи та політичної культури». Принцип демократизму передбачає як мінімум участь широких верств населення у визначенні (насамперед шляхом виборів і референдумів) складу уряду і характеру політики, зокрема економічної.¹¹⁴⁷

Поширення демократії у другій половині ХХ століття стало головним напрямком політичного розвитку країн Західної Європи. Важливою рисою процесу демократизації є розширення прав людини і формування механізмів їх дотримання. Запорукою збереження демократії є утвердження громадянського суспільства – системи неурядових організацій та сукупності відносин, які сприяють суспільному розвитку на противагу (або ж доповнення) державі. Відтак, проголошення принципу демократизму безпосередньо пов'язане з розвитком правової держави та пріоритетом прав людини.¹¹⁴⁸

Усвідомленню фундаментальної значущості дотримання прав і свобод для збереження демократії, сприяло їх закріплення у Статуті ООН, Загальній декларації прав людини, Європейській конвенції із захисту прав людини і основних свобод, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права

1145 Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О.В. Гришук. – К.: Атіка, 2007. – 432 с.

1146 Андрійчук О. Про генезу європейської ідеї / О. Андрійчук // Юридичний журнал. – 2006. – №9. – С. 65–66.

1147 Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Пер. с англ. под. ред. А.М. Салмина, Г.В. Каменской. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 287 с.

1148 Священко З.В. Зміцнення демократії на Заході після Другої світової війни: розширення прав людини / З.В. Священко // Проблеми формування громадянського суспільства та правової держави: історія та сучасність / упор.: А.О. Карасевич, З.В. Священко, В.В. Сокирська, О.М. Скрипник. – Умань : ПП Жовтий, 2010. – 194 с.

та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, Заключеному акті Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, Паризькій хартії для нової Європи (1990 р.) та Хартії основних прав ЄС (2000 р.) тощо.

В базовій угоді щодо принципів функціонування Європейського Союзу – Лісабонському договорі вперше у вигляді розділу «Положення про демократичні принципи» (Розділ 3, статті 9-12) встановлена система демократичних принципів. Варто зазначити, що до цієї системи входять принципи демократії, заснованої на участі громадян, представницької демократії, демократичної рівності, збільшення активної ролі національних парламентів. Водночас визначаються механізми й умови, які мають бути гарантами впровадження вищезазначених принципів у життя.

У Паризькій хартії для нової Європи 1990 року наголошується, що «міць ідей Гельсінського Заключного акту» відкрила «нову епоху демократії, миру і єдності в Європі». Відтак, значення принципу демократизму як норми міжнародного права регулярно підкреслюється в європейській практиці¹¹⁴⁹ [С. 157]. В Паризькій хартії для нової Європи 1990 року було сформульовано положення, згідно з яким держави, що підписали Хартію, зобов'язалися «будувати, консолідувати і зміцнювати демократію як єдину систему правління в країнах». Отже, в ній закріплено, що демократія визнається учасниками єдино прийнятною системою правління. Хартія визначила основи демократичного правління: воля народу, що виражається регулярно в ході вільних і справедливих виборів, повага людської особистості і верховенство закону. Саме це відображає основний зміст принципу демократизму. В Хартії також йдеться про формування основних міжнародних гарантій забезпечення демократії, про демократичну безпеку тощо.

Таким чином, в рамках унікальної правової системи Європейського Союзу формуються механізми захисту прав людини не тільки від осіб, органів і держав, що їх порушують, а й від наднаціональних інститутів та органів. Створюються демократичні правові інструменти, що дозволяють погоджувати динаміку процесів інтеграції та глобалізації з інтересами держав, регіонів, а головне – людей, які виступають критерієм розвитку цивілізацій. Вчений виділяє загальні принципи, на яких будується функціонування Європейського Союзу, в тому числі демократичні принципи конституційного ладу. Відповідно до Лісабонського договору, до демократичних принципів вчений відносить рівність громадян Союзу, «які користуються однаковою увагою з боку його інститутів, органів і установ» (стаття 9), принципи безпосередньої і представницької демократії (стаття 10), право громадян Союзу та громадських

1149 Лукашук І.І. Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Академ. правовой ун-т. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 432 с.

об'єднань брати участь в обговоренні нових заходів Союзу, підтримувати діалог з союзними державами (стаття 11), активне сприяння функціонуванню Союзу з боку національних парламентів (стаття 12). До числа демократичних принципів науковець також відносить і «громадянську ініціативу», тобто право громадян Союзу безпосередньо ініціювати прийняття нових правових актів на європейському рівні.¹¹⁵⁰ Згідно з Лісабонським договором, в установчих договорах ЄС закріплюються, серед інших, такі демократичні принципи: право кожного громадянина на участь у демократичному житті Союзу; визнання політичних партій на європейському рівні як громадських об'єднань, що сприяють формуванню європейської політичної свідомості і виразу волі громадян Союзу; можливість громадян Союзу та їх об'єднань обговорювати заходи Союзу шляхом консультацій з його інститутами.¹¹⁵¹

Слід погодитись, що *принцип демократизму закріплений як одна із загальних цінностей Європейського Союзу*, поряд з такими цінностями як повага людської гідності, свобода, рівність і дотримання прав людини. Ці цінності (принципи) є спільними для держав-членів в рамках суспільства, що характеризується плюралізмом, недискримінацією, терпимістю, справедливістю, солідарністю і рівністю.¹¹⁵²

Таким чином, принцип демократизму у міжнародному праві передбачає обов'язок кожної держави дотримуватись демократичних норм, є гарантією незастосування сили, необхідною умовою реалізації права на самовизначення. Держава зобов'язана поважати суверенні права іншої держави незалежно від існуючих між ними відмінностей. *Принцип демократизму закріплений як одна із загальних цінностей Європейського Союзу*. Він передбачає розширення прав людини і формування механізмів їх дотримання. Принцип демократизму у міжнародному праві безпосередньо пов'язаний з розвитком правової держави та пріоритетом прав людини. Міжнародний правопорядок може бути забезпечений лише за умови, що в самих державах утвердиться демократичне правління, засноване на повазі прав людини і пануванні права. Демократія і законність в міжнародному праві неможливі без демократії і законності в середині самих держав.

1150 Кашкин С.Ю., Четвериков А.О., Калининченко П.А. и др. Право Европейского Союза: учебное пособие (отв. ред. С.Ю. Кашкин). – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2011. – 274 с.

1151 Кашкин С.Ю. Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями / С.Ю. Кашкин. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 698 с.

1152 Кашкин С.Ю., Четвериков А.О., Калининченко П.А. и др. Право Европейского Союза: учебное пособие (отв. ред. С.Ю. Кашкин). – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2011. – 274 с.

Останнім часом дещо активізувався науковий пошук проблем формування та функціонування принципу демократизму в Україні, зміцнення його економічних, соціальних, політичних і соціокультурних засад. Принцип демократизму відображає задекларовану ідею побудови в Україні демократичної держави. Ідея єдиного джерела влади в державі – народу, закріплена в Основному законі. У Конституції визначені форми реалізації цієї влади: безпосередньо (через референдум, народну правотворчу ініціативу, всенародні обговорення проектів правових актів) і опосередковано – через органи народного представництва.

Означеному питанню присвячені монографічні дослідження В.І. Бортнікова, О.В. Скрипнюка, В.Ф. Погорілка, публікації Ю.Г. Кальниша, А.І. Стьопіна та інших.

Так на думку В.Ф. Погорілка, вихідним моментом принципу демократизму у праві є його нормативний аспект, проголошення на найвищому конституційному рівні, пов'язаність з конституційним визнанням державою статусу народу як єдиного джерела влади, його права реалізовувати свою владу як через органи державної влади й органи місцевого самоврядування, так і безпосередньо (шляхом виборів, референдумів тощо), та закріпленням за народом виключного права визначати й змінювати конституційний лад України¹¹⁵³.

Ю.Г. Кальниш вважав, що у демократичному суспільстві влада народу найяскравіше виявляється під час використання імперативних форм безпосередньої демократії. Реалізація безпосередньої влади народу майже завжди пов'язана з проведенням всенародних голосувань, насамперед загальнонаціональних виборів та референдумів. Вони є головними політичними подіями, що визначають перебіг практично всіх процесів певної політичної системи. До участі у таких процедурах залучають максимальну кількість громадян, що забезпечує найвищий рівень демократичної легітимності рішень, прийнятих у такий спосіб. Результати виборів та референдумів оформлюють документально, вони обов'язкові для всіх учасників політичного процесу. У конституціях та законодавчих актах більшості держав закріплено ознаки, дотримання яких дає можливість розглядати результати прямої демократії як безпосередню волю народу¹¹⁵⁴.

1153 Погорілко В.Ф. Конституційні основи державного ладу України / В.Ф. Погорілко // Конституційне право України. – К.: Наук. думка, 1999. – 734 с.

1154 Кальниш Ю.Г. Пряма демократія в Україні: історичні традиції та перспективи розвитку / Ю.Г. Кальниш // Стратегічні пріоритети: наук.-аналіт. щокв. зб. – 2008. – № 4 (9). – С. 5–15.

Окремі аспекти принципу демократизму в Україні розкрито в монографії Л.Р. Наливайка «Державний лад України: теоретико-правова модель».¹¹⁵⁵ Автор розглядає принцип демократизму як один з основних принципів права та державного ладу України, опосередкований, передусім, взаємовідносинами держави і суспільства, держави й особи. Він знаходить своє виявлення в сучасних принципах формування органів державної влади, в їх системі, структурі, складі та основних засадах функціонування. На думку вченого, свідченням дотримання принципу демократизму в Україні, дієвості демократії має стати політична та економічна стабільність суспільства. Демократична держава повинна бути заснована на здійсненні реального народовладдя, гарантуванні прав і свобод людини і громадянина, на їх активній участі у формуванні державних органів та здійсненні контролю за діяльністю державного апарату через вибори і представницькі установи. У випадку, якщо ці положення не реалізуються, падає довіра до інститутів влади¹¹⁵⁶.

Визначення змісту поняття «принцип демократизму» безпосередньо пов'язане з таким його аспектом, як демократична практика (в її інституційному та процесуальному вимірах) та демократична ідеологія (як нормативний вимір демократії). Інститути демократії можуть бути офіційно схваленими, узаконеними – формальними, та такими, що функціонують на основі інших норм, – неформальними. Демократичну практику можна пов'язати з такими двома формами: політичною (як способом організації та здійснення державної влади) та соціальною (як залученням громадян до вирішення суспільних справ, їхнім самоврядуванням та впливом на державну політику).¹¹⁵⁷

Нормативний вимір демократії Л.Р. Наливайко визначає як демократичну ідеологію – впорядковану систему демократичних цінностей, згідно з якою, люди можуть і повинні розв'язувати суспільні справи через посередництво власної участі, залучення до суспільного життя, обізнаності й проінформованості щодо суспільних справ і проблем. Виходячи зі змісту демократичної практики, головне в демократизмі – це забезпечення його реальності. Демократизм досягається як конституційно визначеним порядком формування органів державної влади й інших інститутів держави, так і характером організації та функціонування держави. Сутність проблеми полягає у практичній реалізації в житті принципу демократизму. Мова йде про владу народу, владу, здійснювану народом, і владу в інтересах народу. Змістом вищезазначеного є те, що органи влади мають бути під реальним, а не уявним контролем народу

1155 Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія / Л.Р. Наливайко. – Х.: Право, 2009. – 598 с.

1156 Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія / Л.Р. Наливайко. – Х.: Право, 2009. – 598 с.

1157 Olson, M. Dictatorship, Democracy and Development [text] / M. Olson // American Science Review. – 1993. – Vol. 87. – № 3 (September).

і спиратись у своїй діяльності на його довіру і підтримку. Владні інституції обираються не для того, щоб їм підкорялись (підкорялись необхідно праву і закону), а для того щоб вони служили громадянам¹¹⁵⁸

Принцип демократизму, на переконання Л.Р. Наливайка, є також одним із пріоритетних принципів побудови та функціонування державного механізму. Показниками демократизму є: виборність влади; самоврядування громадян; рівноправність; загальне виборче право; альтернативність виборів; право більшості з повагою та врахуванням прав меншості; легальність влади; розподіл влади; система взаємовідносин держави і громадянського суспільства; суспільний контроль за владою; система стримувань і противаг; багатопартійна система. Виходячи з цього, принцип демократизму є визначальною первинною ідеєю, яка є ідеологічним підґрунтям формування й проголошення інших фундаментальних засад. Україна є демократичною державою перехідного типу, а тому деякі із зазначених компонентів не мають чітких механізмів практичної реалізації в Україні, хоча конституційно закріплені¹¹⁵⁹.

Варто наголосити на тому, що принцип демократизму в Україні знаходить своє втілення лише у випадку, коли держава заснована на здійсненні реального, а не уявного народовладдя, на проголошенні та реалізації прав і свобод громадян, на їх активній участі у формуванні державних органів та здійсненні контролю за їх діяльністю через вибори і представницькі установи.

Слід зазначити, що будь-які принципи права (в тому числі й принцип демократизму) – це перш за все, результат діяльності людства. А. Колодій з цього приводу зазначає, що принципи права «... є соціальними явищами – як за джерелами походження, так і за змістом: їх виникнення зумовлено потребами суспільного розвитку, в них відображаються закономірності суспільного життя»¹¹⁶⁰. Принцип демократизму органічно пов'язаний із правом як розвиненою системою забезпечених державою прав і свобод людини і громадянина. Демократизм є якісною суттю права, що забезпечує демократичне правове регулювання важливих для людини і суспільства відносин¹¹⁶¹. Сьогодні все більшого поширення набуває думка про те, що вузьконормативне праворозуміння не в змозі забезпечити всебічного виявлення демократич-

1158 Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія / Л.Р. Наливайко. – Х.: Право, 2009. – 598 с.

1159 Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія / Л.Р. Наливайко. – Х.: Право, 2009. – 598 с.

1160 Колодій А.М. Принципи права України: монографія / А.М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.

1161 Ганьба Б.П. Системний підхід та його застосування в дослідженні України як демократичної, соціальної, правової держави / Б.П. Ганьба. – дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. – Київ, 2001 – 185 с.

ного, морального, гуманістичного змісту права, відобразити в основі усіх суспільних явищ, у тому числі й правових, людину¹¹⁶².

В. Тацій зазначає, що сучасному уявленню про зміст права заважають залишки суто позитивістського підходу до його розуміння, прихильники якого розглядають право лише як суб'єктивне явище, заперечують його незалежність від держави. На думку вченого, призначенням права є утвердження та найбільш ефективний захист прав людини і громадянина, а також втілення ідей справедливості¹¹⁶³. Небезпека позитивістського розуміння права полягає, насамперед, в репресивному, негуманістичному типі мислення, несумісному з демократичними засадами життя. Тлумачення права виключно як державно-політичного явища, перетворює його на знаряддя примусу людини. Грунтуючись на таких інституціях як держава, влада, закон, норма, відповідальність, обов'язок тощо, право здатне до насильства, репресивних дій¹¹⁶⁴. Відтак, поряд з державним правом (законом, підзаконним нормативним актом) вагомим значення сьогодні набувають принципи права як природноправові регулятори суспільного життя. Тільки за таких обставин уможливується побудова та здійснення реальної демократії, адже одними тільки законами, позбавленими морального змісту, її ще ніхто не збудував.

Сьогодні принцип демократизму виявляється в обов'язковій легітимації державної влади, тобто приведенні її змісту у відповідність до суспільних ідеалів, цінностей, ідей. Він передбачає участь громадян у забезпеченні широти, непохитності та гарантованості прав і свобод людини і громадянина.

Демократія здатна принести користь як найбільш раціональна форма організації та управління, при якій максимально можливе дотримання прав і свобод людини. Принцип демократизму дозволяє за допомогою співпраці, компромісу, виявлення альтернатив гармонізувати різні права людини, її інтереси та уподобання, відшукувати найбільш оптимальні рішення, виправляти помилки тощо. Принцип демократизму універсальний, він має значення не тільки як ідеал, умова, режим або сторона прав людини. Він компонент глобальності суспільства, активно задіяний в процесі становлення людства. В системі, де визнають права і свободи людини, високо цінують людське життя і людську гідність, зберігається легальна можливість для

1162 Костицький М.В. Філософія права : навч. посіб. / М.В. Костицький, Б.Ф. Чміль. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.

1163 Демократія та право: проблеми взаємозалежності: Матеріали міжнар. наук. конф. (26 жовт. 2007 р., м. Київ); За ред. акад. АПРН України О.В. Скрипнюка. – Х.: Право, 2008. – 296 с.

1164 Демократія та право: проблеми взаємозалежності: Матеріали міжнар. наук. конф. (26 жовт. 2007 р., м. Київ); За ред. акад. АПРН України О.В. Скрипнюка. – Х.: Право, 2008. – 296 с.

вдосконалення суспільних відносин, наповнення гуманістичним змістом формально-релятивістських цінностей.¹¹⁶⁵

Принцип демократизму у праві, як зазначає І.І. Лукашук, вимагає не протиставлення прав людини і держави, а їх гармонізації на демократичній основі. Визнання пріоритету прав та інтересів окремої людини перед правами суспільства порушило б один з основних принципів демократії: здійснення людиною своїх прав не повинно порушувати права і законні інтереси інших.¹¹⁶⁶ Головний зміст принципу демократизму для прав і свобод людини пов'язаний з характеристикою соціального середовища (суспільними відносинами, які б гарантували права людини), способами здійснення суб'єктивних прав, формою побудови будь-якої організації, заснованої на рівноправній участі її членів в управлінні та прийнятті рішень.¹¹⁶⁷

Принцип демократизму відображає задекларовану ідею побудови в Україні демократичної держави. Він закріплює державний статус народу як єдиного джерела влади, його право реалізовувати свою владу як через органи державної влади й органи місцевого самоврядування, так і безпосередньо (шляхом виборів, референдумів тощо), визнає за народом виключне право визначати й змінювати конституційний лад України. Принцип демократизму знаходить своє виявлення в сучасних принципах формування органів державної влади, в їх системі, структурі, складі та основних засадах функціонування, гарантуванні прав і свобод людини і громадянина, в їх активній участі у здійсненні контролю за діяльністю державного апарату через вибори і представницькі органи. Україна є демократичною державою перехідного типу, а тому деякі із зазначених компонентів не мають чітких механізмів практичної реалізації в Україні, хоча конституційно закріплені.¹¹⁶⁸

У філософії права дослідження демократії пов'язують із правом як розвинутою системою забезпечених державою прав і свобод людини, розглядають як вимогу, яка закріплює загальнолюдські цінності. Демократія є якісною суттю права, що забезпечує демократичне правове регулювання важливих для людини і суспільства відносин. Вона виявляється в обов'язковій легітиматії державної влади, тобто приведенні її змісту у відповідність до суспільних ідеалів, ідей, цінностей.

1165 Глухарева Л.И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование). – М., 2003.

1166 Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век / И.И. Лукашук. – М., 2000. – 262 с.

1167 Пугачев В.П., Соловьев А.М. Введение в политологию / В.П. Пугачев, А.М. Соловьев. – М., 1995. – С. 147.

1168 Гришук О.В., Шейна А.М. Онтологія принципу демократизму у праві: філософсько-правовий зріз. – Хмельницький, 2019. – 247 с.

5.4.2. Онтологічні передумови демократії у праві

Демократію сьогодні вважають найбільш оптимальною формою державного правління та забезпечення балансу різноманітних приватних та суспільних інтересів. У процесі історичного розвитку виділяють такі історичні форми демократії, як первісна, антична, середньовічна, класична, американська і сучасна. Для кожної історичної форми демократії притаманні свої характерні ознаки. Від найдавніших часів ведеться дискусія щодо ефективності таких різновидів (форм) як пряма і представницька демократія. Аналіз історичних форм демократії свідчить про їх різноманітність, а також, що демократія є тим соціально-політичним явищем, що постійно розвивається.¹¹⁶⁹

Поняття «демократія» багатогранне. У вузькому розумінні вона має лише політичну спрямованість, в широкому – визначається як форма внутрішнього устрою будь-якої суспільної організації.¹¹⁷⁰ Сьогодні в суспільній думці з демократією асоціюються багато цінностей: народовладдя, права і свободи людини, плюралізм, свобода, право голосу, справедливість, гласність, рівність тощо.

Глибоке дослідження сутності демократії було проведено О.Ю. Водяніковим, який зазначає, що у ХХ столітті термін демократія зазнав найбільших маніпуляцій з боку авторитарних і тоталітарних режимів: «президентська демократія» (Абдель Насер, Єгипет), «базова демократія» (Мухамед Айюб Хан, Пакистан), «керована демократія» (Сукарно, Індонезія), «органічна демократія» (Франсіско Франко, Іспанія), «селективна демократія» (Альфредо Стресснер, Парагвай), «неодемократія» (Рафаель Трухільйо, Домініканська Республіка) та ін. За часів Сталіна набула нового змісту концепція «народної демократії», сформована для легітимізації державних переворотів в країнах Центральної та Східної Європи після II Світової війни і реанімована в 2014 році для новоутворень на сході України. В основу цієї концепції покладений принципи всевладдя керованих робітничим класом народних мас, що робить конституційні форми і законодавче регулювання декларативними, делегітимізує попередній конституційний лад та дає ефект розриву в конституційному континуїтеті.¹¹⁷¹

1169 Більш детально про це: Гришук О.В., Шейна А.М. Онтологія принципу демократизму у праві: філософсько-правовий зріз. – Хмельницький, 2019. – 247 с.

1170 Шрьодер Р. Осмислення минулого та утвердження демократії / Р. Шрьодер // Політична думка. – 1999. – № 3-4. – С. 121–129.

1171 Водяніков О.Ю. Демократія і Конституція: майбутнє однієї ідеї. Вступне слово. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: ВАІТЕ, 2018. – 908 с. – С. 19.

У сучасній юридичній науці поняття «демократія» визначають як народовладдя або владу народу, його пов'язують із правами людини, свободою і рівністю громадян. Ю. Шемшученко вважає, що демократична держава постійно, всебічно і повно виражає волю народу. Під нею розуміть як загальну волю народу, так і волю окремих соціальних груп, спільностей та волю кожної окремої особи – людини і громадянина.¹¹⁷² Іншими словами, демократичною є та держава, яка здійснює владу народу з його волі та відповідно до його волі.

М. Цвік вважає, що демократія – це форма такої держави, яка заснована на здійсненні народовладдя шляхом забезпечення широких прав і свобод громадян та їх участі у формуванні і функціонуванні політичної влади й контролю за його діяльністю. Демократія є способом формування і здійснення волі народу, з яким вона тісно пов'язана. Народовладдя є суттю демократичної держави, а демократія – його внутрішньою формою, на відміну від форм правління і державного устрою, які характеризують форму держави ззовні. Тому вчений запропонував розглядати демократію у трьох аспектах: як форму держави, як принципи організації державної влади і як різновид політичного режиму.¹¹⁷³

О. Скакун розглядає демократію як політичну організацію влади народу, при якій забезпечуються: рівна участь усіх громадян в управлінні державними і суспільними справами; виборність основних органів держави; законність у функціонуванні суб'єктів політичної системи суспільства; забезпечення прав і свобод людини відповідно до міжнародних стандартів

Демократію також тлумачать як режим, заснований на визнанні принципу рівності та свободи всіх людей, принципу народного суверенітету, рівної і вільної участі народу у формуванні державного апарату, в управлінні державою. Державна влада реалізується в інтересах народу демократичними методами, розмежовуються сфери державного управління та діяльності громадянського суспільства. Демократія передбачає, що держава у своїй діяльності підпорядковується суспільству, їй притаманна підконтрольність та підзвітність перед народом. Надаючи своїм громадянам широкі права і свободи, демократична держава не обмежується тільки їх проголошенням,

1172 Шемшученко Ю.С. Основи конституційного ладу України / Ю.С. Шемшученко // Конституційне право України. Академічний курс: підручник : у 2 т. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – Т. 2. – К.: Юрид. думка, 2008. – 800 с.

1173 Цвік М.В. Теорія демократії / М.В. Цвік // Загальна теорія держави і права: підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.]; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – 432 с.

вона всебічно їх забезпечує за допомогою системи юридичних та загально-соціальних гарантій.¹¹⁷⁴

Хоча у сучасній доктрині права пропонують різні, часом полярні підходи до демократії. М. Савчин виділив такі з них: поліархія Роберта Алана Даля; консоціативна демократія Арендта Лійпгарта; комунікативна демократія Юргена Габермаса; доктрина делегативної демократії Гермо О'Доннелла; залізний закон олігархії Роберто Міхелса. Однак, на думку дослідника, демократія завжди передбачає: процедуру ухвалення владних рішень більшістю; баланс інтересів більшості і меншості; інтереси меншості конкретизуються у гарантіях права людини.

Дж. Шумпетер розвінчав те, що він назвав «класичною доктриною демократії», а саме, що «демократичний метод полягає у такій сукупності інституційних засобів прийняття політичних рішень, за допомогою яких реалізується спільне благо шляхом надання самому народу можливості вирішувати проблеми, обираючи індивідів, які збираються для того, щоб виконати його волю». Розглянувши неможливість цієї класичної доктрини щодо можливості народу самому вирішувати проблеми, Дж. Шумпетер запропонував розуміння демократії як демократичного методу, який полягає у такому інституційному устрої для прийняття політичних рішень, у якому індивіди набувають влади приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців.¹¹⁷⁵

Концепція Шумпетера знайшла свій вираз в документах європейських міжнародних організацій. Зокрема, автори проекту Зеленої книги Ради Європи про майбутнє демократії в Європі дають таке визначення сучасної політичної демократії: «це режим чи система урядування, за якої правителі є відповідальними за свої дії в публічній сфері перед громадянами, що діють опосередковано через конкуренцію і співпрацю їхніх представників».¹¹⁷⁶ Слід погодитись, що в практиці Європейського Суду з прав людини також імпліцитно закладене таке розуміння демократії. Хоча розробники Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод розглядали демократію як антитезу диктатурі і тоталітаризму, яка мала «визначити і гарантувати політичну основу об'єднання європейських націй», «забезпечити, що держави-члени Ради Європи є демократичними і залишатимуться демократичними», а сам документ – стати «правовим кодексом для демокра-

1174 Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. / К.Г. Волинка. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.

1175 Schumpeter J. Capitalism, Socialism and Democracy / London and New York: Routledge, 1994. – P. 250, 269.

1176 Green Paper on the Future of Democracy in Europe for the Council of Europe / ed. by Philippe C. Schmitter, Alexander H. Trechsel. – P. 16.

тій». При цьому Європейський суд неодноразово вказував, що Конвенція, не вимагає запровадження певної виборчої моделі, як наприклад мажоритарна, пропорційна або змішана.¹¹⁷⁷

В основі демократії лежить процес легітимації державної влади народом. Держава, за умов демократії, перетворюється на інструмент забезпечення суспільної волі та суспільних потреб. У демократичній державі не тільки влада існує для народу, а й сам народ є владою, народне благо здійснюється не тільки для народу, а й через народ. У цьому сенсі фундаментом демократії виступає народовладдя, яке тлумачиться як належність усієї суспільної влади, в тому числі державної, народові, вільне здійснення народом цієї влади відповідно до його суверенної волі в інтересах як всього суспільства, так і кожної людини. Тому головною передумовою утвердження демократії є народовладдя.¹¹⁷⁸

Легітимність вказує на справедливий характер державної влади. Легітимна державна влада покликана служити ідеї права. Забезпечення принципу справедливості є основною метою легітимної державної влади. Легітимність відображає відповідність цієї влади принципу справедливості, законності та доцільності.¹¹⁷⁹ Легітимація як процес визнання влади справедливою безпосередньо пов'язаний із народним волевиявленням. Важливим аспектом цього процесу є формалізація волі народу, надання їй загальнообов'язковості, це стосується і важливих політичних рішень державної влади, які набувають легітимності лише за умови, якщо громадяни беруть безпосередню участь в їх прийнятті.¹¹⁸⁰ Іншими словами, легітимація є постійним процесом народовладдя, який не завершується на стадії делегування владних повноважень, а передбачає право і можливість громадян брати безпосередню участь у прийнятті важливих правових та політичних рішень, а також контролювати процедуру реалізації прийнятих рішень.¹¹⁸¹

1177 Водянінников О.Ю. Демократія і Конституція: майбутнє однієї ідеї. Вступне слово. Ключовський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: ВАІТЕ, 2018. – 908 с. – С. 21.

1178 Демократія та право: проблеми взаємовпливу і взаємозалежності: Матеріали міжнар. наук. конф. (26 жовт. 2007 р., м. Київ); За ред. акад. АПрН України О.В. Скрипнюка. – Х.: Право, 2008. – 296 с.

1179 Демократія та право: проблеми взаємовпливу і взаємозалежності: Матеріали міжнар. наук. конф. (26 жовт. 2007 р., м. Київ); За ред. акад. АПрН України О.В. Скрипнюка. – Х.: Право, 2008. – 296 с.

1180 Ковальчук В. Проблема легітимності державної влади в контексті теорії народовладдя / В. Ковальчук // Вісник Акад. прав. наук України. – 2008. – №2 (53). – С. 232–243.

1181 Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія / Л.Р. Наливайко. – Х.: Право, 2009. – 598 с.

Поняття «демократія» і «народовладдя», незважаючи на їхній нерозривний зв'язок, не слід ототожнювати, оскільки народовладдя вказує на належність влади, на джерело її походження, тоді як демократія відображає внутрішню організацію влади, методи здійснення повноважень владою.¹¹⁸² Ідея належності влади народу є засадничою для всіх можливих концепцій демократії, відповідно до чого демократія завжди більшою або меншою мірою означає народовладдя, суверенітет народу та його участь у політичному житті.¹¹⁸³ Ще однією відмінністю є те, що демократія завжди існує в межах певної держави, з якою пов'язане функціонування всіх її інститутів. Влада ж народу поза межами державності здатна перетворитися на небезпечну владу натовпу чи повне безвладдя (анархію), що несе загрозу не лише самій демократії, а й самому існуванню держави та суспільства.¹¹⁸⁴

Отже, народовладдя виступає сутнісною ознакою демократії, всі інші ознаки демократії є допоміжними. М. Цвік та О. Петришин вважають, що демократія характеризується такими ознаками: 1) народ залучається до формування і здійснення державної влади як безпосередньо (референдум), так і через своїх представників; 2) держава додержується принципів виборності і змінюваності центральних і місцевих органів державної влади, розвитку місцевого та інших видів самоврядування; 3) держава сприяє розвитку громадянського суспільства і правової держави, організації управління на основі принципу реального здійснення поділу влади; 4) прийняттям усіх важливих для суспільства рішень в інтересах більшості з урахуванням прав меншості; 5) державна влада є легітимною – діє в інтересах всього населення, спирається на його довіру; 6) реальне забезпечення державою прав і свобод людини і громадянина; 7) організація суспільного життя на засадах політичного та ідеологічного плюралізму.¹¹⁸⁵

Вважають також, що демократія як певна система влади є формою організації політичного життя, яка відображає вільний вибір населенням напрямку суспільного розвитку. Така система передбачає: забезпечення рівного права всіх громадян на участь в управлінні суспільними справами; систематичну виборність органів влади; наявність механізмів, що забезпечують відносну перевагу більшості і повагу прав меншості; абсолютний пріоритет правових

1182 Комаров В.В. Основи государства и права / В.В. Комаров. – Харьков : Национальная юридическая академия Украины, 1999. – 236 с.

1183 Арблестер Е. Ключові ідеї демократії / Ентоні Арблестер // Демократія: антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII. – 1108 с.

1184 Петришин О. Демократичні основи правової, соціальної державності / О. Петришин // Вісник Національної академії правових наук України. – №1 (76). – 2014. – С. 32–41.

1185 Загальна теорія держави і права : підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О.В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.

методів здійснення влади; професійний характер правління еліт; контроль громадськості за прийняттям найважливіших політичних рішень; плюралізм і конкуренцію думок.¹¹⁸⁶ Найважливішою ознакою функціонування демократії як політичної системи є регулярне проведення виборів до органів влади різного рівня.

Аналіз чинного законодавства сучасних демократичних держав свідчить, що влада народу здійснюється ним безпосередньо як пряме народовладдя (пряма або безпосередня демократія) або його представниками (представницька демократія). Таким чином, люди можуть вирішувати суспільні справи через посередництво власної участі, їх залучення до суспільного життя.

Цей самий підхід закріплюється й у законодавстві України. Чинна Конституція України (ст. 5) визначає, що носієм суверенітету й єдиним джерелом влади в Україні є народ, що здійснює її як безпосередньо, так і опосередковано через органи державної влади й органи місцевого самоврядування. Таким чином, Конституція України не тільки проголошує всеосяжне й повне народовладдя, але й форми демократії – безпосередню й опосередковану (представницьку).¹¹⁸⁷

У Загальній декларації прав людини, затвердженій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, у статті 21 закріплено, що «кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників».

У науці конституційного права під безпосередньою демократією розглядають пряму участь народних мас у вирішенні справ держави і суспільства. Безпосередню демократію визначають як суспільні відносини, в межах яких здійснюється широкий комплекс способів участі громадян в управлінні справами держави і суспільства, в результаті чого воля громадян безпосередньо впливає на формування і здійснення державної політики, а також створює представницьку систему і вирішально впливає на її функціонування.¹¹⁸⁸ Отже, за своєю суттю безпосередня демократія є прямим волевиявленням народу.

Під безпосередньою демократією розуміють також самостійну реалізацію народом власної волі щодо власних інтересів, власної долі або щодо інших народів і держав за їхньою згодою при сприянні політичних партій, їх коаліцій, інших складових механізму безпосередньої демократії або без них.

1186 Гришук О.В., Шейна А.М. Онтологія принципу демократизму у праві: філософсько-правовий зріз. – Хмельницький, 2019. – 247 с.

1187 Прішкіна О.В. Місцеве самоврядування в Україні: правове регулювання безпосередньої демократії: навч. посібник / О.В. Прішкіна. – К.: Кондор. – 2004. – 336 с.

1188 Чудаков М.Ф. Правовые проблемы участия личности в осуществлении непосредственной демократии в СССР: дис. канд. юрид. наук / М.Ф. Чудаков. – Харьков, 1982. – 218 с.

Важливою умовою для розуміння сутності безпосередньої демократії є також врахування того, що вона як волевиявлення народу може здійснюватися і народом в цілому (в разі проведення парламентських і президентських виборів, всеукраїнських референдумів), і його певними частинами або спільнотами.

Безпосередня демократія має свої форми вияву. Слід зауважити, що в сучасній вітчизняній правовій науці немає єдиного підходу в тлумаченні дефініції форм безпосередньої демократії. До форм безпосередньої демократії відносять: референдум, вибори, плебісцит, народні збори, народну правотворчу ініціативу, народне вето, розпуск виборного органу влади тощо, за допомогою яких основні питання державного і суспільного життя вирішуються всіма громадянами безпосередньо. Критерієм такого виокремлення є прийняття населенням обов'язкових публічно – владних рішень.

Розширює перелік форм безпосередньої демократії український правознавець В. Погорілко, включаючи у нього, крім вище перерахованих, ще й виявлення громадської думки, народні ініціативи, мітинги, народні обговорення, походи, демонстрації, а також такі виняткові, немирні форми, як революції, повстання, громадянські війни, національно-визвольні рухи та політичні страйки, протести, акції громадської непокори, голодування, пікетування тощо.¹¹⁸⁹ Даний перелік форм безпосередньої демократії не є вичерпним, адже з розвитком суспільства можуть з'явитися нові форми безпосереднього здійснення влади народом. Використання форм безпосередньої демократії дає реальні можливості для самовизначення й самореалізації конкретної особистості, насамперед реалізації політичної активності особистості, розширює права людини, створює максимальні умови для їх реалізації.

До ознак, притаманних безпосередній демократії та її окремим формам вітчизняні та зарубіжні вчені відносять: пряме волевиявлення громадян; єдність волі і суб'єкта її вираження; наявність суб'єктів політичних відносин; участь громадян у прийнятті рішень, у здійсненні влади від свого імені; здійснення народовладдя у формах, що не суперечать праву; така владна діяльність завжди має юридичні наслідки; на систему представницьких органів влади покладається обов'язок гарантування і неухильного виконання волевиявлення народу.¹¹⁹⁰

На думку прихильників безпосередньої демократії, її переваги полягають у тому, що вона: дає більше можливостей у порівнянні з представницькою

1189 Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики / за заг. ред. В.Ф. Погорілкі. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 354 с.

1190 Шипілов Л.М. Принцип народовладдя і його здійснення в Україні. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. / Л.М. Шипілов. – Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – 206 с.

демократією для вираження волі та інтересів народу, забезпечує легітимацію влади, подолання політичного відчуження громадян; розширює за рахунок участі багатьох людей інтелектуальний потенціал політичних рішень; розвиває громадську активність населення; сприяє вільній самореалізації та самоствердженню особистості, її розвитку в цілому; забезпечує ефективний контроль за політичними інститутами і посадовими особами; запобігає зловживанню владою, відриву правлячої «верхівки» від народу тощо.¹¹⁹¹

Демократичною альтернативою безпосередньому народовладдю можна вважати представницьку демократію. Останню розуміють як участь народу в управлінні державними справами, коли фактично народ тільки формує певні компетентні представницькі органи (шляхом безпосередньої демократії), які самостійно, на благо народу здійснюють функції держави та вирішують найважливіші питання суспільного життя.

Представницька демократія передбачає, що інтереси і воля народу відтворюються його представниками. Тобто народ делегує свою владу представникам, які обрані шляхом виборів. Представницька демократія має ряд переваг над безпосередньою, вона зводить можливість утвердження диктатури більшості, забезпечує компетентність і відповідальність органів влади. Народ контролює діяльність представників.¹¹⁹² Разом з тим? прихильники представницької демократії зазначають слабкі сторони безпосередньої демократії: низьку ефективність прийнятих рішень внаслідок недостатньої компетентності, щодо неконтрольованості і безвідповідальності населення; підвищення небезпеки виникнення тоталітаризму та авторитаризму; небажання населення брати участь у вирішенні питань місцевого значення.

Сутність представницької демократії полягає у тому, що громадяни обирають своїх представників, які покликані виражати їх інтереси в ухваленні політичних рішень, законів, реалізовувати соціальні й інші програми. Процедура виборів можуть бути різними, але в будь-якому випадку виборні особи в представницькій демократії діють від імені народу і формально підзвітні (підконтрольні) народу. Формами представницької демократії є виборні органи державної влади, виборні партійні і суспільні органи, за допомогою яких народ здійснює владу через своїх представників.

У широкому сенсі представницька демократія охоплює всі виборні публічно-правові інститути, як законодавчі, так і виконавчі, як загальнодержавного, так і місцевого рівнів. У вузькому розумінні представницька демократія – це

1191 Основы политической науки: учеб. пособие / под ред. В.П. Пугачева. – М.: Наука, 1993. – 543 с.

1192 Світа Г. Демократія: головні принципи та їх взаємозв'язок / Г. Світа // Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки. – 2002. – Вип. 4. – 352 с.

лише колегіальні виборні органи парламентського типу. Наявність в державі легітимних представницьких органів є обов'язковою ознакою демократичного режиму. Народ делегує повноваження щодо реалізації своєї влади представникам.¹¹⁹³ Відносини представництва виникають шляхом делегування повноважень, що зумовлює їх законність та легітимізує представницькі органи влади.

Представницька демократія передбачає здійснення народом своєї влади через органи державної влади і органи місцевого самоврядування. До інститутів представницької демократії, зокрема, належать сесії парламенту, депутатські групи в парламенті, депутатські запити тощо.¹¹⁹⁴ Представництво народу здійснюється завдяки виборам та свідчить про те, що громадяни шляхом виборів на певний час передали свою владу довіреним особам та партіям, а також надали повноваження ухвалювати рішення від імені народу і для народу. Вибори є первісною легітимацією державної влади, яка є похідною від влади народу.¹¹⁹⁵ Отже, ознакою демократії є вільні, чесні вибори, що гарантують рівні можливості для всіх учасників виборчого процесу. За допомогою виборів відбувається процес легітимації державної влади, тобто передача влади від народу до органів держави.

Система органів представницької демократії – це сукупність встановлених законодавством органів державної влади і органів місцевого самоврядування, що, відповідно до мети та напрямів своєї діяльності, формуються з волі більшості населення, виражають і виконують його волю, забезпечують захист прав, свобод і законних інтересів громадян, безпеку держави й суспільства, вирішують інші суспільні питання. До органів представницької демократії належать парламент, президент, ради як органи місцевого самоврядування. Представницька демократія нерозривно пов'язана з такими поняттями, як парламентаризм і парламентське право. Парламент є ключовим інститутом представницької демократії. Важливою рисою демократичного парламенту є те, що він є представником народу. Розвинений парламентаризм і панування права є обов'язковими ознаками демократичної держави.

Ганс Кельзен вважав парламентаризм важливим структурним елементом реальної демократії та наголошував, «...що парламентаризм є єдиною

1193 Чернецька О.В. Представницькі органи місцевого самоврядування в системі публічної влади: конституційно-правова природа / О.В. Чернецька // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 119–123.

1194 Овчар І.В. Обмеження прямої та представницької демократії: правове підґрунтя української політики до і після незалежності / І.В. Овчар // Наукові записки. – Том 95. – 2009. – С. 56–60.

1195 Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія / Л.Р. Наливайко. – Х.: Право, 2009. – 598 с.

реальною формою, в якій можна втілити ідею демократії в рамках сьогоденної дійсності».¹¹⁹⁶ Реальна демократія, на переконання Кельзена, дуже тісно пов'язана з парламентаризмом, та має найбільші можливості свого втілення саме в його рамках. Парламентаризм, за Кельзенем, – «це утворення вирішальної державної волі завдяки колективному органу за принципом більшості, який обрано народом на основі загального й рівного виборчого права, тобто демократично».¹¹⁹⁷

Загалом, будучи прихильником парламентаризму, Кельзен вказував на його слабе місце: з одного боку, представники парламенту (депутати) обираються народом і представляють волю народу, але, з іншого боку, обрані депутати у своїх рішеннях втілюють волю народу на власний розсуд. Нерідко таке втілення волі народу його представниками не зовсім відповідає волі народу, а в окремих випадках – навіть може суперечити їй.¹¹⁹⁸ Вчений також наголошував, що парламент як законодавчий орган влади «...ніколи не представляє увесь «народ», а лише більш чи менш широке коло осіб, які мають право голосу...». Виходячи з цього, Кельзен зазначав: «однак факт, що «народ» повинен обирати парламент, є недостатнім для того, щоб обґрунтувати судження, що парламент є органом народу...».¹¹⁹⁹

Отже, доктринальне тлумачення поняття демократії як «влади народу» в практиці реалізації політичних відносин, у функціонуванні системи державного управління, демократичної політичної системи практично завжди поєднувалося з інститутами представництва. Сьогодні демократію неможливо уявити поза функціонуванням інститутів представництва, що діють практично на всіх рівнях (починаючи від органів місцевого самоврядування і закінчуючи найвищим представницьким органом державної влади, яким, як правило, є парламент).¹²⁰⁰ Проаналізувавши співвідношення безпосередньої і представницької демократії варто зазначити, що можливості застосування тільки безпосередньої демократії для вирішення будь-яких суспільних питань є доволі обмеженими. Безпосередня демократія реальна в рамках невеликих

1196 Kelsen H. Vom Wesen und Wert der Demokratie / Neudruck der zweiten, umgearbeiteten Auflage von 1929 / Hans Kelsen. – Aalen : Scientia. – 1963. – VII, 119 S.

1197 Kelsen H. Das Problem des Parlamentarismus / Hans Kelsen. – Wien und Leipzig : Wilhelm Braumueller. – 1925. – 44 s.

1198 Абашнік В.О. Ганс Кельзен про філософсько-правове підґрунтя парламентаризму / В.О. Абашнік // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна № 1106. Серія «ПРАВО». – 2014. – Вип. 17, р. – С. 38–40.

1199 Kelsen H. Allgemeine Staatslehre / Hans Kelsen. – Wien: Österreichische Staatsdruckerei. – 1993. – XVI, 433 s.

1200 Демократія та право: проблеми взаємовпливу і взаємозалежності: матеріали міжнар. наук. конф. (26 жовт. 2007 р., м. Київ); За ред. акад. АПРн України О.В. Скрипнюка. – Х.: Право, 2008. – 296 с.

за територією та чисельністю населення державних утворень. Реальна ж демократія прагне в міру можливості поєднати ідеї прямої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення та представництва народу як на місцевому рівні, так і в масштабах всього суспільства.¹²⁰¹

Представницька демократія, яка діє згідно з конституцією, що обмежує владу уряду і гарантує права і свободи громадян, є конституційною демократією. Одним з найважливіших елементів конституційної демократії є розвиток реально діючого механізму «стримувань і противаг». Завдяки йому кожна гілка влади не тільки виконує свої повноваження, але й, у разі потреби, здійснює заходи щодо обмеження влади інших державних органів при спробі ухилення їх від виконання своїх безпосередніх функцій чи узурпації чийось повноважень. Ця система ґрунтується на усвідомленні того, що найкращим є той уряд, можливості якого обмежуються.¹²⁰²

Однією з основоположних ознак демократії є поділ державної влади, який спрямований на недопущення концентрації державної влади в руках однієї особи або органу, захист від можливого свавілля, забезпечення політичної свободи людини і громадянина. В цьому розумінні поділ влади є не тільки принципом організації і діяльності держави, а й однією із найважливіших засад демократичного правління. Іншими словами, без поділу державної влади демократія в її сучасному розумінні не може існувати.¹²⁰³ З одного боку, поділ влади передбачає розмежування повноважень, а точніше, компетенції відповідних органів з метою забезпечення ефективного функціонування механізму держави. З іншого боку – є способом запобігання узурпації влади тим чи іншим органом. Для роботи механізму держави як цілісного «організму» важливим є як розподіл влади, так і її єдність. На органи державної влади покладаються основні завдання держави, а тому вони не можуть функціонувати абсолютно відокремлено.¹²⁰⁴

Поділ державної влади передбачає, що законодавча, виконавча та судова гілки влади, не порушуючи єдності державної влади в цілому, не повинні підмінювати одна одну та не можуть здійснювати функції іншої. Якщо законотворчість, виконання законів та правосуддя концентруватимуться в одному органі державної влади, то він зможе підмінити собою всю державу.

1201 Нудненко Л.А. Теорія демократії / Л.А. Нудненко. – М.: Юрискон, 2001. – 95 с.

1202 Кельман М.С. Загальна теорія держави та права: підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2005. – 609 с.

1203 Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О.В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.

1204 Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія / Л.Р. Наливайко. – Х.: Право, 2009. – 598 с.

Таким чином, вказуючи на єдність державної влади і необхідність взаємодії всіх її органів, слід визнати неприпустимою одночасну реалізацію основних функцій держави одним і тим самим органом державної влади. Для цього сформовано систему спеціальних конституційних гарантій, які включають в себе: а) гарантії розподілу компетенції; б) гарантії самостійності при здійсненні повноважень та гарантії невтручання; в) гарантії щодо можливості протиставлення своєї точки зору рішенням іншої гілки влади; г) гарантії контролю над діяльністю інших органів, які поєднуються з існуванням спеціального правового механізму недопущення зміни державного ладу неконституційним шляхом.¹²⁰⁵

Варто згадати про ще одну важливу ознаку демократії, якою є гарантування прав меншості, тобто врахування державою проявів її волі. Демократія виключає будь-яку дискримінацію етнічних, релігійних, політичних меншин. Державні рішення в умовах демократії не повинні прийматися механічно, без попереднього вивчення і врахування інтересів меншості. За меншістю завжди зберігається право висувати власні ініціативи, бути представленою в різних державних органах, критикувати перебіг виконання прийнятих більшістю рішень тощо. В умовах демократії більшість зобов'язана рахуватися з позицією меншості, проводити консультації, прагнути до компромісів, а краще до консенсуального вирішення державно-правових конфліктів, представницького здійснення влади народу.¹²⁰⁶ Повинен бути забезпечений правовий захист меншості, оскільки «демократія – це влада більшості, що поважає права меншості», як підкреслював М. Дюверже.¹²⁰⁷

Влада більшості і права меншості передбачають, що в усіх демократичних системах громадяни вільно приймають рішення за принципом більшості. У демократичному суспільстві влада більшості повинна включати в себе гарантії особистих прав людини, які, в свою чергу, мають захищати права меншин – етнічних, релігійних чи політичних. Права меншості не залежать від доброзичливості більшості і не можуть бути скасовані. Вони захищаються тому, що демократичні закони й інститути охороняють права всіх громадян.¹²⁰⁸

1205 Демократія та право: проблеми взаємовпливу і взаємозалежності: Матеріали міжнар. наук. конф. (26 жовт. 2007 р., м. Київ); За ред. акад. АПрН України О.В. Скрипнюка. – Х.: Право, 2008. – 296 с.

1206 Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.

1207 Сьтин А.П. Политическая социология Мориса Дюверже / А.П. Сьтин // Социально-политические науки. – М., 1990. – № 12. – С. 77–87.

1208 Кельман М.С. Загальна теорія держави та права: підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2005. – 609 с.

Критикував розуміння демократії як правління більшості А. Лейпхарт, який не погоджувався із принципом – «більшість завжди права». Він запропонував власну модель консенсусної демократії. Досліджуючи неоднорідні за етнічними та релігійними ознаками суспільства, А. Лейпхарт виявив, що воля більшості, закріплена в інститутах ліберальної демократії, часто призводить до обмеження прав національних і релігійних меншин. Внаслідок цього він запропонував додати до основоположних ознак демократії необхідність прийняття рішення за допомогою консенсусу і управління на основі коаліції, а не більшості. До умов, які сприяють встановленню і функціонуванню такого типу демократії А. Лейпхарт відносить: відсутність такого інституту, який би представляв абсолютну більшість населення; відсутність значної соціально-економічної нерівності між людьми; приблизно однакова чисельність груп людей, що дає змогу забезпечити рівновагу сил між ними; наявність спільних, єдиних для всіх членів суспільства орієнтацій, що пом'якшують орієнтацію його окремих груп (незалежно від місця проживання та майнового стану кожен громадянин прагне жити у правовій, демократичній державі, здатній забезпечити належний соціально-економічний рівень життя); виразні історичні традиції досягнення компромісу і злагоди.¹²⁰⁹ При переході до консенсусної демократії, на думку вченого, особлива роль відводиться державі, яка виступає гарантом дотримання домовленостей між різними учасниками суспільних відносин.

Отже, концепція консенсусної демократії як новітньої моделі управління суспільними справами спрямована на подолання однієї з найслабших сторін сучасної демократії – принципу більшості. Згідно з цією концепцією, головним є досягнення консенсусу, згоди усіх зацікавлених сторін.¹²¹⁰

Демократія – загальносоціальний, загальноцивілізаційний феномен. Вона не може бути заснована на умовах і чинниках, що породжують соціальні, а також національні, конфесійні, регіональні та інші суперечності і конфлікти. Демократична держава завжди готова здійснювати пошук інституційних рішень і правових засобів для зняття соціальних напружень, подолання конфліктів, знаходити шляхи для досягнення згоди та рівноваги.

Відомо, що демократія не є однорідною, і, як доводить практика, слід говорити про різні типи демократії: плюралістична демократія, корпоратив-

1209 Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Пер. с англ. под. ред. А.М. Салмина, Г.В. Каменской. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 287 с.

1210 Мірошниченко Ю.Р. Конституційно-правове забезпечення народовладдя в Україні: монографія / Ю.Р. Мірошниченко; за ред. О.Л. Копиленка. – К.: «Фенікс», 2012. – 360 с.

на, елітарна, соціалістична, партисипативна, консенсусна тощо¹²¹¹, аніж про єдину універсальну модель.

В основі партисипативної демократії лежить необхідність участі широких верств населення не лише у виборах своїх представників чи прийнятті рішень на референдумах, виборах, а й участі безпосередньо у політичному процесі (підготовці, прийнятті, впровадженні в життя владних рішень). Прихильники цієї теорії вважають, що громадяни можуть приймати розумні рішення, їм притаманний раціоналізм. Тобто, в основі такої теорії лежить віра в просту людину, її здатність приймати виважені політичні рішення. Прихильники теорії поєднують принципи прямої та представницької демократії, що зумовлює подолання політичного відчуження громадян, сприяє їх активності, забезпечує ефективний контроль за політичними інституціями та посадовими особами.

Елітарна демократія є протилежною партисипативній теорії, її прихильники наголошують на необхідності обмеження участі населення у управлінні державою. В будь-якому суспільстві реальна влада має належати політичній еліті, яка розглядається як група людей, наділена управлінськими здібностями, що захищає демократичні цінності і здатна стримувати емоційну неврівноваженість населення. Народ лише періодично проводить вибори політичної еліти.

Плюралістична демократія є компромісом між теоріями партисипаторної та елітарної демократії. В її основі лежить ідея про те, що народ не може бути єдиним політичним суб'єктом, оскільки є неоднорідною спільнотою, поділеною на конкуруючі групи. Це унеможливило досягнення «спільної волі», ідеального «народного блага». Тому сучасна демократія не може бути владою народу, системою правління на основі його безпосереднього волевиявлення, а повинна стати механізмом представництва суперечливих інтересів громадян для їх подальшого узгодження. Демократія в такому разі має здійснюватися не народом, а його компетентними представниками, що здатні приймати виважені політичні рішення. Громадяни та їх об'єднання повинні враховувати відмінні погляди, визнавати протилежну точку зору. Сторонам треба шукати компроміс, розв'язувати будь-яку проблему, дотримуючись принципу влади більшості і прав меншості. Різні групи можуть досягти неформальної згоди шляхом дебатів і компромісу. Ці процеси створюють додаткову перевагу, оскільки породжують взаємодовіру, необхідну для розв'язання конкретних питань.

1211 Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник / О.Ф. Скакун. – Харьков: Консум: Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.

Отже, однією з ознак демократичної держави є плюралізм. Плюралізм передбачає різноманітність інтересів, поглядів та їх відображення в системі управління суспільством та діяльності усіх його інститутів, створює умови для реалізації демократії (рівноправність і свобода особи). В умовах демократії діють різноманітні партії, громадські організації, об'єднання, установи що формують політику держави, надають їй діяльності плюралістичного характеру¹²¹². За допомогою обміну думками плюралізм дозволяє враховувати й примиряти усі конфлікти і суперечності, досягати певного компромісу між сторонами. Тому на всіх стадіях демократичного процесу першочерговими засобами їх вирішення є переговори та угоди, політичний компроміс. Компроміс внутрішньо притаманний демократії насамперед тому, що в ній сформувалися політичні та правові інститути, в рамках яких можливе публічне узгодження інтересів.¹²¹³

Демократія є складним явищем соціокультурного буття, сталою філософською, правовою та політологічною категорією і, врешті, основною парадигмою громадянського суспільства та правової держави. Лише демократична держава може забезпечити необхідні умови для існування громадянського суспільства і тільки громадянське суспільство здатне підтримати демократичну державу. Лише в демократичній державі з розвиненим громадянським суспільством досягається баланс у взаємовідносинах держави і суспільства.¹²¹⁴ Демократія має своєю опорою й успішно функціонує в умовах розвинутого громадянського суспільства, а громадянське суспільство в свою чергу є ознакою демократії.

Демократія не може існувати, якщо заперечуються основи для розвитку громадянського суспільства. Більше того, демократія не тільки припускає наявність громадянського суспільства, а й передбачає його обов'язкове існування, оскільки саме громадянське суспільство стає підставою демократії, а також суб'єктом тих прав, захищати і гарантувати які покликана демократична держава. Ідея демократичної держави пов'язана з підпорядкуванням держави суспільству, а відтак, процеси формування демократичної держави, з одного боку, і становлення громадянського суспільства – з іншого тісно взаємопов'язані.¹²¹⁵ Чим більше розвинене громадянське суспільство, тим більше підстав для розвитку демократичних форм держави. І навпаки, чим

1212 Кельман М.С. Загальна теорія держави та права: підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2005. – 609 с.

1213 Нудненко Л.А. Теорія демократії / Л.А. Нудненко. – М.: Юристь, 2001. – 95 с.

1214 Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія / Л.Р. Наливайко. – Х.: Право, 2009. – 598 с.

1215 Демократія та право: проблеми взаємовпливу і взаємозалежності: Матеріали міжнар. наук. конф. (26 жовт. 2007 р., м. Київ); За ред. акад. АПрН України О.В. Скрипнюка. – Х.: Право, 2008. – 296 с.

менше розвинене громадянське суспільство, тим більша ймовірність для існування авторитарних і тоталітарних режимів державної влади.¹²¹⁶

При аналізі співвідношення і взаємодії демократії й громадянського суспільства, американський учений Д. Хелд у своїй роботі «Моделі демократії» (1987 р.) визначає чотири моделі демократії, кожна з яких обумовлює й передбачає різні типи взаємозв'язків з громадянським суспільством. На думку вченого, такими моделями демократії є: а) класична (classical democracy); б) захисна (protective democracy); в) демократія розвитку (developmental democracy); г) пряма (direct democracy).¹²¹⁷

В основі класичної моделі демократії лежить думка: «завдяки своїй політичній рівноправності громадяни вільно обирають владу й вільно підкоряються їй». Головними ознаками такої демократії є: короткі терміни обрання на владні посади, що, як правило, не передбачають права на повторне обрання або переобрання; утримання за рахунок суспільства адміністративного апарату, але за відсутності відмінностей у кількості привілеїв у звичайних громадян і керівників; наявність різних способів реалізації виборчого права; наявність вищого колегіального органу суверенної влади народу; предметом владного регулювання є всі сфери громадського життя; громадяни беруть безпосередню участь у здійсненні законодавчих і судових функцій.

Характеризуючи пряму демократію, Д. Хелд визначає її основний принцип: «умовою вільного розвитку всіх є вільний розвиток кожного окремого індивіда». До основних ознак прямої демократії належать такі: всі публічні справи регулюються спеціально організованою управлінською структурою пірамідального типу (згори вниз); апарат управління одержує за свою діяльність таку саму винагороду, як і працівники в інших галузях; ротація в апараті управління відбувається за допомогою відкликання кандидатів виборцями; наявність могутньої структури силової підтримки правопорядку. Умовами функціонування такої моделі демократії є: наявність постійної прогресуючої інтеграції держави й суспільства; високий рівень розвитку продуктивних сил, що дає можливість задовольнити базові соціальні потреби громадян, і відсутність будь-яких класових антагонізмів.

Соціальна ідея «громадяни мають бути захищені як від тих, хто ними керує, так і один від одного, для цього формується така влада, яка захищає інтереси всіх громадян і кожного з них окремо» лежить в основі захисної демократії. Її головні ознаки – це: обов'язкова наявність конкуруючих центрів влади; суверенітет належить народу, однак він делегує значну частину

1216 Костицький М.В. Філософія права: навч. посіб. / М.В. Костицький, Б.Ф. Чміль. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.

1217 Held D. Models of Democracy / D. Held. – Stanford: Stanford U.P., 1987. – P. 34.

своїх владних повноважень легітимно обраним державним діячам; влада в державі поділяється на виконавчу, законодавчу й судову; інституційною засадою стабільності в суспільстві є здійснення регулярних виборів, на яких рішення приймаються на основі більшості голосів; панування конституційних принципів, які встановлюють коло основоположних прав і свобод людини і громадянина, що імперативно не можуть бути обмежені ніякою політичною владою, чітке розділення на державу й громадянське суспільство.

Основний принцип функціонування «демократії розвитку» Д. Хелд формулює як: «участь громадян у політичному житті обумовлюється не тільки необхідністю захисту індивідуальних інтересів, але й розвитком загального усвідомлення громадянської єдності». Визначальними рисами цієї моделі демократії є таке: конституція встановлює чіткий баланс між колективними й індивідуальними правами; розмежування функції управління, що здійснюються «фахівцями-бюрократами», та функції законотворчості, що здійснюються виборним органом; розвиток системи місцевого самоврядування; вплив громадян на процеси державного управління здійснюється як шляхом реалізації виборчого права, так і методом індивідуальної участі. Умовами стабільного функціонування цієї моделі демократії насамперед є: наявність незалежного громадянського суспільства, сфера дії якого не перехрещується зі сферою дії держави; ринкова економіка; існування різних форм власності (насамперед приватної й колективної) на засоби виробництва.¹²¹⁸

Отже, зв'язок громадянського суспільства і держави виявляється у тому, що громадянське суспільство є основною соціальною, економічною і, значною мірою, політичною передумовою побудови демократичної держави.

Важливим чинником демократизації суспільного життя, становлення громадянського суспільства, проголошення влади народу, побудови демократії загалом є право. Демократія може ефективно функціонувати лише за умови встановлення ефективних правових зв'язків, проголошення і реалізації принципу верховенства права. Демократія формується на підставі суспільних відносин, право є регулятором суспільних відносин, а відтак, демократія формується на підставі права. Право відображає основоположні цінності людини, які сформувалися протягом її існування. Такими цінностями є права людини, справедливість, свобода, рівність, гуманізм тощо. Відтак, право складає зміст демократії, а демократія є формою, способом існування і реалізації права. *При такому підході демократію розглядають як правову конституційну цінність.*

Сучасне праворозуміння розглядає право як міру свободи і рівності, що відображає панівні уявлення про справедливість і потреби суспільного

1218 Held D. Models of Democracy / D. Held. – Stanford: Stanford U.P., 1987. – 321 p.

розвитку, основи яких складаються в процесі повторювальних суспільних відносин, що визнаються, гарантуються та охороняються державою. Таким чином, право є продуктом, виразом інтересу суспільства. Головною функцією законодавця як офіційного представника народу є формалізація права в законі, тобто створення такого нормативного поля, яке відповідало б інтересам та потребам народу, його основоположним цінностям та уявленням (причому з огляду на дві причини: через представницьку природу законодавця і власну природу права).¹²¹⁹ Отже, право обмежує в демократичному суспільстві державну владу, а народ зобов'язує законодавця закріпити його в законі.

Якщо функціонування демократії залежить не від права, а від держави, то тоді істотно змінюється й зміст демократії, оскільки в такому разі замість реальної демократії відбувається побудова «керованої демократії», в якій держава відділена від народу, в якій держава, а не народ, вирішує, що можна робити, а що – ні. Внаслідок цього відбувається формування демократії, в якій принцип верховенства права замінюється принципом «верховенства держави», що є нічим іншим, як руйнуванням демократичної ідеї, руйнуванням її змісту, спотворенням демократичних інститутів і, зрештою, її перетворенням на одну із форм авторитаризму.¹²²⁰

Сьогодні особливого значення для розуміння сутності демократії набуває роль прав і свобод людини і громадянина, необхідність їх всебічного гарантування і захисту. Вважають, що розуміння демократії не обмежується легітимністю влади, а передбачає додержання прав і свобод громадян.

Демократія гарантує громадянам ті основні права і свободи, які недемократичний лад надати не може. Демократія є формою організації та функціонування політичної системи, при якій існують рівні можливості для здійснення прав і свобод кожного члена суспільства; її зміст становлять права та свободи людини, рівність, справедливість. Розглядаючи поняття демократії, західні науковці стверджують, що демократія – це сприйняття та реалізація принципу рівності, прав і свобод громадян, а також їх можливостей.¹²²¹

Р. Даль зауважує, що «демократія – це не тільки спосіб управління державою. Це також система права, оскільки право є невід'ємною частиною демократичних інститутів. Право й дотримання прав стають найважливішим

1219 Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.

1220 Демократія та право: проблеми взаємовпливу і взаємозалежності: Матеріали міжнар. наук. конф. (26 жовт. 2007 р., м. Київ); За ред. акад. АПрН України О.В. Скрипнюка. – Х.: Право, 2008. – 296 с.

1221 Webster's New Universal Unabridged Dictionary. – N.Y., 1993. – 520 p.

матеріалом, з якого твориться процес демократичного правління».¹²²² Як приклад, безпосередня демократія – це природне право народу на здійснення власного волевиявлення, право на місцеве самоврядування є природним правом громадян держави, жителів певних територій. Відтак, тільки за умов демократичного політичного режиму таке право буде визнаватися державою і зможе бути реалізоване на практиці.

А. Георгіца та Н. Шукліна наголошують на тому, що об'єктивний розвиток демократії призвів до того, що до ознак демократії сьогодні відносять принципи, які є основоположними для будь-якої правової держави (пріоритет прав людини і громадянина, конституційне обмеження державної влади, верховенство права тощо).¹²²³ В основі демократії лежать такі принципи, як рівність і свобода громадян, невтручання держави в діяльність громадянського суспільства, пріоритет індивідуальних інтересів особистості та їх захист від посягань з боку держави, свобода слова, можливість громадян брати участь у справах суспільства, верховенство права тощо. Ці принципи в сукупності створюють умови для розвитку особистості, громадянського суспільства і держави. Це, у свою чергу, свідчить про співвідношення понять «правова», «демократична» та «соціальна держава» та віднесення до сутнісних ознак одного поняття властивостей іншого.

Поняття «демократична, правова і соціальна держава» нерозривно й органічно взаємопов'язані між собою. У вигляді конституційних норм вони утворюють не тільки форму демократичної й правової суспільної системи, вони визначають сутність держави як соціальної демократії, тобто такої форми правління, яка не виступає тільки як народовладдя, а й реально спрямована на забезпечення та захист інтересів людини.¹²²⁴

Демократія повинна здійснюватися через реалізацію і гарантування захищених законом демократичних прав і свобод людини і громадянина. Демократична держава покликана забезпечити весь комплекс прав людини, передбачених чинним законодавством. Реалізація і гарантування усього комплексу прав і свобод людини є головною формою здійснення демократії.¹²²⁵ Відтак, провідна роль у здійсненні демократії належить утвердженню прав

1222 Даль Р. О демократии / Р. Даль. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 208 с.

1223 Георгіца А.З. До питання про зміст конституційно-правової категорії «демократія» / А.З. Георгіца, Н.Г. Шукліна // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту. Правознавство. – Чернівці: Рута, 2003. – Вип. 172. – С. 46–51.

1224 Подковенко Т.О. Український вимір демократії та становлення громадянського суспільства / Т.О. Подковенко // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С. 86–91.

1225 Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН Укра-їни О.В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.

і свобод людини і громадянина, їх захищеності, а також функціонуванню системи органів держави на основі демократичних принципів.

Таким чином, сучасна демократія спрямована на розширення прав і свобод людини і формування механізмів їх дотримання. Головною ознакою демократії стає взаємодія держави з інститутами громадянського суспільства, самообмеження державної влади правами та свободами людини. Демократія прагне наблизитися до притаманних праву універсальних цінностей (людської гідності, свободи, рівності, справедливості). В цьому напрямі право і правова система осмислюються як невід’ємні складові і водночас умови розвитку демократії. Тобто, право у вигляді природних прав і свобод людини, норм і принципів права, правових відносин, інших цінностей права спрямовує розвиток сучасної демократії. При цьому і сама демократія характеризується не тільки як один з існуючих політичних режимів, але й як суспільно-політичне середовище, в якому відбуваються органічний розвиток і функціонування права. Право виступає фундаментом демократії, а демократія створює умови для розвитку та функціонування права.

ВИСНОВКИ

Монографія є комплексним філософсько-правовим дослідженням концептуальних теоретичних підходів до розуміння змісту та особливостей конституційних цінностей. Запропоновано авторський підхід до розуміння системи соціальних та правових цінностей, місця конституційних цінностей у цій системі, а також бачення поняття та ієрархічної системи конституційних цінностей з позицій філософії права. У монографії обґрунтовано актуальні та важливі для сучасної філософії права і конституційного права та практики його застосування та тлумачення поняття, положення і висновки, серед яких:

1. Об'єктом дослідження стала система соціальних цінностей, тобто та частина цінностей, котра пов'язана з публічною (соціальною) комунікацією. Соціальні цінності розглядаються як об'єкти інтересів людини, явища, які здані задовольняти потреби людини (тобто існують у зв'язку з людиною), які є щоденним орієнтиром у соціальних комунікаціях. Система соціальних цінностей розглянута як ієрархія, вершину якої займає ідеал (образ) бажаного майбутнього певного соціуму. Це дає можливість стверджувати, з одного боку, про суб'єктивність системи соціальних цінностей, яка залежить від конкретно історичних умов і особливостей розвитку того чи іншого суспільства. З іншого боку, можна говорити про нейтральний характер системи соціальних цінностей як такої, що визначає загальні правила вирішення соціальних конфліктів (конфліктів інтересів), (прив'язує лише публічну комунікацію людини до формальних правил), залишаючи автономію людини (можливість творити власне життя відповідно до свого бачення бажаного майбутнього).
2. Соціальні цінності, які діють в правовій сфері, набувають характеру правових цінностей. Вони пронизують правосвідомість суспільства і з часом стають основними принципами права. Антропологічне обумовлення правових цінностей і принципів зумовлює аксіологічну (ціннісну) природу права і проявляється в системі прав і свобод людини. Система правових цінностей визначає основні засади державного ладу, найбільш довершеною формою якого сьогодні є конституційна демократія. Філософсько-правовий погляд на правові цінності дає можливість розкрити ці особливості, оскільки не безпідставно вважається, що філософія права є наука про правові цінності та їх ієрархію (Г. Радбрух, Г. А. Шварц-Ліберман фон Валендорф), а самі цінності є необхідними атрибутами права, завдяки яким право набуває свого змісту (С. Максимов).

Правові цінності набувають регулятивного значення у сфері правосвідомості, яка є необхідним елементом генезису, функціонування та розвитку права. Суспільна правосвідомість поєднує в собі аксіологічний (правові цінності) та онтологічний вимір (ціннісна комунікація). У межах правосвідомості

мости формуються уявлення про основні правові цінності (людську гідність, справедливість, рівність, свободу, демократію), які є основою розвитку тієї чи іншої правової системи. Стійкі та необхідні відносини між правовими смислами у межах правосвідомості, на основі яких формуються правові цінності, прийнято називати аксіомами правосвідомості, серед яких виділяють: духовну гідність, автономію та взаємне визнання (І. Ільїн). Аксіома духовної гідності є першопочатковою і визначає людину як носія духовного начала, завдяки гідності людина визнається найвищою соціально-правовою цінністю. Це визначає ієрархію правових цінностей, найвищою серед яких є людська гідність.

3. Принципи права відображають систему соціально-правових цінностей і здебільшого мають правову форму вираження і забезпечення. *Принципи права* розглядаються як *вихідні правові ідеї, які відображають засадничі загальнолюдські цінності, розкривають сутність права та визначають зміст і спрямованість правового регулювання*. Через принципи права відбувається впровадження загальновизнаних соціальних (правових) цінностей у життя, їхня реалізація та застосування у правовій діяльності. В онтологічному аспекті розрізнення природного та позитивного права, що фактично дає відповідь на запитання про зміст права, дозволяє розкрити *об'єктивні сутнісні властивості права, якими є принципи права*. Втілення ж принципів права у законі дозволяє характеризувати його як правове явище, тобто як явище, що відповідає сутності права. У такий спосіб принципи права становлять систему вимог, які окреслюють межі повноважень державних органів, а фактично є інструментом оцінки позитивного права, практики його застосування та тлумачення як легітимних чи нелегітимних (правових чи неправових).
4. Особливістю природного права є його прямий і безпосередній зв'язок з людиною та суспільством, а тому саме природа (сутність) людини як соціальної істоти є визначальною при розкритті змісту права. Внаслідок цієї особливості право є багатозначним феноменом і проявляється як мінімум у двох площинах: як природне право і як позитивне право. Природне право відображає, так би мовити, суб'єктивну сторону права, його духовний зміст. Позитивне ж право є вираженням предметної (об'єктивної) сторони права і являє собою систему юридичних норм. *Природне право існує поряд з позитивним правом як сукупність соціально-правових цінностей, що породжені об'єктивними умовами буття людини та суспільства*. Тому природне право містить такі можливості (права) людини, які зумовлені особливостями її природи, а також відповідають досягнутому рівню розвитку суспільства.
5. Система соціально-правових цінностей є серцевиною правової ідео-

логії та репрезентує певний тип праворозуміння. Правовий ідеал як ціннісне уявлення про бажане право та складова правової ідеології істотно та якісно впливає на правотворення, тлумачення права, правореалізацію та правозастосування. Правовий ідеал визріває у правовому просторі та поетапно змінює, вдосконалює його завдяки правовій ідеології. Транслюючи ціннісне розуміння права, правова ідеологія має складний механізм втілення в праві, де виконуючи роль донесення ціннісного змісту правового ідеалу. Будь-який тип праворозуміння через правовий ідеал (певну систему правових цінностей) може стати основою правової ідеології. Розглянувши основні класичні та неklasичні типи праворозуміння запропонована така класифікація правових ідеологій: правові ідеології, що ґрунтуються на природно-правовому типі праворозуміння; правові ідеології, що базуються на юридичному позитивізмі; правові ідеології, що базуються на соціологічному типі праворозуміння; правові ідеології, базовані на інтегративному типі праворозуміння.

6. Філософське бачення конституційних цінностей розглянуто в площині співвідношення природного і позитивного права через призму ідей сучасного конституціоналізму, який тлумачиться як юридичне обмеження держави та протилежність свавільному правлінню. Розвинуто ідею про ієрархічну структуру системи конституційних цінностей, стрижневим елементом якої є людська гідність.

Проаналізовано основні методологічні позиції та виділено *теоретичні підходи до розуміння ідеї людської гідності, зокрема: теологічний, філософський та правовий*. Представники *теологічного підходу* розглядають ідею людської гідності через призму християнства, яке докорінно змінило ставлення до людини, проголосивши рівність людей перед єдиним Богом, незалежно від її соціального стану. В межах *філософського підходу* (І. Кант, Дж. Ролз, Ю. Габермас та ін.) одним з центральних елементів сучасної концепції людської гідності стало визнання об'єкту гідності самоціллю і визнання того, що людина не може розглядатися інструментально. *Правовий підхід* розглядає людську гідність подвійно: як явище об'єктивне (антропна гідність, гідність як цінність, принцип, джерело прав людини, їх мета чи зміст) та як явище суб'єктивне (право людини).

Людська гідність як явище об'єктивне розглядається через взаємозв'язок з системою прав і свобод людини. *Людська гідність* – це самоцінність та суспільна значущість людини, що визначається існуючими рівнем суспільних відносин, загальносуспільними уявленнями про свободу, справедливість, рівність і є джерелом прав та свобод людини. *Людська гідність із суб'єктивного боку* – це внутрішня оцінка людиною власної цінності, яка ґрунтується на схваленій домінуючою частиною суспільства моральній самосвідомості і

готовності її охороняти за будь-яких умов, а також очікування з цього приводу поваги з боку інших.

7. Сучасна система захисту людської гідності та прав людини бере початок з утворення ООН, у преамбулі Статуту йдеться про рішуче прагнення утвердити віру в основні права людини та гідність і цінність особи. У Загальній декларації прав людини (1948) звернення до людської гідності має місце шість разів. Серед них можна виділити: - загальне чи абстрактне звернення до людської гідності, яке застосовується з метою виділення основних соціальних цінностей і засад функціонування суспільства; - нормативне звернення до людської гідності визначає систему ідеальних або бажаних соціальних зв'язків, які лежать в основі взаємовідносин між людьми; - позанормативне, або таке, що застосовується для реалізації чи закріплення конкретних прав людини.

Це знайшло свій розвиток у преамбулах до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966) і Пакту про громадянські і політичні права (1966), які проголошують, що всі права людини «впливають із властивої людській особі гідності». З такого формулювання випливає кілька істотних висновків: людська гідність розглядається як джерело прав людини, тобто підноситься на рівень принципу права; людська гідність належить кожному, незалежно від законодавчого закріплення; право людини на гідність впливає з принципу людської гідності. В межах ООН також було прийнято низку правових актів, котрі торкаються окремих видів порушень прав людини, зокрема расової дискримінації, дискримінації жінок, дітей, геноциду, заборони катування. У цих актах застосування поняття «людська гідність» відбувається у два способи: відсилне застосування (має місце у випадку посилання у преамбулах міжнародних правових актів на відповідні формулювання Загальної декларації прав людини); безпосереднє застосування поняття, здебільшого нормативне чи позанормативне.

У Європі розвиток механізму захисту людської гідності та прав людини пов'язують з прийняттям Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод (1950) та з діяльністю (прецедентним правом) Європейського суду з прав людини. Так, ст. 3 Конвенції зазначає, що нікого не може бути піддано «катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню або покаранню». Вказана стаття встановлює безумовну заборону катування, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поведження й покарання, або «поганого поведження», як узагальнено його визначає Європейський суд з прав людини. На відміну від більшості норм у сфері захисту прав людини, ця заборона не знає відступів ні за яких обставин, і порушення її не може бути виправданим.

Сьогодні домінуючою є точка зору, що у своїх рішеннях щодо застосування як ст. 3 Конвенції, так й інших статей цього документа, коли постає питання про повагу до людської гідності, Суд не ставить за мету розкрити її сутність, а лише визначає чи справді діяння представників держави заперечили її стосовно конкретного заявника. Однак в кожному рішенні щодо застосування цієї статті, а також її співвідношення з іншими статтями Конвенції можна простежити підходи Суду до розуміння суті людської гідності як найвищої цінності людини, яке він здійснює через тлумачення положень Конвенції у світлі конкретних обставин справи.

8. Філософія людської гідності є гуманістичною за своїм змістом, вона проявляється через автономію людини, відображає цінність людини, та обґрунтовує джерельний характер людської гідності стосовно прав і свобод людини. Права людини є формою виразу особистісної цінності (цінності для людини) природного права. Фактично існуючі соціальні можливості людини визнаються її правами на протидію існуючому юридичному статусу людини. Без цього певного протиставлення, без необхідності тлумачення соціальних можливостей з точки зору справедливого та ідеального, питання прав людини втратило б свою актуальність. Сутність прав людини полягає у визначенні певного мінімуму загальнолюдських вимог до правового і соціального статусу людини, який є необхідним для її нормального існування. Права людини не можуть гарантувати справедливості чи добробуту, однак вони захищають від приниження людської гідності.

Сучасний гуманізм пропонує позитивну реалізацію людини на основі реалістичної системи цінностей. Це пояснюється тим, що гуманістичний світогляд ґрунтується на науковій картині світу, раціонально обґрунтований, базується на моральних нормах та засадах демократії, доброї волі та прав людини. Гуманізм у праві видається за доцільне розглядати як систему світоглядних соціально-правових цінностей, антропологічною основою яких є людська гідність, яка проявляється в основних правах та свободах людини і знаходить своє закріплення у принципах і нормах права.

9. Справедливість як конституційна цінність розглядається через призму природного права. У сучасних теоріях справедливості обстоюється позиція її нормативності, а також обґрунтовується справедливість через категорії істинності, відповідальності та обов'язку. Основні сучасні теорії справедливості, зокрема: розглядають проблему справедливості крізь призму норм справедливості і вчення про природне право (Г. Кельзен); вважають справедливість моральною якістю, але при цьому зазначають, що обсяг норм моралі ширший, ніж норм справедливості, «не будь-яка норма моралі конституїє цінність справедливості» (Г. Кельзен); визначають істотну відмінність між ученням

про природне право і правовим позитивізмом у незалежності чинності позитивного права від його відношення до певної норми справедливості (Г. Кельзен, Дж. Ролз); виокремлюють закони (Г. Перельман) або принципи справедливості, серед яких основне місце відводять відплаті і обмеженню, а не рівності (Г. Кельзен, Ф. Селзнік); виявляють співвідношення справедливості та істинності (П. Рікер); детально вивчають проблему відповідальності в контексті реалізації принципу справедливості (П. Рікер); обстоюють позицію про нормативність справедливості; досліджують взаємозв'язок «права, справедливості і суспільства» (Ф. Селзнік); обґрунтовують взаємодію свободи і справедливості через категорію обов'язку (А. Камю).

Дослідження шляхів взаємодії справедливості і права дозволяє простежити такі можливості справедливості: обумовлювати право з позицій моралі, що визначає специфіку аксіологічної функції справедливості, зокрема у стосунках із правом; обумовлювати право з позицій цінностей, зважаючи на визнання справедливості правовою цінністю; визначати мету права; формувати образ прав; забезпечувати призначення права; конкретизувати та раціоналізувати право, зважаючи на контекст справедливості як правового поняття; виявляти сутність права, зважаючи на справедливість як його властивість; виявляти першоначало у праві, зважаючи на якість справедливості бути принципом у праві.

10. Рівність як конституційна цінність являє собою поєднання концепцій формальної і фактичної (реальної) рівності, що дозволяє забезпечити у праві справедливу рівність можливостей як провідну сучасну інтерпретацію ідеї рівності. Принцип правової рівності описують за допомогою формули «диференційована рівність з можливостями позитивних дій». Вказана формула виводиться із того, що усі, хто знаходиться в однаковому становищі, мають рівні права, свободи та обов'язки і є рівними перед законом і судом, але права, свободи та обов'язки є різними, коли право враховує розумні й об'єктивні відмінності між людьми або створює тимчасові сприятливі умови для певної категорії осіб з метою компенсації існуючої фактичної нерівності.

Ідею рівності в праві досліджено, керуючись основними філософсько-правовими типами праворозуміння. Комплексний підхід до типології праворозуміння, дозволив простежити розвиток ідеї рівності у класичному (природно-правовому, позитивістському та соціологічному) та посткласичному (некласичному) праворозумінні. За природно-правового підходу дослідження ідеї рівності у праві представлене світським та релігійним праворозумінням. У межах позитивістського праворозуміння ідея рівності у праві розглядається у межах юридичного позитивізму, психологічного та класового (марксистського) підходів. У посткласичному праворозумінні ідея рівності досліджу-

ється в межах комунітарного, комунікативного, лібертатного-юридичного та феміністичного підходів.

Позитивно-правовий вимір ідеї рівності пов'язаний із утворенням та діяльністю міжнародних організацій та юридичною регламентацією у законодавстві України. Розвиток ідеї рівності у позитивному праві сьогодні відбувається через визнання принципу недискримінації, який забезпечує однакове ставлення до людей, незалежно від їхніх фізичних чи соціальних особливостей. Ідея рівності пов'язується також із ідеєю верховенства права, що означає, що всі люди рівні перед законом, як у своїх правах, так і в обов'язках.

11. Вихідною точкою в дослідженні свободи як конституційної цінності у філософсько-правовому аспекті стало вирішення питання про співвідношення свободи і відповідальності, свободи і необхідності, оскільки вони є невіддільними і найбільш універсальними регуляторами поведінки людини. Свобода розглянута як така, що виражається в пануванні людини над природою, суспільством, над самою собою, та знаходить свій вияв в можливості людини приймати рішення, котрі оцінюються і порівнюються через призму необхідності, певних умов, потреб та інтересів. Стосовно людини свобода означає не просто можливість вибору вольового, усвідомленого, а, головне, відповідального варіанту поведінки. В правовій сфері свобода і відповідальність, поряд із справедливістю, виступають основними елементами вирівнювання, оскільки виражають найбільш значущі правові цінності для людини і суспільства.

Через призму людської гідності, свобода стає основною конституційною цінністю, а у взаємозв'язку із справедливістю та формальною рівністю становить фундамент суспільної організації в цілому, є необхідним та визначальним елементом духовності (культури) суспільства, формує індивідуальну духовність, культуру, систему цінностей та сприйняття світу кожної людини. Саме людська гідність як визначальна, вихідна соціальна цінність та філософсько-світоглядна ідея формує розуміння справедливості, формальної рівності та свободи як таких цінностей, що роблять можливим нормальне і гідне існування та розвиток людини у суспільстві. Велику роль вказані цінності відіграють при формуванні соціальних норм, серед яких важливе місце відводиться нормам права. Більше того, людська гідність, а також справедливість, свобода та формальна рівність, що є похідними від неї, виступають онтологічною основою, підґрунтям права як ефективного регулятора суспільних відносин, є базовими цінностями громадянського суспільства та правової держави.

12. Демократія як конституційна цінність створює умови для реалізації природжених, невід'ємних і невідчужуваних прав людини, вона кон-

тролює забезпечення поваги до людської гідності, реалізацію справедливості, свободи, рівності, вона гарантує незалежне правосуддя, вільне висловлення думок і політичних поглядів, а також покликана забезпечити втілення в суспільне буття верховенства права.

Демократія як правова конституційна цінність у філософсько-правовому вимірі актуалізує її переосмислення, оскільки: по-перше, у зв'язку із сутнісною трансформацією сучасної демократії – волею народу, яка відображає свободу і рівність, уявлення про глобалізаційні зміни із поняттями справедливості і потреби суспільного розвитку, проєвропейську спрямованість ідей, бажань і цінностей людини. По-друге, завданням держави є закріплення зміненого феномена демократії в законі в умовах новосформованого громадянського суспільства, тобто створення таких нормативних інструментів, які б відповідали сучасним потребам та інтересам народу. По-третє, актуальність розуміння демократії не обмежується легітимністю державної влади, а передбачає певну сукупність вимог до норм права, які потребують сутнісних змін та їх уніфікації щодо європейського права.

У філософії права дослідження демократії пов'язують із правом як розвинутою системою забезпечених державою прав і свобод людини, розглядають як вимогу, яка закріплює загальнолюдські цінності. Демократія є якісною суттю права, що забезпечує демократичне правове регулювання важливих для людини і суспільства відносин. Вона виявляється в обов'язковій легітимації державної влади, тобто приведенні її змісту у відповідність до суспільних ідеалів, ідей, цінностей.

Сучасна демократія спрямована на розширення прав і свобод людини і формування механізмів їх дотримання. Головною ознакою демократії стає взаємодія держави з інститутами громадянського суспільства, самообмеження державної влади правами та свободами людини. Демократія прагне наблизитися до притаманних праву універсальних цінностей (людської гідності, свободи, рівності, справедливості). В цьому напрямі право і правова система осмислюються як невід'ємні складові і водночас умови розвитку демократії. Тобто, право у вигляді природних прав і свобод людини, норм і принципів права, правових відносин, інших цінностей права спрямовує розвиток сучасної демократії. При цьому і сама демократія характеризується не тільки як один з існуючих політичних режимів, але й як суспільно-політичне середовище, в якому відбуваються органічний розвиток і функціонування права. Право виступає фундаментом демократії, а демократія створює умови для розвитку та функціонування права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ackerman B.A. Social Justice and the liberal State. New Haven : Yale University Press.
2. Barak A. Foreword: A Judge on Judging: The Role of Supreme Court in a Democracy. *Harvard Law Review*. 2002. Vol. 116. P. 49–50.
3. Barak A. Human Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right. Cambridge : Cambridge University Press. 2015. 406 p.
4. Benn S. Theory of Freedom. Cambridge : Cambridge University Press, 1988.
5. Berlin I. Four Essays on Liberty. Oxford : Oxford University Press, 1969.
6. Buergenthal Th. International Human Right in a Nutshell. St. Paul, Minn : West Publishing Co., 1988. P. 21–24.
7. Dworkin G. The Concept of Autonomy. *The Theory and Practice of Autonomy*. Cambridge : Cambridge University Press, 1988.
8. Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts 7, 198. URL: <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv007198.html#Rn044> (дата звернення 03.10.2018).
9. Etzioni A. The New Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society. N.Y., 1996.
10. Gajda J. Honor, godnosc, czlowieczentwo. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2000. 131 p.
11. Garkicki L. Polskie prawo konstytucyjne: Zarys wykładu (Wolters Kluwer 2015) URL: <http://www.bing.com/search?FORM=UP97DF&PC=UP97&q=Garkicki+L.+Polskie+prawo+konstytucyjne%3A+Zarys+wyk%C5%82adu+%28Wolters+Kluwer+2015%29> (дата звернення 05.06.2019).
12. Green Paper on the Future of Democracy in Europe for the Council of Europe / ed. by Philippe C. Schmitter, Alexander H. Trechsel. Strasburg. 2004.
13. Hart H.L.A. The Concept of Law. Oxford : Oxford Clarendon Press, 1961.
14. Held D. Models of Democracy. Stanford : Stanford U.P., 1987.
15. Kelsen H. Allgemeine Staatslehre. Wien : Österreichische Staatsdruckerei, 1993. XVI. 433 p.
16. Kelsen H. Das Problem des Parlamentarismus. Wien ; Leipzig : Wilhelm Braumueller, 1925. 44 p.
17. Kelsen H. Vom Wesen und Wert der Demokratie / Neudruck der zweiten, umgearbeiteten Auflage von 1929. Aalen : Scientia, 1963. VII. 119 p.

18. Macdonald R., Matscher F., Petzold H. *The European System of the Promotion of Human Rights*. Martinus Publishers, 1993.
19. McDougal M. The comparative study of law for political purposes: Value clarification as an instrument of democratic world order. *International Law in comparative perspective*. Germantown, 1982.
20. McIlwain Ch. H. *Constitutionalism: Ancient and Modern*. Ithaca, New York : Cornell University Press, 1940. 162 p.
21. Mejer M.J. Idea godności u Kanta a wspolczesna mysl polityczna. *Godnosz czlowieka jako kategoria prawa (opracowania i materialy)* / pod red. K. Complaka. Wroclaw, 2001. 365 s.
22. Mic A.S. Wokol godności prawdy i miłości. Rozważania etyczne. Lublin : Redakcja wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1998. 412 s.
23. Michalska A. Źródła praw człowieka. *Prawa człowieka a policja* : Praca zbiorowa pod red. A. Rzeplinskiego. Legionowo, 1994.
24. Nishihara H. The significance of constitutional values. *PER/PELJ*. 2001(4). URL: https://www.researchgate.net/publication/26634874_The_significance_of_constitutional_values (дата звернення 05.06.2019). (дата звернення 05.06.2019).
25. Olson M. Dictatorship, Democracy and Development. *American Science Review*. 1993. Vol. 87. № 3 (September).
26. Ossowska M. Normy moralne w obronie godności. *Etyka*. 1969. nr 5.
27. Piechowiak M. Dobro wspólne jako fundament polskiego porządku konstytucyjnego : Tom XI Studiów i Materiałów Trybunału Konstytucyjnego, Biuro Trybunału Konstytucyjnego. 2012. № 2. S. 324–325.
28. Pinker S. The Stupidity of Dignity. *The New Republic Published*. 2008. URL: http://www.tnr.com/story_print.html?id=d8731cf4-e87b-4d88-b7e7-f5059cd0bfbd (accessed: 20.09.2018).
29. Rawls J. *A Theory of Justice*. London : London Oxford University Press, 1971.
30. Ryan A. Liberalism. *A Companion to Contemporary Political Philosophy* / Eds. R.E. Goodin and Ph. Pettit. Oxford : Blackwell, 1993.
31. Sandel M. Liberalism and the Limits of the Justice. *Philosophical Papers*. Cambridge, 1985. Vol. 2.
32. Schumpeter J. *Capitalism, Socialism and Democracy*. London ; New York : Routledge, 1994.

33. Seidler G.L. Kilka uwag o prawie natury. *Powrot do prawa ponadustrojowego*. Warszawa, 1999.
34. Taylor Ch. Multiculturalism and the “Politics of Recognition”. Princeton, 1992.
35. Vasak K. The Council of Europe. *The International Dimensions of Human Rights*. Paris, 1982. Vol. 2.
36. Venter F. Utilizing constitutional values in constitutional comparison. URL: https://www.researchgate.net/publication/26634953_Utilizing_constitutional_values_in_constitutional_comparison (дата звернення 05.06.2019).
37. Waldron J. The Tanner Lectures on Human Values: Dignity, Rank, and Rights. California : University of California, 2009.
38. Walzer M. Spheres of Justice. A Defence of Pluralism and Equality. New York, 1983.
39. Webster’s New Universal Unabridged Dictionary. N.Y., 1993. 520 p.
40. Wyrok Trybunały Konstytucyjnego z 15 października 2002 r., sygn. SK 6/02, III.6.2. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20021781486/T/D20021486TK.pdf> (accessed: 20.08.2018).
41. Wyrok Trybunały Konstytucyjnego z 4 kwietnia 2001 r., sygn. K 11/00, III.2. URL: http://static.e-prawnik.pl/pdf/orzeczenia/otk_K_11_00.pdf (accessed: 20.08.2018).
42. Абашнік В.О. Ганс Кельзен про філософсько-правове підґрунтя парламентаризму. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2014. Серія «ПРАВО». Випуск № 17. С. 38–40.
43. Аверин А.В. Истина и судебная достоверность (Постановка проблемы). 2-е изд., доп. СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. 466 с.
44. Агацци Э. Человек как предмет философии. *Вопросы философии*. 1989. № 2.
45. Алаїс С.І. Проблема праворозуміння в основних школах права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2002. 203 с.
46. Александрова О.Ф. Роль і місце ціннісних орієнтацій у сучасній теорії виховання. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. № 1 (7).
47. Алексеев Н.Н. Основы философии права. СПб. : Издательство «Лань», 1999. 256 с.

48. Алексеев С.С. Право: время новых подходов. *Советское государство и право*. 1991. № 2. С. 3–11.
49. Алексеев С.С. Общая теория социалистического права. Свердловск : Сред.-Урал. кн. изд., 1961. Вып. 1. 433 с.
50. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. М. : «Статут», 1999. 712 с.
51. Алексеев С.С. Собрание сочинений : в 10 т. М. : Статут, 2010. Т. 7: Философия права и теория права. 520 с.
52. Алексеев С.С. Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов. М. : Норма, 2005. 496 с.
53. Алексеев С.С. Теория права: поиск новых подходов. Екатеринбург, 2000.
54. Алекси Роберт. Понятие и действительность права (ответ юридическому позитивизму) ; пер. с нем. / А. Лаптев, Ф. Кальшойер; В. Бергманн, пред., сост.; Т. Яковлева, науч. ред. М. : Инфотропик Медиа, 2011. 192 с. (Германская юридическая литература: современный подход. Кн. 1).
55. Аліас С.І. Проблема праворозуміння в основних школах права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2003. 203 с.
56. Аллан Т.Р.С. Конституційна справедливість. *Ліберальна теорія верховенства права* ; пер. з англ. Р. Семківа. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 385 с.
57. Альбов А.П., Масленников Д.В., Сальников В.П. Роль традиций философии права в формировании правовой культуры личности. *История философии права*. СПб. : Юридический институт, СПб университет МВД России, 1998. 640 с.
58. Ан С.А., Белинова О.А. Концептуализация ценности как философской категории. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualizatsiya-tsennosti-kak-filosofskoy-kategorii> (дата звернення 05.06.2019).
59. Андреев И.С., Григорьян Б.Т. Философия Канта и современный идеализм. М. : Наука, 1987.
60. Андриановская И.И. Справедливость в современной правовой действительности в России : монография. Южно-Сахалинск : Сах ГУ, 2009. 104 с.
61. Андріанов К. До питання про юрисдикцію Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2000. № 8. С. 46–51.

62. Андрійчук О. Про генезу європейської ідеї. *Юридичний журнал*. 2006. № 9. С. 65–66.
63. Андрос Е.И. Истина как проблема познания и мировоззрения. Киев : Наук. думка, 1984. 144 с.
64. Андрусак Т.Г. Проблема прав людини в працях вчених-правників наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : Матеріали другої регіональної наукової конференції. Львів : Видавництво ЛДУ, 1996.
65. Анисимов А.Л. Честь, достоинство, деловая репутация: гражданско-правовая защита. М. : Юристь, 1994.
66. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / под ред. Г.Ю. Семигина. М. : Мысль, 1999. Т. IV : Россия XI-XIX вв. 813 с.
67. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / под ред. Г.Ю. Семигина. М. : Мысль, 1999. Т. III : Европа. Америка: XVII-XX вв. 829 с.
68. Антонович М. Конвенція про захист прав людини і основних свобод у судах Європейських держав та перспективи її застосування в Україні. *Право України*. 2000. № 8. С. 42–46.
69. Антонович М. Міжнародне публічне право. Київ : Видавництво «Алерта», 2003. 307 с.
70. Арбластер Е. Ключові ідеї демократії. *Демократія* : антологія / упоряд. О. Проценко. К. : Смолоскип, 2005. XXVIII. 1108 с.
71. Аристов Е.Н. Понятие и структура правопонимания. *Мир науки, культуры, образования*. 2012. № 6 (37). С. 430–433.
72. Аристотель. Нікомахова етика. К. : Аквілон–Плюс, 2002.
73. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. М. : Мысль, 1967. Т. 4. 830 с.
74. Аристотель. Політика. К. : Основи, 2000. 239 с.
75. Артемьев А.И. Социология личности. 2-е изд. М. : ООО «Арба Т-XXI», 2001. 256 с.
76. Арутюнян Г.Г. Конституционализм: уроки, вызовы, гарантии : сб. изб. публ. и выступлений на международных форумах, посвящ. дан. проблематике. Киев, 2011.
77. Арутюнян М., Здравомыслова О., Курильски-Ожвэн Ш. Образ и опыт права: Правовая социализация. В изменяющейся России. М. : Издательство «Весь мир», 2008. 208 с.

78. Асмус В.Ф. Иммануил Кант. М., 1973.
79. Бабенко А.Н. Взаимодействие ценностей и норм в процессе становления правовой системы. *Вестник ЮУрГУ. Серия «Право»*. 2015. Т. 15, № 3. С. 7–11.
80. Бабенко А.Н. Правовые ценности (вопросы теории). М., 2001.
81. Багмет М.О., Євтушенко О.Н. Базові принципи діяльності територіальних інститутів управління в контексті Європейської хартії місцевого самоврядування. *Наукові праці МДГУ*. Миколаїв, 2007. Т. 69, Вип. 56. С. 56–60.
82. Байтин М.И. Сущность права (Современное нормативное понимание на грани двух веков). Саратов, 2001.
83. Бакштановский В.И., Согомонов Ю.В. Социология морали: нормативно-ценностные системы. *Социол. исслед.* 2003. № 5.
84. Бандзеладзе Г.Д. О понятии человеческого достоинства. Тбилиси : Мецничеба, 1979. 107 с.
85. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини в праві : Монографія. К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2000.
86. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз) : дис. ... д-ра філос. наук : 12.00.12. К., 2003.
87. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз): автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 12.00.12. К., 2003.
88. Баранов Н. Политические идеологии. Коммунитаризм. URL: http://nicbar.narod.ru/ideologii_10.htm (дата звернення: 05.06.2019).
89. Баранов П.П. Позитивистское правопонимание в юридической науке, практике и повседневной жизни современной России. *Russian journal of legal studies*. 2015. № 4. С. 7–14.
90. Барбежкина З.А. Справедливость как социально-философская категория. М., 1983. 203 с.
91. Батанов О.В. Принципи місцевого самоврядування як ціннісний вимір муніципального права та сучасного муніципалізму в Україні. *Вісник Дніпропетровського ун-ту ім. А. Нобеля. Серія «ЮРИДИЧНІ НАУКИ»*. 2012. № 1 (2). С. 61–66.
92. Бауман З. Свобода ; пер. с англ. Г. Дашевского, предисл. Ю. Левады. Москва : Новое издательство, 2006. 132 с.

93. Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. 1093 с.
94. Беббит Ф. Теория права по феминизму URL: <http://menalmanah.narod.ru/fvf/legal.html> (дата звернення 05.06.2019). (дата звернення 05.06.2019).
95. Безлепкин Б.Т. Судебная защита чести и достоинства граждан в охранительных отношениях. *Правоведение*. 1990. № 1.
96. Белобородов А.Г. Образ права как смысловой уровень правосознания и его особенности у преступников : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. М., 1998. 194 с.
97. Белявский А. Защита чести и достоинства граждан и организаций в советском гражданском праве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. М., 1966. 22 с.
98. Бердяев Н. Пути гуманизма. *Здравый смысл*. 1997. № 3.
99. Бердяев Н.А. Истина и откровение. Прологомены к критике Откровения. СПб. : РХГИ, 1996.
100. Бердяев Н.А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого. Париж, 1952.
101. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / под общ. ред. В.И. Дпниленко ; пер. с фр. М. : Издательский дом NOTA BENE. 2000. 576 с.
102. Берлін Ісайя. Два концепти свободи. *Лібералізм* : антологія. К. : Смолоскип, 2002. 1122 с.
103. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования ; пер. с англ. 2-е изд. М. : Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА-М-НОР-МА, 1998. 624 с.
104. Берман Г. Дж. Интегративная юриспруденция: политика, мораль, история *Вера и закон: примирение права и религии* ; пер. с англ. Д. Шабельникова, М. Тименчика. М. : Ad Marginem, 1999. С. 340–364.
105. Беседин А.А. Правовая идеология как элемент правовой системы современного общества : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2011. 184 с.
106. Бігун В. До питання про філософію та теорію прав людини: правове людинорозуміння (деякі концептуальні та термінологічні аспекти). URL: <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=21&d=408> (дата звернення 05.06.2019).

107. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12. / Нац. акад. внутр. справ України МВС України. К., 2004. 19 с.
108. Біржакова Є.О. Властивості права в контексті природно-правового праворозуміння. *Часопис Київського університету права*. 2011/4. С. 60–63.
109. Блюмкин В.А. Категории достоинства и чести в марксистской этике. М., 1964.
110. Блюмкин В.А. Честь, достоинство, гордость. М., 1963.
111. Боброва Н.А. Конституционный строй и конституционализм в России : монография. М., 2003. 264 с.
112. Бобровник С.В. Сучасне правопізнання: теоретичні проблеми та роль у подоланні колізій. *Правова держава* : збірник наукових праць. 2005. Вип. 16.
113. Богачова О.В. Деякі питання участі громадян у законотворенні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної ради України*. 2011. № 3(6). С. 5–7.
114. Боднар С.Б. Рівність як категорія філософії права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Чернівці, 2009.
115. Бойко В.І. Сутність феномена «свобода» у філософсько-культурологічній традиції URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_39/Gileya39/F2_doc.pdf (дата звернення 05.06.2019).
116. Большой энциклопедический словарь : в 2-х т. / под ред. А.М. Прохорова. М. : Советская энциклопедия, 1991. Т. 2. 768 с.
117. Борзенко И.М., Кувакин В.А., Кудишина А.А. Человечность человека: Основы современного гуманизма : учебное пособие для вузов. Изд. 2-е, испр. и доп. / под ред. А.Г. Круглова и В.А. Кувакина. М. : Рос. гуманист. о-во, 2005. 390 с.
118. Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, 2018.
119. Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії : монографія. Луцьк : Вежа, 2007. 524 с.

120. Братасюк В.М. Інтелектуальний консенсус епохи і розвиток правового мислення URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pfp/2003_1/116%20Bratasiuk.pdf (дата звернення 05.06.2019) (дата звернення 05.06.2019) (дата звернення 05.06.2019) (дата звернення 05.06.2019).
121. Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. М. : Юридическая литература, 1963.
122. Брюгер В. Образ людини у концепції прав людини. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 116–146.
123. Букреев В.И., Римская И.Н. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению : Учеб. пособие. М. : Юрайт, 1998. 336 с.
124. Булгаков В.В. Концепція справедливості в праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Белгород, 2002.
125. Буркгардт Я. Культура Італії в епоху Возрождення / пер. с нем. Смоленск : Русич, 2002. 448 с.
126. Буроменський М. Міжнародно-правові стандарти внутрішньодержавної демократії. *Вісник Академії правових наук України*. 1997. № 2(9). С. 12–21.
127. Буруковська Н.В. Теорія суспільства крізь призму комунікативної етики. *Вісник академії адвокатури України*. 2009. Число 1 (14). С. 26–31.
128. Бутченко Т.І. Становлення соціально-політичного проектування в добу середньовіччя URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Niz/2010_11/bytchenko.htm (дата звернення 05.06.2019).
129. Бырдин Е.Н. Правовое равенство граждан и его обеспечение в Российском государстве : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2002. 158 с. URL: <http://www.dslib.net/teoria-prava/pravovoe-ravenstvo-grazhdan-i-ego-obespechenie-v-rossijskom-gosudarstve.html> (дата звернення 05.06.2019).
130. Бюлетень центру інформації та документації Ради Європи в Україні. К. : Центр інформації та документації Ради Європи в Україні, 1998. 63 с.
131. Вальверде К. Философская антропология. М. : Христианская Россия, 2000.
132. Васецький В.Ю. Історико-філософський аспект природно-правового і позитивно-правового принципів праворозуміння. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 122–125.

133. Василенко В. Краткий религиозно-философский словарь, 1996 г. URL: <http://terme.ru/dictionary/188/word/%C3%D3%CC%C0%CD%C8%C7%CC> (дата звернення 05.06.2019).
134. Вегеш М.М. Політологія. URL: http://pidruchniki.ws/19620801/politologiya/osnovni_politichni_ideologiyi_suchasnosti (дата звернення 05.06.2019).
135. Вейль Э. Гегель и государство. СПб. : «Русский Миръ», «Владимир Даль», 2009. 283 с.
136. Величко А.М. Государственно-правовые идеалы России и Запада: соотношение правовых культур : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. СПб., 2000. 30 с.
137. Вершок И.Л. Проблемы сущности и типологии правопонимания. *Вестник Полоцкого государственного университета. Сер. D. Экономические и юридические науки*. 2012. № 13. С. 109–113.
138. Веселов Ю.В. Доверие и справедливость: Моральные основания современного экономического общества : научное издание. М. : Аспект Пресс, 2011. 231 с.
139. Виндельбанд В. Прелюдии ; пер. с нем. и вступ. статья С. Франка. М. : Гиперборея: Кучково поле, 2007. 400 с.
140. Висновок Консультативної ради європейських судів № 18 (2015) «Позиція судової влади та її відносини з іншими гілками державної влади в умовах сучасної демократії». Лондон, 2015 URL: <https://www.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/visnovok61.pdf> (дата звернення 05.06.2019).
141. Власов А. Проблемы судебной защиты чести, достоинства и деловой репутации. М. : Изд-во им. Сабашниковых, 2000. 344 с.
142. Власова Ю.Б. Взаимодействие права и идеологии в современных условиях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М. : РГБ, 2006 . 194 с.
143. Водянніков О. Генеалогія поняття людської гідності у конституційному праві. *Право України*. 2018. № 9. С. 41–57.
144. Водянніков О.Ю. Демократія і Конституція: майбутнє однієї ідеї. Вступне слово. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія. Київ : Ваіте, 2018. 908 с.
145. Волинка К. Забезпечення прав і свобод особи в Україні: теоретичні і практичні аспекти. *Право України*. 2000. № 11. С. 30–33.

146. Волинка К.Г. Теорія держави і права : Навч. посіб. К. : МАУП, 2003. 240 с.
147. Волков Б.С. Детерминистическая природа преступного поведения : Монографія. М. : Узд-во РУДН, 2004. 128 с.
148. Волкова Т.П. Теория мультикультуризма как синтез философских концепций либерализма и комунитаризма : автореф. дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.03. Мурманск, 2006. 22 с.
149. Волцер М. Складна рівність. *Лібералізм* : антологія. 2-е вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009.
150. Вопленко Н.Н., Рудковский В.А. Основные принципы права: понятие и классификация. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5. Юриспруденция*. 2013. № 1 (18). С. 5–107.
151. Габермас Ю. Залучення іншого. Нариси політичної теорії. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/307/24.pdf> (дата звернення 05.06.2019).
152. Гаджиев Г.А. Онтология права (критическое исследование юридического концепта действительности) : монографія. М. : Норма : ИНФРА-М, 2013.
153. Гаск А. Фрідріх Цінність свободи. *Лібералізм* : антологія. К. : Смолоскип, 2002. 1122 с.
154. Гайденок П.П. Парадоксы свободы в учении Фихте. М. : Наука, 1990. 129 с.
155. Галкин Д.В. Этциони. Социология : Энциклопедия / сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. URL: <http://voluntary.ru/dictionary/568/word/yetcioni-etzioni-amiatai> (дата звернення 05.06.2019).
156. Ганьба Б.П. Системний підхід та його застосування в дослідженні України як демократичної, соціальної, правової держави : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 185 с.
157. Гарет Дейвис. Право внутреннего рынка Европейского Союза : учеб. пособ. К., 2004.
158. Гарник А.В. Философия права: предметная специфика, место и значение в системе социально-гуманитарного знания. Днепропетровск, 1998.
159. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет : в 2 т. М. : Мысль, 1971. Т. 2. 630 с.
160. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук : в 3 т. М. : Мысль, 1977. Т. 3 : Философия духа. 471 с.

161. Гегель. Сочинения : в 8-ми т. М., 1934. Т. 7. М-Л.
162. Гельвенций. Об уме : сочинения. М., 1974. Т.1.
163. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. 2-е вид., допов., уточ. К. : Український інститут соціальних досліджень, 2003. 129 с.
164. Георгіца А.З., Шукліна Н.Г. До питання про зміст конституційно-правової категорії «демократія». *Наук. вісн. Чернівецького ун-ту. Правознавство*. Чернівці : Рута, 2003. Вип. 172.
165. Глухарева Л.И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование). М., 2003.
166. Глущенко Ю.М. Принципи правотворчої діяльності місцевих державних адміністрацій. *Форум права*. 2008. № 2. С. 66–72.
167. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. М., 2001.
168. Гоббс Т. Левиафан. М., 1936.
169. Гоббс Т. О свободе и необходимости. Сочинения : в 2 т. / пер. с лат. и англ. М. : Мысль, 1989. Т. 1. С. 574–612.
170. Гобгауз Т. Леонард. Апология свободы. *Либерализм* : антологія. К. : Смолоскип, 2002. 1122 с.
171. Голованов Б.Д. Идеология и метод : монография. Харьков : Вид-во «Підручник НТУ «ХП», 2011. 288 с.
172. Головки Л.В. Реформа уголовного процесса во Франции. *Государство и право*. 2001. № 8.
173. Гольбах П. Письма к Евгении. Здравый смысл. М., 1956.
174. Гольбах П.А. О свободе. Избранные произведения : в 2-х т.; пер. с фр. М. : Соцэкгиз, 1963. Т. 2. С. 337–379.
175. Гом'єн Донна. Короткий путівник по Європейській конвенції з прав людини. Львів : Кальварія, 2000. 172 с.
176. Горобець К.В. Аксиосфера права: філософський і юридический курс : моногр. Одеса : Фенікс, 2013. 218 с.
177. Горобець К. Міжнародне верховенство права: загадковий концепт. URL: <http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/06/Горобець-лекція-текстовий-варіант.docx> (дата звернення 05.06.2019).

178. Горобець К.В. Верховенство права як ціннісно-нормативний феномен. *Науковий журнал «Філософія права і загальна теорія права»*. 2013. № 2. С. 207–213.
179. Горобець К.В. Ієрархія цінностей права. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. Число 2(24).
180. Городовенко В.В. Принцип справедливості судової влади: загально-теоретичні аспекти. *Адвокат*. 2012. № 2 (137).
181. Городовенко В.В. Принципи судової влади : монографія. Х. : Право, 2012. 447 с.
182. Государственное право Германии ; Сокр. пер. нем. 7-томного изд. М. : Ин-т гос-ва и права РАН, 1994. Т. 2. 319 с.
183. Государственное право СССР. М. : Юридическая литература, 1967.
184. Гражданское право : учебник для студ. вузов / отв. ред. Е.А. Суханов. М. : Волтерс Клувер, 2004. Т. 1. 785 с.
185. Гранат М. Значення гідності людини в конституційному праві. *Український часопис конституційного права*. 2016. № 1.
186. Гребеньков Г.В. Вчення про природу людини як підгрунття сучасної правової антропології. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності* : зб. наук. праць. Донецьк, 2005. № 1. С. 3–15.
187. Грей Джон. Про негативну і позитивну свободу. *Лібералізм* : антологія. К. : Смолоскип, 2002. 1122 с.
188. Григорьян Б.Т. Философская антропология: исторический очерк. М., 1982.
189. Гринь А.В. Соотношение естественного права и правовых законов в условиях развития гражданского общества (теоретические аспекты) : дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2014. 203 с.
190. Гришук В.К. Проблеми кодифікації кримінального законодавства України. Львів : Львівський університет, 1993. 138 с.
191. Гришук В.К. Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини в Україні. *Право України*. 2018. № 9.
192. Гришук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія. Хмельницький : ХУУП, 2013. 768 с.
193. Гришук О. Принципи права: філософсько-правовий вимір. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Вип. 61. С. 16–23.

194. Грищук О. Принципи співвідношення міжнародного та внутрідержавного права щодо прав людини. *Вісник Львівського університету*. 2006. Випуск 42: Серія юридична. С. 3–9.
195. Грищук О., Рабінович П., Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти). Львів : Світ, 2006. 197 с.
196. Грищук О.В. Класичне та некласичне праворозуміння: окремі філософсько-правові проблеми. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XXI звітної науково-практичної конференції (12–13 лютого 2015 р.) : у 2 ч. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2015. Ч. 1. С. 19–22.
197. Грищук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2007. 432 с.
198. Грищук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Л. : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. 428 с.
199. Грищук О.В. Природне право як форма об'єктивізації цінності людини. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2007. Вип. 43. С. 3–8.
200. Грищук О.В. Філософія людської гідності у праві. *Право України*. 2018. № 9.
201. Грищук О.В., Бокало Н.І. Генеза ідеї рівності у класичних та некласичних типах праворозуміння. Хмельницький, 2018. 200 с.
202. Грищук О.В., Гелеш І.А. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. 288 с.
203. Грищук О.В., Добош З.А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. 268 с.
204. Грищук О.В., Калітинський В.М. Правовий ідеал як основа формування правових ідеологій в основних типах праворозуміння. Хмельницький, 2019. 293 с.
205. Грищук О.В., Попов Д.І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2014. 320 с.
206. Грищук О.В., Романинець М.Р. Формування та розвиток ідеї відповідальності людини в праві : монографія. Л. : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 268 с.

207. Гришук О.В., Слюсарчук Х.Т. Лібералізм та комунітаризм у філософсько-правовому вимірі : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. 209 с.
208. Гришук О.В., Соломчак Х.Б. Детермінанти позитивної правової відповідальності людини: філософсько-правовий вимір. Хмельницький, 2016. 347 с.
209. Гришук О.В., Шейна А.М. Онтологія принципу демократизму у праві: філософсько-правовий зріз. Хмельницький, 2019. 247 с.
210. Губернський Л., Андрущенко Л., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз. М. ; К. : Знання України, 2002. 580 с.
211. Гудима Д.А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 122–125.
212. Гуманистический манифест 2000: призыв к новому планетарному гуманизму. URL: http://krotov.info/libr_min/k/kur/tz.htm (дата звернення 05.06.2019).
213. Гумбольдт Вільгельм. Сфера та обов'язки врядування / цит. за Міл Джон Стюарт *Про свободу* : Есе ; пер. з англ. К. : «Основи», 2001. 463 с.
214. Гуменюк Т.І. Релігійні права: історичний огляд. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ (дата звернення 05.06.2019).
215. Гураленко Н.А. Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2009.
216. Гурвич Г.Д. Философия и социология права : Избр. соч.; пер. с фр., англ. М.В. Антонова, Л.В. Ворониной. СПб. : Изд-во юрид. фак. СПб. гос. ун-та, 2004. 848 с.
217. Гуревич П.С. Философская антропология : учебное пособие. М., 1997.
218. Гусейнов А.А. Введение в этику. М., 1985.
219. Давыдов Ю.Н., Макс Вебер и современная теоретическая социология. М., 1998.
220. Даль В. Толковый словарь : в 4-х т. М. : Русский язык, 1990. Т. 3. 1098 с.
221. Даль Р. О демократии. М. : Аспект Пресс, 2000. 208 с.
222. Данилов А.Н. Социология власти: теория и практика глобализма. Минск : Университетское, 2001. 447 с.

223. Дашо Т.Ю. Загальна характеристика поняття «громадянське суспільство». *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. Львів, 2006. Вип.2. 340 с.
224. Дворкин Р. Либерализм. *Современный либерализм: Ролз, Бераин, Дворкин, Кимлика, Сэндел, Тейлор, Уолдрон*; пер. с англ. Л.Б. Макеевой. М., 1998.
225. Дворкин Р. О правах всерьез; пер. с англ.; ред. Л.Б. Макеева. М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004.
226. Дворкін Р. Ліберальна концепція рівності справедливості. *Лібералізм. Антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К. : Смолоскип, 2002.
227. Де Монбриаль Т. Действие и система мира / пер. с франц. М. : Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. 488 с.
228. Де Сальвиа М. Європейська конвенція по правам человека. СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. 267 с.
229. Декларация тысячелетия ООН : Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей. 55 сессия. Пункт 60b повестки дня. 18.09.2000. URL: www.un.org/tu/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml (дата звернення: 05.06.2019)
230. Демократія та право: проблеми взаємовпливу і взаємозалежності : Матеріали міжнар. наук. конф. (26 жовт. 2007 р., м. Київ) ; За ред. акад. АПрН України О.В. Скрипнюка. Х. : Право, 2008. 296 с.
231. Демосфен. Речи : в 3-х т. М. : Памятники истор. мысли, 1994. Т. 1.
232. Денис Ллойд. Идея права / перевод с английского М.А. Юмашева, Ю.М. Юмашев ; научный редактор Ю.М. Юмашев. М. : «ЮГОНА», 2002. 416 с.
233. Денисов В. Правам людини європейський рівень поваги та захисту. *Віче*. 2002. № 4 (121).
234. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування / пер. з англ. К. : «АртЕк», 1997.
235. Длугач Т.Б. И. Кант: от ранних произведений к критике чистого разума. М. : Наука, 1990.
236. Длугач Т.Б. Подвиг здравого смысла, или Рождение идеи суверенной личности (Гольбах, Гельвеций, Руссо). М., 1995.

237. Добрянський С. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини. Львів : Астрон, 2006. 99 с.
238. Добрянський С.П. Застосування Конвенції як вияв діалектики загального й одиничного у праворозумінні. *Право України*. 2000. № 11. С. 38–40.
239. Добрянський С.П. Права людини як специфічна форма буття (існування) моралі. *Проблеми державотворення та захисту прав людини в Україні* : Матеріали Х регіональної науково-практичної конференції (13-14 лютого 2004 р., м. Львів). Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2004.
240. Дождев Д.В. Римское частное право. М., 1997. 240 с.
241. Дойчик М.В. Ідея гідності людини в європейському ренесансному гуманізмі. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_40/Gileya40/F5_doc.pdf (дата звернення 05.06.2019).
242. Документи Московского совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ. *Международное сотрудничество в области прав человека. Документы и материалы*. М., 1993. Вып. 2.
243. Донченко О.П. Свобода як всезагальний принцип права. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1-2. С. 307–310.
244. Донченко О.П. Свобода як категорія права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Одеса : Одеська Національна юридична академія, 2010. 193 с.
245. Дроздов С. Фактори ускладнення міжнародного співробітництва в галузі захисту прав та основних свобод людини. *Право України*. 1998. № 1. С. 83–85.
246. Дубовицкий В.Н. Правопонимание и источники права. *Вестник Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы*. Серыя 4. Правазнаўства. 2008. № 2 (70). С 3–8.
247. Дудаш Т.І. Практика Європейського Суду з прав людини : навч.-практ. посібник. К. : Алерта, 2013. 368 с.
248. Дудченко В.В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація : автореф. дис ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2007.
249. Дуфенюк О. Політико-правові погляди С. Оріховського. *Юридична біографістика: історія, сучасність та перспективи* : Матеріали VII міжнародної конференції істориків права. (15-18 вересня 2002 року, м. Феодосія). Сімферополь : Всеукраїнський інформаційно-культурний центр, 2003. С. 96–103.

250. Дуфенюк О. Ренесансний контекст праворозуміння С. Оріховського: інтердисциплінарне дослідження. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. Львів, 2006. Вип.2. 340 с.
251. Дюги Л. Общество. Личность. Государство. Социальное право. Индивидуальное право. Преобразование государства / пер. с фр. Ал. Либензона. СПб. : Изд. Юрид. книжного магазина Н.К. Мартынова, 1909. 83 с.
252. Дюмон Л. Эссе об индивидуализме. Дубна : Изд. Центр «Феникс», 1997.
253. Евдеева Н.В. Интегративные теории правопонимания в современной России : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нижний Новгород, 2005. 187 с.
254. Енцикліка Fides et Ratio Святішого Отця Івана Павла II до єпископів Католицької Церкви про співвідношення віри й розуму. К. : «Кайрос» ; Л. : «Свічадо», 2000. 152 с.
255. Ершов В.В. Теоретические и практические проблемы правопонимания, правотворчества и правоприменения. *Российское правосудие*. 2008. № 7.
256. Етика та естетика : навч. посіб / авт. колектив ; під заг. ред. проф. М.П. Гетьманчука. Львів : ЛьвДУВС, 2010. 320 с.
257. Євінтов В.І. Принцип рівності та недискримінації. URL: <http://zakony.com.ua/juridical.html?catid=44188> (дата звернення 05.06.2019).
258. Євргафова Є. Проблема істини у правовій науці та практиці. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1 (76).
259. Єфремова І.В. Свобода як морально-правовий феномен: соціально-філософський аспект проблеми. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2011. № 1 (3). С. 255–256.
260. Жадько В.А. Ідея гуманізму в історії філософської думки: староіндійська філософія. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2010. Вип. 42. С. 25–33.
261. Жербовська К.А. Правові цінності у взаємодії правових систем : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2017. 222 с.
262. Жюлиа Д. Философский словарь / пер. с франц. М. : Междунар. отношения, 2000. 544 с. URL: <http://terme.ru/dictionary/878/word/%C3%D3%CC%C0%CD%C8%C7%CC> (дата звернення 05.06.2019).

263. Заблоцька Л. Виникнення та формування міжнародних стандартів у галузі прав людини. *Український часопис прав людини*. 1995. № 1.
264. Зав'ялова Г.И. Экзистенциальные трансформации свободы. *Вестник Оренбургского государственного университета*. 2005. № 7. С. 98–104.
265. Завадская Л. Опыт проведения гендерной экспертизы законодательства России. *Рівність жінок і чоловіків в Україні: правові аспекти* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (20-21 листоп. 2000 р., м. Київ). К., 2001. С. 61–79.
266. Завальнюк В.В. Феміністична та гендерна юриспруденція як складові юридичної антропології. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького складу, присвяченої 15-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одеської школи права. Одеса : Фенікс, 2012. Т. 1.
267. Загальна теорія держави і права : підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
268. Заєць А.П. Біосоціальні передумови правової регуляції у суспільстві та формальні соціальні атрибути права (історико-гносологічний аспект). *Вісник Академії правових наук України*. 1997. № 1 (8).
269. Заздравнова О.І. Ідеологія в еволюційному соціумі. Харків, 1999. 208 с.
270. Зайцев С.А. К вопросу о понятии справедливости. *Вестник Омского университета*. 1999. Вып. 4. С. 148–151.
271. Заключительный акт совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. *Международное право в документах* : Учебное пособие / сост. Н.Т. Блатова. М. : Юрид. лит., 1982. 856 с.
272. Закомлистов А.Ф. Судебная этика. СПб. : Юридический центр Пресс, 2002.
273. Залоило М.В., ЧеркашинаШмидт О.В. Интегративное правопонимание: новый подход. *Журнал российского права*. 2014. № 4. С. 143–147. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:5T7PUSLdNYJ:www.center-bereg.ru/125.html+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення 05.06.2019).
274. Заметки о правах человека и мониторинге прав человека. Варшава : Хельсинский Фонд по правам человека, 1997. 79 с.

275. Зеліско Л.І. Філософсько-культурологічні підходи до змісту поняття «правового закону». *Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку*. 2006. № 7.
276. Зиннурова Л.И. Гуманизм: происхождение, сущность, роль в обществе. *Вісник СевДТУ* : зб. наук. пр. Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2009. Вип. 94 : Філософія. С. 90–97.
277. Зорькин В.Д. Позитивистская теория права в России. М. : Изд-во Московского ун-та, 1978. 270 с.
278. Игнаткин О.Б. Проблема «либерального равенства» в концепции Рональда Дворкина : дис. ... канд. юрид. наук : 23.00.01. Москва, 2005. 178 с.
279. Иконникова Г.И., Ляшенко В.П. Философия права : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Издательство Юрайт, 2011. 351 с. Серия : Магистр.
280. Ильин И.А. О сущности правосознания. Соч. : в 2 т. М., 1993. Т. 1 : Философия права. Нравственная философия.
281. Ильин И.А. Общее учение о праве и государстве. *О сущности правосознания* : Собр. соч. М., 1994. Т. 4.
282. Ильин И.А. Путь к очевидности. М., 1993.
283. История политических и правовых учений / под общ. ред. В.С.Нерсесянца. М., 1988.
284. История философии права. СПб. : Юридический институт, СПб университет МВД России, 1998. 640 с.
285. История философии: Запад-Россия-Восток (книга четвёртая. Философия XXв.). М. : Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 1999. 448 с.
286. Иван Павло II. Енцикліка «Сотий рік – Centesimus Annus». К. : Кайрос, 2001. 102 с.
287. Иваненко О.В. Теоретико-правовий аналіз доктринальних типів праворозуміння: сучасний погляд. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Юридичні науки. 2015. Вип. 3. Т. 1. С. 11–15.
288. Исаков В.В. Встановлення громадянського суспільства: істико-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 2. С. 8–11.
289. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Х. : Право, 2009. 256 с.
290. Кавалеров А.А. Цінність у соціокультурній трансформації. Одеса : Астропринт, 2001.

291. Каган М.С. Философская теория ценности. СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997. 205 с.
292. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія. Х. : Право, 2008. 288 с.
293. Калмикова О.С. Деякі питання участі ЄС у боротьбі з дискримінацією URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Yurystukr/20123/13Kalm.pdf (дата звернення 05.06.2019).
294. Кальниш Ю.Г. Пряма демократія в Україні: історичні традиції та перспективи розвитку. *Стратегічні пріоритети* : наук.-аналіт. щокв. зб. 2008. № 4 (9). С. 5–15.
295. Кальной И.И. Философия права : Учебник. СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 259 с.
296. Камю А. Справедливі / пер. О. Соловей. Мюнхен : Сучасність, 1968. (Друк «Logos»). 77 с.
297. Камю А. Творчество и свобода. Критическое эссе. *Правовая мысль: Антология.* / автор составитель В.П. Малахов. М. : Наука, 1990.
298. Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс : Учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и допол. М. : Логос, 1998.
299. Кант И. Основы метафизики нравственности. Сочинения : в 6-ти т. / под общ. ред. В.Ф. Асмуса, В. Гулыги, Т.И. Ойзермана. М. : Мысль, 1965. Т. 4. Ч. 1. 544 с.
300. Кант И. Сочинение : в 6-ти т. М., 1963-1966.
301. Кант И. Трактаты и письма. М. : Наука, 1980. 709 с.
302. Кант И. Критика чистого разума. К. : Юніверс, 2000. 501 с.
303. Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты : Учебное пособие. М. : ИКФ «ЭКМОС», 2003. 288 с.
304. Капто А.С. Мораль в моделях мироустройства : Монография. М. : Восток – Запад, 2011. 598 с.
305. Карасева И.А. Конкуренция конституционных ценностей в практике Конституционного суда Российской Федерации и конституционных судов зарубежных стран : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Москва : МГУ, 2014. 244 с.
306. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неокласичних інтерпретаціях : Монографія. Київ ; Львів, 2003. 520 с.

307. Карташкин В.А. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод и становление правового государства в России. *Права человека и политическое реформирование* / Отв. ред. Е.А. Лукашева. М., 1997. 151 с.
308. Карташкин В.А. Права человека и развитие международного права. *Права человека : Учебник* / Отв. ред. Е.А. Лукашева. М., 1999.
309. Карташов В.Н. Принципы права. *Теория государства и права* / под ред. проф. Бабаева В.К. М., 2001.
310. Кашкин С.Ю. Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. М. : ИНФРА-М, 2011. 698 с.
311. Кашкин С.Ю., Четвериков А.О., Калининченко П.А. и др. Право Европейского Союза : учебное пособие. 3-е изд., перераб. и доп. / отв. ред. С.Ю. Кашкин. М. : Проспект, 2011. 274 с.
312. Кашуба М.В. Утвердження українського ренесансу. Рецензія на: Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. *Філософська думка*. 2001. № 4. С. 153–157.
313. Кекс Д. Зasadничі цінності лібералізму. *Лібералізм: антологія*. К. : Смолоскип, 2002. 1122 с.
314. Кельзен Ганс. Чисте правознавство: 3 дод.: *Пробл. справедливості* / пер. з нім. О. Мокровського. К. : Юніверс, 2004. 496 с.
315. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави та права : підручник. К. : Кондор, 2005. 609 с.
316. Кириченко В.М., Куракін О.М. Теорія держави і права модульний курс. Навчальний посібник. К. : Центр учбової літератури, 2010. 264 с.
317. Кімлика Віл Ліберальна рівність. *Лібералізм: антологія*. К. : Смолоскип, 2002. 1122 с.
318. Кісь Р. Аспекти національної ідеї. *Українська національна ідея*. Наук. зб. Бюлетень Всеукраїнського Наукового та Професійного Товариства ім. М. Міхновського. К. : Українська видавнича спілка, 1998. № 4. 84 с.
319. Климончук С. Суспільно-політична думка стародавньої Греції про свободу і моральну відповідальність URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/PSF/2009_12/Klymonchuk.pdf (дата звернення 05.06.2019).
320. Книга всемирных рекордов интеллекта. Симферополь : «Реноме», 1997. Т. 2: Эмоции ума.

321. Ковальський В.С., Козинцев І.П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади. К. : Юрінком Інтер, 2005. 192 с.
322. Ковальчук В. Конституція та легітимація державної влади. URL: http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2016_855_54.pdf (дата звернення 05.06.2019).
323. Ковальчук В. Проблема легітимності державної влади в контексті теорії народовладдя. *Вісник Акад. прав. наук України*. 2008. № 2 (53). С. 232–243.
324. Ковальчук В.Б. Вчення Томи Аквінського про владу та закон. *Держава і право* : Збірник наукових праць Інституту держави і права імені В.М.Корецького НАН України. Юридичні та політичні науки. К., 2005. Вип. 28.
325. Ковальчук О.М. Хаврук В. Цінність права в соціологічному підході до праворозуміння. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 15–18.
326. Ковлер А.И. Антропология права : Учебник для вузов. М. : Издательство Норма, 2002. 480 с.
327. Ковтонюк А.М. Основні концепції права в інтегративній юриспруденції. *Університетські наукові записки*. 2007. № 4. С. 32–37.
328. Ковшик А.О. Покоління прав людини: поняття та загальна характеристика. *Правозахисний рух: історія та сучасність* : Сьома Всеукр. студ. наук.-практ. конф. / Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. Полтава, 2014. С. 162–165.
329. Козлихин И.Ю. Правопонимание Ф.А. Хайека. *Правоведение*. 1992. № 5. С. 67–75.
330. Козловський А.А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. Чернівці : Рута, 1999. 295 с.
331. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10–21.
332. Козюбра М. Принцип верховенства права у конституційному правосудді. *Закон і бізнес*. 2000. № 17.
333. Козюбра М.І. Правовий закон: проблема критеріїв. *Вісник Акад. прав. наук України*. 2003. № 2–3 (33–34). С. 83–96.

334. Колесніченко Н.М. Універсальність прав людини: сучасні підходи до проблеми / Н.М. Колесніченко. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер. : Політологія. 2012. Т. 178. Вип. 166. С. 31–35.
335. Колодій А. Процес деліберації як складова демократичного врядування. *Демократичні стандарти врядування й публічного адміністрування*. Матеріали науково-практичної конференції. ЛРІДУ НАДУ при Президентові України, 4 квітня 2008 р. Львів, 2008. С. 106–110.
336. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (питання методології) : автореф. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. К. : 1999. 39 с.
337. Колодій А.М. Принципи права України : монографія. К. : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
338. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства: Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Л., 2002. 275 с.
339. Комаров В.В. Основы государства и права. Харьков : Национальная юридическая академия Украины, 1999. 236 с.
340. Коментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Особенная часть / под. ред. проф. Скуратова Ю.И., Лебедева В.М. М. : Издательская группа ИНФРА. М-НОРМА, 1996. 529 с.
341. Комкова Г.Н. Конституционный принцип равенства прав и свобод человека и гражданина в России (Понятие, содержание, механизм защиты) : дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Саратов, 2002. 384 с. URL: <http://www.dslib.net/konstitucion-pravo/konstitucionnyj-princip-ravenstva-prav-i-svobod-cheloveka-i-grazhdanina-v-rossii.html> (дата звернення 05.06.2019).
342. Компендіум Соціальної доктрини Церкви. К. : Кайрос, 2008. С. 103–108.
343. Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення 05.06.2019).
344. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні : проблеми теорії і практики / за заг. ред. В.Ф. Погорілка. К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 354 с.
345. Конституція України: науково-практичний коментар / Національна академія правових наук України. Харків: Право. 2003.

346. Копієвська О.Р. Право як культурно-історичний феномен. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2010_4/31.pdf (дата звернення 05.06.2019).
347. Коржанський М.Й. Кримінальне право України: Частина Особлива. К. : Генеза, 1998. 592 с.
348. Короткий оксфордський політичний словник / за редакцією І. Макліна і А. Макмілана; переклад з англ. К. : Основи, 2006.
349. Косович В.М. Оцінювання й оцінки у національному й міжнародному правозахисті. Львів, 2006. 251 с.
350. Костенко О. Соціальний натуралізм – актуальна ідеологія для нової України (запрошення до ідеологічної дискусії). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2012_22_10 (дата звернення 05.06.2019).
351. Костенко О.Б. Свобода як евристичний принцип право розуміння. *Проблеми філософії права*. 2006-2007. Т. IV-V. С. 93–97.
352. Костицький М.В., Чміль Б.Ф. Філософія права : навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2000. 336 с.
353. Котляревский С.А. Власть и право. Проблема правового государства. СПб. : Лань, 2001. 368 с.
354. Котусенко В. Тома Аквінський і його філософія. Передмова. *Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики»* / пер. з латини. К. : Основи, 2000. 794 с.
355. Кравець В.М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України МВС України. К., 2003. 179 с.
356. Красногорова Ю. Дилема лібералізму і комунітаризму. *Віче*. 2008. № 2. URL: <http://www.viche.info/journal/814/> (дата звернення 05.06.2019).
357. Кресіна І. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року. *Політичний менеджмент*. 2005. № 6 (15). С. 3–6.
358. Кроз М.В., Ратинова Н.А. Социально-психологические и правовые аспекты ксенофобии. М. : Academia, 2007. 52 с.
359. Кроль М. Теория справедливости. URL: <http://www.cloudwatcher.ru/analytics/5/view/26/> (дата звернення 05.06.2019).

360. Крочук М.І. Філософсько-правовий вимір гендерної рівності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 175 с.
361. Кудишина А.А. Гуманизм – феномен современной культуры. URL: <http://www.humanism.ru/ph3.htm> (дата звернення 05.06.2019).
362. Кудрявцев В.Н. О правопонимании и законности. *Государство и право*. 1994. № 3.
363. Кузнецова Н.И. Наука в ее истории (методологические проблемы) : монография. М. : Наука, 1982. 256 с.
364. Кузнецов В.І. Філософія права. Історія та сучасність : Навч. посіб. К. : ВД «Стилос»: ПЦ «Фоліант», 2003. 382 с.
365. Культура, философия, образование в стратегиях XXI века : научное издание / О.Н. Кузь, В. А. Стрижко, П.В. Брунько, Т.Е. Гетало, И.В. Жеребятникова, А.А. Конов, Н.Д. Пальм, Ю.И. Потоцкая, А.В. Сорокина, И.В. Тарасенко, В.А. Черненко, В.Ф. Чешко; под общ. ред. канд. соц. наук, доцента О.Н. Кузя. Харьков : Изд. ХНЭУ, 2006.
366. Куракін О.М. Співвідношення верховенства права та закону в розрізі соціологічної концепції праворозуміння / О.М. Куракін, М.Ю. Романов. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Юридичні науки. 2015. Вип. 2. Т. 1. С. 33–36.
367. Куян І. Проблема співвідношення принципів міжнародного права і національного суверенітету. *Публічне право*. 2011. № 3. С. 27–34.
368. Кьеркегор С. Страх и трепет. М., 1993. 384 с.
369. Ладиченко В.В. Юридична справедливість як принцип права. *Держава і право* : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 31. К. : Інститут держави і права імені В.М.Корецького НАН України, 2006. 624 с.
370. Лазар І.Г. Гендерна політика: поняття, визначення, управлінські підходи: словник-довідник. Львів : Ліга-Прес, 2005. 142 с.
371. Лазарев В.В., Липень С.В. Теория государства и права : Учебник для вузов. 2-е изд., испр. и доп. М. : Спарк, 2000. 511 с.
372. Лазарев В.М., Федорова В.Г. Принцип правового равенства и юридическая ответственность (проблемы методологии и теории взаимосвязи) : монография / МОУ «Волжский институт экономики, педагогики и права». Волгоград : Узд-во Волгу, 2005. 132 с.

373. Лакс Д. О плюрализме человеческой природы. *Вопросы философии*. 1992. № 10.
374. Лапаева В. Различные типы правопонимания: анализ научно-практического потенциала. *Законодательство и экономика*. 2006. № 4. С. 5–15.
375. Лапаева В.В. Правовой принцип формального равенства. *Журнал российского права*. 2008. № 2. URL: <http://teoria-prava.hse.ru/library/41-article/63-lapayeva-the-legal-principle-of-formal-equality> (дата звернення 05.06.2019).
376. Лапаева В.В. Типы правопонимания: правовая теория и практика : монография. М. : Российская академия правосудия, 2012. 580 с.
377. Левченко К.Б. Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління : монографія. Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 344 с.
378. Левченко К.Б. Дискримінація: правове визначення поняття. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nashp/2011_2_1/Levchenk.pdf (дата звернення 05.06.2019).
379. Левчулич В.В. Морально-етичний та правовий зміст категорії рівність. *Мультиверсум. Філософський альманах*. К. : Центр духовної культури, 2004. № 39. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_39/Levkul_1.htm (дата звернення 05.06.2019).
380. Легуша С.М. Структура правової свідомості. *Правова держава : Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*. 2007. Вип. 18. С. 95–101.
381. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / пер. с англ. под. ред. А.М. Салмина, Г.В. Каменской. М. : Аспект-Пресс, 1997. 287 с.
382. Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. 288 с.
383. Лейст О.Э. Три концепции права. *Советское государство и право*. 1991. № 12. С. 3–17.
384. Лексин И.В. Основы теории права : учебное пособие. М. : МИД «ФОРУМ»: ИНФРА–М., 2011. 272 с.
385. Ленер М. Людська гідність в Основному Законі Федеративної Республіки Німеччина *Людська гідність у праві Німеччини, Польщі та України : матеріали міжнародного науково-практичного семінару*. К., 2017. 35 с.

386. Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы само-детерминации личности. *Психологический журнал*. 2000. Т. 21. № 1. URL: http://www.psylib.ukrweb.net/books/_leond01.htm (дата звернення 05.06.2019).
387. Лившиц Р.З. Теория права. Учебник. М. : Издательство БЕК, 1994. 224 с.
388. Лившиц Р.З. Теория права : учебник. 2-е изд. М. : Издательство БЕК, 2001. 224 с.
389. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. 472 с.
390. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? *Націоналізм: антологія* / упор. О. Проценко, В. Лісовий. К. : Смолоскип, 2000. 872 с.
391. Лобовиков В.О. Математическое правоведение. Екатеринбург : Изд-во Гуманитарного ун-та; Изд-во Уральской государственной юридической академии, 1998. Часть 1 : Естественное право. 240 с.
392. Локк Дж. Два трактата про врядування. К. : Основи, 2001. 265 с.
393. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении. Сочинения : в 3-х т. М. : Мысль, 1995. Т.1. 621 с.
394. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения. М. : Мысль, 1978.
395. Лук'янова Г.Ю. Методологічний пошук синтезу типів праворозуміння в сучасній українській юриспруденції. *Європейські перспективи*. 2012. № 2(2). С. 53–59.
396. Лукашева Е.А. Права человека как критерий нравственного измерения политики и государственной власти. *Права человека и политическое реформирование*. М., 1997. 151 с.
397. Лукашева Е.А. Право, мораль, личность / отв. ред. В.М. Чхиквадзе; АН СССР. Ин-т государства и права. М.: Наука, 1986.
398. Лукашева Е.А. Человек, право, цивилизации: нормативно-ценностное измерение. М. : Норма, 2009. 384 с.
399. Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. М., 2000. 262 с.
400. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть : учеб. для студентов юрид. фак. и вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. М. : Волтерс Клувер, 2005. 432 с.

401. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) : монографія. К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. 304 с.
402. Луцький А. Екзистенціалістський підхід до правової ідеології. *Національний юридический журнал: теорія и практика*. 2015. С. 11–14.
403. Луцький А.І. Правова ідеологія в системі правової свідомості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція*. 2014. № 8. С. 25–27.
404. Луцький І.М. Справедливість як філософсько-правова засада українського державотворення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2005. 17 с.
405. Львова О. Інтегративне праворозуміння: витоки та сучасність. *Актуальні питання державотворення в Україні* : матеріали конференції (м. Київ, 30.03.2012 року). К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2012. С. 17–18.
406. Лямцев В. Формирование человека как личности. Социально-философский аспект. Л., 1984.
407. Лясога Л.І. Формування системи політичних цінностей у сучасному соціумі : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Одеська національна юридична академія. О., 2002.
408. Мавлюдов А.А. Местное самоуправление как составная часть демократического общественного устройства. *Вестник ТИСБИ*. 2000. № 1. С. 97–101.
409. Майоров Г. Формирование средневековой философии. Латинская патристика. М., 1979. 431 с.
410. Макинтайр А. После добродетели: Исследования теории морали. М., 2000.
411. Макінтайр Е. Після чесноти: дослідження з теорії моралі / Пер. з англ. К. : Дух і літера, 2002. 436 с.
412. Маккелем Джеральд К. Негативна і позитивна свобода. *Лібералізм: антологія*. К. : Смолоскип, 2002. 1122 с.
413. Макашаймов С.І. Верховенство права як ідея і принцип. *Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм* : зб. ст. учасн. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. П.О. Недбайла (28–29 берез. 2008 р.). Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2008. С. 39–40.

414. Максимов С. Антропологічні передумови правової теорії досвід класичної філософії права. *Вісник Львівського університету*. 2002. Випуск 37: Серія юридична.
415. Максимов С. Природне і позитивне право як елементи правової реальності. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 1 (28).
416. Максимов С. Природно-правове мислення. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4 (27).
417. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харьков : Право, 2002. 328 с.
418. Максимов С.І. Дуальність права. *Право України*. 2010. № 4. С. 36–42.
419. Максимова И.М. Правосознание как источник правового поведения личности : дисс. ... канд. юрид. наук / Нижегородская академия МВД России. Н. Новгород, 2005.
420. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом. Харків : Консум, 2000.
421. Малахов В.А. Етика: курс лекцій : навч. посібник. 6-те вид. К. : Либідь, 2006. 384 с.
422. Малахов В.П. Природа, содержание и логика правосознания. М., 2001.
423. Малахов В.П. Философия права : учеб.пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция». 2-е изд. перераб. и доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. 336 с. (Серия «Cogito ergo sum»).
424. Малейн Н.С. Охрана прав личности советским законодательством. М. 1985.
425. Мальцев В.В. Принципы уголовного законодательства и общественно-опасное поведение. *Государство и право*. 1997. № 2. С. 98–102.
426. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. М., 1990.
427. Мамонов І. Потреби та інтереси людини як основа публічного управління. URL: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2012-3-31.pdf> (дата звернення 05.06.2019).
428. Манан П. Общедоступный курс политической философии / пер. с фр. В.И. Божовича. М. : Моск. шк. политич. философии, 2004. 332 с.
429. Мантурова Н.С. Социально-правовые ценности: основания для дефиниции. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-pravovye-tsennosti-osnovaniya-dlya-definitsii> (дата звернення 05.06.2019).

430. Мареев С.Н., Мареева Е.В. История философии (общий курс) : учебное пособие. М. : Академический Проект, 2004. 880 с.
431. *Маритен Ж. Человек и государство / пер. Т. Лифинцевой. М. : Идея-перс, 2000. 196 с.*
432. Марк ван Хук. Право как коммуникация / пер. с англ. М.В. Антонова и А.В. Полякова. СПб. : Издательский дом С.-Петербур. гос. ун-та, ООО «Университетский издательский консорциум», 2012. 288 с.
433. Марков Б.В. Философская антропология: очерки истории и теории. СПб. : Издательство «Лань», 1997.
434. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. второе. М. : Государственное издательство политической литературы, 1961. Т. 20.
435. Маркс К., Энгельс Ф. Размышления юноши при выборе профессии. Из ранних произведений. М., 1956.
436. Маркус Эльмонс С. Права человека в национальной и международной перспективах. *Права человека в истории человечества и в современном мире* / отв. ред. Е.А. Лукашева. М., 1989.
437. Мартышин О. Классические типы правопонимания и «новые теории права». *Право України*. 2010. № 4.
438. Мартышин О.В. Проблема ценностей в теории государства и права. *Государство и право*. 2004. № 10.
439. Мартышин О.В. Справедливость и право. *Право и политика*. 2000. № 12.
440. Материалисты Древней Греции. М. : Наука, 1955.
441. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. М. : Юристъ, 2004.
442. Матюх Т.М., Басараба Т. Класичний гуманізм – генезис та еволюція поглядів. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vnuvgrp/2009_3_3/v47180.pdf (дата звернення 05.06.2019).
443. Машков А. Проблеми теорії держави і права. Основи : курс лекцій. К. : К.І.С., 2008.
444. Международный опыт государственного обеспечения равенства женщин и мужчин : материалы междунар. конф. (30 июня – 1 июля 2003 г.). Киев, 2004. 298 с.
445. Мельник Т.М. Міжнародний досвід гендерних перетворень. К. : Логос, 2004. 320 с.

446. Мельничук Н.Ю. Дискурс «злочину» та «покарання» у контексті класичної філософської парадигми : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. 328 с.
447. Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. К. : Фонд «Українська перспектива», 1997. 52 с.
448. Микешина Л.А. Философия познания. М. : Прогресс-Традиция, 2002. 624 с.
449. Миллер Р. Личность и общество. М. : «Прогресс», 1965.
450. Миронов А.В. Понятие ценности, виды и иерархия ценностей. *Социогуманитарные знания*. 2007. № 1.
451. Михайлов А. Либертатно-юридическая аксиология. URL: <http://blog.pravo.ru/blog/theory/29228.html> (дата звернення 05.06.2019).
452. Михайлов А.М. Правовая идеология в юридической науке и социальной практике. *Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции: К 60-летию Андрея Васильевича Полякова* .: коллективная монография : в 2 т. / под ред. М.В. Антонова, И.Л. Честнова; предисл. Д.И. Луковской, Е.В. Тимошиной. СПб. : ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2014. Т. 2. Актуальные проблемы философии права и юридической науки в связи с коммуникативной теорией права. С. 321–341.
453. Михальченко М.І. Ідеологія. *Соціальна філософія*. Короткий енциклопедичний словник. Харків : Рубікон, 1997. 400 с.
454. Мицкевич А.В., Лейст О.Э. Теория государства и права : курс лекций / под ред. М.Н. Марченко. М. : Зерцало ; ТЕИС, 1996. 475 с.
455. Мишина И.Д. Нравственные ценности в праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Екатеринбург, 1999.
456. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий Резолюцією 2200А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_086 (дата звернення: 05.06.2019).
457. Мізес Людвіг фон Капіталізм, ринок і свобода. *Лібералізм: антологія*. К. : Смолоскип, 2002. 1122 с.
458. Мілль Дж. Стюарт. Про свободу : Есе / пер. з англ. К. : «Основи», 2001. 463 с.

459. Міллер Дх. Стюарт. Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда. *Лібералізм: антологія*. К. : Смолоскип, 2002. 1122 с.
460. Мірошніченко О.А. Принцип верховенства права у міжнародному публічному праві. 2012. № 1. С. 644–647.
461. Мірошніченко Ю.Р. Конституційно-правове забезпечення народовладдя в Україні : монографія / за ред. О.Л. Копиленка. К. : Фенікс» 2012. 360 с.
462. Мовчан А.П. Международная защита прав человека. М., 1958.
463. Мозоль Н.І. Сучасні концепції праворозуміння: поняття, характеристика та особливості. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 36–41..
464. Молодиченко В.В. Модернізація цінностей в українському суспільстві засобами освіти: (філософ, аналіз). К. : Знання України, 2010.
465. Мороз С.П. Свобода як джерело ідеї прав людини в політико-правовій думці. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ*. 2005. № 4 (24).
466. Морозов Д.Г. О верховенстве права и правового закона. *Ленинградский юридический журнал*. 2011. № 3. С. 200–210.
467. Морозова Л.А. Теория государства и права : учебник. Изд. 4-е, перераб. и доп. М. : Российское юридическое образование, 2010. 384 с.
468. Москаленко В.В. Соціальні ідеали як виявлення творчої сутності свідомої особистості. *Психологія і особистість*. 2015. № 1. С. 31–44.
469. Музика І.В. Ліберальна ідеологія як фактор трансформації сучасного праворозуміння. Проблеми філософії права. 2006-2007. Том IV-V. С. 68–72.
470. Муромцев С.А. Определение и основное разделение права / вступит. статья, коммент. доктора юридических наук, профессора Ю.И. Гревцова. 2-е изд. доп. СПб. : Издательский Дом С.-Петерб. гос.ун-та, Издательство юридического факультета СПбГУ, 2004. 224 с.
471. Мусиенко С.Г. Концептуализация понятия политической ответственности. *Проблемы управления: Академия управления при президенте республики Беларусь*. 2007. № 25. С. 221–224.
472. Мустафа Найем. Френсіс Фукуяма: Путін робить рівно те саме, що робив Гітлер. *Українська правда*. 27 серпня 2014. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/08/27/7035903/> (дата звернення 05.06.2018).

473. Мухина Т.А. Проблема соотношения естественного и позитивного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Уфа, 2005. 169 с.
474. Мучник А.Г. Комментарии к Конституции Украины. К. : Парламентское изд-во, 2000. Кн. 1.
475. Мучник А.Г. Философия достоинства, свободы и прав человека. К. : Парламентское издательство, 2009. 696 с.
476. Наконечна О.П., Герасимчук О.О. Проблема свободи в екзистенціальній філософії. *Вісник НУВГП* : збірник наук. праць. Вип.3 (31). С. 469–475.
477. Наконечна О.П., Приходько І.В. Проблема свободи: сучасний контекст. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vnuvgr/2009_3_3/v47182.pdf (дата звернення 05.06.2019).
478. Наливайко Л.Р. Державний лад України: поняття, система, гарантії : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Х., 2010. 40 с.
479. Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : монографія. Х. : Право, 2009. 598 с.
480. Невзоров М.Ю. Гуманистическая направленность правовой культуры. URL: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0015/050015002.pdf> (дата звернення: 05.06.2019).
481. Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм. *Правоведение*. 1971. № 3. С. 44–53.
482. Недюха М.П. Правова ідеологія українського суспільства: інноваційний потенціал процесу соціальних змін. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку*. 2011. № 1. С. 14–21.
483. Немытина М.В. Проблемы современного правопонимания. *Современные методы исследования в правоведении* / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. Саратов, 2007.
484. Неновски Н. Право и ценности. М. : Прогресс, 1987. 248 с.
485. Нерсесян В.С. Право и правовой закон: становление и развитие / под ред. В.В. Лапаевой. М. : Норма, 2009. 384 с.
486. Нерсесянц В.С. Гегелевская философия права: история и современность. М. : Наука, 1974. 287 с.
487. Нерсесянц В.С. Наш путь к праву. От социализма к цивилизму. М. : Рос. право, 1992.

488. Нерсесянц В.С. Право как необходимая форма равенства, свободы и справедливости. *Социологические исследования*. 2001. № 10. С. 3–15.
489. Нерсесянц В.С. У российских судов нет правотворческих полномочий. *Судебная практика как источник права*. М. : Юристь, 2000.
490. Нерсесянц В.С. Философия права. М. : Изд. Группа Норма Инфра-М, 1997. 658 с.
491. Нерсесянц В.С. Философия права Гегеля. М., 1998.
492. Нерсесянц В.С. Философия права : учебник для вузов. М. : Норма, 2005. 656 с.
493. Нерсесянц В.С. Философия права : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Норма, 2009. 848 с.
494. Нерсесянц В.С. Общая теория государства и права : учебник для юридических вузов и факультетов. М. : Норма, 2001. 552 с.
495. Нижник Н.С., Ромашов Р.А., Сальников В.П. Истоки, источники, формы права: некоторые проблемные аспекты понимания и соотношения. *Истоки и источники права: очерки* / под ред. Р.А. Ромашова, Н.С. Нижник. СПб., 2006.
496. Николайко И.В. Права человека и система ООН (проблемы многостороннего международного сотрудничества). К., 1991.
497. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; научно-ред. совет: предс. В.С. Степин, заместители А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семиин. М. : Мысль, 2010.
498. Новгородцев П.И. Историческая школа юристов. СПб., 1999.
499. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов, 1998 г. URL: <http://terme.ru/dictionary/175/word/%C3%D3%CC%C0%CD%C8%C7%CC> (дата звернення 05.06.2019).
500. Носенко О.В. Політичні цінності в масовому суспільстві: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2010.
501. Нудненко Л.А. Теория демократии. М. : Юристь, 2001. 95 с.
502. Обеспечение прав и свобод человека в международном праве. М., 1987.
503. Оборотов Ю. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права. *Право України*. 2010. № 4. С. 49–55.

504. Общая теория государства и права. Академический курс : в 2-х т. / под ред. проф. М.Н. Марченко. М. : Зерцало, 1998. Т 2: Теория права.
505. Общая теория государства и права. Академический курс : в 3-х т. 3-е изд., перер. и доп. / отв.ред. М.Н. Марченко. М. : Норма, 2007. Т 2: Право. 816 с.
506. Общая теория государства и права. Академический курс : в 3-х т. Изд. 2-е перераб. и доп. / Отв. ред. проф. М.Н. Марченко. М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. Т. 1. 528 с.
507. Общая теория прав человека / под ред Е.А. Лукашевой М. : Издательство НОРМА, 1996. 509 с.
508. Общая теория права и государства : учебник / под ред. В.В. Лазарева. 3-е изд., перераб. и доп. М. : Юристь, 2001. 520 с.
509. Общая теория права : курс лекций / А.В. Поляков ; Ассоциация юридический центр ; Кафедра теории и истории государства и права Санкт-Петербургского государственного университета. СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. 642 с.
510. Общественное сознание и его формы / под общ. ред. В.И. Толстых. М. : Политиздат, 1986. 367 с.
511. Овчар І.В. Обмеження прямої та представницької демократії: правове підґрунтя української політики до і після незалежності. *Наукові записки*. 2009. Т. 95. С. 56–60.
512. Огородник І. Від давнини до Нового часу. *Хроніка. Україна: філософський спадок століть*. 2000. № 1. С. 97–116.
513. Оль П.А. Правопонимание: от плюрализма к единству : монография. СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. 243 с.
514. Омельчук О.М. Особливості поєднання віри і розуму у концепції правової поведінки доби Середньовіччя. *Науковий вісник Хмельницького інституту регіонального управління і права*. Хмельницький, 2011.
515. Ореховский А.И. Ответственность и ее социальная природа: методологический аспект. Томск, 1978.
516. Орлов С.В. История философии. СПб. : Питер, 2009. 192 с.
517. Осипов А.Г. Этническая дискриминация: профили и практика (пример Ставропольского края). *Россия и современный мир*. 2009. № 4. С. 62– 76.

518. Осипова Н.П. Методологічні проблеми аксіологічного виміру правосвідомості і правової культури. *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наукових праць. Одеса : Юридична література, 2008. Вип. 40.
519. Основы политической науки : учеб. пособие / под ред. В.П. Пугачева. М. : Наука, 1993. 543 с.
520. Павлова Т.С. Сфера права як сфера свободи у філософії Гегеля. URL. https://otherreferats.allbest.ru/philosophy/00278614_0.html#text (дата звернення: 05.06.2019).
521. Палеха Р.Р. Интегративное правопонимание и современное юридическое образование в россии: проблемы согласования. *Вестник Воронежского института МВД России*. 2015. № 3. С. 163–167.
522. Палеха Р.Р. Общедоктринальные типы правопонимания в современной российской юридической науке. *Вестник Воронежского института МВД России*. 2011. № 4. С. 125–131.
523. Паліок В.П. Особливості застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод : навчально-практичний посібник. Миколаїв : Атол, 2003. 130 с.
524. Пантыкина М.И. Феноменология права и интегративное правопонимание. *Общественные науки и современность*. 2014. № 3. С. 151–158.
525. Панченко Ю.В. Современное правопонимание и правоприменение. *Вестник Омского университета*. Серия «Право». 2012. № 4 (33). С. 6–9.
526. Парамонова И.М. Социальная ответственность: генезис, сущность, структура и стратегия развития (Системный анализ) : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.11. М., 2005. 110 с.
527. Паславська Н.Т. Становлення та розвиток конституційної юстиції ФРН: історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2015. 210 с.
528. Пейн Т. Права людини / пер. з англ. І. Савчак. Львів : Літопис, 2000. 288 с.
529. Пейн Т. Права человека. *Избранные произведения*. М., 1959.
530. Пепеляев С.Г. Гуманізм як основна риса європейського права. *Мультиверсум. Філософський альманах* : зб. наук. праць / гол. ред. В.В. Лях. К. : Укр. центр духовної культури, 2001. Вип. 20.

531. Пепеляев С.П. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2005. 182 с.
532. Петришин О. Демократичні основи правової, соціальної державності. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1 (76). С. 32–41.
533. Петришин О.В. Право як соціальне явище: особливості юридичного підходу. *Проблеми філософії права*. 2006-2007. Т. IV-V. С. 73–83.
534. Петрушенко Віктор. Тлумачний словник основних філософських термінів. Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. 264 с.
535. Пехник А.В. Концептуальне осмислення взаємозв'язку правової держави та громадянського суспільства. URL: [http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/118/app-36_Pehnik_A_V_\(50-61\).pdf?sequence=1](http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/118/app-36_Pehnik_A_V_(50-61).pdf?sequence=1) (дата звернення 05.06.2019).
536. Писарев В.Г. Розуміння маргінальної особистості у філософській думці Стародавнього світу. *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 3. С. 1–10.
537. Пищулин А.В. Юридический позитивизм в современном правопонимании : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Москва, 2010. 170 с.
538. Підлісний М.М. Становлення філософської теорії цінностей (історико-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Дніпропетровський держ. фінансово-економічний інт. Д., 2003.
539. Підлісний М.М., Шубін В.І. Цінності та буття особистості : монографія. Дніпропетровськ : ДДФА, 2005.
540. Плавич В.П. Феномен права як соціорегулятор і модель правової дійсності. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 9–12.
541. Платон. Держава / пер. з давньогрец. Д. Коваль. К. : Основи, 2000. 355 с.
542. Платон. Законы / пер. с древнегреч.; общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи; авт. ст. в примеч. А.Ф. Лосев; примеч. А.А. Тахо-Годи. М. : Изд-во «Мысль», 1999. 832 с. (Классическая философская мысль).
543. Платон. Сочинение : в 3-х т. М. : Мысль, 1968. Т 1.

544. Погорілко В. Загальна декларація прав людини – одна з найважливіших загальнолюдських цінностей ХХ століття. *Право України*. 1999. № 4. С. 7-9.
545. Погорілко В.Ф. Конституційні основи державного ладу України. *Конституційне право України*. К. : Наук. думка, 1999. 734 с.
546. Погребняк С. Втілення принципу гуманізму в праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 1. С. 33–42.
547. Погребняк С.П. Верховенство права (господство права) (правовластие): сутність, уровни, вимоги. *Юридическая наука и образование / НЮАУ им. Ярослава Мудрого, Белорус. гос. ун-т, МГУ им. М.В. Ломоносова*. Минск, 2010. Вып. 3. Право и экономика. С. 29–39.
548. Погребняк С.П. Історичні витоки верховенства права *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : збірник наукових праць. Х. : Право, 2008. Вип. 15. С. 3–13.
549. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Х. : Право, 240 с.
550. Погребняк С.П. Основоположні принципи права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2009.
551. Подковенко Т.О. Український вимір демократії та становлення громадянського суспільства. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 86–91.
552. Полховська І.К. Конституційний принцип рівності людини і громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2006. 191 с.
553. Поляков А.В. В поисках интегрального типа правопонимания. *История государства и права*. 2003. № 6. С. 7–8.
554. Поляков А.В. Введение в общую теорию права и государства : курс лекций. URL: <http://ex-jure.ru/law/news.php?newsid=101> (дата звернення 05.06.2019).
555. Поляков А.В. Общая теория права : курс лекций. СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001.
556. Поляков А.В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций. СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2004. 864 с.

557. Поляков А.В., Тимошина Е.В. Общая теория права : учебник. СПб. : Издательский Дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2005. 472 с.
558. Пономаренко Е.В. Концепция естественного права в конституционно-правовой науке и естественные права и свободы человека. *Конституционное и муниципальное право*. 2006. № 4. С. 26–29.
559. Попадинець Г.О. Правосвідомість і правова культура як чинники становлення громадянського суспільства. URL: <http://vlp.com.ua/node/16603> (дата звернення 05.06.2019).
560. Попов В.И. Правопонимание в советской юридической науке : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2001. 183 с.
561. Попович М.Д. Антропоцентризм і гуманізм: минуле та сьогодні. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_40/Gileya40/F21_doc.pdf (дата звернення 05.06.2019).
562. Права человека как фактор стратегии устойчивого развития. человека / под ред Е.А. Лукашевой. М. : Издательство НОРМА, 2000. 320 с.
563. Права человека : энциклопедический словарь / отв. ред. С.С. Алексеев. М. : Норма, 2009. 656 с.
564. Права человека: итоги века, тенденции, перспективы / под. ред. Е.А. Лукашевой. М. : Издательство НОРМА, 2002.
565. Правоприменение: теория и практика / отв. ред. Ю.А. Тихомиров. М. : Формула права, 2008. 432 с.
566. Придворов Н.А. Достоинство личности и социалистическое право. М. : Юридическая литература, 1977.
567. Придворов Н.А. Достоинство личности. Конституционный статус личности в СССР. М., 1980.
568. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія : у 2-х кн. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Книга перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / відп. ред. Н.М. Онієнко. К. : Юридична думка, 2008. 344 с.
569. Присяжнюк Т. Система Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини – унікальний інструмент захисту порушених прав. *Право України*. 2001. № 6. С. 33–35.
570. Прісшкіна О.В. Місцеве самоврядування в Україні: правове регулювання безпосередньої демократії : навч. посібник. К. : Кондор, 2004. 336 с.

571. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17> (дата звернення: 05.06.2019).
572. Прокопов Д.Є. Природне право як предмет аналізу в Європейській новочасній філософсько-правовій думці. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vknu/FP/2010_100/p_039_044.pdf (дата звернення 05.06.2019).
573. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Юрайт- М, 2001. 346 с.
574. Протокол № 12 до Європейської Конвенції про основні права людини та основоположні свободи. URL: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_537 (дата звернення 05.06.2019).
575. Пугачев В.П., Соловьев АМ. Введение в политологию. М, 1995.
576. Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право. Базовый учебник / под ред. Томсинова В.А. М. : Зерцало, 1999.
577. Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность. Львов : Вища школа, 1985. 167 с.
578. Рабінович П. Європейські стандарти прав людини: онтологічні, гносеологічні та праксеологічні аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2(33) ; № 3 (34).
579. Рабінович П. Право людини на компенсацію моральної шкоди. *Юридичний вісник України*. 2002. № 2.
580. Рабінович П. Рішення Європейського Суду з прав людини: спроба концептуально-методологічного аналізу. *Право України*. 1997. № 12. С. 32–37.
581. Рабінович П.М. Ефективність впливу Конвенції про захист прав та основних свобод людини на держави-членів Ради Європи. *Право України*. 2000. № 11. С. 34–36.
582. Рабінович П.М. Загальна декларація прав людини – вселюдський ідеал гуманізму (до 50-річчя прийняття). *Право України*. 1998. № 1. С. 8–14.
583. Рабінович П.М. Людські потреби – глибинний визначальний чинник праворозуміння. URL: http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-14-24.pdf (дата звернення 05.06.2019).
584. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. Вид. 5-те, зі змінами. К. : Атіка. 2001. 176 с.

585. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. Вид. 10-е, доп. Львів : Край, 2008. 224 с.
586. Рабінович П.М. Потребовий підхід – безальтернативний інструмент виявлення соціальної сутності права і держави URL: <http://www.naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom8/7.pdf> (дата звернення 05.06.2019).
587. Рабінович П.М. Права людини: концептуальні засади. *Права людини і громадянина: Проблеми реалізації в Україні*. К., 1998.
588. Рабінович П.М. Філософія права : навч. посіб. для студ. юрид. вищ. навч. закл. : в 5□ти ч. К. : Ін Юре, 2013. Ч. 1–2: Філософія права як наука. Гносеологія права. 232 с.
589. Рабінович П.М., Раданович Н.М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти). Львів : Астрон, 2002. 192 с.
590. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. К. : Атіка, 2004. 464 с.
591. Рабінович С. З історії античного праворозуміння: вчення раннях стоїків та епікурейців про природну справедливість. *Юридична Україна*. 2006. № 10 (46). С. 3–7.
592. Рабінович С.П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 576 с.
593. Радбрух Густав Философия права / пер. с нем. М. : Междунар. отношения, 2004. 240 с.
594. Радзивідло Я.Й. Методологічні розбіжності праворозуміння між юридичним позитивізмом і юснатуралізмом. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского*. Серия «Юридические науки». 2008. Т. 21 (60). № 2. С. 74–81.
595. Разметаєва Ю.С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2009.
596. Рейснер М.А. Право. Наше право. Чужое право. Общее право. М. ; Л., 1925.
597. Ренессанс. Барокко. Классицизм. Проблема стилей в западно-европейском искусстве XV–XVII веков. Антология. М. : Наука, 1966. 428 с.

598. Решетніченко А.В. Генеза розвитку права від протосоціуму до середньовіччя. URL: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Grani/2010_5/F-9.pdf (дата звернення 05.06.2019).
599. Рикёр П. Мораль, этика и политика. *Правовая мысль: Антология* / автор составитель В.П. Малахов. М. : Академический проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. 1016 с.
600. Рикёр П. Справедливое / пер. с фр. Б. Скуратова, П. Хицкого; послесловие Э. Шлоссер. Москва : Издательство «Гнозис», Издательство «Логос», 2005. 304 с.
601. Рікер П. Право і справедливість / пер. із фр. К. : Дух і література, 2002. 216 с.
602. Рісний М. Проблеми розсуду застосування національними державними органами норм Конвенції. *Право України*. 2000. № 11. С. 40–42.
603. Рішення Конституційного суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 2975.
604. Робінсон Мері. Послання Верховного комісара ООН з прав людини з нагоди 50-річчя Загальної декларації прав людини. *Право України*. 1998. № 4.
605. Родионова Е.В. Юридическая ответственность как разновидность социальной ответственности: современные проблемы : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М. : РГБ, 2007. 188 с.
606. Ролз Д. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольського. К. : Основи, 2001. 822 с.
607. Ролз Дж. Теория справедливости / пер с англ. ; науч. ред. и пред. В.В. Целищева. Изд. 2-е. М. : Издательство ЛКИ, 2010. 536 с.
608. Ромашкін С.В. Визначення права школою природного права. *Правова держава*. 2005. № 8. С. 24–28.
609. Роулз Дж. Справедливість як чесність: політична, а не метафізична. *Лібералізм. Антологія*. К., 2002. 1122 с.
610. Румянцев О.Г. Основы конституционного строя России (понятие, содержание, вопросы становления). М., 1994. 285 с.

611. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре: трактаты / пер. с фр. А. Хаятина, В. Алексеева-Попова ; послесл. А. Филиппова; коммент. В. Алексеева-Попова, Л. Борщевского. М. : ТЕРРА-Книжный клуб; КАНОН-пресс-Ц, 2000. 544 с.
612. Рыбин В.А. Гуманизм как этическая категория. М. : Логос, 2004. 272 с.
613. Сабадаш Ю.С. Гуманізм як феномен італійської культури: традиції та сучасний стан : автореф. дис. ... д-ра культур. : 26.00.01 / Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. Київ, 2009. 32 с.
614. Савина Л.В. Методологические аспекты социально-философского анализа проблемы общественного идеала : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Тул. гос. ун-т. Тула, 2000. 172 с.
615. Савчин М. Конституційні цінності та конституційна юриспруденція в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. № 1.
616. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції : монографія. Ужгород : Видвництво «Ліра», 2009. 372 с.
617. Саидов А.Х. Международное право прав человека. М. : Академический правовой университет, 2002. 198 с.
618. Салей М.І. Цінність Конституції України. URL: [http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/5355/C%D1%96nn%D1%96st%27%20K%D1%96%D1%97%20Ukr%D1%97ni.pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/5355/C%D1%96nn%D1%96st%27%20K%20n%20s%20t%20i%20t%20u%20c%20%D1%97%20U%20k%20r%20a%20%D1%97%20n%20i%20.pdf?sequence=1&isAllowed=y) (дата звернення 05.06.2019).
619. Сальников В.П., Кальной И.И., Гуцерцев Х.С., Сандулов Ю.А. Философия для аспирантов : учебник для адъюнктов высших образовательных учреждений МВД России / под ред. И.И. Кального. СПб. : Лань, 1999. 152 с.
620. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / под ред. В.А. Ядова. Л. : Наука, 1979.
621. Самохвалов В.В. Законність і справедливість: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут законодавства Верховної Ради України. К., 2008. 18 с.
622. Самсін І.Л. Судова реформа: актуалізація проблем статусу суддів та судоустрою України: історико-правовий нарис : моногр. Х. : Вид-во ФІНН, 2012. 224 с.
623. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм. Сумерки богов. М. : Политиздат, 1989. С. 319–344.

624. Сафурова Л.А. Справедливість в міжнародному праві. *Актуальные международно-правовые и гуманитарные проблемы* : збірник статей. М. : ДА МІД Росії, 2001. Вип. II.
625. Світа Г. Демократія: головні принципи та їх взаємозв'язок. *Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки*. 2002. Вип. 4. 352 с.
626. Світова класична думка про державу і право : навч. посібник / Є.Ф. Безродний, Г.К. Ковальчук, О.С. Масний. К. : Юрінком Інтер, 1999. 400 с.
627. Святий Августин. Сповідь / пер. з латини. К. : Основи, 1996. 319 с.
628. Священко З.В. Зміцнення демократії на Заході після Другої світової війни: розширення прав людини. *Проблеми формування громадянського суспільства та правової держави: історія та сучасність* / упор.: А.О. Карасевич, З.В. Священко, В.В. Сокирська, О.М. Скрипник. Умань : ПП Жовтий, 2010. 194 с.
629. Селіванов В. Право як сфера свободи. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 1 (24).
630. Сендел М. Моральний суб'єкт: лібералізм і межі справедливості. *Лібералізм: антологія*. К. : Смолоскип, 2002. 1122 с.
631. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луція / пер. з лат. А. Садомори. К. : Основи, 1999. 603 с.
632. Сивурова Л.П. Обществeнный идеал: сущность, значение, формирование. *Матэрыялы ХХ Міжнародных Кірыла-Мяфодзіеўскіх чытаньняў, прысьвечаных Дням славянскага пісьменства і культуры* (Мінск, 20-23 мая 2014 г.) / Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў. Мінск, 2014. С. 229–233.
633. Сидорова А.В. Миф о правовых ценностях. *История государства и права*. 2011. № 21. С. 24–25.
634. Симон Ю.С. Антропологізація сучасного українського права в європейський політико-правовий досвід. *Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі* : матеріали міжнародного науково-практичного семінару (м. Київ, 23-24 вересня 2005 р.). К.: Київський національний університет внутрішніх справ, 2006. 340 с.
635. Синха Сурия Пракаш Юриспруденція. Філософія права. Краткий курс / пер. с англ. М. : Издательский центр «Академия», 1996. 304 с.
636. Сирих В. Методологія інтегративного праворозуміння. *Право України*. 2014. № 1. С. 113–119.

637. Система и антисистема права / В.П. Проценко. Краснодар : Советская Кубань, 2004. 432 с.
638. Ситар І. Праворозуміння як методологічний інструментарій акультиваційних процесів (у контексті класифікації правових систем). *Національний юридический журнал: теорія і практика*. 2014. С. 40–43.
639. Ситник О.М. Правова ідеологія як складник механізму державно-правового регулювання. *Держава і право* : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки Вип. 56 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. К. : Видавництво Інституту держави і права ім. В.М. Корецького, 2012. 680 с.
640. Ситник О.М. Становлення ідеології: український аспект : монографія. Донецьк : Вид-во «Вербер» (Донецька філія), 2009. 244 с.
641. Скакун О.Ф. Теория государства и права : учебник. Харьков : Консум, 2000. 704 с.
642. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. Вид. 4-те, доповн. і переробл. Київ : Алерта, 2013. 524 с.
643. Скомаровський В.О. Деякі думки до «теорії справедливості» Джона Ролза. URL: http://www.rusnauka.com/8_NIT_2008/Tethis/Politologia/27858.doc.htm (дата звернення 05.06.2019).
644. Скоробогатов А.В. Интегральный характер современного российского правопонимания. URL: http://e-notabene.ru/lr/article_11127.html (дата звернення 05.06.2019).
645. Скоробогатов А.В. Современные концепции правопонимания : учебное пособие. Казань : Познание, 2010. 158 с.
646. Скоробогатов А.В. Типология правопонимания: сравнительно-правовой анализ. *Актуал. пробл. экономики и права*. 2008. № 4. С. 147–151.
647. Сkochковска Э., Бал-Новак М. Защита прав человека в рамках ООН. *ООН-овская система защиты прав человека*. Варшава : Хельсинский Фонд по Правах Человека, 1997. 98 с.
648. Скрипнюк В. Конституційно-правові основи взаємодії органів державної влади і забезпечення верховенства права. *Право України*. 2010. № 3.
649. Скрипнюк О.В. Верховенство права і демократія: специфіка взаємозв'язку. *Демократія та право: проблеми взаємовпливу і взаємозалежності* : матеріали міжнар. наук. конф. (26 жовт. 2007 р., м. Київ) / за ред. акад. АПрН України О.В. Скрипнюка. Х. : Право, 2008. С. 39–43.

650. Скрипнюк О.В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). К. : Логос, 2006. 368 с.
651. Скрипнюк О.В. Державний лад України: ознаки, принципи, гарантії. *Вісник ЦВК*. 2008. № 4 (14). С. 46–51.
652. Скурко Е.В. Принципи права : монографія. М. : Ось-89, 2008. 192 с.
653. Сливка С.С. Природне та надприродне право : у 3-х ч. К. : Атіка, 2005. Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. 224 с.
654. Сливка С.С. Філософія права : навчальний посібник. Львів : Львівський інститут внутрішніх справ, 2003. 57 с.
655. Сліпець П.П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації : монографія. К. : Знання України, 2009.
656. Словарь античности / пер. с нем. М. : Прогресс, 1989.
657. Слюсар К.С. Права людини та їх захист національними та регіональними механізмами. *Науковий пошук, розв'язання актуальних проблем юридичної науки – сутність життя вченого і педагога* : Збірник наукових праць до 90-річчя проф. Михайленка П.П. К. : НАВСУ, 2004. 384 с.
658. Смирнов О.В. Соотношение норм и принципов в советском праве. *Советское государство и право*. 1977. № 2. С. 9–15.
659. Смирнова И.А. Свобода личности и правовое государство (из истории правовой мысли) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2002. 175 с.
660. Сміт Адам. Система природної свободи. *Лібералізм: антологія*. К. : Смолоскип, 2002. 1122 с.
661. Сморгунова В.Ю. Англо-американский либерализм как основание западной модели гражданского общества: теоретико-правовой анализ. URL: <http://cyberleninka.ru/article/anglo-amerikanskiy-liberalizm-kak-osnovanie-zapadnoy-modeli-grazhdanskogo-obschestva-teoretiko-pravovoy-analiz/pdf> (дата звернення 05.06.2019).
662. Советское гражданское право / под ред. проф. О.А. Красавчикова. М. : Высшая школа, 1972. Т.1.
663. Соколов В.В. Европейская философия XV–XVII веков. М., 1984. 448 с.
664. Соловьев Э.Ю. Философия Канта и современность. М., 1974.
665. Соловьев В.С. Право и нравственность: Очерки из прикладной этики. *Собр. соч.* М., 1988. Т.7.
666. Соловьев С.Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права. М., 1992.

667. Соловьев С.Ю. Категорический императив нравственности и права. М. : Прогресс-Традиция, 2005. 416 с.
668. Соловьева А.А. Категория справедливости в правовом регулировании: историко-теоретическое исследование : автореф. дисс. канд. юрид. наук : 12.00.01. Челябинск, 2006. 22 с.
669. Солоненко О.М. Функціональний аспект принципів права у правозастосовній діяльності. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 1. URL: <http://www.naiu.kiev.ua/chasopis/materials/13#7> (дата звернення 05.06.2019).
670. Спенсер Г. Опыты научные, философские, политические. *Антология мировой правовой мысли* : в 5 т. Т. III. Европа. Америка: XVII-XX вв. / под ред. Г.Ю. Семигина. М. : Мысль, 1999. 829 с.
671. Сперанский В.И. Основания ответственности: методологический и праксиологический аспекты. Новосибирск : Изд. СибГУТИ, 2003. 69 с.
672. Справа Маркс проти Бельгії. URL: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461417/2461417.htm> (дата звернення 05.06.2019).
673. Станіслав Д.Г. Гуманізм як основоположна ідея сучасного правового світогляду. *Науково-практичний юридичний журнал*. К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. Вип. 3. С. 47–51.
674. Стародубець В. Філософські засади міфологем Відродження. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvchu/Filos/2008_412/412-413%5C40.pdf (дата звернення 05.06.2019).
675. Сташків Б.І. Принципи права соціального забезпечення в контексті природного та позитивного права. *Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 5–7 червня 2014 р. / ред. кол.: В.С. Венедіктов, А.М. Куліш, М.М. Бурбика; за ред. В.С. Венедіктова, А.М. Куліша. Суми : СумДУ, 2014. С. 324–329..
676. Стефанчук Р.О. Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві. К. : Науковий світ, 2001. 306 с.
677. Стефанюк В. Рішення Європейського суду з прав людини: усвідомлення, реалізація. *Український часопис міжнародного права*, 2003, № 1. С. 27–35.
678. Столин В.В., Наминач А.П. Психологическое строение образа мира и проблемы нового мышления. *Вопросы психологии*. 1988. № 4. С. 34–46.

679. Столяров А.А. Аисельм Кентерберийский. Доказательства бытия Бога *История философии. Запад-Россия-Восток*. Книга первая. Философия древности и средневековья. М. : Греко-латинский кабинет, 1995. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000004/st122.shtml> (дата звернення 05.06.2019).
680. Стратий Я.М. Особенности развития украинского ренессанса в поэтическом творчестве Острожских книжников. *Отечественная философская мысль IX-XVII в. и греческая культура*. К. : Наук. думка, 1991.
681. Стрелецькая І.Г. Цінність як предмет соціально-філософського аналізу (методологічний і лінгвосемантичний аспекти) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Донецький національний унт. Донецьк, 2008.
682. Стьопін А. Українське суспільство і проблеми консенсусної демократії. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 36–43.
683. Сугрובה Ю.Ю. Постренсансні зміни в осмисленні творчості Європи. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Api/2011_26/3.pdf (дата звернення 05.06.2019).
684. Судебная защита прав и свобод граждан : научно-практическое пособие / отв. ред. д.ю.н., проф. В.П. Кашепов. М. : Издательство НОРМА, 1999. 255 с.
685. Сулима Е.Н., Шепелев М.А. Идеологические парадигмы современности : моногр. Днепропетровск : Изд-во ДНУ имени Олеса Гончара, 2012. 712 с.
686. Суменков С.Ю. Интегративный тип правопонимания как оптимальная форма осмысления исключений в праве. *Новая правовая мысль*. Волгоград : Изд-во ФГОУ ВПО ВАГС, 2011. № 3 (46). С. 5–9.
687. Сухина И.Г. Аксиология культуры; философско-антропологические основания : монография. Донецк : Донбасс, 2011.
688. Сушко Є.Р. Взаємодія верховенства права з верховенством закону: загальнотеоретичні аспекти. *Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти* : зб. тез доп. І Міжнародної науково-практичної конференції студентів і молодих вчених (8–9 грудня 2006 року) / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». Суми, 2006. С. 85–87.
689. Сырых В.М. Логические основания общей теории права. М. : РАП., 2007. Т. 3. Современное правопонимание. 512 с.
690. Сырых В.М. Теория государства и права. М., 1998.

691. Сытин А.П. Политическая социология Мориса Дюверже. *Социально-политические науки*. М., 1990. № 12. С. 77–87.
692. Тагаев М.К. Проблема источников права в контексте естественно-правовых теорий и концепций юридического позитивизма. *Вестник КРСУ*. 2014. Т. 14. № 12. С. 42–46.
693. Таймасханов У.Ш. Государственно-правовой идеал: теоретико-правовой анализ : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Кубанский государственный аграрный университет. Ростов-на-Дону, 2014. 196 с.
694. Таран В.О. Ідеологія перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні) : монографія. Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 2000. 316 с.
695. Тарасенко В.Г. Постулати права. М. : Издательский Дом «Городец», 2009. 128 с.
696. Тарасишина О.М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса : Б.в., 2008. 19 с.
697. Тарасюк Б. Україна і Рада Європи. *Право України*. 1999. № 7. С. 3–4.
698. Тейлор Ч. Атомізм. *Лібералізм: антологія*. К. : Смолоскип, 2002. 1122 с.
699. Тейлор Ч. Пересечение целей: спор между либералами и комунитаристами. URL: <http://kant.narod.ru/taylor.htm> (дата звернення 05.06.2019).
700. Тейлор Ч. Що негаразд із негативною свободою. *Лібералізм: антологія*. К. : Смолоскип, 2002. 1122 с.
701. Темченко В.І. Верховенство права у практиці Євросуду та Конституційного Суду України. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/paukma/law/2007_64/03_temchenko_vi.pdf (дата звернення 05.06.2019).
702. Теорія держави і права : навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін. ; за заг ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. К., 2004. 368 с.
703. Теорія держави і права : підручник / за ред. В.К. Бабаєва. М. : МАУП, 2003. 592 с.
704. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
705. Тимошина Е.В. Классика, постклассика ... неоклассика: к обоснованию контрпостмодернистской программы в теории. *Правоведение*. 2014. № 4. С. 6–29.

706. Тимошина Е.В. Классическое и постклассическое правопонимание как стили мышления. *Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции: К 60-летию Андрея Васильевича Полякова* : коллективная монография : в 2 т. Т. 1. Коммуникативная теория права в исследованиях отечественных и зарубежных ученых / под ред. М.В. Антонова, И.Л. Честнова; предисловие Д.И. Луковской, Е.В. Тимошиной. СПб. : Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2014..
707. Тиунова Л.Б. Плюрализм интересов и правопонимание. *Правоведение*. 1990. № 1. С. 24–32.
708. Тихомиров О.Д. Праворозуміння і життя: проблеми філософського осмислення. *Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі* : матеріали міжнародного науково-практичного семінару (м. Київ, 23–24 вересня 2005 р.). К. : Київський національний університет внутрішніх справ, 2006. 340 с.
709. Токарська А.С. Правова комунікація в контексті поскласичного праворозуміння : дис. д-ра юрид. наук : 12.00.12. К. : Київський національний університет внутрішніх справ, 2008. 514 с.
710. Толстенко В.Л. Правова ідеологія у розвитку сучасної Української держави і суспільства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Відкритий міжнар. ун-т розв. людини «Україна». К., 2012.
711. Толстенко В.Л. Принципи демократії в структурі сучасної правової ідеології. *Демократія та право: проблеми взаємовпливу і взаємозалежності* : матеріали міжнар. наук. конф. (26 жовт. 2007 р., м. Київ) / за ред. акад. АПрН України О.В. Скрипнюка. Х. : Право, 2008. С. 25–28.
712. Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / пер. з латини. К. : Основи, 2000. 794 с.
713. Трагнюк О. Принцип субсидіарності за Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод людини 1950 р. *Право України*. 2003. № 1. С. 25–29.
714. Трихліб К.О. Верховенство права: сучасні інтерпретації. *Наукові записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського*. Серія: «Юридичні науки». 2013. Т. 26 (65). № 2–1 (Ч. 1). С. 152–163.
715. Трубников В.М., Денисова Т.А. Современные перспективы развития юридической науки: философское и методологическое обоснование. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Громадянське суспільство»*. 2006. № 735.

716. Тугаринов В. Личность и общество. М., 1965.
717. Туманов В.А. Европейский Суд по правам человека. Очерк организации и деятельности. М., 2001.
718. Туманов В.А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе. *Государство и право*. 1993. № 8. С. 56–58.
719. Турута О.В., Дубина Н.А. Становлення і розвиток ідеї прав і свобод людини в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 4(2). С. 21–27.
720. Уварова О.О. Загальні принципи права та їх роль у правозастосуванні з позицій природно-правового і позитивістського підходів до права. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 2. С. 244–252.
721. Уварова О.О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія. Харків : «Друкарня Мадрид», 2012.
722. Уголовное право России. Особенная часть : учебник / отв. ред. д.ю.н. проф. В.Б. Здравомыслов. М. : Юристъ, 1996. 560 с.
723. Ульпиан. Дигесты. Хрестоматия по истории Древнего Рима : Хрестоматия / под ред. Утченко С.Л. М. : Соцэкгиз, 1963. 675 с.
724. Устав Совета Европы. *Международное сотрудничество в области прав человека : Документы и материалы*. М., 1993. Вып.3.
725. Установление международных стандартов в области прав человека: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 04.12.1986 г., №41/120 URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/496/28/IMG/NR049628.pdf?OpenElement> (дата звернення: 05.06.2019).
726. Федоров Г. Цель и ценность права. *Закон и жизнь*. 2003. № 5. URL: <http://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=13006> (дата звернення 05.06.2019) (дата звернення 05.06.2019).
727. Федоров Ю.М. Сумма антропологи : в 2 кн. Новосибирск : Наука, 1995. Кн. 1.
728. Федорова Т.Д. Гуманизм как философское самообоснование человека : дисс. ... д-ра филос. наук : 09.00.01. М. : РГБ, 2007. 357 с.
729. Феминистская юриспруденция. URL: <http://education.gender-az.org/Files/4.8.2rus.pdf> (дата звернення 05.06.2019).
730. Философия права : учебник / Г.И. Иконникова, В.П. Ляшенко. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Издательство Юрайт, 2010. 315 с.

731. Философия права. Курс лекцій : учебное пособие : в 2 т. / С.Н. Бабурин, А.Г. Бережнов, Е.А. Воротили и др. ; отв. ред. М.Н. Марченко. Москва : Проспект, 2011. Т. 1. 552 с.
732. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. М. : Республика, 2001. 719 с.
733. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. зал. / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. ; за ред. д-ра філос. наук, проф. О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.
734. Філософія : навч. посібник для студентів і курсантів вищих навчальних закладів МВС України / авт. кол. ; за ред. М.П. Гетьманчука. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 344 с.
735. Філософія. *Персоналії, категорії, поняття та терміни* : словник / В.С. Бліхар, Х.М. Войтович, Н.В. Гайворонюк, М.П. Гетьманчук, О.В. Гришук та ін. ; за ред. М.П. Гетьманчука. Львів : ЛЬВДУВС, 2010. 228 с.
736. Філософський словник / за ред. В.І. Шинкарука. Київ : УРЕ, 1973. 600 с.
737. Франк А.Д. Философия уголовного права в популярном изложении. *Философия уголовного права* / под. ред. проф. Ю.В. Голика. СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. 348 с.
738. Франк С. Достоевский и кризис гуманизма. *Здравый смысл*. 1998. № 8.
739. Франк С.Л. Реальность и человек. М., 1997.
740. Фридман М., Хайек Ф. О свободе. URL: <http://mreadz.net/new/index.php?id=6417&pages=1> (дата звернення 05.06.2019).
741. Фрідман Мільтон Взаємозв'язок між економічною та політичною свободою. *Лібералізм: антологія*. К. : Смолоскип, 2002. 1122 с.
742. Фром Э. Душа человека. М. : Республика, 1992.
743. Фулей Т. Загальнолюдські (загальноцивілізаційні) принципи права: деякі теоретичні аспекти. *Право України*. 2003. № 7. С. 24–29.
744. Фулей Т.І. Основи гендерної рівності: навчально-методичний посібник для суддів. К. : Тютюкін, 2010. 240 с.
745. Фулей Т.І. Співвідношення загальнолюдських принципів права та принципів правотворчості. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2002. Вип. 37. С. 37–43.

746. Фулей Т.І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Л., 2003. 24 с.
747. Фулей Т.І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їхнього впровадження в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2003. 253 с.
748. Фуллер Л.Л. Мораль права / пер. с англ. Т. Даниловой ; под ред. А. Куряева. М. : ИРИСЭН, 2007. 308 с. (Серия «Право»).
749. Фуллер Л.Л. Позитивизм и верность праву. Ответ профессору Харту. *Правоведение*. 2005. № 6.
750. Хёффе Отфрид. Справедливость: Философское введение / пер. с нем. О.В. Кильдюшова ; под ред. Т.А. Дмитриева. М. : Праксин, 2007. 192 с.
751. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. СПб., 2001.
752. Хабермас Ю. Концепт человеческого достоинства и реалистическая утопия прав человека. *Вопросы философии*. 2012. № 2.
753. Хабермас Ю. Философский спор вокруг идеи демократии. URL: <http://kant.narod.ru/habermas.htm>
754. Хайдеггер Мартин. Бытие и время / пер. В.В. Бибихина. М. : Ad Marginem, 1997. 452 с.
755. Хайек Ф. Дорога к рабству. М. : Новое издательство, 2005. 264 с.
756. Хайек Ф. Либерализм. *Фридмен Милтон, Хайек Фридрих. О свободе*. М., 2003.
757. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / пер. с англ.. Б. Пинскера и А. Кустарева под ред. А. Куряева. М. : ИРИСЭН, 2006. 644 с. (Серия «Политическая наука»).
758. Хайруллин В.И. Категория справедливости в истории политико-правовой мысли. М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 192 с.
759. Хамитов Р.Н. Личность в правовом пространстве : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11. Чебоксары, 2007. 40 с.
760. Хамітов Н.В., Гармаш Л.Н., Крилова С.А. Історія філософії. Проблема людини та її меж. К. : Наукова думка, 2000. 272 с.

761. Ханстантинов В.О. Идеї толерантності в ранньому лібералізмі. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_18/Gileya18/F10.pdf (дата звернення 05.06.2019).
762. Харт Х.Л.А. Концепція права / пер. з англ. К. :Сфера, 1998. 236 с.
763. Хвостов В.М. Этика человеческого достоинства: Критика пессимизма и оптимизма. Изд. 3-е. М. : КомКнига, 2007. 176 с.
764. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. М. : Гнозис, 1994.
765. Хмелевська Н.А. Історико-філософський огляд понять «право», «природні права» та «права людини». *Гуманітарний часопис*. 2011. № 3. С. 82–90.
766. Хованская А.В. Достоинство человека: к либеральной стратегии права для России. *Политические исследования*. 2001. № 4. С. 49–60.
767. Хованская А.В. Достоинство человека: международный опыт правового понимания. *Государство и право*. 2002. № 3. С. 48–54.
768. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности: основные положения, исследования, применение. URL: <http://psylib.org.ua/books/hjelz01/index.htm> (дата звернення 05.06.2019).
769. Цвік М. Про сучасне праворозуміння. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4 (27).
770. Цвік М.В. Ткаченко В.Д., Богачова Л.Л. та ін. Теорія демократії. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Х. : Право, 2002. 432 с.
771. Цинцадзе Н.С. Классификация и иерархия правовых ценностей в теории права. *Вестник ТГУ*. 2014. № 2 (130).
772. Циппеліус Р. Філософія права / пер. з нім. Є.М. Причепій та ін. ; ред. пер. Є.М. Причепій. К. : Тандем, 2000. 300 с.
773. Цицерон. О государстве. История политических и правовых учений. Воронеж : Изд. Воронежского гос. ун-та, 2000. Ч. 1. Хрестоматия.
774. Цицерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу Богів. К. : Основи, 1998. 477 с.
775. Цыбульская М.В. История политических и правовых учений / Московский международный институт эконометрики, информатики, финансов и права. М., 2003. 111 с.

776. Цыганкова Д.Ю. Правовая идеология и информационная функция государства: теоретико-правовой аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Академия управления МВД России. Москва, 2012. 182 с.
777. Чанышев А.Н. История философии древнего мира. М., 2005. 608 с.
778. Чеботарьов С.С. Гуманістичні засади права: до історії питання. Публічне право. 2013. № 1. С. 367–374.
779. Черенков М.М. Гуманізм та реформація: до логіки співвідношення. URL: http://www.nbuv.gov.ua/Articles/Kultnar/knp57t2/57t2_134-137.pdf (дата звернення 05.06.2019).
780. Чернецька О.В. Представницькі органи місцевого самоврядування в системі публічної влади: конституційно-правова природа. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 119–123.
781. Черниченко С.В. Очерки по философии и международному праву. М. : Научная книга, 2009. 766 с.
782. Черный Ю.Ю. Современный гуманизм URL: <http://humanizm.ru/humanizmsovt> (дата звернення 05.06.2019). (дата звернення 05.06.2019).
783. Черняк В.С. Нормы научности и ценности культуры. *Ценностные аспекты развития науки*. М., 1990.
784. Честнов И.Л. Принцип диалога в современной теории права (проблемы правопонимания) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. СПб., 2002. 322 с.
785. Четвернин В.А. Современные концепции естественного права. М., 1988.
786. Четвернин В.А. Введение в курс общей теории права и государства : учебное пособие. М. : Институт государства и права РАН, 2003.
787. Четвернин В.А. Исторический прогресс правовой свободы и цивилизационно-историческая типология. URL: <http://www.teoria-prava.hse.ru/nersesyants-conferece/3/57-chetvernin-abstracts> (дата звернення 05.06.2019).
788. Четвернин В.А. Лекции по теории права. М., 2000. Вып. 1.
789. Чистое учение о праве Ганса Кельзена : Сб. переводов. М., 1987. Вып. 1.
790. Чудаков М.Ф. Правовые проблемы участия личности в осуществлении непосредственной демократии в СССР : дисс. канд. юрид. наук. Харьков, 1982. 218 с.
791. Шафиров В.М. Естественно-позитивное право: введение в теорию : монография. Красноярск : ИЦ КрасГУ, 2004. 260 с.

792. Шафиров В.М. Проблема пробелов в праве и современное (интегративное) правопонимание. *Российское правосудие*. 2012. № 10. С. 5–13.
793. Шварцмантель Д. Идеология и политика / пер. с англ. Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. 312 с.
794. Швейцер А. Культура и этика. М. : Прогресс, 1973. 343 с.
795. Швыдак Н.Г. Образ жизни и образ права. *Социальное развитие и право*. М. : ИГПРАН, 1980.
796. Шевченко С.Л. Поняття свободи як визначального чинника людського буття в філософії датського мислителя Сьорена Керкегора. URL: <http://www.newastopolis.org.ua/ru/study/conference/?thesis=4658> (дата звернення 05.06.2019).
797. Шевчук С. Людська гідність у системі конституційних цінностей. *Право України*. 2018. № 9.
798. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції : навч. посібник. Харків : Консум, 2002. 294 с.
799. Шевчук С.В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. К. : Реферат, 2007.
800. Шеллинг. Система трансцендентального ідеалізму. М., 1936.
801. Шемшученко Ю.С. Громадянство. *Юридична енциклопедія* : в 5 т. К., 1998. Т. 1. 669 с.
802. Шемшученко Ю.С. Основи конституційного ладу України. *Конституційне право України. Академічний курс* : підручник : у 2 т. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. К. : Юрид. думка, 2008. Т. 2. 800 с.
803. Шестов Л. Киркегард и экзистенциальная философия. М., 1992.
804. Шестопад С.С. Неотомістський напрямок у французькій філософії права: концепція Жака Марітена : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2009. 26 с.
805. Шестопад С.С. Неотомістський напрямок у французькій філософії права: концепція Жака Марітена : дис. канд. юрид. наук / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2009. 206 с.
806. Шилов В.Н. Политическая аксиология : монографія. Белгород : Изд-во БелГУ, 2005.
807. Шипілов Л.М. Принцип народовладдя і його здійснення в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2004. 206 с.

808. Шишкін В. Абсолютність права людської гідності (позиції Федерального Конституційного Суду Федеративної Республіки Німеччина). *Право України*. 2018. № 9.
809. Шрьодер Р. Осмислення минулого та утвердження демократії. *Політична думка*. 1999. № 3–4. С. 121–129.
810. Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень : Підручник. К. : Юрінком Інтер, 2004. 464 с.
811. Шумилов С.Н. Идеал и идеализация в социальном познании : дисс. канд. филос. наук : 09.00.11 / Казан. гос. ун-т. Казань, 2008. 163 с.
812. Щетініна І.М. Концепт деліберативної політики Юргена Габермаса. *Мультиверсум. Філософський альманах*. К. : Центр духовної культури, 2004. № 40. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_40/Shtchetin.htm
813. Энгельс Ф. Анти-Дюринг: переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом / пер. с нем. М. : Политиздат, 1988. 482 с.
814. Эннексерус Л. Курс германского гражданского права. Полутом 1. М. : Издательство иностранной литературы, 1949. 436 с.
815. Энциклопедический словарь. М. : Большая советская энциклопедия, 1953.
816. Энциклопедия права : учебное пособие / Ю.И. Гревцов, И.Ю. Козлихин. СПб. : Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та, 2008. 772 с.
817. Юревич А.В. Культурно-психологические основания научного знания. *Проблема знания в истории науки и культуры*. СПб. : Алетей, 2001.
818. Юридична енциклопедія : в 6-ти т. / за ред. Ю.С. Шемшученко та ін. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 1: А-Г. 669 с.
819. Юридична енциклопедія : у 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученко та ін. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998-2004. Т. 2: Д-Й. 1998. 744 с.
820. Юшин В.Ю. Естественное право и гражданское общество. *Государственная власть и местное самоуправление*. М., 2009. № 12. С. 5–7. URL: <http://fan-5.ru/pass/pass-42141.php> (дата звернення 05.06.2019).
821. Якубенко В.М. Принципи соціальної держави: стан і перспективи їх реалізації в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К, 2005. 21 с.

Видавництво ТОВ «Компанія ВАІТЕ»
01042 м. Київ вул. Саперне поле, 26 кв.27
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єкта видавничої справи серія ДК №2570 від 27.07.2006 року

Надруковано: ТОВ «Компанія ВАІТЕ»
Підписано до друку 05.08.2019. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Друк – офсетний. Зам. № 310.
Об'єм – 28,7. Ум. др. арк. - 16,56. Наклад 300.

ГРИЩУК Оксана Вікторівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та філософії права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

У 1999 році закінчила з відзнакою юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка. 2003 року закінчила факультет післядипломного навчання Львівського національного університету імені Івана Франка за спеціальністю “Англійська мова та література”.

2001 року захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: “Право людини на компенсацію моральної шкоди: загальнотеоретичні аспекти” (спеціальність 12.00.01). У 2008 році захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: “Людська гідність у праві: філософські аспекти” (спеціальність 12.00.12).

Вчене звання доцента кафедри теорії та історії держави і права присвоєно у 2007 році. Вчене звання професора кафедри теорії та філософії права присвоєно у 2015 році.

Автор понад 150 науково-навчальних та методичних праць, серед яких 11 монографій, 4 навчальні посібники.

Член спеціалізованої вченої ради Д 41.086.04 у Національному університеті «Одеська юридична академія» та член спеціалізованої вченої ради Д 35.052.19 у Національному університеті «Львівська політехніка».

Під науковим керівництвом 15 аспірантів і здобувачів захистили кандидатські дисертації.

Член редакційної колегії журналів: “Вісник Львівського університету. Серія юридична”, “Український часопис конституційного права”, “Економіка та митно-правові відносини”.

Забезпечує викладання курсів “Теорія держави і права”, “Філософія права”, “Практика Європейського Суду з прав людини” та спецкурсу “Принципи права”.

